
**Годишњак Музеја жртава геноцида – тематски број
ДРАГОЈЕ ЛУКИЋ – РОДИТЕЉ ПОКОШЕНОГ НАРАШТАЈА**

Музеј жртава геноцида

Годишњак Музеја жртава геноцида – тематски број
ДРАГОЈЕ ЛУКИЋ – РОДИТЕЉ ПОКОШЕНОГ НАРАШТАЈА

Издавач

Музеј жртава геноцида

Редакциони одбор

Јован Мирковић
Др Миливој Родић
Јован Кесар
Бригита Кнежевић
Душан Д. Буква

Редактор

Др Миливој Родић

Уредник

Јован Мирковић

Насловна страна:

Тоне Светина, *Рањена птица*,
Споменик страдалој деци,
Горњи Подграци – Јокино брдо (1983)

ISBN 978-86-906329-5-4

Copyright © 2008, by Музеј жртава геноцида

Публиковано уз финансијску помоћ
Министарства културе Републике Србије

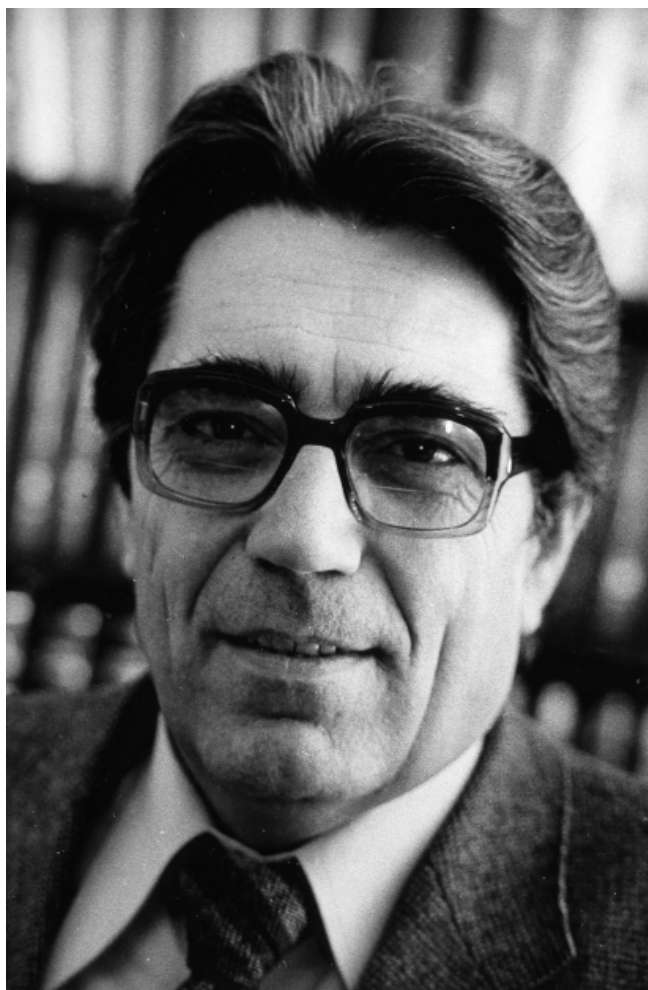

Годишњак Музеја жртава геноцида

ДРАГОЈЕ ЛУКИЋ РОДИТЕЉ ПОКОШЕНОГ НАРАШТАЈА

Београд ❖ 2008

Dragoje Lurić

САДРЖАЈ

Напомена уз ово издање	9
Предговор (<i>Јован Кесар</i>)	11
I. ИСТРАЖИВАЊА	17
Како су жене Хрватске спасавале козарску дјецу из усташких логора	19
Злочини окупатора и његових сарадника над децом козарског подручја 1941–1945.	31
Ослобођење дјеце из усташког логора у Јастребарском и њихов опоравак на ослобођеној територији Подгрмеча 1942–1943.	53
Усташки геноцид над дјецом у Независној Држави Хрватској 1941–1945.	73
Голгота козарачке дјеце	75
Дјеца на јасеновачком стратишту	77
Проблеми истраживања грађе и нека властита искуства	78
Просечна старост: шест и по година	81
Деца у усташким и концентрационим логорима	81
Логори за децу у Независној Држави Хрватској 1941–1945.	89
Усташки злочини геноцида над децом у Независној Држави Хрватској 1941–1945.	95
Напомена аутора	95
Усташки злочини геноцида над децом у Независној Држави Хрватској 1941–1945.	98
Усташки покољи деце у насељима	101
Страдање деце у сабирним и концентрационим логорима усташке Независне Државе Хрватске	128
Усташки логори за децу	151
Горња Ријека	152
Јастребарско	153
Дечји логор у Сиску	170
Загребачка прихватишта за децу из логора	180
II. ЗАПИСИ И ИНТЕРВЈУИ	201
Сећање на „дечје логоре“	203
Дјеца су отета из наручја мајки	213
Козара 1942 – како сам је као дјечак упамтио	215
Пут у неизвесност	217
Мајке с малом децом у строј	218
У бодљикавој жици	221
Ослобођење из Јаске	226

Од Жумберка до Босанске крајине	228
Наш дом под слободним Грмечом	229
У Титовом загрљају	231
Деца бригаде	231
У потрази за породицом	232
Свједочанства о Козари (<i>Ранко Прерадовић</i>)	235
Прве странице голготе (<i>Милош Милиновић</i>)	239
Време кад се и жртвама аплаудира (<i>Рајко Лукач</i>)	243
Тиха молитва уз 342 часа ћутања (<i>С. Покрајац-Стаматовић</i>)	249

III. ПРЕДГОВОРИ И ПОГОВОРИ КЊИГАМА ДРУГИХ АУТОРА 253

Ријеч о аутору и дјелу (Владо Кеџман, Мали ратници)	255
Предговор (Марино Цурл, Три јаблана)	257
Крик против рата (Јован Кесар, Дјетињство моје украдено)	263
Умјесто предговора (Антун Милетић, Концентрациони логор Јасеновац 1941–1945, књ. 3)	265
Споменик за вјечност (Душан Д. Буква, Никола Лукетић, Народни учитељ и борац)	269
Мушке сузе над Козаром (Драго Шормаз, Образ, кад је смрт била ближа од кошуље)	271

IV. О ДЕЛУ ДРАГОЈА ЛУКИЋА 279

Умјесто предговора (<i>Скендер Куленовић</i>)	281
Дуг палим борцима (<i>Бранко Ћопић</i>)	281
Рат и деца Козаре (<i>Рајко Ђурић</i>)	282
Драгоје Лукић, Рат и дјеца Козаре (<i>Антон Милетић</i>)	283
Козарска крвава бајка (<i>Зорица Турјачанин</i>)	285
Трагање за изгубљеним дјетињством (<i>Марженка Жарковић</i>)	288
Уз ову књигу (<i>Гојко Бановић, Неџати Зекерија, Живко Прокић</i>)	291
Једино, снажно исходиште (<i>Марино Цурл</i>)	293
Легенда и опомена (<i>Рајко Лукач</i>)	296
Рат и дјеца Козаре (<i>Добрица Ерић</i>)	297
Драгоје Лукић, Рат и дјеца Козаре (<i>Милоје Пршић</i>)	299
Страшна биланса геноцида (<i>Антун Милетић</i>)	303
Представљање књиге „Деца на ломачи рата у НДХ“ (<i>Ана Пожар</i>)	304
Безимени постали очовечени (<i>Јован Мирковић</i>)	307
324 сата ћутања за децу на јасеновачким стратиштима (<i>Јован Мирковић</i>)	308
Именик мртве деце (<i>Павле Павловић</i>)	319
Рекли су о књизи „Били су само деца“ (<i>Јован Кесар, Радо Димитријевић, Зорица Турјачанин, Добрица Ерић</i>)	322
Путуј Драгоје (<i>Боро Мајданац</i>)	324
Погинула девојчица – Драгоју Лукићу (<i>Љубиша Рајковић-Кожељац</i>)	326

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ДРАГОЈА ЛУКИЋА (<i>Миливој Родић, Јован Мирковић</i>)	329
ЛИТЕРАТУРА О ДРАГОЈУ ЛУКИЋУ	339
БИОГРАФСКА БЕЛЕШКА	345

НАПОМЕНА УЗ ОВО ИЗДАЊЕ

Књигом „Драгоје Лукић – родитељ покошеног нараштаја“, Музеј жртва геноцида у сарадњи са удружењем бивших логораша Јасеновца и Старе Градишке, постхумно се, на достојан начин и са дужним пијететом, одужује своје дугогодишњем сараднику, који је пола века предано истраживао геноцид над децом у Другом светском рату на нашим просторима, а посебно на простору НДХ.

Хиљадама смртно страдалих и обезличених младих бића вратио је њихов идентитет.

Оставштина Драгоја Лукића чини најзначајнији део међу легатима у збиркама Музеја: Збирка докумената, Библиотека, а посебно Збирка документарних фотографија, у којима ће истраживачи наћи вредну грађу за истраживање и изучавање.

Пошто је иза Лукићеве смрти остало расуто по листовима, часописима и зборницима мноштво публицистичко-историографских радова, записа и интервјуа, те предговора и поговора писаних за књиге других аутора, Музеј је одлучио да прикупи, обједини и објави избор ових радова, који се овде први пут појављују у засебном издању.

Основна преокупација у истраживачком, историографском и публицистичком раду Драгоја Лукића било је страдање деце, стога је неминовно да се у његовим саопштењима на научним скуповима, као и у историографским и публицистичким радовима, понављају неки од резултата истраживања, те да у разним прилозима налазимо на податке, посебно бројчане, који се разликују, а што је условљено временом објављивања и дотада досегнутим спознајама.

Прилози у књизи су подељени у четири групе (Истраживања, Записи и интервјуи, Предговори и поговори књигама других аутора и О делу Драгоја Лукића), а унутар група су дати хронолошки, по времену објављивања.

Сачуван је такође изворни облик језичког израза (ијекавски или екавски) и примењена правописна правила. У радовима су вршене тек не-

опходне исправке штампарских грешака, а у свему поштовани ставови и закључци аутора.

Књига је употпуњена предговором Јована Кесара, Драгојевог пријатеља и блиског сарадника, и целовитом библиографијом радова Драгоја Лукића, као и приказима његових књига, који су такође хронолошки дати. Са овом књигом и претходно објављеним насловима, Драгоје Лукић остаје трајно присутан у нашој историографији и историографској публицистици.

Уредник и Редактор

ПРЕДГОВОР

Истражујући више од пола века, такорећи до последњег даха, геноцид над децом у Павелићевој усташкој држави, Драгоје Лукић је прошао пут којим пре њега нико није ишао. Он је историчар који је сам себе следио. Упорношћу и љубављу, какве су код нас готово незабележене, савесно је, темељно и прецизно откопао и на светлост дана изнео истину о најстрашнијем злочину у Другом светском рату, злочину какав људска историја не памти.

За четири ратне године, на територији НДХ су убијена 74.762 дечета. До тог броја је досегло Лукићево истраживање. Да је поживео, та цифра би сигурно била и већа. За свако убијено и уморено дете, он је утврдио име и презиме, место рођења и место смрти. За многе дечаке и девојчице, а реч је о деци од колевке до 14 година, сада знамо ко су њихове убице и како им је живот згаснуо.

И сам дете талац, Лукић је на свом и на примеру својих најрођенијих упознао голготу усташких логора. Тражећи најпре своју браћу и сестре, а затим и многе друге, Лукић ће обићи сва села и градове у родном Поткозарју, закуцати на многа врата, разговарати са стотинама мајки и очева, рођака и пријатеља деце логораша. Проучиће све што су о убиству малишана рекли њихови крвници и све што су рекли они који су их спасавали из канџи смрти.

Разговараће са сведоцима тог Magnum Crimena. Многе године живота оставиће у музејима и историјским архивима. Као да је у питању неко њему најрођенији, Лукић у потрази са идентитетом убијених дечака и девојчица неће жалити ни своје нарушено здравље ни скромна материјална средства. Треба ли рећи да је овај јединствени споменик убијеној деци подигао о свом трошку. То је био неки његов дуг, који је он хтео да испуни, не тражећи никад ни од кога помоћ.

Идући од хумке до хумке, од слике до слике убијених дечака и девојчица, од једног до другог њиховог логорског броја и картона, он ће после много година успети да направи биланс крвавог усташког пира. На

крају ће, преко низа својих књига и текстова, измерити сву тежину те калварије. Од 23.858 козарачке деце, које су усташе бацили у бодљикаве жице, убијено је свако друго.

На јасеновачком стратишту, на најсвирепији начин, уташена су 19.432 дечја живота. Међу њима је било 10.268 дечака и 9.121 девојчица. За њих 36 није било могуће утврдити идентитет. Најмлађе жртве су биле у пеленама, најстарије су имале 14 година.

У Јасеновцу је убијено највише српске деце (11.888), затим ромске (5.469) и јеврејске (1.911). Међу убијеним таоцима је било и 132 Хрвата и 17 Муслимана. Лукић није успео да за 15 уморених малишана утврди националну припадност.

Акрибијом врсног истраживача, великом ерудицијом, поштењем и непристрасношћу, Лукић је успео да реши ту енигму смрти. Сваки податак је свестрано проверавао, сваку чињеницу брижљиво осветљавао, сваки извор укрштао са више других извора.

Према истини је ишао смело и незадрживо. Није било силе која га је са тог пута могла скренути. Његов циљ је био да „лице смрти прикаже у огледалу чињеница“, да крваво лице зла и злочина оцрта без икаквих уступака и повлашћења. Злочин над српским дететом за њега је био једнак злочину над дететом друге националности. Он их није ни у чему одвајао. Држао се гесла да је човек прво човек, а онда Србин, Хрват, Ром, Муслиман...

Павелићева усташка држава једина је у Европи имала логоре за децу. Она је у томе надмашила и свој узор, Хитлерову Немачку. Злочин над децом је најдрастичније показао да је усташки покрет у бити био геноцидан. Масовни, организовани помор српске, ромске и јеврејске деце најбоље је огледало усташлука.

Заснован на идеологији мржње и мрачњаштва, верског и националног фанатизма и лудила, усташки покрет је захтевао да у НДХ свако мора бити Хрват и католик. Усташе су при том дозвољавали да на њиховом тлу живе и Муслимани, али као „хрватско цвијеће“. Ко се другачије осећао и изјашњавао морао је бити уклоњен. Територија усташке државе морала је по сваку цену бити етнички чиста. У тој држави није било места за Србе, Јевреје и Роме.

Геноцид над припадницима ових народа плански је припреман. Др Виктор Гутић, стожерник тзв. „Хрватске Крајине“, крајем маја 1941. године поручује:

„Ове српске цигане послаћемо у Србију, а друге Савом без лађе. Издао сам драстично наређење за њихово економско уништење, а слиједи наше мјере за потпуно истребљење. У том погледу имам одријешене руке. Непожељни елементи биће искоријењени тако да ће им се затрти сваки траг и једино што ће остати биће зло сјећање на њих. Ову српску

гамад од 15 година па навише ми ћемо побити, а њихову дјецу смјестити у клостере и од њих ће бити добри католици“.

Свештеник Дионизије Јуричев, усташки официр, руководиоца специјалног верског одсека у Државном равнатељству НДХ, дао је овакво брутално упутство за етничко чишћење Хрватске: „У овој земљи не може нико да живи осим Хрвата, а ко неће да се покрсти ми знадемо како ћемо с њим. Данас није грехота убити ни мало дијете од седам година које смета нашем усташком поретку. Немојте мислити што сам ја у свештеничкој одори, па не могу, кад је потребно, узети стројницу у своје руке и да таманим све до колијевке, све што је против усташке власти и државе“.

Миле Будак, Павелићев министар богоштовља, ударајући темеље усташке државе, рекао је:

„Што се тиче Срба, није доста дрво посјећи, треба му и жиле ишчупати“.

Усташе су своје речи претворили у дела. Своје најмрачније лице су показали убијајући децу. Драгоје Лукић је то описао тако да се читаоцу леди крв у жилама. А при том готово да није употребио ниједну своју реч, ниједан свој закључак. Пустио је да говоре само факта. А децу су набијали на бајонете, стрељали, спаљивали, кували у котловима, живу бацали у бунаре, јаме и пећине, гушили цијанкалијем, тровали каустичном содом, сатирали глађу, жеђи и хладноћом.

Са сваке стране коју је Драгоје Лукић написао, са сваке дечје логорске фотографије коју је пронашао и објавио, са сваког логорског броја малог таоца, капље крв. Само људи јаким нерава могу да читају Лукићеве описе усташких злочина. Масакр српског живља у поткозарском селу Драксенић он овако описује:

„Црква је била пуна лешева, а крв је достизала до врха ципела. На самом олтару била је наслоњена, као да спава, убијена жена Николе Драчине. Пред црквом, наслоњена на тарабе, лежала је Марта Врнић са двоје дјеце. Обе дојке биле су јој прорезане и кроз њих провучене ручице њене дјеце. Дјечје руке биле су везане жицом. Мало даље од Марте, лежала је Деса Лончар, а поред ње, набијено на колац, Десино дијете...“

Драгоје Лукић показао је и другу страну дечије голготе. Утрошио је много времена и труда да осветли спасавање малих логораша. Ту хуманитарну акцију је извела група храбрих Загребчана, коју су предводили Дијана Будисављевић, Камило Бреслер, Јана Кох, Татјана Маринић, Драгица Хабазин – Мајка... У тој екипи их је било више од стотину и Лукић се потрудио да дозна и објави сва њихова имена. Ризикујући своје животе, они су из усташких руку, од сигурне смрти, спасили 10.536 малих талаца са Козаре. Неке од ових жена и девојака усташе су мучили у затворима. Њих 11 су своју племенитост платиле главом.

Под руководством Дијане Будисављевић, свако избављено дете је добило свој картон са личним подацима. Један од тих картона је гласио на име Драгоја Лукића, други на име његовог брата, трећи на име његове сестре... Захваљујући тим картонима, многи родитељи ће после рата пронаћи своју децу.

Драгоје Лукић је сматрао да прича о том племенитом подвигу треба да нађе места у нашим ђачким уџбеницима.

Залагао се да у неком од поткозарских градова (можда у Градишци, у којој је готово сваки трећи становник пао као жртва фашистичког терора и којој је убијено 4.439 деце) буде подигнут споменик спасиоцима малих логораша. Али, од тога није било ништа. Сада су нека друга времена и у Поткозарју се подижу споменици неким другим људима.

За разлику од многих других истраживача злочина почињених у Другом светском рату, Драгоје Лукић није хтео да се бави политичком некрофилијом, тако пробитачном у годинама које су за нама. А имао је „робу“ која је на пијаци међунационалне мржње могла да иде као алва. Али, он није хтео да буде трговац жртвама. Таквих се просто гадио, без обзира на којој су страни били. Трговина жртвама, прљавица и вулгарна, једна је од рана на његовом срцу, с којом је напустио овај свет.

По повратку са симпозијума одржаног 25. октобра 1989. године у Спомен-подручју Јасеновац, Драгоје Лукић је био врло утучен. Рекао је: „Јасеновац је постао средство преко кога се стичу политички поени. Овде свако лови своју златну рибицу. Говорило се о геноциду, о прављењу списка јасеновачких жртава, и аплаудирало! Свако је имао своју „истину“ и њу поздрављао аплаузом. Онај ко овде може да аплаудира, не поштује жртве, он им се руга.“

Драгоје Лукић је дубоко веровао да се зло, какав је био Други светски рат, на овим просторима више не може поновити. Био је убеђен да су децје жртве највећа могућа опомена, Рубикон преко кога се не може прећи. Али се преварио.

Те жртве, о којима је тако болно и аутентично писао, нису биле кадре да зауставе ново крвопролиће. Ланац зла није прекинут. Његове карике као да су несаломиве.

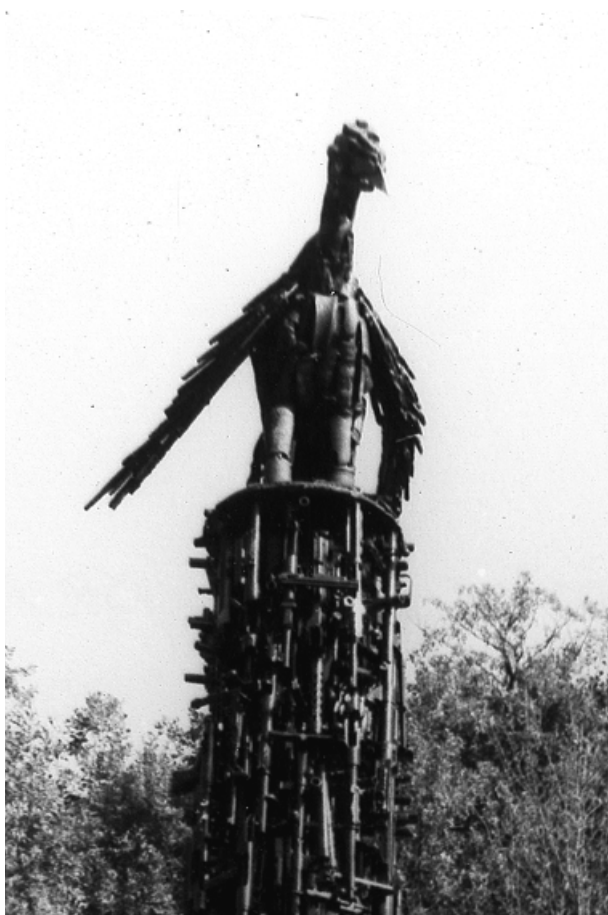
Своје капитално дело *Били су само деца – Јасеновац гробница 19.432 девојчице и дечака*, Лукић је завршио речима: „Јудска историја се никад није могла похвалити нарочитом етиком. Она је, нажалост, само била наша слаба утеха. Она једино говори о томе да над човековом судбином од памтивека лебди сенка дубоке трагике. На овим просторима историја, очигледно, није била нека нарочита учитељица живота. По свему судећи, овде се ништа узалудније не понавља од *Magistra Vitae*.“

Драгоје Лукић је деценијама носио слике уморених дечака и девојчица. Слушао је њихов плач и предсмртни крик. Са њима је отишао у

гроб. У много чему, овај истраживач подсећа на оног митског Кинеза који је сваког дана доносио по котарицу земље, изручивао је на једно место и тако саградио планину. Драгоје Лукић је убијеној деци подигао споменик трајнији од бронзе. Он је заиста други родитељ целог једног покошеног нараштаја.

Јован Кесар

I

ИСТРАЖИВАЊА

КАКО СУ ЖЕНЕ ХРВАТСКЕ СПАСАВАЛЕ КОЗАРСКУ ДЈЕЦУ ИЗ УСТАШКИХ ЛОГОРА*

Послије њемачко-усташке офанзиве, коју је сачињавала скупина „Западна Босна“ под командом њемачког генерал-мајора Фрица Штала, са 45 хиљада војника према 3.500 бораца Другог крајишког одреда „Доктор Младен Стојановић“, и познатог пробоја обруча око Козаре 4. и 5. јула 1942, у коме су „чак и жене учествовале у борби, на борна кола су ишле с пушкама и бомбама, управо као мрави су навирале“ – како је записао њемачки хроничар Висхаупт, непријатељ је отпочео да спроводи свој паклени план пустошења Поткозарја и Кнешпоља и одвођења народа у усташке сабирне и концентрационе логоре. На удару непријатеља особито су се нашле четири козарске општине: Босанска Градишка, Дубица, Босански Нови и Приједор. Циљ операције био је двојак: уништење Другог крајишког партизанског одреда и чишћење козарског подручја које је било укључено у народноослободилачку борбу. Поступак непријатеља према цивилном становништву регулисан је многобројним заповијестима: „Сва лица затечена у борби стријељати на лицу мјеста; све становнике хапсити и спроводити у сабирне логоре. Тко особе које долазе из Козаре пропусти или након заробљавања ослободи, биће ради непопљушности стављен пред ратни суд“.

У хајци на становништво Козаре Нијемци су употрежили чак и псе: „На Мраковицу је стигло 35 паса-трагача из Београда, а преко њемачког генерала у Загребу изведено је из Берлина још 15 паса за подручје Козаре“ – стоји у једном операцијском извјештају. И заповједник усташке Надзорне службе обавијестио је све јединице из операцијског подручја Козаре да јасеновачки логор може примити неограничени број заточеника.

Окрутност окупатора према народу Козаре потврђује и биљешка генерала Штала од 18. јула 1942, којом се констатује да је „цјелокупно

---

* *Žene Bosne i Hercegovine u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945. godine. Sjećanja učesnika*, Sarajevo 1977, 442–450.

становништво опкољеног подручја исељено те тако проведено темељито чишћење простора“, и наређење борбеној групи „Ведел“ да једна чета наставног пука „Бранденбург“ стријеља све преостале становнике села Марини и тиме покаже да су Нијемци још ту.

Крајем јула 1942, у усташким сабирним и концентрационим логорима нашао се народ Козаре по овом распореду (према накнадно откритим документима): на жељезничкој станици Церовљани крај Хрватске Дубице 26 хиљада; у Јасеновцу 8.400; у селу Млаки 7 хиљада; у Јабланцу 4 хиљаде; у Старој Градишци 1.300; у Новској 4.700; у селима Грабовцу и Пакленици, Лађевцу и Бодерајима по 500; у Рајићима 600; и у Приједору 14.500 – што укупно износи 68.500 људи, жена и дјеце.

Тако су дуж ријеке Саве настала сабиралишта за људе и стоку са Козаре. Најчешће, она су била иста. Јула 1942, формирно је повјереништво од седам службеника на челу са доктором Турином, са задатком да са Козаре однесу све што се могло однијети. У оснивачком документу ове пљачкашке дружине је записано: „За вријеме војних потхвата, пригодом разбијања комунистичке тврђаве Козаре и Просаре постављена су посебна повјереништва за прикупљање, разврставање и расподјелу стоке. У једном захвату прикупљено је 25.363 грла стоке и 10.000 тона разних земаљских плодова.“

Неко је једном рекао: кад не би било дјеце, ратови би сигурно били мање страшни. То се односи и на козарску битку. У логоре, гдје се током рата само умирало, сабијено је 23.858 козарске дјеце, отргнуте из мајчиног загрљаја. Оно што су мали Козарчани доживјели у љето 1942, када су мушкарци изнад 14 година отпремљени у концентрационе логоре, младе жене и дјевојке на рад у Њемачку, а старије одведене некуд одакле се нису вратиле – вјероватно неће никада бити у цијелости записано. Ђуро Злокапа упамтио је добро те дане, заробили су га у збјегу и дотјерали у Босанску Дубицу. Одмах су одвојили дјевојке и отјерали на рад у Њемачку, а мушкарце у Јасеновац. Отац је из колоне успио побјећи. Тада су усташе издвојили Ђуру и мајку. Њу су стално тукли кундацима и питали за оца, много је мучили и онда убили. Тако је Ђуро остао сам.

Влатко Димић је у 11. години преживио најтеже тренутке у свом животу. Војници су цијелу породицу отјерали од куће. Чуо се пригушени плач и јецај у дугачкој колони која је личила на погребну поворку. У логору Церовљани су им одузели све, коња и кола. Одвојили су и људе на једну страну. Бака и мајка стално су плакале. У том хаосу, мајка је покушала да дотури оцу мало хране, али када је пришла близу строја, почели су да је туку кундацима. Један усташа је из аутомата, наочиглед свих, испуцао рафал. Мајка је пала покошена. Три брата и бака, занијемили, покушавали су да је придигну, али јој помоћ више није била потребна.

И Мићо Драгаш је имао само 13 година када је био присиљен да у јасеновачком логору, заједно са оцем и два брата, проведе два мјесеца у злу које је данас тешко и замислити. Био је 21. септембар 1942. када су из Јасеновца на стратиште у Градини пребацили и њих 300 мушкараца из неколико поткозарских села. Већ се знало да се из Градине, тог највећег козарског гробља, нико не враћа. Прије него што ће приступити њиховој ликвидацији, усташе су им понудили чорбу са ситно исјецканим куханим месом, припремљену у повећем казану. Људи су јели, а онда је неко рекао да је храна отрована и да је то људско месо. И заиста, они који су јели међу првима већ су падали, а усташе су се смијали. Када су почели да пуцају, Мићин отац је довикнуо дјеци да бјеже, а сам је скочио на једног усташу у намјери да га задржи док дјеца не побјегну. Спасило се све четворо.

Мићо Драгаш је одрастао као курир прослављеног козарског команданта Жарка Згоњанина.

Мика Мандић из села Турјака под Козаром није допустила да јој у строју у Старој Градишки одузму двогодишњег унука Луку. Зато су их стријељали обоје. И Стоја Ђекић из Грбаваца, забрађена бошчом, прво је молила, а онда се снажно опирала, не давши сина Мирка усташама у руке. Убили су их заједно пред стројем у Старој Градишки. Јованка Лукић као да се није противила судбини када су јој одузимали пет кћери, једну по једну: Госпаву, Зорку, Драгињу, Стајку и Јелену, али сина јединца, Ђоку, није дала. Стријељали су је с дјететом у загрљају.

И тако редом, уз ријеку, од Старе Градишке и Јасеновца до Церовљана и Сиска, ко зна колико је убијено. Спискове мртвих није имао ко да прави.

Злочини се нису могли сакрити. Тако је и истина о трагедији козарског народа, а посебно дјеце, убрзо продрла у јавност. Сазнало се за масовна уништења, глад и болести што су односили хиљаде малаксалих, нарочито оних беспомоћних, најмлађих, који нису знали казати ни своје рођено име.

Илегални комитет народног ослобођења у Загребу, који су сачињавали чланови комунистичке партије Југославије, разрадио је читав план за спасавање козарског народа. Преко Удружбе црвеног крижа, акција је посебно усмјерена на извлачење козарске дјеце из усташких сабирних и концентрационих логора, која су захваћена глађу и заразним епидемијама масовно почела да умиру.

Ову изразито хуману, а истовремено изузетно тешку и опасну акцију, повео је и у почетку њоме руководио професор Иво Маринковић, члан ЦК КП Хрватске и народни херој, који је лично, стицајем околности, заједно са Гргом Јанкесом, доживио Козару. Послије офанзиве, Иво је, по задатку Партије, упућен на илегални рад у Загреб у својству члана Би-

роа и секретара повјереништва ЦК КП за сјеверну Хрватску, под чијим руководством је дјеловао и илегални Комитет народног ослобођења. На тој дужности је био и половином фебруара 1943, када је ухапшен и убијен у усташкој полицији у Загребу.

Тада се и пред загребачку партијску организацију и њене активисте који су радили у Црвеном крижу, на жељезничким станицама и у болницама, поставило питање спасавања великог броја дјеце које су усташе осудили на смрт самим тим што су их одвојили од родитеља и затворили у концентрационе логоре гдје нису постојали никакви услови за живот. Партија је преко професора Камила Бреслера, високог чиновника у Министарству удружбе Независне Државе Хрватске, и других својих веза, успјела да прибави од усташких власти дозволу за легално сакупљање и извлачење дјеце из концентрационих и сабирних логора: Стара Градишка, Јабланац, Млака, Коштарица, Уштице, Јасеновац, Новска, Сисак, Горња Ријека, Јаска.

Тако је и отпочела, јула 1942, једна од најнеобичнијих битака у нашем народноослободилачком рату, од чијег успјешног исхода су зависили животи више десетина хиљада дјеце Козаре, Славоније, Баније, Лике и других устаничких крајева.

Уз, могло би се рећи, масовну подршку становништва, формиране су прве прихватне „раскужне“ постаје Црвеног крижа на загребачкој жељезничкој станици, које су уједно постале права партијска упоришта. У првим групама и међу најактивнијим истакнутим кадровима ове акције нашла се Татјана Маринић (рођено име Јосипа), искусни илегалцац, члан КП од 1919. Често је хапшена, дуго носила тешке повреде кичме задобијене тортуром у загребачкој полицији; илегално је пребачена на лијечење у Аустрију, а одатле у СССР, гдје је лично упознала, поред низа других истакнутих револуционара, и Максима Горког, Надежду Крупскају и Клару Цеткин. Када се вратила у земљу 1934, опет је хапшена и прогањана. Преко одјела за народно здравље и социјалну политику Бановине Хрватске, она је организовала прву установу за предшколску дјецу у Рудама крај Самобора, која је одиграла значајну улогу као илегално упориште Партије и мјесто одакле је у љето 1942. Татјана пошла са својим скојевкама у величанствени поход, спашавање Козарске дјеце из усташког логора и „крила часних сестара милосрдница“ у Јастребарском.

„Била је неуморан радник, трчала је и стизала на све стране, стално ужурбана, увијек добро расположена. Имала је широки круг познаника у Загребу, од пролетера и скромних домаћица до интелектуалаца, од којих су многи, увјерен сам, давали прилоге за црвену помоћ само зато што их је тражила Татјана. Није било и нема много таквих жена у нашој Партији као што је била Татјана Маринић“ – записао је Родољуб Чолаковић у својој књизи „Казивање о једном покољењу“.

Поред Татјане Маринић и професора Бреслера, одмах у почетку „борбе за дјецу“ нашли су се активисти које Козара никада неће заборавити, љекари и добровољне сестре Црвеног крижа. Они су организовали групе за одлазак у логоре и преузимање дјеце, вођење евиденције и пратњу транспорта, прихват на жељезничкој станици у Загребу и другим одредиштима: Јана Кох, књижевница, живи у Загребу, Вера Јурић-Оленковић, Анка Малеш, Наташа и Ана Водопија, сестре, Јана Илијанић, ухапшена 1944. и објешена у Светом Ивану Зелени, Драгица Хабазин – Мајка, Катица Јамбрешак, Вера Ђекомати, Јожица Баки, Вера Черне, Анка Шепић, Бранка Неферовић, Ванда Короша, Ивка Вркљан, Зора Школић, Невенка Куштера, Терезија Пинтарић, Хелена Бреслав, Терезија Хомота, Валпурга Аугустин, Дијана Будисављевић, Јелена Лобода-Зринска, Катинка Фабијанић, Ерна Крајач, ухапшена 1943. и убијена у Лепоглави, Мања Ханжевачки, стријељана од усташа 1944, Сташа Јелић, др Десанка Штампар, Вера Лукетић, књижевница, др Хермина Милер и др Олга Бошњакловић. Изузетну активност испојили су и многобројни сарадници на различитим пословима које је овај подухват захтијевао: Владимир Броз, инж. Драго Краљ, Александар Јурековић-Шањи, Роберт Хорн, Марица и Мићо Вашаревић, Фрањо и Анка Фришчић, Мијо Гомерчић, Еуген Пусић, те супруга сликара Владимира Бецића и сестре Бреда и Верена Когој, којима треба да захвалимо што је сачувана евиденција дјеце у логорима. Иако дјелимична, она је унијела неизмјерне радости у многобројне породице под Козаром, гдје су дуго послје рата најчитаније рубрике листова били огласи „Траже се!“.

Каква је то борба била показује и стање дјеце у усташким логорима, о чему су сачувани бројни аутентични документи и записи активиста који су их спасавали.

Са траком Црвеног крижа око рукава и другим обавезним дозволама, међу првима је у усташке логоре кренуо и професор Камило Бреслер. Ево само неких фрагмената из сјећања које је дао аутору прилога 1958. године:

„Видио сам међу хиљадама жена и дјеце у Старој Градишки, Јабланцу и Млаки и ону најмлађу, од два мјесеца, како леже и умиру у мајама. Нека одраслија су се још мицала и чупкала травчице, али ни њих више није било.

У Старој Градишки гомиле мале дјеце биле су угуране на таване или у оне велике оборе за свиње са цементним подом. Њихова мала тјелеса, од којих је остала само кост и кожа, услијед тоталног недостатка ма каквих хигијенских услова, без хране и воде, била су захваћена већим бројем заразних болести (тифус, грижа, дифтерија, оспице, шарлах, пјегавац). Данима су на истој гомили лежала заједно, и она мртва и болесна, и она још мало жива.

Овдје су била дјеца у доби од једног дана до 14 година. Макс Лубурић, логорник, издвојио је из ове групе неколико стотина најјачих од 10 до 14 година и обукао их у усташка одијела. Говорио је како ће им посветити нарочиту пажњу као својим јањичарима.

Наша група, углавном приватних љекара и сестара Црвеног крижа, уз велике опасности, почела је да спасава ону дјецу из логора која су се још могла спасти. Тако је по мојим подацима током српња 1942. било у Млаки и Јабланцу 9.176 дјеце, у Новској 2.592, у Приједору 4.090 и у Уштицама 8.000 – што укупно, без Старе Градишке, из које се број дјеце није могао добити, износи 23.858. Из ових логора одузета дјеца од мајки отпремљена су: у Сисак 3.165, у Загреб 6.403, у Јаску 2.997, и остала мјеста 581, што укупно износи 12.623 извучена дјетета из ових логора. За вријеме транспорта и у овим прихватиљима у току српња и првој половини коловоза, умрла су 2.854 дјетета. Помор се кретао 30 до 40 дјеце дневно.

У српњу усташе су издвојили око двије хиљаде дјеце, наводно неспособне за живот, набацали их као цјепанице у неколико соба на тавану староградишке тврђаве и угушили цијанкалијем. То масовно убијање дјеце извршиле су усташе Врбан, Грубишић, Кордић и Карамарко по наредби Лубурића и Орешковића.

Почетком српња 1942. стигло је у логор Стара Градишка 16 добровољних сестара Црвеног крижа из Загреба да преузимају дјецу. Сестре су биле шокиране видјевши дјецу како у гомилама чуче у дворишту логора, изложени жежи. Више од половине није могло ни ходати, па смо морали да их носимо на рукама до камиона који су их пребацивали на Окучане, а одатле 'Г' вагонима до Загреба. У том првом транспорту који је стигао на колосијек 'Сењак' у Загребу 10. српња 1942. било је 850 дјеце. Када смо отворили врата, 47 мртвих смо извукли из вагона. Она жива дјеца била су престрашена као птице, чули су се само тихи јецаји, или су, сабијена у гомили, ћутала и гледала тужним погледом с несразмјерно великим дјечјим очима. Већ прве ноћи, у нашој прихватној болници, умрло је још тридесет седморо дјеце. Када се помислило, касно у ноћ, да је посао већ завршен око смјештаја, сестре су откриле још један вагон са 250 дјеце – дојенчади у добу испод године дана која су немоћно лежала, помодрјела од плача. И док је једна група сестара прала дјецу, друга се растрчала по граду, скупљала пелене и млијеко. Међутим, по налогу усташа, она су поново укрцана у транспорт и на загребачком коловозу чекала још четири пуна сата закључана до поласка воза у Јастребарско. Какво је било здравствено стање дјеце која су прошла кроз прихватиљште Завода за глухонијеме у Загребу види се из извјештаја др Фрање Пермуша по коме је 5.612 дјеце у доби од једне до петнаест година боловало од 30.264 разне болести..."

Драматичност спасавања дјеце из логора Стара Градишка показује и сјећање Јане Кох, књижевнице, иначе од 1938, кроз Друштво за просвјету жена, везане за КПЈ:

„Најтежи рад у мом животу био је спасавање партизанске дјеце с Козаре коју су усташе довукли у сабирне концентрационе логоре. Ова наша највећа акција тражила је надљудску снагу, пожртвовност, храброст и одрицање. Сем тога, била је скопчана са многобројним опасностима и по сопствени живот. Па ипак, добровољно, било је то у први сумрак, српња 1942, стигло је нас 15 сестара Црвеног крижа са Дијаном Будисављевић на челу у Стару Градишку. Међутим, тек друго јутро успјели смо продријети у логор. Након врло неугодних и бројних легитимисања, нашли смо се у дворишту логора које је било прекривено дјецом. Када смо показали дозволу издату по одобрењу поглавника, Вјекослав Лубурић, шеф логора, ратни злочинац, викао је из свега гласа: *Овдје сам ја поглавник, овдје ја заповиједам*. На тражење лијечника да нам помогне, усташе су нам показали на једног човјека, који је као изгубљен, у некаквом сивом огртачу, стајао недалеко од нас. Као да је оживио када смо га позвали и почео шапутати, стално понављајући: *Све ћу ја вама показати, све, и болницу и таван и кулу и подрум. Све што видите запишите и предајте јавности. Сваки човјек то треба сазнати*.

Заједничким гурањем успјели смо ући у прву собу: 'болничка соба I' била је величине 5×5 метара. На поду, једно до другог и једно на другој лежала су непомична дјечија тјелеса. То су били мали непомични костури на којима су сијале велике, зажарене и упале очи. Иста је слика била и у 'болничкој соби II' и у 'болничкој соби III'. Дјецу су осудили на страшну, полагану смрт од глади. Донесена је одлука: ослободити ову дјецу из логорског пакла, испразнити ту страшну 'болницу' и спасити их, ако се још ишта спасити даде. У подруму је сједило или непомично лежало још много жена и дјеце. Доспјели смо и до куле. Ту се налазило око 300 дјечака у доби од 7 до 14 година и били су обучени у црна одијела, с капама на којима је био знак 'U'. То су била такође дјеца с Козаре. Речено је да су они 'поглавникови питомци'. У логору су дјеца добијала – сазнали смо – и то не сваки дан, само по шаку сировог зрња. Док нису стигли до такозване 'болнице' чупкали су по дворишту траву, скупљали разне отпатке и гурали у уста, пили из локвица загађену воду током српња и сваки дан умирало је просјечно по педесеторо дјеце.

Данас вам ја ово само на изглед лако приповиједам. То ме увијек тешко потресе. А онда, било је то више него страшно, више него ужасно. Било је тако да се све не може испричати. Требало би за то више снаге, које ми, преживјевши те страхоте, више као и да немамо.

Први транспорт дјеце довукли смо на загребачки колодвор 11. српња 1942. Када смо ишли пругом од Окучана, крај нас су пролазиле оки-

ћене композиције препуне војске и оружја. Била су то појачања офанзиве на Козару.

У том језивом транспорту, још на путу који је ненормално дуго трајао, помрло је много дјеце. Када смо извадили 750, што живе и мртве, Бреслер је рекао: 'Јано, мора их бити хиљаду'. Онда смо пошли кроз све вагоне и у задњем, шћућурене у слами, нашли смо још 250. Тада више нисмо могли издржати. Бреслер и ја узели смо по једно од пет-шест мјесеци (под капут) и отишли дома. Бреслеров Ивица и моја Душка одрасли су, а Ивица има и своју дјецу.

Други логор за дјецу, исто тако стравичан, био је Сисак. Почетком рујна 1942. са Вером Лукетић, књижевницом, отишла сам тамо и јавила се Анти Думбовићу, иначе учитељу који је по препоруци Бреслера постављен од 'Министарства удружбе' као наша веза да ради на колонизацији и евиденцији дјеце.

Из његовог извјештаја који је поднео 25. коловоза 1942. види се да је у логору Нови Сисак, у солани Рајс, самостану Свети Винко, Теслићевој 'стаклани' и купалишту пописано преко 6.500 дјеце. Логор у Сиску налазио се у рукама усташке Надзорне службе, на челу са злогласним Фагетом, и лијечника Антона Најжера, који су последије рата осуђени као ратни злочинци.

Случај је хтио – наставља своје свједочење о Сиску Јана Кох – да у логору, управо, прво наиђемо на доктора Најжера и питамо за дјецу. 'Овдје баш и нема дјеце, сем неколико болесних у 'школској поликлиници' и десетак здравих у солани' – одговорио је Најжер, који је чино све да нико жив не изађе из Теслићеве 'стаклане'.

Међутим, ми смо у једној старој згради, коју је он назвао 'школска поликлиника' нашли 160 болесне мале дјеце и нешто дојенчади која су лежала под високом температуром и ројевима муха. Очајне, без игде ичег, почеле смо да чистимо простор и одвајамо живу дјецу с којом је остала Драгица Хабазин – Мајка, а ми остале продужиле смо за 'солану'. Исти призор нас је и овдје чекало: око 400 дјеце од три до пет година лежало је на голом бетону крај зидова презасићених сољу. Плач дјеце језиво је одјекивао овим хладним ходницима.

Најжер је пристао да транспортујемо дјецу за Загреб, јер је знао, боље него ми, да ће мало њих у оваквом стању остати у животу.

Наша група се убрзо још једном нашла у Сиску и доживјела призор који никада неће бити избрисан из сјећања: прво на што смо наишли, биле су жене које су лежале у баракама под температуром, неке гравидне, а неке опхрване пјегавцем. Само дан раније, и њима су одузели дјецу и побацали су их у бараку до њих, тако да су могле чути плач своје дјеце, која су, такође, лежала на голом поду, новорођенчад, дјеца од неколико недјеља, мјесеци и година, и жива и мртва заједно.

Да бисмо их могли припремити за транспорт, молили смо усташе који су стражарили између барака, да допусте мајкама, можда посљедњи пут, да надоје своју дјецу. И ту радост и дјеце и мајки нико не може описати. Мале ручице су се савијале око врата, похлепна уста припила су се уз груди, а на косицу дјеце капале су крупне сузе мајки. Дуто се чуо само дубоки јецај. Биле су то мајке хероји. Када је посљедње дијете, преморено тугом заспало, мајке су их остављале тихо и одлазећи у своју бараку нама шапутале: 'Чувајте нам дјецу, чувајте рођене...'

И овај транспорт од 550 дјеце повели смо за Загреб, а једино што смо као утјеху могли рећи мајкама, била је адреса наше илегалне евиденције, гдје да потраже дјецу када се врате из туђине..."

Током јула и августа 1942, допремљена су на пунктове загребачке железничке станице 53 транспорта дјеце. Неколико другарица, међу којима су биле Вера Лукетић, Вера Лобода-Зрињска, Бреда и Верена Когој, кришом од усташа успјеле су да евидентирају и тако оставе трага за 12.779 дјеце. Истина, на више од хиљаде картончића нема података, јер их није имао ко дати и зато су рубрике, што значе живот, испуњене само бројевима, упитницима, крстићима и другим ознакама, или су, једноставно, уписани ови подаци: „Градишић (дјеца која су од мајки одузета у Старој Градишки, прим. аутора) – број 35, женско око 7 мјесеци; Градишић 499, црне очи, кестењаста коса; женско око 7 мјесеци с рупицом на обрашчићу; мушко, добро развијено..."

Једини логор за који је усташко „Министарство удружбе“ преузимало дјецу из осталих концентрационих и сабирних логора био је Јастребарско. Тако је и било могуће преко антифашиста који су радили у овом усташком министарству, прије свега преко професора Камила Бреслера и доктора Велимира Дежелића, убацити организовану групу од око 30 активиста Партије и СКОЈ-а, здравствених и педагошких радника, међу којима је било 18 ученица, младих дјевојака.

У Јастребарском је формиран логор још 1941, а логор за дјецу у Јастребарском основан је 12. јула 1942. Састојао се од три објекта, не рачунајући коњушницу крај „болнице“ у дворцу грофа Ердедија. Кроз логор је прошло око 1.500 углавном одраслије дјеце. Депанданс логора у Јастребарском био је у селу Река, удаљеном три километра, и састојао се од бивше циглане, коњушнице и једне надстрешнице. Кроз њега је прошло преко двије хиљаде мале дјеце. Налазио се у жици и био у почетку под стражом усташке посаде, а касније Усташке надзорне службе (као и логори за одрасле).

Јастребарско је напуњено искључиво дјецом сакупљеном испод Козаре јула 1942, допремљеном у групама из Старе Градишке, Јабланца, Млаке и Церовљана, овим редом: 12. јула – 850; 13. јула – 36; 14. јула 750; 31. јула 850; 5. августа 800 и 15. августа 100 – што укупно износи 3.386, од

новорођенчета до дјетета од 14 година старости. Била су у очајном стању, многа потпуно гола, па и дјевојчице од 12 година, захваћена с неколико заразних болести у комбинацији, тифусом и дизентеријом, оспицама и упалом плућа, скорбутом са испадањем зуба и секвестирањем вилица.

Под необичним околностима, половином јула 1942, Татјана Маринић је у усташки логор Јастребарско, с ријешеношћу да заустави смрт која је харала међу козарском дјецом, увела дјевојке: Регину Дrame, Анкицу Чегец, Даницу Цендак, Миру Дебелјак, Аницу Хорват, Анку Корощец, Марију Иванковић, Дубравку Доленец, Ружу Херцег, Драгицу Витко, Јулку Маринић, Марију Ратковић, Иванку Главан, Зиту Пушић, Бланку Колар, Олгу Дупало, Бранку Такач и Ивку Стрмац (ухапшена 1944. и убијена у Јасеновцу). Сем њих, у борби која се граничи са подвигом, на спасавању дјеце у Јаски су од првог дана учествовали и: др Бранко Драгишић и његова супруга Нина, Винка Шољан, Мира и Аница Шлехта, Вера Лукетић, Лина Падован, др Глумац, Маца Томић, Тања Чернозубов и Мица Шкаберна, ухапшена и убијена у Лепоглави. У свом раду, они су се ослањали на антифашисте у Јастребарском: др Бранка Давилу, члана илегалног народноослободилачког одбора у Јаски, Мирка Мерлеа из села Река, те Сташу Јелић, којој Партија није допустила да дође у логор, јер је и сама имала мало дијете, и Делку Просоли, ухапшену 1944. и убијену у Јасеновцу.

Када су дошле у Јаску, наишле су на отпор неколико часних сестара; поновило се оно што се десило професору Бреслеру на загребачкој железничкој станици. Њему је часна сестра Лауренција Ђирић из Широког Бријега довикнула: „Сву ту дјецу треба поклати“.

Група часних сестара милосрдница, на челу са Пулхеријом Барте, управитељицом логора, управо је нечовјечно поступала према дјечи. Сестре из те групе су отворено изјављивале, а тако и поступале, да помагати партизанску дјецу значи одгајати своје непријатеље. И чиниле су све да дјеце што више умре.

Запис Фрање Иловара о дјечи у усташком логору Јаска представља, вјероватно, најпотресније странице нашег ослободилачког рата. На једном од тих листића стоји реверс и потврда: „Примио предујам на рачун копања гробова десет хиљада куна за сто комада дјеце покопане“, на другом: „Укупно 468 комада дјеце“, и тако редом, све до броја 1.026 безимених.

И ко зна колико би дјеце још умрло да није било Татјане и њених дјевојака. Ево шта једна од њих каже: „Дјеца су нам умирала на рукама, на креветима које смо саме направиле, на поду у баракама, а ми смо биле саме и беспомоћне. Плакале смо заједно с њима и чуло се само: мој Перипа је умро; моја Милка издише; онај мали с младежом на образу неће дочекати јутро...“

Био је четвртак, 23. српња 1942, када је лист „Нова Хрватска“ објавио преко цијеле стране, са три пропагандна фотоса, чланак под насловом: „Дјеца, која су ослобођена од партизанског ропства, опорављају се од претрпљених патњи на државном добру у Јастребарском“. И даље: „Имају црне капе с усташким знаком. Часне сестре су их научиле моли-ти богу. Они пјевају народне пјесме, уче повијест Босне, уче тјелесне вјежбе, међу њима скоро нема болесних. У лошем стању су она дјеца која су била у ропству партизана. Родитељи дјеце, који су напустили логор и долазе овдје својим синовима и кћерима, врло су радосни када виде да се са дјецом тако пажљиво поступа...“

У Јастребарско је из Старе Градишке с дјецом прокријумчарено 25 болесних жена, које су биле проглашене за неспособне за рад у Њемачкој. Међу њима је била и Анка Жујић из села Јохове под Козаром. Ево какву је она тугу понијела из Јастребарског: „С мужем Миланом имала сам двоје дјеце; Милорада у шестој и Милеву у трећој години. Када су нам у Церовљанима одузели дјецу, успјела сам да се прошверцујем у колону за Јаску коју је формирао Црвени крст. Ту су ми умрли обоје дјеце на рукама, прије него што смо им могли нешто помоћи. Умрли су и Бранко Вујановић и Ђоко Бурсаћ, које сам пригрлила заједно с мојом дјецом...“

И Сташа Јелић, једна од жена заслужних за све оне што су преживјели Јаску, сјећа се: „...Било је транспорта у којима су долазила дјеца отрована из Старе Градишке. Тамо су им жедним, на јулском сунцу, дали воду са растопљеном содом. Када смо увидјели шта је узрок обољењу пријева, могле смо приступити лијечењу само са свјежим сиром. Али, како до њега доћи? Довијале смо се на разне начине, народ нам је доносио кришом и остављао храну поред ограда, жице...“

И тако редом, свака од њих казује своје виђење Јаске, Сиска, Старе Градишке, и то је дебела књига страшних прича о дјечи из пакла.

ЗЛОЧИНИ ОКУПАТОРА И ЊЕГОВИХ САРАДНИКА НАД ДЕЦОМ КОЗАРСКОГ ПОДРУЧЈА 1941–1945.*¹

I

Када је, под заштитом немачког оружја, 10. априла 1941. проглашена „Независна Држава Хрватска“ и немачке трупе запоселе Босански Нови, Приједор, Босанску Дубицу, Босанску Градишку и Бању Луку, истовремено је под Козаром започело завођење национал-фашистичког режима, који ће се током читавог рата ослањати на групу фанатизованих усташких терориста, задојених беспримерном шовинистичком мржњом. Режим окупатора и квислинга и у Босанској крајини прво је пошао линијом разбијања народног јединства на верској и националној основи, а то је најављивало катастрофу братоубилачког рата.

Један од најзначајнијих представника усташког тероризма и распиривач шовинистичке страсти између српског, хрватског и муслиманског народа, идејни вођа и организатор усташке власти у Босанској крајини, био је Виктор Гутић, који је још 1939. у бањалучком самостану у Петричевцу формирао усташку организацију од 70 чланова и заклео се да ће уништити све Србе у овом делу хрватске државе.²

---

* *Kozara i NOB u socijalističkoj revoluciji 1941–1945*, Radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977. godine, Prijedor 1980, 269–283.

¹ На овако концептирану тему одлучио сам се из једноставног разлога што сам до сада у више својих радова, углавном, обрађивао страдање деце у логорима. Сем тога, било је на ову тему више запажених радова, као што је и приказ: Ленгел Кризман Нарциса, *Сабирни логори и дјечија сабиралишта на подручју сјеверозападне Хрватске 1941–1942*, Вараждин 1976.

Подручје Козаре простире се на око 2.500 квадратних километара и обухвата у целини ратне срезове Босанску Дубицу и Босанску Градишку, делове Босанског Новог и Приједора са десне обале реке Саве, делове бањалучке општине и села на левој обали Врбаса лакташке и сrbачке општине. На овом простору, уочи рата, у 33.867 домаћинстава, живело је 199.289 становника, и то: 137.719 Срба, 32.613 Муслимана, 26.651 Хрват, 1.643 Немца, 1.337 Украјинаца и незнатан број Италијана. *Козара у НОР-у, записи и сјећања*, Београд 1971, I, 7.

² Лукач Душан, *Бања Лука и околица у рату и револуцији 1941–1945*, Бања Лука 1968, 57.

По хронологији збивања, прва три месеца окупације била су испуњена оснивањем усташке власти у центрима Босанске крајине, разради програма и система терора и стварању предуслова за егзистенцију „чисте хрватске нације“, што је претпостављало истребљење у првом реду Срба и Јевреја, који су проглашени „највећим непријатељима хрватског народа“, па им као таквима нема места у Хрватској.³

Виктор Гутић је стигао у Бању Луку 17. априла 1941, а три дана касније преко Радио-Загреба прочитано је његово именовање за стојерника „Хрватске крајине“. Одмах је према Србима заузет злочиначки став и они су третирани не само као грађани другог реда, већ и као лица изван закона. Првих недеља окупације Гутић и група око њега ужурбано су радили на припремама „грандиозног“ плана чишћења „Хрватске крајине“ од Срба, Јевреја, Цигана и других непожељних елемената. Новине „Хрватска крајина“ из броја у број доносе серију застрашујућих прогласа и наредби. Скидају се натписи ћирилицом, чак и са надгробних споменика, и једноставно се брише српска нација; сви Срби и Црногорци рођени у Србији требало је да напусте „Хрватску крајину“, мешовити бракови да се силом раскину. Њима је било ограничено кретање, забрањена употреба средстава јавног саобраћаја, посећивање локала, биоскопа и позоришта, купање у бањама. Отпочиње хапшење талаца, прикупљање способних Срба и Јевреја за радне логоре, рушење цркава (Бања Лука и Босанска Градишка), масовно иселјавање и плачкање имовине протераних, појединачна и групна убиства.

У сврху распаљивања верске мржње, Гутић предузима низ путовања по местима Босанске крајине и држи претеће говоре о потпуном уништењу Срба.

„Издао сам драстичне наредбе за њихово потпуно економско уништење, а слиједе нове за потпуно истребљење. Без сумње, предузет ће се најстроже мјере које се уопће могу извести. У том погледу имам одријешене руке. Непожељни елементи биће у најкраћем року искоријењени тако да ће им се затрти сваки траг, а једино што ће остати, бит ће зло сјећање на њих. Сјутра ћу притегнути, пуцат ће кичма...“⁴

У Приједору крајем маја 1941, Гутић још конкретније најављује свој паклени план. На вечери коју је у Вајлеровој башти приредио Јосип Кауриновић, приједорски жупник и један од његових најближих пријатеља, Гутић је изјавио: „Ову српску гамад, од 15 година па навише, ми ћемо да поубијамо, а њихову дјецу ћемо смјестити у клостере и од њих ће бити добри католици.“ И даље: „Раселјавање Срба мора се спровести

³ Јелић-Бутућ Фикрета, *Усташе и Независна Држава Хрватска 1941–1945*, Загреб 1977, 158.

⁴ Новак Виктор, *Magnum Crimen*, Загреб 1948, 609.

на безобзиран начин, хапшења и интернације вршити и дању и ноћу, без предаха. Имовина ухапшених се одузима и ставља на расположење Равнатељству за понову. Гдје је год могуће, хапсити читаве породице. Не могу бити поштеђене старије особе, жене и дјеца.⁵

Све је ово био само увод у масовне злочине усташа у време подизања устанка на Козари крајем јула и почетком августа 1941, у којима су ликвидирани и деца.

Први масовни покољ извршен је у Приједору 31. јула и 1. и 2. августа 1941. Преко 700 људи, жена и десеторо деце⁶ масакрирано је у граду, на улицама, на пијаци, у парку и на мосту преко Сане. У овој групи убијених налазило се и 70 железничара. Истовремено је крај железничке станице Козарац секирама сасечено око 300 сељака из околице Козарца. Према извештају генерала Румлера, команданта Санског здруга, у тих неколико дана убијено је у приједорском срезу око 1.500 лица.⁷

Тих дана трагедија је задесила и подручје Босанског Новог. Једна бојна тек формиране Павелићеве „легије“ задржала се на овом терену око 20 дана и за то време, на најсвирепији начин, ликвидирала сеоско становништво. У непосредној близини Босанске Костајнице, на неколико њива, убијено је 2.000 стараца, жена и деце. Из Добрљина, Горњег и Доњег Водичева, Велике Жуљевице и других села убијено је током прве половине августа 1941. још око 2.000, тако да се број жртава око Босанског Новог цени на преко 4.000. У овом прогону убијено је и 106 деце, без обзира на узраст, од тек рођених до 14 година. Само у засеку Вуруне села Доњег Водичева, у једном подруму, поклано је 24 деце.⁸

Све се ово дешавало у време када је већ устанак био снажно букнуо под Козаром. Мере одмазде ради угушивања устанка и њихово брутално спровођење, како би се становништво застрашило, показале су супротан ефекат. Спасоносна линија КПЈ и њен програм борбе за национално и социјално ослобођење дали су широким масама визију другачијег исхода. Снагом свеопштег отпора супротставити се окупатору и квислинзима, разбити његову политику, превазићи старе распре и учинити сваког поштеног човека борцем за братство и јединство Срба, Муслимана и Хрвата, већ у првим данима устанка 1941. под Козаром показало је евидентне резултате.

⁵ *Записничко саслушавање Виктора Гутића од 11. септембра 1946, 24 (оверен препис записника код аутора).*

⁶ Аутор располаже са поименичним списковима деце жртава фашистичког терора од тек рођених до 14 година старости, рађених на основу евиденција општинских одбора СУБНОР-а козарског подручја.

⁷ Идризовић Нусрет, *Козара*, Сарајево 1957, 28; *Приједор и околина*, Београд 1961, 59 (наведени број жртава се не слаже увек, како у овим, тако и у другим изворима).

⁸ Зеџ Бошко, *Чета Козарчана*, Београд 1971, 15–24.

Колики је значај непријатељ придавао овом подручју, види се из јачине и распореда његових снага по упориштима око Козаре с краја 1941.⁹ Заповеднику санског здруга генералу Драгутину Румлеру, са седиштем у Приједору, наређено је 2. августа 1941. да „безобзирно угуши побуну! Терен очистити од мушкараца који су способни за борбу, извести их пред преки суд или упутити у сабирне логоре. У првом реду очистити сва села, без милости, било мушко или женско, у простору Босански Нови – Костајница – Дубица – Приједор – Омарска – Бања Лука. Особито крај пруге Костајница – Нови – Бања Лука и јужно и сјеверно мора бити све рашчишћено, тако да пруга више не дође у опасност.“¹⁰

Спровођење и ове наредбе било је пропраћено масовним злочинима.

После низа успешних партизанских акција (око Босанског Новог и Босанске Дубице), а особито по ослобођењу Подградаца и ширењу устанка према Лијевчу пољу, непријатељ је предузео другу своју офанзиву на козарски партизански одред. Акцијом „чишћења“ руководили су Немци, уз учешће око пет хиљада припадника усташко-домобранских јединица. Концентричан напад од Бање Луке, Приједора, Босанске Дубице и Градишке отпочео је 25. новембра 1941.¹¹

Озлојеђен због неуспеха, непријатељ се окупио на незаштићен народ. Нарочито су била на удару поткозарска села градишке општине: Милошево Брдо, Совјак и Јабланица, из којих је 26. новембра 1941. убијено, поред 164 сељака, неутврђен броја жена и 19 деце.¹²

Тако је до краја 1941, према утврђеним подацима и списковима с којим се располаже, убијено 168 деце из поткозарских села.

Име Вјекослава – Макса Лубурића¹³ везано је за најтеже масовне злочине на Козари, у Славонији, Банији, Кордуну, у Сарајеву, а посебно у Јасеновцу и Старој Градишци. У Драксенићу, крај Босанске Дубице, Лубурић је са групом усташа из Јасеновца 14. јануара 1942. извршио један од најсвирепијих злочина под Козаром. Том приликом убијено је 208

⁹ Цолић Младен, *Такозвана Независна Држава Хрватска, 1941*, Београд 1973, 323.

¹⁰ *Зборник НОР-а*, IV, 1, 533.

¹¹ Пекић М., Ђургуз Д., *Битка на Козари, Приједор 1973*, 33; Башић Раде, *Устанак и борбе на Козари 1941–1942*, Београд 1957, 54.

¹² „Приликом акције на Козари, у Јабланици и околним селима, покупили су 164 мушкарца цивила, повезали их, натерали да сиђу у речицу Јабланицу и пострелили. У селу Врбашка убили су Стоју Радман заједно са кћерком и унучетом од две годлне. Стојиној кћерки одсекли су главу и набили на колац. У селу Бистрици попалили су већи број кућа и убили сваког кога су ухватили. Гојка Вилића живог су спалили заједно са кућом.“ (*Саопштење о злочинима Аустријанаца, Државна комисија за утврђивање ратних злочина*, Београд 1947, 47).

¹³ Макс Лубурић је 1945. побегао из земље заједно са групом истакнутих усташких злочинаца и привремено се склонио у „Завод Св. Јеронима“, одакле је затим напao ново уточиште у Шпанији, у којој је под ударцима каме пао 21. априла 1969. године у месту Картагента, недалеко од Валенције.

становника села. Највећи број (160) побијен је у сеоској православној цркви, међу којима и 47 деце.¹⁴

У ред најгрозоморнијих усташких злочина под Козаром свакако спада ликвидација 2.300 становника из Дракулића, Мотика и Шарговца – села крај Бање Луке.

Виктор Гутић, Феликс Недјељски и Мирослав Филиповић, више познат као фра Мајсторовић, сковали су потајно план за ликвидацију српског живља у овим селима. Рано ујутру, 7. фебруара 1942, припадници Павелићеве тјелесне бојне, предвођени фра Мајсторовићем,¹⁵ прво су опколили Рудник „Раковац“, издвојили све Србе и ликвидирали их. Затим је почео покољ по кућама, двориштима, бапштама и њивама свих из ових села. Убијали су крамповима, секирама, ножевима.

Врхунац дивљаштва усташе су испољиле приликом убијања деце: у Дракулићу 281, Мотикама 205, у Шарговцу 52, што укупно износи 538 деце поклане само у једном дану.¹⁶

Чести испади усташа у слободна поткозарска села остављали су иза себе пустош. Тако су 9. маја 1942. извршили покољ и спалили 18 кућа у Миљаковцима и Ракелићима крај Приједора у којима је убијено и 13 деце.¹⁷

У то време извршени су и масовни покољи у Омарској и Пискавици, којом приликом је нашло смрт и 83 деце.

II

За време херојских борби Другог крајишког партизанског одреда током козарске офанзиве, у којима је масовно учествовао и ненаоружани народ Козаре, током јуна, а посебно после делимичног пробоја обруча 4. и 5. јула 1942, не само збег (око 80 хиљада, колико их се повукло под заштиту одреда), већ и целокупно становништво из око 130 поткозарских села, било је изложено једном од најстрашнијих геноцида у прошлом рату. Оно што су деца Козаре доживела тог лета 1942, по свом масовном и

¹⁴ Лукић Драгоје, *Козарско детињство*, Београд 1976, 76, 77; *Сећања на Драксенички покољ преживелих сведока*, у: *Козара, записи и сјећања*, књига I, 878–884

¹⁵ Раније капелан самостана у Петричевцу, у коме је 1939. положио усташку заклетву, први је заклао седмогодишње дете Ђуре Гламочанина: „Ово ја у име бога покрпштавам изроде. Усташе, слиједите мој пут, сав гријех примам на своју душу!“ Мајсторовић ће у фратарском хабиту и усташкој капи показати праву физиономију децоубице нешто касније у логорима Јасеновац и Стара Градишка.

¹⁶ Шире о томе: Новак Виктор, *н. д.*, 645–650; *Извештај заповедника сигурносне полиције и СД о покољима око Бање Луке, од 23. фебруара 1942*, АВИИ, документи немачког Рајха, К-40, Ф-29/8; Лукач Душан, *н. д.*, 187–194.

¹⁷ Миодраг Кеџман из села Миљаковца преживео је тај покољ на посебно драматичан начин. Усташе су у његовом присуству убили баба Стаку и мајку Радојку, а њему секиром на пању одсекли десну руку. Лукић Драгоје, *н. д.*, 147–149.

људском страдању, превазилази најпотресније странице историје народа Поткозарја, које вероватно никада до краја неће бити истражене.

Још у току припрема за операцију, коју је немачки командант оружаних снага на Југоистоку оценио као одлучујући моменат за даљи развој ситуације у Хрватској, Оперативни штаб групе „Западна Босна“ 4. јуна 1942. разрадио је шире смернице и стриктно одредио поступак према заробљеницима и цивилном становништву.¹⁸

Поред инструкција генерала Штала, све команде и формације борбене групе, а посебно усташке јединице и позадинске власти НДХ разрадиле су и своје планове за систематско уништење козарског подручја. Десетине наредби предвиђају искључиво репресивне мере против становништва и потпуно економско уништење подручја које се налази у зони операција.

По њима је морало да се све становништво похвата и спроведе у сабирне центре – Стара Градишка, Дубица, Приједор, односно концентрациони логор Јасеновац.¹⁹ Прецизније одредбе се односе на мушкарце старије од 14 година који из опкољеног подручја око Козаре и Просаре покушају бекство – да се без милости употреби оружје. Млађе жене и девојке, према заповеди Фирера, транспортују се на рад у Немачку, а старије жене и деца расељавају.²⁰

Крајем јуна 1942, отпочело је масовно покретање становништва из поткозарских села, готово истовремено са дубичког и градишког терена. Сакупљање становништва вршиле су борбене јединице развијене у стрељачке стројеве и претресом подизале све са места где се ко затекао. За припрему је одређено врло кратко време, тако да се није могла припремити ни храна за пут, а камоли нешто друго. Многима, који су потерани

¹⁸ „а) Ко се бори или буде ухваћен са оружјем, биће стрељан, а исто тако и лица за која се докаже да су се у операцијама борила против немачких или хрватских оружаних снага, односно пружала помоћ;

б) Лица која се на позив без борбе предају и положије своје оружје, биће заробљена а исто тако и елементи који изгледају сумњиви;

ц) Сеоске заједнице или појединачне становнике који су се до сада бранили од партизана, треба уз надзор, ангажовати у борби против устаника. Њихова својина не сме бити дирана;

д) Свако посезање против оних делова становништва који не потпадају под тачку а) забрањен је. Исто тако забрањено је паљење кућа, разарање, пљачкање и друга насилна дела. Прекршиоци ће бити предани суду.“ *Зборник НОР-а*, документи немачког Рајха, XII, 2, 463.

¹⁹ Свим усташким бојнама је главни стан Поглавника 1. априла 1942. доставио следеће обавештење: „Заповједништво усташке надзорне службе извјештава да сабирни и радни логор Јасеновац може примити неограничени број заточеника...“ *Регеста докумената за историју НОБ-а*, Архив СР Хрватске, Загреб 1956, свезак I, док. 162, стр. 121 (факсимил документа код аутора).

²⁰ Заповедник, пуковник Рубчић, *Поступак са особама са подручја Козаре и Просаре* (факсимил документа код аутора).

са њива или откривени у својим скровиштима, није дозвољено удаљавање са зборног места. Они који су се успротивили таквом поступку стрељани су на лицу места. Многе куће су спаљене и оне су означавале линију докле је завршен претрес (По неким каснијим проценама, за време офанзиве је само на дубичком и градишком срезу запаљено преко 2.000 кућа). Домаћинствима која су располагала запрегама препоручено је да повезу што више хране, децу, болесне или друго што сматрају вредним. Тако су људи, претежно старији и мајке са децом у наручју, полазили у незивесност. Неки су потерали краву или јуне, а многи нису ни то успели. Села су остајала пуста и у њима је сав труд, стицан вековима, наједном постао плен непријатеља који није имао милости.²¹

Акција „чишћења“ оперативног подручја, појачана после пробоја обруча 4. и 5. јула, трајала је све до 23. јула 1942. При том, немачке јединице евидентирале су само своје заробљенике. У извештају од 7. јула каже се да је поред 2.918 мртвих партизана, 8.849 заробљено и 431 стрељан за одмазду. Од тога је упућено у Земун 2.347, као радна снага у Немачку 1.589, а у логорима је још остало око 3.000.²² У другом извештају констатује се потпуно разбијање устаничких група на Козари, где је до 10. јула 1942. погинуло 2.080 партизана. Са опкољеног подручја отпочело је масовно бекство 9.500 избеглица, од чега 2/3 представљају жене и деца. Ухваћени устаници су стрељани, а сумњиви мушкарци изнад 14 година, сем изнемоглих старца, њих 7.947, распоређени су за Немачку и кажњеничке логоре у Норвешкој, док су жене и деца, ради ширења епидемије, пребачени у логоре. Стока је такође заплењена.²³

„Данашњим даном завршен је потхват на простору Козаре и Просаре“, стоји у дневној заповести генерала Штала од 18. јула 1942. „Успех је био велики, непријатељ је уништен, односно заробљен, а целокупно становништво опкољеног подручја исељено те је тако проведено темељито чишћење простора. Стварање мира и реда у овом подручју за Немачку је политички и господарски од изузетне важности јер осигурава путеве преко Грчке и Крита до Африке, а тиме и целог југоисточног крила Рајха.“²⁴

Управо тада и почиње права хајка и масовни злочини усташа и позадинских органа НДХ на становништво козарског подручја.

Само неколико фрагмената из извештаја ових јединица говоре о доследном спровођењу замисли да се овај крај потпуно уништи. Тако су Прва и Друга усташка бојна имале задатак да прикупе и спроведу у Бо-

²¹ Аутор је као 13-годишњи дечак доживео покретање становништва из Милошева Брда и околних села градишког Поткозарја у логоре Стара Градишка и Јастребарско.

²² Факсимил документа код аутора; Пекић М., Ђургуз Д., н. д., 157.

²³ Зборник НОР-а, документи немачког Рајха, XII, 2, 559.

²⁴ Факсимил документа код аутора; Пекић М., Ђургуз Д., н. д., 152.

санску Дубицу све особе које пронађу на свом простору. У дневним извештајима износе се резултати акције: нађено 140 мртвих партизана, ухваћено 14 жена, 13 деце и 169 грла стоке; усташка бојна „Девчић“ наишла је код Моштанице на групу од 20 партизана. У борби је убијено 18, а два су заробљена; група „Боровски“ у селу Маринима стрељала је 25. јула 47 особа, а 360 заробила; Трећи горски здруг извршио је чишћење свог простора и код Табле ухватио 83 особе. Извештава се, такође, да је на Мраковицу стигло 35 паса трагача под заповедништвом једног немачког дочасника, а да је преко немачког генерала у Загребу изведено из Берлина даљих 15 паса за претрес Козаре.

У оперативном дневнику потпуковника Шимића наводи се да је приликом чишћења терена убијено 17 мушкараца, 6 жена, 11 деце и да је заплењено 38 воловских запрега, 56 крава и 183 комада разне друге стоке.²⁵

Тих дана усташе су извршили и више масовних покоља „ухваћених партизана са Козаре“. На дубичком гробљу ликвидирали су 1.600, код Пилане крај Дубице 800 и недалеко од железничке станице Церовљани 700 младића.²⁶

Према расположивим подацима здравствене службе НДХ у логорима, прикупљено становништво са Козаре и Просаре распоређено је у следеће сабирне центре: Босанска Дубица (железничка станица Церовљани) 26 хиљада; Јасеновац 8.400; Млака 7.000; Јабланац 4.000; Стара Градишка 1.300; Новска и околна места (Грабовац, Пакленица, Рајићи, Лађевац и Бодеграји) 7.300 и Приједор 14.500, што укупно износи 68.000 људи, жена и деце.²⁷

Данас више није могуће на основу извора проверавати тачност ових података, јер је опште познато да усташке власти нису водиле евиденцију прогоњених, пописнике ликвидираних у логорима, нити су обавештавале о бројчаном стању у Јасеновцу и Старој Градишки. Штавише, у случају Козаре, то је било изричито забрањено.

О даљем поступку према заробљеницима са Козаре који су се нашли у сабирним и концентрационим логорима карактеристичан је разговор Зигфрида Кашеа, немачког посланика у Загребу, са Антом Павелићем од 10. јула 1942. и Кашеови предлози немачком генералу у Загребу Глезу фон Хорстенау у вези с тим. Ради лакшег праћења мера које су предузете према народу, а посебно деци, доносимо у изводима основне делове тог разговора:

²⁵ Факсимил документа код аутора; *Зборник НОР*, IV, 6, 480–484.

²⁶ Пекић М., Ђургуз Д., н. д., 158.

²⁷ Карта Козаре у размери 1:200.000, графички приказ здравствене службе у збирним логорима пребеглица са подручја Козаре и Просаре половином 1942. Факсимил документа код аутора.

„Данас сам с поглавником испрпно разговорао о сузбијању немира и он ми је изложио неке своје жеље:

Да по завршетку велике операције на Козари борбена група генерала Штала у прво време остане у Бањој Луци;

У погледу мера министра Турине²⁸ које се односе на избеглице, поглавник је одлучио да искористи логор у Старој Градишци на издвајању партизана и њихових узгредних сапутника, превођење у друге логоре и радилишта. Придобивање радне снаге за Рајх из ових логора отпочеће чим здравствене прилике то дозволе.

Поглавник моли да се објасни генералу Бадеру да Јасеновац не може бити отворен за смештај ових избеглица јер је потребан за прихват и транспорт Јевреја за Исток;

На крају, поглавник ми је саопштио да ће у једном, својевремено од Италијана поседнутом логору са баракама, у Јастребарском, бити смештена деца избеглица са Козаре на планско одгајање. Први транспорти су већ у покрету.“²⁹

Није мање значајна и Кашеова белешка од 12. јула 1942, у којој се износе мере и дају сутестије око поступка према избеглицама:

„Партизане и њихове помагаче треба најхитније ставити пред преки суд, а избјеглице задржати у логору само толико колико је потребно из здравствених и војних разлога; маса осталих избеглица већ је подељена у групе: мушкарци се налазе у Земуну, деца највећим делом у Јастребарском а жене у различитим логорима близу досадашњег оперативног подручја. Већина мушкараца из Земунa може да се користи као радна снага у Рајху, што се већ разматра у Берлину. Оне који се налазе у близини Јасеновца, задржати тамо под надзором логорских власти и користити за обављање пољопривредних радова; већину жена узети као радну снагу на пољопривредним имањима немачке народности. Избеглице чијем решавању питања обраћа посебну пажњу др Турина (жене за обављање жетве на подручју Козаре и избеглице под управом Јасеновачког логора) треба да буду плаћене овисно од услова за слободан рад.

²⁸ Др Оскар Турина постављен је 7. јула 1942. за опуномоћеног министра хрватске владе у Бањој Луци, коме је поверено да „за вријеме самих војних потхвата приликом разбијања комунистичких тврђава Козаре и Просаре организује посебна повјеренства за прикупљање стоке и земаљских плодова са напуштених и испражњених посједа у овом операцијском подручју“. Са главних сабиралишта (Босанска Дубица, Јасеновац, односно Церовљани, Босанска Градишка, Бања Лука и Приједор) и споредних (Орахова, Ивањска, Козарац и Омарска) сакупљено је евидентираних 25.363 грла стоке и распоређено за војску, приплод, клање и извоз у Немачку. Извршена је прерасподела и 116.750 метричких центи разних житарица.

За овако изванредне заслуге, доктор Турина је са десет својих службеника добио висока признања и награде од владе НДХ. *Оверен препис материјала Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача* (9 страница), код аутора.

²⁹ *Зборник НОР-а*, документи немачког Рајха, XII, 2, 561–563.

Од тога треба одузети износ за обезбеђење деце у Јастребарском и за заједничку исхрану...³⁰ Међутим, ствар у пракси је сасвим другачије изгледала. Само на неколико примера из логора Стара Градишка могуће је сагледати сву агонију козарске деце.

Стара Градишка,³¹ усташки логор број V на обали Саве, други по величини у НДХ, организационо је припадао заповедништву јасеновачког логора. Ранији казнени завод усташе су почеле да користе као концентрациони логор 19. маја 1941. Састојао се из три дела одређеног простора за мушкарце, жене и децу. Према досадашњим истраживањима у оквиру спомен-подручја Јасеновац, у логору Стара Градишка је убијено око 75 хиљада људи, жена и деце.³² Током јуна и јула 1942, за време офанзиве на Козари, свакодневно су у логор допремани велики транспорти становништва, мушкарци, жене и деца, са читавом њиховом покретном имовином. Управа логора је, под непосредним руководством Вјекослава Лубурића, на најдраматичнији начин одвајала децу од мајки. Током јуна је већ било одвојено 5 до 6 хиљада деце.³³ Сместена по логорским подручјима, таванима и оборима за свиње, без икаквих услова за живот, деца су брзо захваћена најразличитијим заразним болестима које су се и због временских прилика нагло шириле, и почела масовно да умиру. Морталитет, нарочито код мале деце, био је изразито велик и износио је до 50 деце дневно.³⁴

³⁰ *Зборник НОР-а*, документи немачког Рајха, XII, 2, 576-577.

³¹ О логору Стара Градишка, између осталог, писао сам у својој књизи *Козарско дјетињство*, Београд 1976, 97, и у посебном прилогу из исте године који се у Институту за савремену историју у Београду води као грађа за обраду окупаторских логора у Југославији. Међутим, овде ћу, ради лакшег праћења, навести изворе којима сам се служио.

³² Опширније о томе: Першен Мирко, *Усташки логори*, Загреб 1966; Ђурић Ђорђе, *Европом између жица*, Јасеновац 1973; Јелић-Бутић Фикрета, *н. д.*; *Дјеца Хрватске у НОБ-у*, Загреб 1955.

³³ Подаци о броју деце у Старој Градишци су различити, али се у већини извора помиње цифра до 10 хиљада. Са нешто прецизнијим показатељима се сусрећемо после 12. јула 1942, када је, при извлачењу деце из овог логора, група активиста из Црвеног крста Хрватске отпочела да води извесну евиденцију, о којој ће касније бити нешто више речено.

³⁴ Маријана Амулић Буца, заточеница женског логора у Старој Градишци, у једном од својих сећања каже: „Логор се празнио, да би се убрзо опет почео пунити становништвом испод Козаре и Просаре. Свакодневно стизали су транспорти мушкараца, жена, деце, стоке, робе, намештаја. Све се то слило у наш логор, њиме се није могло ходати, свака стопа земље била је испуњена. Владао је метеж и била је несносна врућина. Воде није било довољно за све која је допремана у бурадима из Саве, иако су њоме непрестано пловили лешеве. Сви су вапили више за водом него за храном. Осећао се ужасан смрад, логором су „пловили“ ројеви муха. Дизентерија и тифус косили су масовно. Када су усташе одузимале децу од мајки, отимале са прсију, логором се проламао врисак. Већа деца су покушавала да се сакрију, а онда је настало зверско батињање, кундачење и убијање. Било је деце угушене. Они најмањи умирали су полако, тихо...“ *Отпор у жицама*, Београд 1969, I, 532-545.

Сам поступак „придобиања“ млађих жена за рад у Немачкој, односно одвајање деце од родитеља у условима какви су тих дана владали у овом логору, био је злочин без преседана. Сем тога, одвајање деце је вршено на најсуровији начин и многобројнији су примери убијања мајки које су се супротставиле таквим поступцима.³⁵

Велике масе деце, од тек рођене па до две године, остајале су и ноћу под ведрим небом, или су убациване у загађене просторије са голим подом. Родитељима је било очигледно да њихова деца не могу преживети у својој беспомоћности, иако им је обећавано да ће она бити смештена у посебне установе, где ће сачекати њихов повратак и крај рата. После тако извршеног психичког притиска на хиљаде жена, чији су животи такође били у неизвесности, појављивале су се разне „комисије“ немачких представника као „спасиоци“.

О стању у логору, на свој начин, говори и извештај немачког натпоручника Шмит-Забиерова из уреда немачког ваздухопловног аташеа, који је заједно са опуномоћеником Р. А. М. др Петерсенем, иначе СС потпоручником, 12. јуна 1942. посетио логор у циљу преузимања радне снаге за ваздухопловне творнице у Немачкој.

Због његовог значаја у потпунијем сагледавању овог проблема, доносимо краћи извод из извештаја:

„Заточеници који се тренутно тамо налазе, региструју се од православаца. Управа логора није могла да пружи никакве конкретне податке о броју заточеника, али се цени на више хиљада, првенствено жена. Већина обитељи упућена је у логор са много деце. До 12. јуна пребачено је у Немачку за рад у пољопривреди око 2.500 особа.“³⁶

Како опуномоћеници Р. А. М. могу само упутити обитељи са старијом децом, мала деца морају бити препуштена бризи хрватске државе. Нужна последица тога је, значи, одвајање. У неком дворишту видео сам стотине деце, већ одвојене од њихових мајки и сабијене заједно, на нечовечан начин, како чекају на своју даљу судбину. Санитарних уређаја готово и нема, деца леже на дворишту под ведрим небом и плачу за храном...“³⁷

Несношљиво стање потврђује и велики број преживелих заточеница женског дела логора у Старој Градишци, које говоре и о масовним

³⁵ Аутор је сведок убиства Јованке Лукић и њеног сина Ђоке, из Милошева Брда, Стоје Чекић и сина јој Мирка из Грбаваца и Мике Мандић са унуком Луком из села Турјака.

³⁶ Камило Бреслер у својим записима *Опћенито о дјечијим логорима у НДХ* говори о два транспорта жена и дјеце из Старе Градишке који су враћени с пута за Немачку због болести. Први транспорт, са 444 жене и детета и шест мушкараца, враћен је из Марибора 14. јуна 1942, а други, са 254 жене и детета, 29. јуна из Линца. Деца су смештена у Завод за глухонијеме, а одрасли у Јеронимску дворану у Загребу (оригинал код аутора).

³⁷ *Отпор у жицама*, Београд 1969, I, 529.

ликвидацијама оболелих мајки и нарочито њихове деце, при чему се истицао Анте Врбан³⁸ својим методом гушења деце цијаном.³⁹

Када се у јавности сазнало за масовна страдања и деце у логорима, извршен је притисак на хрватски Црвени криж, али је ишло тешко са дозволама за легално извлачење деце из логора. Тада су загребачки комунисти узели ствар у своје руке. Акцијом је руководио професор Иво Маринковић,⁴⁰ који је партијским везама преко антифашиста Камила Бреслера и Велимира Дежелића, високих чиновника Министарства удружбе, успео да овај поступак легализује кроз једно усташко министарство. Преко Дијане Будисављевић, Аустријанке пореклом и супруге загребачког хирурга, и других утицајних фактора у хрватском Црвеном крижу, партији је успело не само да се упозна јавност о овом стању у

³⁸ Анте Врбан је као заповедник логора у Старој Градишци био истакнути организатор масовних злочина. После рата је успео побећи из земље, али је ухваћен 22. јула 1947, када се из Аустрије илегално пребацио у земљу као терориста. На судском процесу групи на челу са Божидаром Кавраном и Љубом Милошем у Загребу 1948, Анте Врбан је признао своје злочине и осуђен на смртну казну вешањем. Вуковић Горан, *Клопка за кољаче*, Јасеновац 1975, 13-14.

³⁹ Бордана Фридрихгер сведочи о овом злочину: „Анте Врбан, логорник, издавао је свакодневна наређења да се одвајају деца од мајки. Деца су се грчевито држала уз своје матере и било је ужасно гледати. Након што су одвојена, стављена су на једну ливаду, где су остала преко целе ноћи и на њих је ујутру пала роса. Када је Врбан наредио да их носимо онако мокре на голе подове, нисмо знали коме детету пре да прискочимо у помоћ. Мала деца од шест месеци до две године, наравно да су одмах оболела. Око 14 дана после тога, Врбан је наредио да се болесна деца одвоје у собе до саме куле у којој су се налазиле њихове мајке. Нас десет одређено је да носимо децу у ћебадима и стављамо на гомилу. Деца су се размилела по соби, а једно је промолило руку и ногу кроз врата те се она ни-су могла затворити. Врбан је викао: „Гурни га, није ти га мајка родила!“ Како то нисам могла учинити, он је гурнуо врата и детету размрсао ногу, а онда је узео то исто дете и лупио га о зид и оно је било мртво. Када је соба била напуњена, Врбан је донио циклон и угушио сву децу.“ Милатовић Миле, *Случај Андрије Хебранга*, Београд 1952, 38.

О гушењу деце и другим злочинима у Старој Градишци говори у свом записничком саслушању и Марија Буждон-Сломић, заповедница женског логора, која је 1945. осуђена на казну смрти: „Међу осталим учествовала сам у масовном убијању и детаљно се не могу сјетити свих убистава које сам извршила. Познато ми је да је извршено убиство доведене дјеце са Козаре, а могло их је бити близу 200. Дјеца су затворена у два просторијама са добро облијењеним прозорима и вратима и онда је убачен циклон. Изнесена су тек тада када смо били сигурни да је циклон безопасан.“ *Отпор у жицама*, Београд 1969, I, 527-528;

Ружа Рубчић: „Изнемоглу децу од болести и глади морале смо да издвојимо. Не слутећи шта смјерају, преносили смо клонулу децу у двије просторије. Добиле смо налог да добро затворимо врата. Тада је дошао Анте Врбан са цијаном и улазио редом у собе, сам.“ Першен Мирко, *н. д.*, 102.

⁴⁰ Професор Иво Маринковић, народни херој, задесио се на Козари за време офанзиве и убрзо после пребацио се у окупирани Загреб на дужност секретара Повереништва ЦК КПХ за Загреб и северну Хрватску. У Загребу је илегално организовао низ успешних акција, између којих и пребацивање Владимира Назора и Ивана Горана Ковачића на ослобођену територију. Издајом провокатора, ухапшен је од усташа 19. фебруара 1943. и стрељан 21. априла исте године. *Народни хероји Југославије*, Београд 1975, I, 469-470; Лукић Драгоје, *Деца из пакла*, НИИ, број 1187, 7. октобар 1973.

којем се нашла маса најмлађих (долазак др Ширмера из међународног Црвеног крста),⁴¹ већ да се та јавност и ангажује и изврши одређен притисак на владу НДХ да издвоји децу из компетенције усташке надзорне службе која је водила логоре и на чијем челу је стајао злогласни Лубурић, да Црвени крст у заједници са Министарством удружбе што хитније отпочне са преузимањем деце из логора. Када је 7. јула 1942. напокон стигло одобрење, већ је била организована група од преко 60 активиста, добровољних сестара Црвеног крста, лекара, апотекара и другог здравственог особља, као и широки круг грађана Загреба и околине, читав низ угледних породица јавних и културних радника, па чак и неких предузећа и установа. У оквиру Министарства удружбе тада је формирана и посебна комисија за преузимање деце, у којој су радили Камило Бреслер, Велимир Дежалић и Владимир Броз.⁴²

Прва група од 16 добровољних сестара Црвеног крста са Владимиром Брозом стигла је 9. јула 1942. пред капије логора Стара Градишка. Један део католичког клера, нарочито неке часне сестре, а посебно усташка управа логора, чинили су велике сметње напорима на спашавању деце, поготово њиховом довлачењу у оволиком броју и оваквом стању у Загреб. После дужег задржавања, група је пуштена у логор, али су усташе покушале да прикрију присутност већег броја деце, иако је било очигледно да их има много и да им се број не може установити. Екипа сестара прво је прискочила у помоћ деци која су била смештена у тзв. болницу. Само у једној просторији величине 5×5 метара, једно до другог, лежала су заједно и жива и мртва деца прекривена ројевима мува. Они живи су истовремено боловали, сем од хроничне глади, још и од дизентерије, трбушног и пегавог тифуса.⁴³

Приликом припремања деце за транспорт, сестре су покушале да воде неку врсту евиденције, да запишу бар најосновније податке, али је тај покушај у Старој Градишци остао готово без резултата, нарочито када се радило о малој деци.

Још током јуна 1942, усташе су одабрале из Старе Градишке 380 здравијих дечака од 10 до 14 година и пребацили их у Горњу Ријеку код Крижеваца на „преваспитање“.

Међутим, први организовани транспорт из Старе Градишке, од 850 деце, допремљен је возом у Загреб 11. јула 1942, а други, од 700 деце, стигао је 14. јула. Нешто касније, 8. августа 1942, усташе су спровеле 650 де-

⁴¹ Бреслер Камило, *Опћенито о козарској дјеци у логорима*, страна 2 (оригинал код аутора).

⁴² Огризовић Слава, *Загреб се бори, Загреб спашава козарску дјецу*, одломци из књиге објављени у „Викенду“ у бројевима 467–471, Загреб 1977.

⁴³ Кох Јана, *Сјећање на козарску дјецу у концентрационим логорима*, „Плави вјесник“, број 895, 22. новембар 1971.

це у Сисак, а 17. августа 1.080⁴⁴ у Загреб – што укупно износи 3.560 деце. Даље преузимање деце из Старе Градишке било је обустављено, а према процени Јане Кох, остало их је у неизвесности логора још око 2.000.⁴⁵

У то време, стање деце у осталим сабиралиштима било је такође тешко. Према подацима с којима се располаже, у Млаки и Јабланцу се 25. јула 1942. налазило 4.645 жена и 5.531 дете, у Новској око 2.800, од којих су половина била деца, у Приједору укупно 4.090 и Уштицама 8.000, где није могао да се утврди тачан број деце.⁴⁶

Преузимање деце из ових сабиралишта отпочело је првих дана августа, па је тако из Јабланца и Млаке од 2. до 6. августа 1942. пописано и превезено у Сисак и Загреб укупно 3.067 деце.⁴⁷ Из Уштица је у три транспорта до 29. августа 1942. извучено 1.175 деце, а из Приједора свега 72.⁴⁸

Помињу се транспорти деце (укупно 53) која су прошла кроз привремено прихватилиште на Сењаку крај загребачке железничке станице и размештена у логоре у Горњој Ријеци и Јастребарском и по загребачким прихватилиштима: Завод за глухонијеме у Илици, двора на св. Јеронима, прихватилиште на Јосиповцу, Удружење учитељица у Кукуљевићевој, зимски цветњак надбискупије, вила браће Рибарића на Перјавици и Заразна болница, али се нигде не помиње преузимање деце из сабиралишта на Церовљанима и из Јасеновца.⁴⁹

⁴⁴ Драгица Хабазин наводи да их је било хиљаду. *Жене Хрватске у НОБ-у*, Загреб 1955, књига II, 372.

⁴⁵ Изјава Јане Кох, оригинал код аутора.

⁴⁶ Бреслер Камило, н. д., 12; *Жене Хрватске у НОБ-у*, Загреб 1955, II, 373.

⁴⁷ Фрањо Перше у свом извјештају Министарству удружбе од 7. августа 1942, између осталог, наводи: „У Млаки је било, као и у Јабланцу, око 5.683 дјеце. Разложивши народу сврху нашег доласка и корист дјечје колонизације, није се вршила никаква сила и добровољно су предана сва дјеца.“ Факсимил документа у рукопису код аутора.

⁴⁸ Михаило Комуници, чиновник Министарства удружбе, обишао је 25. јула 1942, у пратњи доктора Оскара Турине, сва сабиралишта народа са Козаре и о стању које је нашао поднео свом Министарству извјештај, у којем наводи изузетно тешко стање у сабиралишту код Новске и у Приједору, у коме је особито тешко стање „око 4.000, све жене и дјеца најдуже су у овом логору, без икаквих услова за живот. Логор на циглани опкољен је даскама, а сви леже на голој земљи, изнурени и гладни са болесном дјецом. Најтеже пролазе она дјеца чији су родитељи одведени на рад у Немачку. Свега њих 72 сам повео, а колико сам их морао оставити у логору јер би засигурно умрли на путу, то не знам.“ Оверена копија извјештаја (5 страна) код аутора.

⁴⁹ Јасеновац је био организован по узору на највеће нацистичке концентрационе логоре. Најмасовније ликвидације (око 360 хиљада) вршене су на Градини, управо у време после козарске офанзиве. Према досад утврђеним подацима, у Јасеновцу је од половине 1941. до 20. априла 1945. убијено близу 700 хиљада људи, жена и око хиљаду деце. Само позната „Пичилијева пећ“ прогутала је у лето 1942. преко 15.000 изнемоглих мушкараца, жена и деце. Истовремено је Лубурић пронашао у логору око 400 деце од 4 до 14 година, коју је нешто касније ликвидирао. Колико је међу јасеновачким жртвама било Козарчана, може се само донекле процењивати. Од обимне литературе, наводимо само ону која пружа више података о овом усташком логору. Милатовић Миле, н. д., 44–46; Першен Мирко, н. д., 87; *Злочини у логору Јасеновца*, Земаљска комисија Хрватске за

Овом акцијом је из Старе Градишке и напред наведених сабиралишта „избеглица са Козаре“ извучено укупно 12.623,⁵⁰ нешто више од половине укупног броја деце са Козаре која су се налазила у логорима.

Подаци о смртности деце у транспортима, приликом истовара и раскуживања, те првих дана у прихватилиштима, више су него поражавајући.⁵¹ Болести које су косиле немилице децу довољно илуструје статистички преглед из Завода за глухонијеме, једног од највећих прихватилица у Загребу, кроз које је прошло 5.612 деце од једне до 14 година. Од 38 заразних болести, деца у овом прихватилишту су боловала у 30.264 случаја.⁵²

Усташко-немачки логор у Сиску званично је основан 3. августа 1942, после офанзиве на Козару и Шамарицу, са називом: „Прелазни логор за избјеглице“. У његовом саставу био је специјални логор „Прихватилице за дјецу избјеглица“. Непосредно управљање дечијим логором било је у рукама усташког лекара Антона Најжера, који је располагао инвентаром, новчаним средствима, управљао здравственом службом и особљем. Логор је такође био под покровитељством „женске лозе“ усташког покрета, а о њему је бринула и усташка надзорна служба са Роком Фагетом на челу.

Први транспорт од 1.200 деце доведен је 29. јула 1942. из сабирног логора у Млаки, а други, од 1.300, стигао је 3. августа 1942. из логора Стара Градишка. Већина одраслије деце смештена је у недовршеној згради Соколане, док је око 200 деце, у доби од три године, смештено у самостанску зграду, једине просторије које су усташе дозволиле за смештај деце. Неколико дана касније, 8. августа 1942, допремљено је 722 деце, док је током овог месеца и у првој половини септембра 1942. у самом Си-

---

утврђивање злочина, Загреб 1946; Николић Никола, Јасеновачки логор смрти, Сарајево, с. а. [1975]; Сећања Јевреја на логор Јасеновац, Београд 1972; Јасеновачки логор, Исказ заточеника који су побегли из Јасеновца. Репринт издања из 1942, Бања Лука 1974; Тривунчић Радован, Јасеновац, Јасеновац 1974; Зукановић Анте, *С оне стране свијета (Жртве јасеновачког логора)*, Нова Градишка 1972; Бален Шиме, *Павелић*, Загреб 1952; *Ријечи које нису заклане (Свједочанства преживјелих заточеника)*, Јасеновац 1975.

⁵⁰ Бреслер Камило, н. д., 3.

⁵¹ Јана Кох, говорећи о страдању деце у првом транспорту из Босанске Градишке, узима за примере преношење деце до камиона, када је на рукама сестара умрло 40 деце, на путу који је трајао више од 30 часова, у 30 марвених вагона са 850 деце, умрло је 17, за време раскуживања 27, а прве ноћи у једној од загребачких болница још 37 деце. Тада се посумњало, поред свих недаћа које су трпела, да су деца и трована. По чиревима у танком цреву и променама на слузокожи установљено је да је деци стављена лужина у воду. „Плави вјесник“, број 892, 1. новембар 1971.

Изразит пример високог морталитета, углавном дојенчади, о којем говори доктор Олга Бошњакковић, односи се на прихватилице Јосиповац. Од 3. јула до краја 1942, од 800 деце колико је кроз њега прошло, умрло је 530. Имена деце нису позната и као таква су покопана на Мирогојском гробљу. *Жене Хрватске у НОБ-у*, I, 390.

⁵² Факсимил документа код аутора.

ску одвојено од мајки, које су одведене на рад у Немачку, још око две хиљаде деце.

Међутим, Анте Думбовић, повереник Министарства удружбе НДХ са службом у логору Сисак, на основу властите евиденције пружа одређене податке када каже да је у Сисак до краја октобра 1942. стигло преко седам хиљада деце, од којих је повраћено родитељима или родбини око две хиљаде, колонизирано код добровољних хранитеља у Сиску и околини такође две хиљаде, а 1.274 детета су отпремљена у Загреб ради даљег смештаја. Сва деца су била српске народности из котара: Босанска Градишка, Босански Нови, Приједор, Босанска Дубица, а мања група деце од Пакраца, Дарувара и Грубишног Поља.

Према истој евиденцији, на основу „разгледница“ испостављених по градском физику др Екштајну, у Сиску је умрло 1.152 детета. Међутим, крајњи биланс умрлих у овом логору износи 1.600, при чему је у већини случајева реч о малој деци чија имена нису позната.⁵³

Према исказу других сведока, посебно једног од гробара у Сиску, Фрање Вујдеца, број умрлих је био далеко већи. Он наводи, за три месеца, и до пет хиљада смртних случајева.⁵⁴

О страхотама у усташком логору за децу у Сиску је Земаљској комисији за утврђивање злочина 3. септембра 1945. дао изјаву и др Велимир Дежевић, у којој се, између осталог, каже:

„Најзлогласнији је био дечији логор у Сиску. Силом одвојену децу од мајки, које су слали на присилни рад у Немачку, затворили су у просторије заражене пјегавцем и остављали ту данима без хране и воде да умру. Сем тога, доктор Антон Најжер⁵⁵ је православну дјецу масовно ликвидирао затрованим ињекцијама...“⁵⁶

Јана Кох, загребачка књижевница, Вера Лукетић и Драгица Хабазин Мајка, као добровољне сестре Црвеног крижа, дошле су почетком септембра 1942. да преузму децу из Сиска и транспортују у Загреб. Ево шта каже Јана Кох о припремању деце за транспорт: „Др Најжер је тврдио да у Сиску нема дјеце, сем неколико болесних у „школској поликлиници“. Међутим, управо у тој „поликлиници“ нашле смо 160 тешко болесне дјеце међу којима и новорођенчади како леже под високом температуром и ројевима муха. Исти приказ нас је чекао и у 'Солани' где је око 400 дјеце од три до пет година лежало на голом; бетону крај влажних

⁵³ Думбовић Анте, учитељ из Сиска, *Извјештај Земаљској комисији за испитивање ратних злочина од 8. фебруара 1946* (четири густо куцане странице), оверена копија код аутора. Сем тога, Думбовић је, уз помоћ градског фотографа у Сиску, снимио 755 фотографија умрле безимене деце с бројевима.

⁵⁴ Першен Мирко, *н. д.*, 106.

⁵⁵ Антон Најжер је као ратни злочинац осуђен 1946. на смрт стрељањем.

⁵⁶ *Жене Хрватске у НОБ-у*, II, 379.

зидова презасићених сољу. У баракама поред Теслићевог купалишта нашле смо жене које су лежале такође под температуром, обхрване пјегавцем, неке су биле чак и гравидне; само дан раније њима су одузели дјецу и потрпали их у једну бараку дугачку 45 а широку 12 метара која се налазила у непосредној близини тако да су мајке могле чути плач своје дјеце.⁵⁷

У пет транспорта, од 26. септембра до 2. новембра 1942, превезено је у загребачка и друга прихватилишта око 1.300 деце. Тиме је дечји логор у Сиску ликвидирао, а 8. јануара 1943. и званично расформиран.

Према картотеци коју су, у оквиру акције Црвеног крижа, током читавог рата под необичним околностима водиле сестре Бреда и Верона Когој, кроз логор у Сиску прошло је 2.384 детета са козарског подручја. Према именском каталогу, значи са познатим именима и презименима, умрло их је 446, а по убележеној ознаци на картону: „Градишњић“ (транспорт из логора Стара Градишка) са одговарајућим бројем, још 89 – што укупно износи 535 деце. Али, то још увек не значи да су сва умрла деца у логору Сисак и евидентирана.⁵⁸

Требало је да Јастребарско буде најорганизованији усташки логор⁵⁹ за децу Он је основан 12. јула 1942. и егзистирао до краја октобра исте године. Логор се састојао из три дела и „болнице“ при дворцу грофа Ердедија, у којој се налазило око 300 деце. Уз дворца, у једној од бивших италијанских барака, налазило се још 250 девојчица. Други део логора био је смештен крај Фрањевачког самостана у три италијанске бараке, у ствари преостале штале за коње. У њима се у прво време налазило око 700 дечака од 10 до 15 година, обучених у црна платнена одела са усташким ознакама. Преко часних сестара милосрдница, усташе су покушале да спроведу план „преваспитања“ и преобраћења ове партизанске деце у усташку младеж и своје „јањичаре“. То „преваспитавање“ је спроведено систематски и на суров начин. У једној од ових барака, 14. августа 1942. је организована и амбуланта, као „карантин“ за 100 дечака оболелих од тифуса. Депанданс дечијег логора у Јастребарском налазио се у селу Доња Река, удаљеном око три километра од места, и састојао се од бивше циглане, простране коњушнице и једне овеће надстрешнице. Целокупни простор био је ограђен импровизованом бодљикавом жицом, као и бараке крај самостана, у почетку под стражом усташке посаде, а касније, више ради контроле особља које је било ангажовано на спасавању

⁵⁷ Кох Јана, *Ужас у сисачкој „Солани“, „Плави вјесник“*, бр. 896, 29. новембар 1971.

⁵⁸ Факсимил картона, величине 10×14 цм, са пописником, код аутора.

⁵⁹ „Сабиралиште за дјецу избјеглица“ био је само формални назив, у ствари је његов прави наслов „Јастребарско – дјечји логори“. Факсимил картона са фотографијом барака, код аутора; Лукић Драгоје, *н. д.*, 124.

деце у Јаски, под усташком надзорном службом, као и сви други логори за одрасле. У Доњој Реци се налазило око 2.000 деце.

Дечији логор у Јастребарском налазио се под управом часних сестара конгрегације св. Винко Паулски, а управница логора била је часна сестра Барта Пулхерија.⁶⁰

Кроз овај логор, за нешто више од сто дана његовог постојања, прошло је 3.336 деце од једне до 14 година, допремљене у групама 12, 13, 14. и 31. јула, затим 5. и 15. августа 1942. из Старе Градишке, Јабланца, Млаке и Горње Ријеке (из Старе Градишке су деца у овај логор била пребачена још у јуну 1942).

Деца су транспортована у Јастребарско у очајном стању: „Била су потпуно гола и дечаци и девојчице изнад две године. Личили су на костуре, нарочито она деца која су долазила из Старе Градишке. Многа су имала отеклине због глади, лица мршава, боје цемента, на којима су се истицале само крупне, утонуле очи. Многима су испадали зуби, читаве чељусти с деснима; готово сви су имали тешке проливе, а већина их је боловала од више заразних болести истовремено (дифтерија, тифус, оспице, дифтерија носа и ждрела, улцерозна стоматитида најтежег степена, много едема на ногама). Било је деце која су код најмањег напора при устајању нагло умирала.“⁶¹

⁶⁰ Шездесетогодишња Барта Ана Пулхерија, настојница милосрдних сестара св. Винко Паулски у Јастребарском, иначе старија припадница усташког покрета и свастика Миле Будака, усташког министра и ратног злочинца, истицала се нечовечним поступцима према деци и отворено говорила да помагати српску партизанску децу значи одгајати своје непријатеље. Знала је садистички да мучи децу и измишљала разне казне као што су: „слана вода“ и „крампус“, помоћу којих је из деце истеривала „партизанског ђавола“. Усташама је често приређивала гозбе и терала девојчице да им певају усташке песме. Сведок Јосип Лонжар сматра да су часне сестре насилно убијале децу. У дворцу Ердеди су више деце „паковале“ у сандуке од шећера, а он их је морао возити на гробље. Пред ослобођење наше земље, склонила се у један манастир у Словенији, одакле је 1947. пребегла у Аустрију.

Часна сестра Грациоза била је њена заменица и економ дома. Она је од хране која је пристизала из Министарства удружбе и Црвеног крижа издвајала најлепше прехранбене намирнице за усташе који су били стални гости дома, а често је слала пакете и самостану у Мостар. Млеко које су довозили сељаци за децу остављала је на сунцу и тек кад би се почело кварити давала га деци.

Иза њих, по нехуманим поступцима, није заостајала ни часна сестра Божимира, која је свако „злочесто“ дете знала немилосрдно да шиба, па да га онда тера у цркву да се моли или да пева усташке песме.

У дечијем логору Јастребарско радиле су још и ове часне сестре: Валдемара, Винфрида, Флоријана, Арцоца, Гауденција и Викторија, чија презимена нису позната, као ни њихово држање према деци. *Записничко саслушање сведока Јосипа Лонжара сачињено 19. новембра 1947. у Опумоћству управе државне безбедности за котар Јастребарско, оверен препис код аутора; Новак Виктор, н. д., 825 и 826.*

И аутор је сведок нехуманих поступака неких часних сестара према деци у логору Јастребарско.

⁶¹ Бреслер Камило, н. д., 8.

Смртност нарочито мале деце у Јастребарском, посебно оне која су се налазила у тзв. болницама и у шупама циглане у Реци, била је велика. Према непотпуној евиденцији, у овом логору је од 12. јула до краја октобра 1942. године умрло 449 деце,⁶² до чега се дошло на основу евиденције која је вођена у Министарству удружбе, али у коју часне сестре нису уносиле и своје жртве. Како ова бројка, тако и она од „468 жртава фашистичког терора...“, што је уклесана на споменику мајке и детета у Јастребарском, данас се сасвим поуздано не потврђују. Из бележнице Фрање Иловара, чувара месног гробља у Јастребарском, види се да је број умрле деце у овом логору био знатно већи.⁶³

Па ипак, треба напоменути да је морталитет у логору у Јастребарском, у односу на број деце, био далеко мањи него у Старој Градишци или Сиску. За то се могу навести два разлога: у Јастребарском је скоро половина деце била нешто одраслија и могла су дужије време да издрже тешке логорске услове, и друго, далеко важнија чињеница је долазак, крајем јула 1942. године, 26 добровољних сестара из школе за одгојитељице деце у Рудама крај Самобора, са неколико лекара и другог здравственог особља, који су под неуморним и храбрим вођством Татјане Маринић⁶⁴ а уз свесрдну помоћ становништва Јаске и околних села, повели упорну борбу са часним сестрама и управом логора за спасавање деце. Оправда-

⁶² Исто.

⁶³ На првој страници је убележено: „До 27. 7. 1942. укопано дјеце мртве 107“, а на тринаестој стоји белешка: „Предујам и потврда, примио на рачун копања гробова 10 хиљада куна 27. 7. за 100 комада дјеце покопане“. На 15. страни убележени су датуми, колико је мушке а колико женске дјеце покопано, са крајњим збиром од 102 детета, док је на 17. страни, такође са датумима, записано следеће: „Остаје рест за даљих 200 комада дјеце и једна старица са Реке“. На 18. страници су убележене цртице без датума и бројка од 92 детета, што одговара када се цртице саберу. На следећој, 19. страни, поред датума, стоје две бројке које у збиру износе 140 деце. 20. страна је без датума и на њој је записано: „468 комада дјеце покопане“, а на 21. страници блока, крај датума 20. 10. стоји: „Укопано (или укупно, прим. аутора) 768 комада дјеце.“ И најзад, на 23. страници стоји ова белешка: „Рачун за укопану дјецу из дјечијег логора Јастребарско 243 комада дјеце а 150 куна, 36.450 куна у Јастребарском 4. студеног, Иловар Фрањо.“

По којој год варијанти да се саберу ове бројке и цртице, ипак је најближа она од 768 деце сахрањене крај месног гробља у Јастребарском.

Из разговора који је аутор 27. августа 1965. водио са Фрањом Иловаром констатовано је да он није сам сахрањивао децу, већ да су му у томе помагали неки Гулиш и Звонар, а мисли да је укопано више деце него што је записано на споменику.

Могућа је и слободнија претпоставка, да су Иловар и његови помоћници уносили у бележницу увећане бројке ради рачуна које су од управе логора наплаћивали. Бележница формата 13×20 цм, са 20 листића и браон корицама, оригинал код аутора.

⁶⁴ Татјана Маринић (њено право име је Јосипа), члан КПЈ од 1919. године, умрла 8. фебруара 1966. „Била је неуморни радник, трчала је и стизала на све стране, имала је широк круг познаника у Загребу, од пролетера и скромних домаћица до интелектуалаца, од којих су многи, увјерен сам, помагали нашу борбу само зато што је то тражила Татјана. Није било много таквих жена у нашој Партији као што је била Татјана Маринић.“ Чолаковић Родољуб, *Казивање о једном покољењу*, Загреб 1964, књига II, 475 и 476.

ње, побољшање њиховог здравственог стања и осетно опадање мортали-тета из дана у дан, било је евидентно, што је одмах покушала да искори-сти усташка пропаганда, приписујући те заслуге бризи доброг усташког одгоја.⁶⁵ Сем тога, напад Четврте кордунашке бригаде на Јastreбарско 26. августа 1942. није био само значајан по ослобођење једног дела одрасли-је деце из логора,⁶⁶ већ и по томе што је разорио све усташке илузије о могућности егзистирања оваквих и сличних логора, ма где се они поново покушали организовати.

Крајем октобра 1942, колонизирањем преостале деце од стране „Кa-ритаса“, предајом у породице околних села и посредством Милана Рака-са, одвођење 113 деце са терена Босанске Градишке,⁶⁷ расформиран је дечји логор у Јastreбарском.

Према картотеци Црвеног крижа, у Јastreбарском се налазило 1.507 Козарчана, од којих је евидентирано 163 умрлих.

III

И поред масовних ликвидација у логорима, непријатељ је наставио са прогањањем и масовним покољима козарског народа отераног са сво-јих огњишта. Тако су отпочела нова страдања у Славонији, у време по-јачаног интереса Немаца за ово подручје где се нагло ширио НОП. У ци-љу уништења ослободилачког покрета у Славонији, требало је немачком окупатору и усташама да послужи и народ Козаре. Зато током јула и ав-густа 1942. долази до пресељавања десетине хиљада становника, углав-ном жена и деце, из сабирног логора у Церовљанима и једног дела око Новске у Славонију и Мославину, међу које Немци убацују своје агенте, са задатком ширења гласина о немачкој војној снази и потпуном униште-

⁶⁵ Дјеца која су ослобођена од партизанског ропства, опорављају се на државном добру у Јastreбарском. Имају црне капе са усташким знаком. Часне сестре су их научиле молити богу. Она пјевају народне пјесме, уче повјест Босне и тјелесне вјежбе. Међу њима скоро да и нема болесних. У лошем стању су само она дјеца која су била у ропству парти-зана. Родитељи дјеце, који су напустили логор и долазе овде својим синовима и кћери-ма, врло су радосни када виде да се са дјецом тако пажљиво поступа... „Нова Хрватска“, број 170, 23. јул 1942.

⁶⁶ Према документима (*Зборник НОР-а*, V, књига 32, 423), из логора је ослобође-но 727 деце. Међутим, према изјавама бораца и руководиоца у Бригади, Николе Лади-пића, Николе Брезовића Пребега, Миле Тркуље и доктора Бранка Давиле, после лекар-ског прегледа извршеног на првом састанку, у Светој Јани, партизанском везом је вра-ћено у Јastreбарско око 400 нејаке и болесне деце која нису могла поднети дужа пеша-чења. Око 350 здравијих дечака и мањи неутврђени број девојчица, као и неколико жена, продужило је са Бригадом пут на Жумберак, а затим, неки дан касније, у пратњи једног партизанског вода, деца су пребачена преко Купе и продужила даље за Босанску краји-ну. Писмене изјаве код аутора.

⁶⁷ Списак 113 деце са основним подацима, рукопис на четири стране, оригинал код аутора.

њу партизана на Козари. Да би што више заплашили народ Славоније, усташе су у устаничка села размештали Козарчане, већ измучене у логорима, са намером да што више подрију и економску основицу ових крајева.⁶⁸ Када је и ова намера пропала, јер се народ Козаре одмах укључио са народом Славоније у НОБ и многи, посредством народноослободилачких одбора у овим селима, већ почели да се пребацују на Козару, усташе су предузеле низ акција и масовних покоља славонског и козарског становништва.

У селу Болочаче усташе су стрељале 53 особе, међу којима 32 с Козаре, на Лештату, с десне стране пута Каменско – Звечево, убијено је 329 људи, жена и деце. Не зна се поуздано колико је међу њима било Козарчана, али неки сведоци тврде да их је било више од половине.

У селу Писковце дошао је 15. августа 1942. Макс Лубурић са јасеновачким усташама и у кући Милке Росић спалио 78 особа са Козаре. Иста група извршила је 17. августа 1942. страховит покољ народа Козаре и Слободштине. У сеоској цркви и у пет великих бунара убијено је 1.368 углавном жена и деце. По сведочењу Станке Панић, која је преживела овај масакр, овде је убијено преко сто козарске деце само из два села – Бистрице и Требовљана.⁶⁹

У напуштене властелинске стаје у Носковачкој Дубрави, јула 1942. је дотерано око 300 жена и деце из Кнеппоља. За неколико месеци, овде је умрло 88 деце од три месеца до пет година и 12 старијих особа.⁷⁰

Завршетком офанзиве, лета 1942, нису престала страдања деце на Козари. Формирањем Пете козарске бригаде, срушене су све наде непријатеља о уништењу овог устаничког жаришта. Народ Козаре се није дао застрашити, упркос систематским усташким покољима.

Од низа злочина почињених приликом сваког непријатељског испада у слободна поткозарска села, наводимо само неке од њих:

Један од таквих је и покољ села Паланчишта и Горњег Јеловца извршен 23. октобра 1942. У њему је убијено око 650 особа,⁷¹ међу којима је било око 200 деце.

⁶⁸ Велики жупан из Дарувара известио је 15. јула 1942. Главни стојер усташке војнице у Загребу о следећем: „ Овамо је стигло 1.002 заробљеника са Козаре. Дакако, нечисти и пуни вашију. Размештени су по православним кућама. Овај час се приближава Дарувару још пет хиљада заробљеника са Козаре. Одмах кажем да је то погрешно, јер са половином котара не владамо, а међу њима има сигурно још способних партизана...“ Факсимил документа код аутора. Опширније о томе: *АВНОЈ и НОБ у БиХ 1942–1943*, материјал са научног скупа одржаног у Сарајеву 22. и 23. новембра 1973, Београд 1974, 227–241.

⁶⁹ Љубљановић Срећко, *Споменици револуције*, Славонска Пожега 1968, 13, 57, 90, 91 и 125.

⁷⁰ Списак код аутора.

⁷¹ Пекић М., Ђургуз Д., *н. д.*, 177–183.

Фолксдојчери из Тополе и усташе извршили су покољ села Драгеља 10. септембра 1943, којом приликом су у кућама спаљене 53 жртве, међу којима је било и 22 деце.

Међу последњим покољима, у којима је страдао и већи број деце, био је онај који су извршили Черкези у Подградцима и околним селима јануара 1944, када је масакрирано и 13 скојевки из села Грбаваца. Тада је само из Подградаца убијено 19 деце. У то време, готово потпуно је ликвидирано и село Мокрице крај Босанске Градишке, у којем је страдало 208 циганске деце.

* * *

Жртве фашистичког терора, према до сада истраженим подацима (за неке општине непотпуно) су следеће: Босанска Градишка 11.500; Босанска Дубица 11.200; Босански Нови 6.126; Приједор 2.682; Бања Лука 2.542 и Лакташи 1.300 – што укупно износи 35.350.

Према истим показатељима, укупан број жртава фашистичког терора у офанзиви лета 1942. износи 24.480.

По списковима који су сачињени на основу општих књига ЖФТ козарских општина, страдало је деце у доби од једне до 14 година по општинама: Босанска Градишка 3.634; Босанска Дубица 2.987; Босански Нови 861; Приједор 573; Бања Лука 673 и Лакташи 165 – што је укупно 8.893 деце.

Из евиденције у облику картотеке, која је за време рата вођена при Министарству удружбе и која је у Црвеном крижу Хрватске дуго година после рата била једини извор наде у проналажењу изгубљене деце, издвојили смо и преснимили за Музеј „Козара“ на Мраковици 7.469 картица са подацима за децу која су из 138 козарских села евидентирана у овој картотеци. Напомињем да смо издвојили само оне картице за које смо били сигурни да су деца са овог подручја.

По општинама, преглед деце која су била у логорима изгледа овако: Босанска Градишка 4.800 (укључујући и 280 картица са ознакама „Градишић“ и „Транспорт из Босанске Градишке“); Босанска Дубица 1.734; Босански Нови 290; Приједор 153; Бања Лука 147 и Лакташи 65.

На картонима је убележено 1.126 „умрлих“. За већину њих је, поред имена, унесен и датум када је дете умрло.

ОСЛОБОЂЕЊЕ ДЈЕЦЕ ИЗ УСТАШКОГ ЛОГОРА У ЈАСТРЕБАРСКОМ И ЊИХОВ БОРАВАК НА ОСЛОБОЂЕНОЈ ТЕРИТОРИЈИ ПОДГРМЕЧА 1942–1943.*

У прољеће 1942. године забиљежене су крупне партизанске побједе: ослобођење Козарца, Приједора и Љубије, формирање Прве крајишке бригаде, долазак Клуза и Чајавца са својим авионима на слободну територију. Партизанске побједе претвориле су козарско подручје¹ у велики партизански логор, у којем се живјело и радило само за народноослободилачку борбу. И овај дио Босанске крајине био је прекривен мрежом народноослободилачких одбора, партијским ћелијама, активима НОСОБиХ-а и СКОЈ-а, који су дјеловали готово у сваком селу. Комунисти су у масама пробудили ону енергију и отворили изворе неисцрпног ентузијазма, борбеног полета и задивљујућег хероизма. Они су са овим народом учинили непробојну баријеру окупаторовим покушајима да ослободилачку борбу Козаре претвори у братоубилачки рат Срба, Муслимана и Хрвата.

Други крајишки народноослободилачки партизански одред, један од најјачих у то вријеме, са око 3.500 бораца, угрозио је највиталније интересе окупатора на овом подручју. И када су пропали сви ранији покушаји Независне Државе Хрватске да угуши ослободилачки покрет на Козари, непријатељ је са око 45.000 изванредно наоружаних војника, 10. јуна 1942. године, предузео познату офанзиву, с циљем да уништи партизански одред на Козари и темељито очисти операционо подручје од становништва које је у цјелости било укључено у народноослободилачку борбу. Била је то четврта по реду офанзива на ово подручје и највећа битка која је те године вођена против НОВ и ПОЈ, у којој је масовно учествовао и ненаоружани народ. О тој битки, у ствари, епопеји, друг Тито је рекао:

---

* *Podgrmeč u NOB i revoluciji 1941–1945, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Bosanskoj Krupi 10, 11. i 12. decembra 1979. godine.* Сарајево 1985, 617–634.

¹ Подручје Козаре, на које се односи овај рад, простире се на око 2.500 километара квадратних. На њему је уочи рата живјело 199.287 становника. *Козара у НОБ, записи и сјећања*, Београд 1971, I, 7.

„Козара је преживјела једину од најтежих и у исто вријеме једну од најславнијих епопеја у хисторији наших народа. Козарачка епопеја имала је за народноослободилачку борбу Југославије у цјелини огроман значај, јер то је била прва велика битка у којој је учествовао и ненаоружани народ. У борби на Козари пало је много жртава за оно што ми данас имамо. То је био почетак најшире борбе за братство и јединство у нашој земљи.“²

Када је непријатељ почео све више да стеже обруч око слободне територије Поткозарја, Окружни комитет КПЈ и Штаб одреда издали су директиву да се народ евакуише из угрожених села, да НОО посвете изузетну пажњу овом ванредном задатку и с народом да склањају животне намирнице како не би пале непријатељу у руке. Тако су и настали они познати козарски збјегови у долинама рјечица Мљечанице и Грачанице, на Пашиним Конацима и Палежу, на Бијелим водама и Кривим стијенама. У колибе од прућа, под крошње од дрвећа и заштиту партизанске војске склонило се 80.000 људи, жена и дјеце и 200.000 грла стоке. Настајали су тешки дани за читаву Козару. Требало је снаге, храбрости и вјештине да се истраје у одбрани највриједнијег што се имало – козарског збјега и 450 рањених партизанских бораца.³

Послије дјелимичног пробоја обруча од 4. и 5. јула 1942, козарски збјег и цјелокупно становништво из око 140 поткозарских села изложено је једном од најстрашнијих злочина у прошлом рату. У оперативном извјештају од 10. јула 1942, упућеном Врховној команди Вермахта, о резултатима операције против партизана на Козари стоји:

„Повољно се развија напад против устаничких група које су опкољене на планини Козара и чије потпуно разбијање предстоји. Чишћење простора је у току, нарочито у његовом северном дијелу. Устаници су до сада изгубили 2.080 мртвих. Са опкољене територије отпочело је 5. 7. 1942. масовно бјекство 9.591 избјеглице – од чега 2/3 представљају жене и дјеца. Дијелови устаничких снага су сакрили наоружање и такође избјегли. Они устаници који су ухваћени, стрељани су. Сумњиви мушкарци су скупљени ради упућивања у кажњеничке логоре у Норвешку, а жене и дјеца, због опасности од епидемије и ради спречавања ширења немира на другим територијама, пребачени су у логоре. Стока је заплијењена и, у циљу смиривања, подијељена мирном становништву.“⁴

У другој половини јуна 1942, праћена масовним злочинима, отпочела је прва хајка на све живо под Козаром и покретање цјелокупног ста-

² Из говора на Козари (Милића гај – Кнежица) 27. јула 1951. Броз Јосип Тито, *Говори и чланци*, Загреб 1959, VI, 72.

³ Лукић Драгоје, *Сред Козаре тврде плоче*, Београд 1962.

⁴ *Зборник НОР-а*, документи немачког Рајха, XII, 2, 559.

новништва из поткозарских села. О томе у дневној заповијести од 18. јула 1942. њемачког генерала Фридриха Штала, команданта операција на Козари, пише:

„Данашњим даном завршен је подухват на простору Козаре и Просаре. Успјех је био велики, непријатељ је уништен, односно заробљен, а цјелокупно становништво опкољеног подручја је исељено, те је тако проведено темељито чишћење простора. Стварање мира и реда у овом подручју за Њемачку је политички и господарски од изузетне важности.“⁵

Према расположивим подацима здравствене службе НДХ, прикупљено становништво са Козаре и Просаре распоређено је у сљедеће сабирне логоре: Босанска Дубица (жељезничка станица Церовљани) 26.000; Јасеновац 8.400; Млака 7.000; Јабланац 4.000; Стара Градишка 1.300; Новска и околна мјеста (Грабовац, Пакленица, Рајићи, Лађевац и Бодераји) 7.300 и Приједор 14.500 – што укупно износи 68.600 људи и жена, међу којима је било око 23.000 дјеце.⁶

О даљем поступку према заробљеницима са Козаре, који су се нашли у концентрационим логорима, и њеном опустјелом подручју, карактеристичан је разговор Зигфрида Капша, њемачког посланика у Загребу, са поглавником НДХ Антом Павелићем од 10. јула 1942, као и Капшеови предлози њемачком генералу у Загребу, Глезу фон Хорстенау у вези са предузетим мјерама. Ради лакшег праћења, доносимо у изводима основне дјелове разговора:

„Данас сам с поглавником исцрпно разговарао о сузбијању немира и он ми је изложио неке битне жеље:

– да по завршетку велике операције на Козари, борбена група генерала Штала у прво вријеме остане у Бањалуци и имала би да спроведе сљедеће мјере чишћења: на подручју северно од Костајнице, око Босанског Новог, у Шамарици, између Сана и Уне западно од пута Приједор – Дубица; с једне и друге стране жељезничке пруге од Босанског Новог за Крупну, као и између Крупе и Санског Моста; истовремено се обезбјеђује досадашње операцијско подручје на Козари и одржава одбрамбени фронт према планини Грмечу. За ове мјере оставити генералу Шталу већи део досад расположивих јединица.

– У погледу мјера министра Турине⁷ које се односе на избјеглице, поглавник је одлучио да прије свега треба искористити логор у Старој

⁵ Факсимил документа код аутора.

⁶ Карта козарског подручја у размјери 1:2.000, графички приказ здравствене службе у збирним логорима пребјеглица са подручја Козаре и Просаре, половина 1942; шематски приказ у факсимилу код аутора.

⁷ Доктор Оскар Турина је 7. јула 1942. године постављен за опуномоћеног министра владе НДХ у Бањалуци, коме је поверено да „за вријеме војних подухвата приликом разбијања комунистичких тврђава Козаре и Просаре, организује посебна повјеренства за

Градишки и Јасеновцу за издвајање партизана и њихових узгредних сапутника, за мјере санирања и превози у друге логоре или радилишта. Придобивање радне снаге за Рајх из логора отпочеће чим здравствене прилике то буду дозволиле;

По завршетку операције на Козари, у селима која су остала празна, уз потребно обезбеђење и кориштење породица које нису под сумњом, предузети извлачење дрвене грађе за потребе Рајха;

– *Поглавник ми је саопштио да ће у једном, својевремено од Италијана посједнутом логору са баракама, у Јастребарском, смјестити дјецу избјеглица, претходно санирати, а затим их прихватити на планско одгајање. Први транспорти су већ покренути.*⁸

У забиљешкама њемачког посланства у Загребу, од 20. јула 1942, говори се о поступку са заробљеним партизанима и таоцима са подручја Козаре и Просаре, њиховом затварању у логоре, слању на рад у Њемачку и, посебно, о поступку према дјечи:

„– Избјеглице које су биле партизани и њихови активни помагачи најжитније ставити пред пријеки суд;

– Маса осталих избјеглица је већ подијељена у групе: мушкарци се налазе у Земуну, дјеца највећим дијелом у Јастребарском, а жене у различитим логорима близу досадашњег операционог подручја;

– Већина мушкараца из Земуне може да се искористи као радна снага у Рајху, а њихове породице да се смјесте у логоре за жене;

– Избјеглице запослене под управом логора у Јасеновцу треба да се плаћају овисно од услова за слободан рад. Од тога може да се одузме износ за обезбеђење дјеце у Јастребарском и за заједничку исхрану, о чему посебну пажњу поклања доктор Турина“.⁸

Оно што су дјеца Козаре доживјела тога љета 1942, по свом масовном и људском страдању, превазилази најпотресније странице историје народа Поткозарја. Одвојена од родитеља и бачена у логоре смрти, какви су били Стара Градишка, Јасеновац и посебно логор за дјецу у Сиску, без икаквих услова за живот, дјеца су масовно умирала.

Сем тога, дјеца Козаре су масовно ликвидирани. Гушењем цијанкалијем у Старој Градишки, покољем „једногодишњака“ у Јасеновцу и

прикупљање стоке и земаљских плодова са напуштених и испражњених посједа у овом операцијском подручју“.

Са главних сабиралишта (Босанска Дубица, Јасеновац, Церовљани, Босанска Градишка, Бањалука и Приједор) и споредних (Орахова, Ивањска, Козарац и Омарска) сакупљено је евидентираних 25.363 грла стоке и распоређено за војску, приплод, клање и извоз у Њемачку. Извршена је прерасподјела и 116.750 метричких центи разних житарица; Овјерен препис *Записника Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача* (9 страница), код аутора.

⁸ *Зборник НОР-а документи немачког Рајха*, XII, 2, 561-563, 576-577.

експериментисањем др Најжера у Сиску – уморено је 9.000 малих Козарчана.⁹

Јастребарско лежи на јужним падинама Пљешивице, жељезничкој прузи и магистралном путу Загреб – Карловац – Ријека, удаљено од Загреба тридесет километара. За вријеме рата, административно је припадало округу Карловац. Од априла 1941. до јуна 1942, у Јастребарском се налазио усташки логор смјештен у подрумима и кругу бившег дворца грофа Ердедија и у градској житници. У љето 1941, када је логор у Јадовном у Лици био угрожен од партизана, усташе су један дио логораша пребацили у Јастребарско, а касније у Јасеновац.

Међутим, 12. јула 1942, ово мјесто је претворено у општи и најорганизованији усташки логор за дјецу под називом „Сабиралиште за дјецу избјеглица“.¹⁰ Логор¹¹ се састојао из три дјела и „болнице“ при дворцу грофа Ердедија, у којој се налазило око 300 дјеце; уз дворац, у једну већу бараку је било смјештено још око 250 дјевојчица. Други дио логора се налазио крај фрањевачког самостана, и то у три велике италијанске баре, у којима је боравило од 700 до 900 дјечака од 8 до 15 година, обучених у црна платнена одјела са усташким ознакама.¹² Преко часних сестара милосрдница, усташе су покушале да спроведу план „преваспитања“ и преобраћања ове партизанске дјеце у усташку младеж и своје „јањичаре“. То „преваспитавање“ је спровођено систематски и на суров начин. Депанданс дјечјег логора у Јастребарском налазио се у селу Доња Река, удаљеном три километра од Јаске, и састојао се од бивше циглане, простране коњушнице и једне велике надстрешнице. У Реци, под врло тешким условима, налазило се око 2.000 – што укупно износи 3.336 дјеце.

Калуђерице из самостана „Свети Павле“ управљале су логором, а Барта Пулхерија,¹³ часна сестра милосрдница из конгрегације светог Вин-

⁹ Аутор је средњо поименични пописник козарске дјеце страдале у концентрационим и посебним логорима за дјецу.

¹⁰ До сада сам на ову тему објавио следеће радове: *Концентрациони и сабирни логори за дјецу у НДХ*, за едисију: *Окупаторски логори у Југославији – грађа*, Институт за савремену историју, Београд 1976; *Злочини окупатора и његових сарадника над дјецом козарског подручја 1941–1945*, Научни скуп Козара у НОБ, 27. и 28. октобра 1977; *Судбина дјеце у непријатељским офанзивама*, Зборник радова са симпозија „35 година развоја и дјеловања Савеза пионира Југославије“, Бихаћ, 23. и 24. децембра 1977, Београд 1978, књига I, стр. 107–117; *Рат и дјеца Козаре*, Београд 1978; али ради лакшег праћења навешћемо основне изворе коришћене за овај прилог.

¹¹ „Сабиралиште за дјецу избјеглица“ био је формалан назив, док је у ствари његов прави назив био „Јастребарско – дјечији логори“. Картон са фотографијом барака. Лукић Драгоје, *Рат и дјеца Козаре*, Београд 1978, 158.

¹² Аутор, који је и сам био заточеник логора у Јастребарском, посједује више фотографија.

¹³ Шездесетогодишња Барта Ана Пулхерија, настојница милосрдних сестара св. Винко Паулски у Јастребарском, припадница усташког покрета и свастика Миле Будака,

ка Паулског била је управница логора. Кроз логор у Јастребарском, за нешто више од стотину дана његовог постојања, прошло је 3.336 дјеце од једне до 15 година, допремљене у групама, 12, 13, 14. и 31. јула, затим 5. и 15. августа 1942, из Старе Градишке, Јабланице, Млаке, Церовљана и Горње Ријеке.

Дјеца су у овај логор транспортована у врло тешком стању, пошто су, нарочито она са козарског подручја, већ била испаћена по збјеговима, сабирним и концентрационим логорима.

„Личила су на костуре, нарочито она дјеца која су долазила из Старе Градишке. Многа су имала отежине због глади, лица мршава, боје цемента, на којима су се истицале само крупне, утонуле очи.

Многима су испадали зуби, читаве чељусти са деснима; готово сви су имали тешке проливе, а већина их је боловала од више заразних болести истовремено (дифтерија, тифус, оспице, дифтерија носа и ждрела, улцерозне стоматитиде најтежег степена, много едема на ногама). Било је дјеце која су код најмањег напора при устајању нагло умирала.“¹⁴

У Јастребарском је смртност, нарочито мале дјеце, посебно оне из такозване „болнице“ и са циглане у Реци, била велика.

Према непотпуној евиденцији, у овом логору је, у времену од 12. јула до краја октобра 1942. умрло 449 дјеце,¹⁵ до чега се дошло на основу евиденције која је вођена у Министарству удружбе НДХ. Ни бројка од 468 жртава фашистичког терора, која је уклесана на споменику мајке и дјетета у Јастребарском, такође не одговара стварном, чињеничном стању. Накнадним истраживањем дошло се до потпуније слике о беспримјерном страдању дјеце у овом логору.¹⁶ Према евиденцији Фрање Иловара, чувара мјесног гробља, у Јастребарском је за нешто мање од 100 дана умрло 768 дјеце.¹⁷

ратног злочинца, истицала се нечовечним поступцима према дјечи, отворено говорећи да помагати српску партизанску дјецу значи одгајати своје непријатеље. Пред ослобођење наше земље, склонила се у један самостан у Словенији, одакле је 1947. пребјегла у Аустрију.

¹⁴ Бреслер Камило, *Опћенито о дјечијим логорима у НДХ*, оригинал записа на дванаест страница код аутора.

¹⁵ Бреслер Камило, *н. д.*, 8.

¹⁶ О дјечијем логору у Јастребарском је објављено више разних написа, од којих наводим само сљедеће: *Жене Хрватске у НОБ*, I и II, Загреб 1955; Ленгел Кризман Нарциса, *Сабирни логори и дјечја сабиралишта 1941–1942, Сјеверозападна Хрватска у НОБ и социјалистичкој револуцији*, Загреб 1976; Ленгел Кризман Нарциса, *Акција спашавања козарске дјеце*, реферат поднесен на научном скупу Козара у НОБ, септембра 1977; Шинко Ервин, *Јастребарско*, „Југославија“, илустровани часопис, јесен 1949; Лукић Драгоје, *Рат и дјеца Козаре*, Београд 1978.

¹⁷ На првој страни биљежнице је записано да је 22. јула 1942. сахрањено 107 дјеце. На сљедећем листићу стоји забиљешка: „Рачун за упок дјеце – 243 комада, а 150 куна = 36.450 куна“. Од 22. јула до 11. августа 1942. записан је сваки дан, колико је укупно мушке, а колико женске дјеце. На крају стоји биљешка: „Укопано 768 комада дјеце, 26.

Управо у вријеме када је смрт немилосрдно косила дјецу у Јастребарском, усташки лист „Нова Хрватска“ је преко читаве стране објавио илустровани чланак под насловом „Дјеца која су ослобођена од партизанског ропства, опорављају се од претрпљених патњи на државном добору у Јастребарском“. Даље у тексту стоји: Имају црне капе са усташким знаком. Часне сестре су их научиле молити богу. Она пјевају народне пјесме, уче повијест Босне и тјелесне вјежбе. Међу њима скоро да и нема болесних. У лошем стању су само она дјеца која су била у ропству партизана. Родитељи дјеце, који су напустили логор и долазе овдје својим синовима и кћерима, врло су радосни када виде да се са дјецом тако пажљиво поступа.“¹⁸

Како су дјеца масовно умирала и у усташком логору у Јастребарском, илуструје аутентично сјећање Анке Жујић из села Јохове под Козаром:

„Са мужем Миланом имала сам двоје дјеце, Милорада у шестој и Милеву у трећој години. Када су нам усташе у Церовљанима одузима-ли дјецу, ја сам успјела, не знам ни сама како, да се повучем у колону дјеце која су била одређена за Јастребарско. Убрзо по доласку, умрли су ми обоје дјеце на рукама, прије него што сам им ишта могла помоћи. Умрли су и Бранко Вујановић и Ђоко Бурсаћ, које сам пригрлила заједно са мојом дјецом.“¹⁹

Па ипак, морталитет у логору Јастребарско, у односу на број дјеце, био је далеко мањи од оног у Старој Градишци и дјечијем логору у Сиску. За то се могу навести три основна разлога:

– У Јастребарском је скоро половина дјеце била нешто одраслија и могла су дуже вријеме да издрже тешке логорске услове;

– Далеко важнију чињеницу представљао је долазак у Јастребарско, крајем јула 1942, 26 добровољних сестара из школе за одгој дјеце у Рудама крај Самобора, са неколико љекара и другог здравственог особља, који су под храбрим водством неуморне Татјане Маринић,²⁰ а уз свесрдну помоћ становништва Јаске и околних села, повели беспопштедну борбу са управом логора и часним сестрама за спасавање дјеце;

октобра 1942.“; Биљежница формата 13×20 цм, са 20 листова, оригинал чува аутор и биће изложен у музеју „Козара“ на Мраковици, у поставци чија је припрема у току.

¹⁸ Фотокопија листа „Нова Хрватска“, број 170, 23. српањ 1942, код аутора.

¹⁹ Жујић Анка, *Изгубила сам мужа и двоје дјеце*, у: *Козара у НОБ*, Београд 1971, књига III, 681–686.

²⁰ Татјана Маринић (њено право име је Јосипа), педагог, члан КПЈ од 1919. године, умрла 8. фебруара 1966. „Била је неуморни радник, трчала је и стизала на све стране, имала широки круг познаника у Загребу, од пролетера и скромних домаћица до интелектуалаца од којих су многи, увјерен сам, помагали нашу борбу само зато што је то тражила Татјана. Није било много таквих жена у нашој Партији, као што је била Татјана Маринић.“ Чолаковић Родољуб, *Казивање о једном покољењу*, Загреб 1964, књига II, 475–476.

– И, најзад, величанствена акција Четврте кордунашке бригаде од 26. августа 1942, која није била значајна само у ослобођењу 727 дјечака и дјевојчица из логора, већ и по томе што је ту, надомак Загреба, разорила све усташке илузије о могућности егзистирања оваквих и сличних логора, ма гдје се они поново покушали организовати.

Био је то јединствен примјер у НОР-у – ослобођење дјеце из једног логорског пакла.

Без застанка, Четврта кордунашка бригада је по преласку Купе кренула кроз Купчинску шуму, надомак Јаске. Ту је израђен план напада на упориште, с циљем да се из затвора ослободе симпатизер Крамарић и остали. По завршеном задатку требало је да се продужи за Жумберак. Око три сата, 26. августа 1942, батаљони су распоређени за напад: први батаљон се кретао са источне стране, са задатком заузимања варошице до зграде суда; други батаљон ишао је на жељезничку станицу са задатком рушења станице, пруге и скретница, а омладински батаљон истурен је на осигурање према Загребу. Све јединице Бригаде извршиле су своје задатке у цјелости. Чак и више од предвиђеног. На жељезничкој станици водио се прави окршај око воза број 511 и двије теретне композиције. Том приликом је ослобођено двадесетак политичких осуђеника које су усташе спроводиле у Јасеновац, разорена станица и општећено око 150 вагона. Око 8 часова, непријатељ је био потпуно разбијен. Заробљено је двадесет домобрана и жандарма, заплијењено педесет пушака и доста друге ратне опреме.²¹

Миле Тркуља, тада командир Омладинске чете, овако се сјећа ослобођења дјеце из Јастребарског и своје најљепше акције у НОР-у:

„У току најжешћег окршаја, око пет часова ујутру, када сам са четом напредовао кроз кукурузиште према центру варошице, преда ме је излетио један сељак, омањег раста, сувоњав и плав, са вилама у рукама и показао бараке код самостана, рекавши: пазите кад пуцате, оне бараке су пуне заробљене дјеце са Козаре. На мене и комесара чете, друга Душана Хрстића, ово је дјеловало као гром из ведре неба. И, чини ми се, да се наша чета у једном скоку нашла код барака. Инстинктивно смо се распоредили у три групе – свака пред једну бараку. Душан Хрстић, Стево Тесла, Миле Лалић, Бранко Кресојевић и ја полупали смо врата од барака и улетјели међу дјецу која су била у гомилама, шћућурена у страху поред зидова бараке. Али, када су дјеца видјела да смо ми партизани, настало је одушевљење и једва смо успјели да сваком од њих гурнемо по ћебе у руке и хљебове које су борци већ били избацили из дјела бараке што је служила за заједничку кухињу. И док је једна група бораца

²¹ Тарабић Јоцо, *Кордунаши на положају*, Народна армија, Београд 1970, 29–34.

извлачила коње и краве из неке штале и палила огромне стогове сјена, сви остали борци су били заузети око дјеце да их што прије усмјере и помогну им при повлачењу према шуми која се налазила на другој страни варошице. Борци су били страховито потресени приказом када је Перо Радић, храбри пушкомитраљезац, препознао своје дијете, а неки други рођаке и познанике.

Док смо се још налазили код барака, један дјечачић повукао је за рукав Бранка Кресојевића „Џину“ и показао му дијете које је те ноћи убијено пијуком и убачено у јаму клозета. То је за мене и моје другове био најтежи злочин који сам икада видео. И чини ми се да више није било те силе која би била у стању да поново од моје чете отме дјецу и врати их у логорски пакао. Мени су и данас у живом сјећању те мале сјенке и чудна боја дјечје коже, која као да је једва придржавала ситне кошчице да се не распау. Она мало јача дјеца помагала су слабијим, вукла их, тргала и чупала све пред собом, млади кукуруз, репу, воће и све то трпала у гладна уста. Борци су плачући носили у наручју и по троје дјеце, и нисмо ни примијетили да се око нас окупила готово читава бригада, сем једног батаљона који је штитио нашу одступницу.

Требало је имати камено срце и не заплакати.²²

Дуга колона партизана и дјеце споро је одмицала у топло августовско јутро према Молуњу, Светој Јани и Жумберку. Доста дјеце партизани су носили у наручју, јер су била исцрпљена глађу и болешћу, а неке су возили и запрежним колима. Први циљ Бригаде био је село Молуње, удаљено један сат хода од Јастребарског. На том путу до села умрло је петоро дјеце. На првом застанку сахрањени су заједно са једним погинулим борцем. Тада је дјецу, на брзину, подијељен заплијењени шећер. Неки другови су извадили све што се нашло у њиховим торбицама. Тако се та чудна поворка споро кретала све до Свете Јане, у којој је припремљен ручак. Одмор је трајао све до касно поподне, а два батаљона Бригаде су задржавали непријатеља на истуреним положајима према Јастребарском и Самобору.²³

Пред Бригаду се у Светој Јани тог поподнева поставио сложен проблем: дјеца су у тој ситуацији била не само терет за борце, већ и велика одговорност, па је штаб Бригаде на челу са Николом Видовићем²⁴ донио одлуку да лијечници Бранко Давила и Миле Кнежевић, који су као патриоти пошли са дјецом и Бригадом, прегледају и издвоје болесну и из-

²² Миле Тркуља, пуковник ЈНА, написао је сјећање на акцију ослобођења дјеце из Јаске. Оригинал рукописа, датиран 26. августа 1961, код аутора.

²³ Ладика Иво, *Живи и мртви*, „Вечерњи лист“, Загреб, 4. септембар 1965.

²⁴ Аутор је водио више разговора са народним херојем Николом Видовићем, командантом Четврте кордунашке бригаде, данас генерал-мајором ЈНА.

немоглу дјецу, која не могу поднијети теже напоре пјешачења и услове у којима се нашла Бригада на неослобођеној територији. Тако је издвојено око 400 дјеце која нису била у стању да наставе покрет према Жумберку. Истовремено је одлучено да се та група дјеце размјести по породицама у Светој Јани и околним селима, како је и учињено. Са њима су остали поменути љекари и неколико грађана из Јаске. Према касније да тој изјави у виду сјећања, у вези са ослобођењем дјеце из Јастребарског, доктор Бранко Давила²⁵ изнио је детаље о начину на који се у ову акцију размјештаја, њега и, уопште, неопходне помоћи овој групи дјеце укључио широки круг грађана Свете Јане, Јастребарског и околних села, као и о организацији активиста из Јаске, коју су водили Татјана Маринић и професор Камило Бреслер. Према томе, како се то касније и потврдило, дјеца су остала у сигурним рукама и врло брзо се опоравила.

Са првим сумраком, 26. августа 1942, Бригада је, са око 500 дјеце, кренула према селу Буковац, у којем је већ сутрадан направљен нови распоред и дјеца подијељена у три групе:

- око стотину дјеце је смјештено, посредством НОО, у породице по селима Жумберка, с намјером да се послјије краћег опоравка, а уз помоћ Жумберачког партизанског одреда, пребаце на ослобођену територију Кордуна;

- педесетак дјечака је распоређено по четама и батаљонима Бригаде, која ће се по плану, послјије обављених борбених задатака, преко Словеније вратити на Кордун;

- трећа и највећа група састојала се од око 350 дјеце, већином са Козаре, и неколико жена које се нису одвајале од своје дјеце. Тако се у овој групи налазила Јованка Шиник са својим сином Јефтом, из села Подградаца под Козаром. Послије неколико дана одмора, ова група је припремљена за дужи и напоран покрет који јој предстоји. Дјеци је објашњен начин кретања у колони, ноћу и у тишини, нарочито када се буде пролазило крај непријатељских упоришта. Сиромашни народ Жумберка је са великом љубављу и пажњом одвајао за дјецу оно најљепше што је имао од хране и тако су дјеца, послјије вечере и суве хране коју су им подијелиле домаћице села Буковца, расположена што иду у свој крај, кренула на тај далеки и опасни пут.²⁶

О пребацивању ове групе дјеце са Жумберка преко ријеке Купе на Банију, исцрпно пише Никола Ладишић.²⁷

²⁵ Давила Бранко, *Јастребарско у НОБ, 1941–1945* (сјећање); Посредством докторове кћерке Ксеније, аутор је 17. јула 1969. добио препис сјећања.

²⁶ Аутор је, као 14-годишњи дјечак, и сам био учесник догађаја које описује.

²⁷ Ладишић Никола, *Сјећање на пребачај ослобођене дјеце са Жумберка на Кордун, септембра 1942*. Оригинал рукописа од 3. јануара 1958, код аутора.

„Задатак око пребацивања дјеце добио је један вод јачине од двадесет бораца из Жумберачког партизанског одреда „Јосип Краш“, у коме сам био политички делегат вода. За мене је то био један од најодговорнијих задатака који сам имао у рату. Јер, пребацити 350 дјеце у добу од 8 до 14 година преко неослобођене територије, провлачећи се ноћу крај непријатељских упоришта, није било једноставно ни за борце, а камоли за дјецу у оваквом стању. Дјеца су била ошишана тако да се нису могла препознати које је женско а које мушко. И изгледали су као прави кажњеници, страшно испаћени, изгладњели и изнемогли. Дјечасти су били слични старцима са набораном кожом из које су штрчале јагодичне кости, брада и вилице, а очи утонуле са погледом који је одавао страх и молећивост у исто вријеме.

Када сам у једном вођњаку постројио дјецу тога поподнева, мислим да је то било првих дана септембра, и питао да ли има неко ко не може да крене на пут и да жели да остане, нико се није јавио. Још за дана смо кренули јер је требало ноћу пријећи раздаљину од око 25 километара на правцу Буковац – Црниловац, Цветковић – Црна Влага, Доња Купчина – ријека Купа.

Док је трајао дан ишло се добро и без проблема, али када је пао мрак и ми се приближили цести Загреб – Карловац, све чешће се почела тргати веза па сам распоредио борце у дјечију колону. Око пола ноћи отпочели смо пребацивање преко комуникација, што је текло са великим узбуђењем, јер су се дјеца, у страху да поново не буду заробљена, веома узнемирила. Преко насипа и жељезничке пруге дјеца су пузила и тиме је најопаснији дио пута био савладан.

Међутим, како се зора приближавала ишло се све спорије, а требало је пријећи још седам километара и дочепати се широке драганичке шуме. Најтеже се ишло преко оштро покошених ливада, јер су сва дјеца била боса. Борци су носили по једно или двоје, а неки и троје дјеце у наручју. Они јачи, са посљедњом снагом помагали су нејакима. Доста смо времена изгубили на пребацивање преко једног канала недалеко од села Цветковића, али то је била прилика да се мало предахне и преброје дјеца. На нашу велику срећу, сви су били на броју. Тако смо се, са посљедњим честицама снаге, довели до богате шуме у близини рибњака Црна-Влага. У предвечерје, дјеца су већ била добро опорављена, када су жене из хрватског села Доња Купчина донијеле своје дарове – сир, млијеко, хљеб, јаја, колаче и воће. И док су дјеца јела, многе жене су плакале и рат проклињале.

На обали Купе брзо је успостављена веза са јединицом која је преузела даљу бригу о дјечи, а када су пребачена пријеко, речено им је да су на слободној партизанској територији, да могу да пјевају и да се радују колико им је воља.

Када смо се растајали, сви смо плакали као дјеца, радосни што смо успјели да их безбједно отпратимо ближе њиховом родном крају“.²⁸

Уз велику бригу НОО, становништва свих села кроз која су пролазила дјеца, партизанских јединица и команди мјеста, пребацивање преко ослобођене територије Баније, Лике и Кордуна до Босанске крајине трајало је око десетак дана. Дјеца која су била из ових крајева остајала су код својих кућа, при командама мјеста или НОО. Међу њима је било и Козарчана који су остали на овом терену. Један од њих је и Михајло Вељић, данас пуковник ЈНА, који је као тринаестогодишњи дјечак остао при тенковском воду Главног штаба Хрватске, у коме је дочекао крај рата.²⁹

Тако је око 180 дјеце пребачено преко ријеке Уне у Кулен-Вакуф, гдје је о њима даљу бригу преузела на себе народна власт Босанске крајине. Ова акција Четврте кордунашке бригаде и хрватских партизана имала је огроман значај и снажно је одјекнула како у тадашњим средствима информисања, тако и у народу.

Већ 3. септембра 1942, обавијештен је Штаб групе кордунашких НОП одреда о ослобођењу 727 дјеце и двадесет одраслих из усташког логора у Јастребарском. Сва дјеца су лијечнички прегледана, па је установљено да је за пут способно 587, док су остали задржани неко вријеме на опоравку у Жумберку.³⁰

О подвигу хрватских партизана, друг Тито је, 19. септембра 1942, депешом обавијестио радио-станицу „Слободна Југославија“ у Москви:

„Наши партизани ослободили су из концентрационог логора 900 козарачке дјеце, а не 600 како је раније било јављено. Ту дјецу су усташе мучиле и хтјеле да их васпитају у духу фашизма. Сва ова дјеца налазе се сада на нашој ослобођеној територији“.³¹

Тих дана се Оперативни штаб за Босанску крајину захвалио писмом³² Главном штабу НОПО Хрватске поводом ослобођења дјеце из усташког логора.

У том писму се, између осталог, каже:

„Бескрајна је срећа народа читаве Крајине што су наша браћа – хрватски партизани, својим јуначким подвигом ослободили наше најмлађе из фашистичког логора. Тиме су јунаци партизанских чета и батаљона

²⁸ Своја сјећања на ослобођење дјеце из логора у Јастребарском и њихово пребацивање у Босанску крајину до сада су дали аутору: Томо Микулић Гајдаш, Никола Видовић, Стеван Малобабић и Никола Брозовић Пребег.

²⁹ *Запис о дједи логорашима*, „Народна армија“, Београд, 29. октобар 1955.

³⁰ *Зборник НОР-а*, V, књ. 32, 423.

³¹ Депеша Валтера број 35, од 19. септембра 1942, упућена Деди; Факсимил депеше код аутора.

³² *Козара у НОР-у, записи и сјећања*, Београд 1971, књига III, 588.

највидније манифестовали велику и свету идеју братства и јединства и показали пут којим треба да иду сви родољуби у борбу за ослобођење своје земље. То велико и јуначко дјело партизана Хрватске који ослободише 999³³ козарачке дјеце из злогласног логора у Јастребарском, остаће у дивној успомени нашим борцима и читавом народну Крајине.“

О томе је емитовала вијест и радио-станица „Слободна Југославија“, коју су слушали и борци тек формиране Пете козарске бригаде. Та вијест се брзо проширила у народу и многи су је читали у радио-вијестима које су штампане на Козари.³⁴

Сем тога, „Народни борац“, гласило НОО и Команде подручја за Кордун, објавио је 29. октобра 1942. репортажу о маршу Четврте кордунашке бригаде, под насловом „Од Кордуна до Словеније“, у којој је описано ослобођење дјеце; лист Главног штаба НОПО Хрватске „Партизан“, број 3-4, од рујна-листопада 1942, подробно описује ослобођење дјеце и сусрет са њима, у којем се, између осталог, каже: „[...] Ова страшна стварност приказује нам увјерљивије него најсавршенија филмска умјетност, стварност заиста правог фашистичког поретка. И наше партизанске очи жариле су се, гутали смо сузе које су навирале. Крваво ће платити фашистичка неман за ове дуге поворке живих сићушних костура [...]“ „Омладински борац“ такође је објавио, октобра 1942, репортажу под насловом: „Дјеца у бодљикавој жици“, у тиражу од 4.800 примјерака.³⁵

Био је лијеп и сунчан септембарски дан када су дјеца стигла у Босански Петровац. Ево шта је о томе записао Владимир Дедијер у свом познатом дневнику:

„Петровац, недјеља, 13. септембра 1942. Недалеко од команде мјеста данас сам видео дјецу с Козаре, заробљену у јулу, у великој офанзиви. Ту су дјецу отјерале усташе у Јастребарско на преваспитавање. Ове храбре дјечаке ослободили су хрватски партизани и затим их упутили у Крајину. Гледао сам ту дјецу, стајала су по војнички у два реда и чекали доручак. Она су наша будућност [...]“³⁶

Истог дана, срески НОО одбор у Босанском Петровцу обавијестио је Оперативни штаб за Босанску крајину о доласку дјеце. У допису се, између осталог, наводи:

„У овај срез је стигло 111 младих другова који су од стране непријатеља били заробљени приликом офанзиве на Козари и које су наши

³³ О броју ослобођене дјеце се помињу различити подаци, али према сопственом истраживању, увјерења сам да их је ослобођено 900, сви који су били смјештени у баракама поред самостана и распоређени како је напријед изнесено.

³⁴ Према казивању Бошка Шиљеговића.

³⁵ Наведени листови у ксерокс-копији код аутора.

³⁶ Дедијер Владимир, *Дневник*, Београд 1945, I, 267.

храбри партизани ослободили из њемачко-усташког јарма. Наше власти су их спровеле од села до села, од града до града и тако су дошли овамо. Ми смо хтјели да их задржимо у нашем срезу, али они хоће да наставе пут за Козару. Пошто ми не знамо да ли су њихова мјеста ослобођена ми их са једном другарицом шаљемо вама, њих 83, а 29 који су изразили жељу да остану код нас, размјестили смо по нашим општинама. Уз њих шаљемо и списак из кога се види одакле је ко. Они говоре да ће пристићи још око 500 до 600 њихових другова.³⁷

Већ сутрадан, 14. септембра 1942, Оперативни штаб за Босанску крајину извјештава СНОО у Босанском Петровцу да за сада не може бити ни говора о пребацивању дјеце на Козару и тражи од Одбора да се за њих организује заједнички дом, у којем ће они живјети војничким животом. Треба им организовати бољу храну, а „уколико вам је потребно животних намирница, обратите се интенданту Штаба другу Бачкоњи. Такође, дјечи треба набавити што прије обућу. Тако треба поступити и са осталим који евентуално још пристигну и о томе обавијестити Оперативни штаб за Босанску крајину“.³⁸

Партизанска Команда мјеста у Лушци-Паланци је 18. септембра 1942. тражила од Оперативног штаба да јој се хитно пошље извјесна количина сапуна и шећера за потребе козарске дјеце.³⁹ Сутрадан је на исти начин, а по одобрењу друга Ђуре Пуцара Старог, тражена већа количина посуђа за потребе дјеце.⁴⁰

Тих септембарских дана, дјеца су била смјештена у основној школи у Лушци-Паланци. Међутим, школа је била јако општењена од бомбардовања и нису се могли организовати сви потребни услови за смјештај и његу оволиког броја дјеце. Сем тога, постојала је велика опасност од поновног бомбардовања школе, јер су авиони често надлијетали Лушци-Паланку и околину. Из тих разлога је и донесена заједничка одлука народноослободилачког одбора, Обласног комитета, Оперативног штаба и Одбора АФЖ да се дјечији дом пресели из Паланке и организује на другој страни Грмеча. Организација првог дјечијег дома у Босанској крајини повјерена је другарици Душанки Божић-СТИШОВИЋ, која о томе пише:

„Крајем септембра 1942, у вријеме одржавања Конгреса љекара, добила сам задатак да организујем дјечији дом у Босанском Петровцу. Међутим, последице договора са друговима у Петровцу, а уз помоћ коју су нам пружили другови Ђуро Пуцар Стари, секретар Обласног комитета КПЈ за Босанску крајину и Коста Нађ, командант Оперативног штаба, од-

³⁷ АВИИ, К-126 а; Ф-8, док. 46а.

³⁸ АВИИ, К-162 а; Ф-8, док. 46.

³⁹ АВИИ, К-163 а; Ф-9- док. 19.

⁴⁰ АВИИ, фонд ИРП-БиХ, микрофилм 2/518.

лучено је да се дом за ову дјецу организује у основној школи у селу Рисовцу. Ова школа је била далеко безбједнија од бомбардовања и непосредног напада, јер је била доста удаљена од саобраћајница и непријатељских упоришта.

Уз помоћ НОО, организације жена и омладине села Рисовца, школа је сређена и у њу је смјештено 150 дјевојчица и дјечака узраста од 5 до 15 година. Био је то први дјечији дом ратне сирочади у слободном Подгумечу.

У собама нисмо имали кревета, већ су нам сеоски мајстори од дасака израдили палаче. У једној просторији школе била је смјештена кухиња са неколико већих столова и клупа истесаних од грубих јелових дасака. Снабдјевање дома, како храном тако и другим потребама, вршено је преко НОО, али је народ и поред тога готово свакодневно доносио добровољне прилоге у храни, одјећи и обући. Жене овога краја, на челу са Миром Павић, свесрдно су се залагале да пружи дјеци материнску љубав. Оне су давале све што су имале да се овој испашеној дјеци сачува живот. С обзиром на зиму која је овдје рано почињала, сви су ужурбано шили одјећу, плели чарапе и џемпере, јер су дјеца у дом стигла гола и боса.

Међутим, још теже је стање било у здравственом погледу. Дјеца су у логору била измучена глађу, али и болештинама које су их опхрвале, па су многа у дом дошла болесна, са тешким прехладама, упалама плућа и разним кожним обољењима. И пошто нисмо имали љекара у дому, помоћ су нам пружали другови из војних јединица. Изузетна потешкоћа је била недостатак воде које није било у школи, а ни у непосредној близини.

Па ипак, дјеца су се брзо опорављала и све чешиће се чула пјесма и несташна дјечија игра по шумарцима и вртачама око школе.

Нарочито су били дирљиви сусрети дјеце и партизанских бораца. Међу првима је дом у Рисовцу посјетио Хамдија Омановић, тада командант Осме крајишке бригаде, и донио поклоне – маст, брашно, текстил и веће количине сапуна.⁴¹

Занимљиво је виђење ратног репортера који је овако описао сусрет са дјецом у рисовачком дому и објавио га у „Борби“ од 1. октобра 1942:

„Видио сам их први пут у Петровцу, колону поцјепане и босе дјеце, чије су очи свјетлиле, а ријечи: „Ми смо ослобођена дјеца“ весело и поносно звучале. Стигла су са хрватскословеначке границе последије осамнаестодневног пјешачења. Блиједа и испијена дјечија лица тужно су говорили о трагичним данима ропства, о животу иза логорских жица, о отетим дјечијим радостима, о разбијеним дјечијим животима.

⁴¹ Божић Стиповић Душанка, *Организација дјечјег дома ратне сирочади у Подгумечу 1942, у: Жене БиХ у НОБ 1941–1945*, Сарајево 1977, 546.

Сада сам их поново видео и то није више колона ослобођене, већ слободне дјеце. Она причају једноставно и мирно. Најстаријем је 14, а најмлађем 8 година. Она још млађа 'остала су тамо негдје'. Питам их о свему што су доживјели и стрепим да не повриједим отворене ране. Сваки од њих пошао је с Козаре с цијелом породицом у ропство, а вратио се сам у слободу. Славку Змијанцу остали су негдје у ропству отац, мајка и два брата; Десимиру Шмитрану отац, мајка, четири сестре и брат; Теодору Радумилу отац, маћеха, три брата и двије сестре; Огњену Чекићу отац, мајка, шест браће и сестра; Марку Хоџићу четири брата (за једног зна да је умро у логору) и двије сестре.⁴²

Лоши услови за смјештај оволиког броја дјеце у дому у Рисовцу, недовољан број просторија и недостатак воде захтијевали су повољније рјешење смјештаја. Оно се указало првих дана новембра, када су партизанске јединице ослободиле Бихаћ и Босанску Крупу и тако прошириле ослобођену територију Подгумеча. Тако је у првој половини новембра 1942. и дошло до преласка дјеце из Рисовца у Српску Јасеницу (данас Јасеница – прим. аутора).

Основна школа у Јасеници пружала је далеко повољније услове за смјештај већег броја дјеце, јер су њене просторије, на два спрата, биле далеко веће. Сем тога, школа је имала добру пијаћу воду, а у непосредној близини је постојало раније изграђено купатило, што је било од изванредног значаја за личну хигијену дјеце и здравствену превентиву.

Читава се Јасеница бринула за обезбјеђење хране Дјечијем дому. Врло активна организација жена у овом крају, на челу са Даницом Медан, настојала је да дјеци замјени њихове мајке, узимајући под своју заштиту свака по једно дијете.

„Било је веома дирљиво када су наши људи, нарочито жене, пришле тој дјеци, иако су била смјештена у дому у којем је била организована кухиња са свим најнужнијим за живот, наше су жене међусобно подјелиле дјецу, тако да је свака добила једно о којем се бринула, обилазила га, доносила поклоне и, уопште била му друга мајка. Свако је такво дјете називала својим, а оно би, чим би је видјело да долази, трчало у сусрет. Многи људи и жене би успут навраћали у дом или одбор и питали како су дјеца, да ли им што треба?“⁴³

Дјеци у Јасеници, смјештеној у пространу и свјеже окречену школу, било је тако лијепо као да уопште није био рат. У Дому је била организована школска настава, дјечији хор, дилетантска секција, пионирска

⁴² Ослобођење дјеце из логора у Јаски, репортажа, „Борба“, бр. 20, октобар 1942, стр. 5, 1.; Репринт издање, „Задругар“, Сарајево 1974.

⁴³ Недимовић Дако, *Рад НОО Српске Јасенице, у: Подгумеч у НОБ*, Београд 1971, III, 317.

организација и пионирски одред, за чијег команданта је дошао из Прве крајишке бригаде Драшко Лајић,⁴⁴ четрнаестогодишњи дјечак, иначе првоборац са Козаре. У Дому је био организован скојевски актив за чијег је секретара изабран Славко Котур,⁴⁵ петнаестогодишњи дјечак из села Милошева Брда под Козаром.

По ослобођењу Босанске Крупе и Бихаћа, у Дом су допремљене веће количине одјевог материјала, штофа, платна и другог, од којег су дјеци сашивена одјела – партизанске униформе и „титовке“ са петокраком звијездом. У домском шнајдерају, у којем је радила Ружа Ђермановић, шивено је за дјецу и друге потребе Дома.

„Вољели смо их као своју дјецу. Похитале смо ми жене да им сапшимо „титовке“ и одјећу од неког цајга да лијепо и спремни дочекају Тита“ – сјећа се Даница Радошевић.⁴⁶

Тада је Вили Иповац, професор математике, између осталог допремио из Бихаћа и један клавир за потребе Дома. У школи су, поред њега, радили још и Нада Ступар, наставник музике, Зденка Чабрић, учитељица основне наставе, Душанка Божић и друге. Анојка Черни и Анка Марјановић радиле су у амбуланти, а Бојана Недимовић била је главна куvariца.

Дјеца из Дома су своју љубав несебично узвраћала мајкама, омладини и пионирима и организовано одлазила у помоћ на сабирању љетине, сакупљање жита, бербу кукуруза, браће шљива и другог воћа.

У Дом су често навраћали истакнути крајишки руководиоци – Ђуро Пуцар Стари, Коста Нађ и Славко Родић. А када су долазили Јосип Мажар Шоша, Бошко Шиљеговић, Обрад Стиповић Обрен и Ратко Вујовић Чоче – дјеца су се окупљала око њих и са узбуђењем се интересовали када ће и они поћи у бригаде или на Козару. Свака од ових посјета испуњавала је радошћу читав Дом.⁴⁷

Па ипак, смотра Четврте крајишке дивизије у Јасеници 7. јануара 1943. и Титова посјета нашем дому оставили су најснажнији утисак и незаборавно сјећање код свих пионира-питомаца дома.

„На смотри испред трибине и Тита стајала је и наша мала чета. Јосип Мажар Шоша, народни херој и командант дивизије, поднио је Титу рапорт. Беспријекорно утегнут у партизанску униформу која је по мјери била сашивена, по свим војничким прописима, рапортирао је и Драшко Лајић, наш командир и обратио се Титу ријечима које рапортом нису биле предвиђене:

⁴⁴ Лукић Драгоје, *Рат и дјеца Козаре*, н. д., 93.

⁴⁵ Исто, 95.

⁴⁶ „Недјељни Глас“, Бањалука, 12. март 1978.

⁴⁷ Лично сјећање аутора.

– Друже Тито, нареди да нас пусте у бригаду.

Тада се Тито зауставио пред нашим стројем и готово сваког од нас очински пригрлио и помиловао по лицу. На рапорт командира одговорио је овим ријечима:

– Ви сте, драги моји пионири, још мали и нејаки да би могли поднијети онакве напоре и тешкоће које подносе ваша старија браћа у бригадама. Ви треба да останете ту гдје сте. Слушајте другарице које су одређене да се о вама брину, а није далеко дан када ћете ви доћи у редове наше народноослободилачке војске.⁴⁸

Тако су текли ти први зимски дани треће године рата, и Дом се све више пунио дјецом која су остајала без родитеља. За издржавање дјеце требало је све више средстава, како се то види из дописа Команде бихаћко-цазинског подручја од 12. децембра 1943, којим се од штаба I босанског корпуса тражи 500.000 динара за потребе Дома.⁴⁹

Резимирајући шест недеља рада АВНОЈ-а, Извршни одбор је, на својој сједници од 10. јануара 1943. године, нагласио као најпрече питање позадине и социјално старање:

„Најбитније је старање о дјечи. Већ су раније НОО приступили отварању дјечијих домова. Извршни одбор је посветио пуну пажњу овој иницијативи сматрајући да је питање дјеце која су изгубила родитеље, питање најосновније моралне дужности. Брига за дјецу мора бити брига цијелог народа.“⁵⁰

Отпочињањем четврте непријатељске офанзиве, и Дјечији дом у Јасеници евакуисан је дубље у Грмеч. Два значајна сачувана документа од 28. фебруара 1943. говоре о томе.

У првом се даје бројно стање и каже се: у Дјечијем дому се налазило 170 дјеце с Козаре, међу којима је већина нејаке, а 24 су болесна. Затим се износи мишљење да би се ова дјеца лакше могла збринути на сектору гдје дјелују наше бригаде, јер је доведена у питање њихова даља исхрана.⁵¹

И други, који доносимо у цјелини:

„Дјечији дом, 28. II. 1943. Према наређењу распоређено је дјеце 128, али данас приликом упућивања дјеце, нису могли кренути, ради слабости, сви. Упућено свега 117 дјеце, за IV дивизију 40 (за штаб 4 и 2×18); за V дивизију 40 (за штаб 4 и 2×18); за X дивизију 22 (за штаб 4 и 18 у бри-

⁴⁸ Лукић Драгоје, *Рат и дјеца Козаре*, н. д., 5; Пилиповић Слободан, *Смотра под Грмечом*, у: *Подгрмеч у НОБ*, Београд 1971, књига 3, 623; *Тито међу Крајишницима*, „Босански ударник“, 1943, репринт издање, НИП „Глас“, Бањалука 1972.

⁴⁹ ИРП БиХ, VII, микрофилм 3/268.

⁵⁰ „Борба“, 10. јануар 1943; Репринт издање, „Задругар“, Сарајево 1974.

⁵¹ АВИИ, К-788, Ф-4, док. 3.

гаде); за X бригаду 11 дјеце. За штаб I босанског корпуса четири дјечака. Свега 117. Уз писмо ваше послали смо списак⁵² и распоред дјеце. Другарски поздрав Мила Бајалица“.⁵³

Дјечаци из Дома у Јасеници, распоређени по крајишким бригадама, достојно су пронијели славу борца и курира кроз многобројне партизанске битке широм Југославије.

---

⁵² Списак дјеце из Дома се још истражује.

⁵³ Факсимил документа је изложен у сталној поставци музеја Првог засједања АВНОЈ-а у Бихаћу, а препис је код аутора.

УСТАШКИ ГЕНОЦИД НАД ДЈЕЦОМ У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТскоЈ 1941–1945.*

Има срећних народа које је рат заобилазио и по стотину година, који су у миру градили свој живот и богатство људске среће. Тако у нас није било.

Неко је давно казао: „Ако желиш освојити једну земљу, проучи јој гробља“. По њима је ова земља неосвојива тврђава.

Судбина дјеце, поготово у великим трагедијама, увијек је узбуђивала свијет. Фашистичка најезда и окупација наше земље 1941. године учинила је њихову судбину, посебно на територији тзв. Независне Државе Хрватске, најтежом националном несрећом.

Када је под заштитом њемачког оружја 10. априла 1941. проглашена НДХ – паклени план о „рјешавању српског питања“ већ је био скројен, а одмах затим и озакоњен. Носиоци националне мржње у тзв. НДХ били су усташки злочинци задојени беспримјерним шовинизмом.

Са колико акумулиране мржње и презира према Србима је припреман и озваничен као „Божја заповијест“ „Велики злочин“ сазнајемо из изјава званичника које су за извршиоце имале снагу наређења:

Анте Павелић: „Из слободне НДХ бити ће искорјењен сав коров што га је туђинска душманска рука била посијала“.

Дионизије Јуричев, католички свештеник: „Данас није грехота убити и мало дијете које смета усташком поретку“.

Виктор Гутић, један од најистакнутијих представника усташког тероризма у Босанској крајини: „Ове српске цигане послаћемо у Србију, једне жељезницом а друге Савом без лађа. Непожељни елементи биће искоријењени тако да ће им се затрти сваки траг и једино што ће остати биће зло сјећање на њих. Сву српску гамад од 15 година па на више ми ћемо поубијати, а њихову дјецу смјестити у клостере и од њих ће бити добри католици“.

---

* *Вечан помен, Јасеновац место натопљено крвљу невиних, Споменица, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 1990, 199–206.*

Оно најгоре дошло је убрзо већ с првим куршумима испаленим 28. априла 1941. у 234 припадника српске националности из Гудовца и Брезовице код Бјеловара.

Тако је у творевини њемачког Рајха, тзв. Независној Држави Хрватској, за четири године, од априла 1941. до априла 1945, убијено и на друге начине уморено 40.000 малишана од колијевке до 15 година. Банија, Кордун, Лика, Славонија, Срем, Далмација, Горски Котар, Босна и Херцеговина претворени су у хиљаде стратишта људи, жена и дјеце.

На најбруталнији начин прекинут је живот дјечака и дјевојчица од којих су многи били још у пеленама. У трагичним процентима српској дјечи припада прво мјесто са око 80%, а 20% су подијелили Цигани (Роми), Јевреји, Муслимани, Хрвати и припадници других народа који су живјели на територији ове квислиншке творевине.

Убијали су их Павелићеве усташе, њемачки војници, Муслиманска милиција, италијански фашисти, припадници Хортијеве Мађарске и Черкези козачке дивизије у служби Вермахта. При том су примењивали методе који по свирепости превазилазе највеће грозоте које је записала историја.

Заиста у нашем савременом рјечнику тешко је наћи адекватне ознаке којима би било могуће изразити степен нечовјечности и грозоморности извршених злочина.

Све оно негативно, патолошко и злочиначко што је карактерисало наци-фашизам и његове слуге достигло је свој врхунац у геноциду над дјецом какав се не памти у нашој и свјетској повијести.

Ратни злочинци виђени су овдје у њиховим најмрачнијим поступцима, у најмрачнијој компоненти њиховог бића. Само звјерови који су негдје притајено чекали свој тренутак могли су овако свирепо да се обрачунавају са дјецом која су још живјела од мајчиног млијека.

Дјецу су стријељали у сталку и пеленама, бебе су набијали на бајонете и шиљате летве од плотова, клали ножевима, брадвама и сјекирама, спаљивали у сопственим домовима и крематоријуму, кували у котловима за справљање сапуна на Градини код Јасеновца, завезану у строже и цакове бацали у ријеке и бунаре, живу отискивали у шпиље и пећине, гушили цијанкалијем и тровали каустичном содом, сатирали глађу, жеђи и хладноћом.

За више од 25.000 дјеце нестале у ратном вихору тек данас поуздано знамо како су се звала, гдје су и када рођена, ко су им били родитељи, гдје су, од кога, како и када страдала.

До података о трагичној судбини оволиког броја дјеце из разних крајева НДХ дошао сам послје вишегодишњег индивидуалног истраживачког напора на утврђивању чињеница о геноциду над дјецом са козачког подручја.

Голгота козарачке дјеце

Регија Козаре, омеђена ријекама Саном, Уном, Савом и Врбасом, простире се на 2.500 квадратних километара. У 33.687 домаћинстава, уочи рата, живјело је 199.289 становника, и то 137.719 Срба, 32.613 Муслимана, 26.651 Хрват и незнатан број Нијемаца, Украјинаца и Италијана.

Већ у јулском устанку 1941, козарачки партизани угрозили су, у средишту усташке НДХ, виталне интересе њемачког окупатора, када је на ово подручје драстично појачан терор.

У анале првих злочина под Козаром уписани су „августовски покољи“ 1941, када је у селима око Приједора и Босанског Новог једна Павелићева бојна за 20 дана убила 6.000 људи, жена и 215 дјеце. Затим 14. јануара 1942, у православној цркви у Драксенићу надомак Јасеновца извршен је покољ 208 становника, међу којима је било 90 дјеце, и 7. фебруара 1942, када су припадници Павелићеве тјелесне бојне, коју је предводио Мирослав Филиповић, више познат као фра Мајсторовић, капелан самостана у Петричевцу, убили 2.300 становника Дракулића, Шарговца и Мотика, села крај Бање Луке. Врхунац дивљаштва усташе су испољиле у покољу 538 дјеце.

И то је био само почетак.

У прољеће 1942, када је девет милиона фашистичких војника мрвило Европу, Нијемци су вршили опсежне припреме за операције на Козари. Према „Опатијском протоколу“ из марта 1942. и савјетовању у штабу њемачких оружаних снага у Арсаклију у Грчкој 20. маја 1942, одлучено је да се „устаничком покрету на Козари дефинитивно сломи кичма“. Само три дана касније, 23. маја 1942, формирана је борбена група „Западна Босна“, односно „Kampfgruppe Westbosnien“, на челу са генерал-мајором Фридрихом Шталом, командантом 714 њемачке пјешадијске дивизије.

За операције против 3.500 партизана и ненаоружаног козарачког народа припремљено је 13–15.000 официра, подофицира и војника Вермахта, 20.000 усташко-домобранских снага, 2.000 четника Драже Михајловића (група Дреновића и Марчетића), што са ојачаним околним гарнизонима укупно износи око 40.000 војника, опремљених најсавременијим наоружањем Другог свјетског рата.

Сем тога, борбена група је располагала јачим обавјештајним апаратом, распоређеним на 17 пунктова у околним мјестима, радио станицама и јатом од 120 голубова писмоноша допремљених из Беча. Обавјештајним центром на Козари руководио је официр I–Ц одељења при штабу борбене групе, у коме је значајну улогу имао и поручник Курт Валдхајм. За претрес Козаре и откривање склоништа из Београда је доведено 35 паса трагача и њихових водича, а из Берлина је поручено још толико паса, неопходних за потребе оперативног подручја.

Посебним Смјерницама регулисан је поступак према становништву које се мора темељно очистити и населити „поузданијим живљем“, што је требало ригорозно да спроведе усташки опуномоћени министар др Оскар Турина. Из Смјерница, у ствари из Шталове наредбе јединицама, цитирам: „Сва лица затечена у борби стрелјати, а становништво похватати и спровести у сабирне центре и концентрационе логоре. Младе жене и дјевојке, према заповједи Фирера, транспортовати у Рајх, а старије жене и дјецу раселити“.

У јеку најжешћих борби од 10. јуна до краја јула 1942, све је било под командом Шталовог штаба, када су сви закони и све норме о понашању људи престали да вриједе. Сви Козарчани са подручја операција били су изложени најсвирепијем уништењу. Хајка на људе, на беспомоћно становништво, показала је звјерско лице нацизма и усташког оргијања. Убијани су људи, жене дјеца у свакој козарачкој авлији, чак и старци у болесничким постељама.

Посљедња наредба генерала Штала у својству команданта операција од 18. јула 1942. дубоко је утиснута у најкрвавију хронику козарачког народа. Између осталог, у њој се наводи: „Данашњим даном завршен је подухват борбене групе на простору Козаре и Просаре. Цјелокупно становништво опкољеног подручја је исељено и тако извршено темељно чишћење ради стварања мира и реда у овом подручју које је за њемачку војно-политички и господарски од изузетне важности“.

Шталови наводи из наредбе били су сасвим тачни.

Потпуно је опустошено више од 150 села, а преко 70.000 Козарчана стрпано у сабирне и концентрационе логоре у Приједору, Церовљанима код Хрватске Дубице, Уштици, Јасеновцу, Млаки, Јабланцу и Старој Градишци. Међу њима је било 23.858 дјеце од рођења до 15 година. Капацитети ових логора искориштени су у циљу прикупљања способне радне снаге за Рајх, а нејаки, старци и дјеца, остали су у усташким рукама да својом крвљу и пепелом поспу и саме трагове људског живота на јасеновачком стратишту.

Оно што су дјеца доживјела у усташким логорима представља јединствен примјер људског страдања. О томе говоре и ова два извода из докумената:

Натпоручник Шмит Забиеров, њемачки представник у логору Стара Градишка, у свом извјештају од 12. јула 1942. пише: „Заточеници који се тамо налазе регрутују се од православаца и има их више хиљада, претежно жена и дјеце. Како се у Рајх могу упутити само обитељи са старијом дјецом, она најмања су препуштена бризи хрватске државе. У једном дворишту видио сам више стотина дјеце, већ одвојене од њихових мајки, како чекају своју даљу судбину. Она леже по дворишту, под ведрим небом и вапе за водом и храном.“

И Маријана Амулић, заточеница усташког логора у Старој Градишци, је записала: „Дјеца су лежала беспомоћна и без снаге за плач. Умирала су полако и тихо. О њима се бринуло двадесетак логорашица, беспомоћних као и дјеца што су била. Када нам је наређено да смјестимо дјецу у двије просторије једне приземне зграде у кругу логора, Анте Врбан, усташки поручник у заповједништву логора, залијепо је прозоре са папиром и с маском на лицу убацио у просторије са дјецом цијанкалиј. Потом је залијепо и улазна врата.“

Врхунац дјечје катаклизме достигнут је одлуком Анте Павелића од 12. јула 1942, када су основана три посебна логора „за одгој и преваспитање“ дјеце, и то у Горњој Ријеци код Крижеваца за 450 малишана са Козаре, од којих је за кратко вријеме умрло 350. Прихватилиште за дјецу избеглица у Сиску, које је било под покровитељством „Женске лозе“ усташког покрета, за 6.693, од којих је за три мјесеца умрло 1.600 малишана. О страхотама у овом логору постоји више аутентичних доказа. У једном од њих се наводи: „Најзлогласнији је дјечји логор у Сиску. Силом одвојену дјецу од родитеља усташе су затвориле у просторије заражене пјегавцем. Сем тога, Антун Најжер, лијечник и једно вријеме управник логора, православну дјецу је масовно ликвидирао затрованим ињекцијама.“

Трећи дјечји логор налазио се у Јастребарском и био је под управом часних сестара конгрегације Св. Винко Паулски, кроз који је прошло 3.336 дјеце. Према подацима Министарства удружбе умрло их је 449. Међутим, према евиденцији Фрање Иловара, чувара мјесног гробља у Јастребарском, који је сахрањивао дјецу по „комаду“ и о томе водио „Дневник укопа“, у овом логору је умрло 768 дјечака и дјевојчица.

Са колико цинизма се усташка пропаганда трудила да прикрије право стање у дјечјим логорима види се из текста у листу „Нова Хрватска“ објављеном 23. јула 1942: „Дјеца која су ослобођена од партизанског ропства опорављају се на државном добру у Јастребарском. Имају црне капе са усташким знаком. Она пјевају народне пјесме, уче повијест Босне и тјелесне вјежбе. Међу њима скоро да и нема болесних. У лошем су стању само она дјеца која су била у ропству партизана. Родитељи дјеце, који су напустили логор и долазе овдје својим синовима и кћерима, врло су радосни када виде како се са дјецом пажљиво поступа.“

Били су то, колико је уопште познато, једини концентрациони логори за заточенике у пеленама у Европи, а можда и у свијету.

Дјеца на јасеновачком стратишту

Колико је убијено дјеце у највећој „Фабрици смрти“ на Балкану, гдје је граница између живота и смрти била потпуно избрисана, вјеро-

ватно се прецизно и поименично никада неће сазнати. Површина од 210 квадратних километара, непресушно језеро бола јасеновачког губилишта, прогутало је далеко више дјеце него што се раније претпостављало. На основу података Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, објављених 1946, у Јасеновцу је убијено 5.000 дјеце. Ова бројка је, међутим, далеко већа. Према сопственим истраживањима и поименичном списку, на овом стратишту је убијено 5.683 само малих Козарчана.

У оптужници против Анте Павелића од 10. марта 1956, наведена су имена 750 стараца, 3.000 жена и 2.376 дјеце поубијаних у Јасеновцу, Броцицама, Крапју и у Доњој Градини. Међутим, све ове жртве потичу из 190 села и других мјеста искључиво са подручја Баније, Кордуна и Славоније. Готово идентичан је случај и са 3.926 жртава из логорске евиденције у Старој Градишци. Међу њима је 1.118 дјеце.

Са списковима 1.165 дјеце које је Антун Милетић објавио у свом тротомном издању „Концентрациони логор Јасеновац 1941–1945“, на јасеновачком стратишту, од Крапја до Старе Градишке, убијено је 10.342 дјечака и дјевојчица поименично утврђених. Нажалост, ни ова бројка није коначна. Даља истраживања спискова жртава из крајева одакле је транспортовано становништво у јасеновачки логор, те спискови Јевреја и Цигана – то потврђују.

Проблеми истраживања грађе и нека властита искуства

Као босоноги дјечак доживио сам колективну судбину неколико хиљада вршњака што су у лето 1942. свучена са Козаре и бачена у крвави ковитлац логорског пакла. Ти догађаји трајно су обиљежили и мој животни пут. По њима моји преживјели саборци вријеме рачунају, шта је било прије, а шта послје њемачко-усташке офанзиве на Козару. Не могу ни ја друкчије. Свакоме од нас неко је убијен. Најчешће, били су то најближи и најдражи.

Зато моја истраживања и почињу од Козаре и дјечје агоније у логорима смрти кроз које сам и сам прошао – од Старе Градишке, Јабланца и Јасеновца до Јастребарског, из којег је 26. августа 1942. године Четврта кордунашка бригада, послје битке са усташама, извела у слободу нас 727 дјечака и дјевојчица.

Још у јуну 1945. године, сусрео сам се у Црвеном крсту Хрватске с једном чудесном картотеком, коју су илегално саставили загребачки родољуби када су организовали извлачење из усташког логора више од 12.000 малишана. Била је то једна од најхуманијих акција у нашем народноослободилачком рату.

Помоћу ове евиденције, са крајње оскудним подацима, пронашао сам сестру и брата, те понеко дијете својих рођака, и одвео их на опустошена огњишта под Козаром. Пронашао сам и свој логорски картон.

Драгоцјена евиденција, тешка као и сам усуд живота, дуго послје рата била је једина нада многим мајкама у проналажењу своје изгубљене дјеце и основица мојих даљих истраживања. Преснимљена је 1976. године и припремљена за будући меморијал на Козари као вриједан експонат о усташким злочинима над дјецом.

Од 1954. године, када сам помоћу огласа у новинама пронашао и другог брата, који је у Старој Градишци 1942, као беба, отргнут из мајчиног наручја, моје интересовање за колективну судбину дјеце са Козаре није престало до дана данашњег.

Међутим, када сам систематичније и дубље ушао у истраживање фактографије која се отима забораву, у сакупљање чињеница и оскудних података, крхких трагова присјећања преживјелих свједока, нисам ни слутио на какве ћу све људске драме наићи.

Лицитирања разних националиста о броју жртава, покушаји да се оправдају оне мрачне снаге које су и довеле до братоубилачког клања у овој земљи, оптуживање читавих народа за оно што су починили њихови изроди, упорно негирање постојања усташких логора за дјецу и циничне тврдње да су то била дјечја прихватилишта за њихово спасење, да у Јасеновцу нису масовно убијана дјеца, већ одатле чак и спасавана – натјерали су и мене да у свему потражим ослонац на аутентичном документу, тачном податку, имену и презимену, истинском догађају, све до граница могућег.

Тако, откривајући истину у чијим је рукама била кама и ко су они што су иза ње стајали и дали благослов за убијање дјеце у колијевкама, дошао сам до сазнања да то није само историја, већ и потреба. Јер, породице испод моје родне планине још увијек трагају за више од 1.300 своје изгубљене дјеце.

Понеко се и данас пронађе у пописнику загребачких породица које су у љето 1942. године усвојиле око 800 малишана са Козаре, најчешће без икаквих личних података.

Као резултат индивидуалног истраживања, дугог више од три деценије, тек у фебруару ове године, у специјалном Борбином додатку, објавио сам „Досије смрти“ 11.194 малишана са Козаре, 6.302 дјечака и 4.874 дјевојчице, чији су животи на најсвирепији начин угашени. Најмлађи су били у колијевци, а најстарији су имали 14 година. Просјечна старост је била 6,5 година. За њих 18 није било могуће утврдити име и пол, убијена су прије крштења.

У истом ретку први пут су исписана њихова имена, имена њихових родитеља, гдје су и када рођена, гдје су и када страдала.

Над сваким именом из овог „Редног броја смрти“ лебди питање: Како је могуће убити дијете? Зар дијете може бити непријатељ?

Али и још много других и важних питања тражи достојан одговор.

Зашто масовни злочини у нас још нису адекватно истражени, па нам је најслабија тачка југословенске историографије управо обрада геноцида?

Да ли су пијетет према жртвама и тако дуго опортунистичко ћутање, увијек оправдавано тиме да се не поврјеђују старе ране, довели до тога да ни оном што је сакупљено напорима Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача није посвећена одговарајућа пажња. Том грађом бавили су се само појединци и при том, најчешће, доживљавали разне непријатности.

О многобројним потешкоћама са којима сам се и сам, као истраживач, сусретао – о хиљадама уништених домаћинстава из којих више није имао ко да да податке, о безобзирно уништеним траговима злочина, о расутој и дезинтегрисаној грађи, регионално раздијеленој до граница несхватљивости, о још увијек несређеним фондовима и збиркама за ову област – не мислим да говорим.

Млади нас свакодневно питају како је било. Када им понешто и кажемо, они то доживљавају као лични бол, као нешто што се њима догодило. У својим уџбеницима из историје тешко ће ишта наћи о страдању претходних генерација. А већ би требало. Јер, откривање и ове истине једини је пут осуде срамотног национализма, који у овим просторима никада ништа друго није могао да понуди осим звјерске међусобне мржње.

ПРОСЕЧНА СТАРОСТ: ШЕСТ И ПО ГОДИНА*

Деца у усташким и концентрационим логорима

Оно што су деца доживела у усташким логорима представља јединствен пример људског страдања. У њима су уморене десетине хиљада деце.

После познате немачко-усташке операције на Козару, јуна и јула 1942, којом је командовао генерал мајор Фридрих Штал, а у његовом штабу значајну улогу је имао и млади поручник Курт Валдхајм, опустошено је читаво подручје у овом делу западне Босне.

Посебним смерницама Шталовог штаба регулисан је поступак према заробљеном становништву са Козаре:

„Сва лица затечена у борби стрељати. Све становништво похвата-ти и спровести у сабирне центре; мушкарце изнад 14 година отпремити у концентрационе логоре. При покушају бекства без милости употребити ватрено оружје; младе жене и девојке, према заповеди Фирера, транспортовати на рад у Немачку; старије жене и децу раселити или отпремити у Јасеновац који може примити неограничени број заточеника.“

Народ тада заробљен на Козари су Немци и усташе сатерали у концентрационе и сабирне логоре у Приједору, Костајници, Церовљанима код Дубице, Новској, Пакленици, Јасеновцу, Уштици, Млаки, Јабланцу и Старој Градишци – укупно 68.600. Међу њима се налазило 23.858 деце.

Била је то трећина целокупног становништва које је живело на подручју Козаре.

Натпоручник Шмит Забиеров, стални немачки представник у логору Стара Градишка, ангажован на преузимању радне снаге за Рајх, у свом извештају од 12. јуна 1942, између осталог, наводи: „Заточеници који се тамо налазе региструју се од православаца и управа није могла да пружи никакве податке о њиховом броју, али се цени на више хиљада,

---

* „Polja“, Novi Sad, broj 390-391, avgust-septembar 1991, str. 307-309.

претежно жена и деце. До сада је пребачено у Немачку на рад у пољопривреди 2.500 особа. Како се могу упутити обитељи са старијом децом, она најмања су препуштена бризи хрватске државе. Нужна последица тога је, значи, одвајање. У једном дворишту видео сам више стотина деце, већ одвојену од њихових мајки, како чекају на своју даљу судбину. Санитарних уређаја нема, деца леже на дворишту под ведрим небом и вапију за водом и храном.“

Доносимо неколико сведочења о агонији деце у усташким логорима.

Владимир Мијатовић, дете логораш: „Имао сам 12 година када сам из Дубице са мајком и седмогодишњом сестром дотеран у Стару Градишку. У 'Кули смрти' где смо смештени, читав простор је био испуњен до последњег места женама и децом. Убрзо затим усташе су тражиле од свих оних који имају децу да их предају.

Тада је настала тешка и мучна ситуација која се не да описати. Децу су силом одвајали од матера. Када су нас потерали иза зидова, чули смо само јауке и запомагања. Од тада нисмо видели нашу мајку. Отерали су нас у дечји логор у Сиску, одакле смо имали срећу да извучемо живе главе.“

Мара Вејновић-Смиљанић, заточеница у логору Стара Градишка, јуна 1942: „Ужасни крици људског бола, јада, немоћи и избезумљености чули су се у логорском простору када су усташе отимали мајкама малу децу. Обично би групе усташа, с бајонетима на пушкама, сатерали мајке са децом у круг. Прво су тражили да се одвоје мајке и деца добровољно, а када то нису могли постићи, силом су их раздвајали. Деца и мајке су се чврсто збијали једни уз друге и запомагали. Поједине мајке скакале су на голе бајонете и падале пред њима. Потом су децу убацивали у велику логорску зграду. У поједине собе сатеривали су и по стотину деце која су у тај простор могла да стану једино у усправном положају.“

Јелка Цихабер из Земуне, заточеница женског логора у Старој Градишци, записала је: „Највећи број деце са Козаре одвојен је од родитеља и смештен у посебне одаје логорске економије. У неописиво тешким условима деца су брзо физички смалаксавала и постајала плен свакојаким заразних болести. Поред тога усташе су масовно ликвидирале ову децу тако што су у нешто обилнију храну додавале извесне количине масне соде.“

Маријана Амулић, такође заточеница женског логора у Старој Градишци сведочила је о овом злочину: „Тога дана у логор су дошли Макс Лубурић, Љубо Милош, Ивица Матковић са групом нама непознатих усташа. Разлог те посете био је одузимање деце од родитеља. Ужасавајућа вриска мајки и плач деце. Слика је била стравична, поразна. Већа деца су бежала, покушавала да се сакрију. Настало је зверско батињање, кундачење. Жене су биле избезумљене, тукле су се са усташама за своју децу.

Све је било узалуд. Деца су лежала беспомоћно, без снаге за плач. Умирала су полако и тихо. О њима се бринуло двадесетак логорашица, беспомоћних као и деца што су била. Када нам је наређено да сместимо децу у прве просторије једне приземне зграде у кругу логора, Анте Врбан, из заповедништва логора, залепио је прозоре папиром и с маском на лицу убацио у просторије са децом цијанкалиј. Потом је залепио и улазна врата. У логору је после тога језивог уморства завладала ужасна тишина.“

После тога, недалеко од логора, гробари су ископали 11 великих рака у које је покопано неколико стотина угушене деце.

И Марија Чизмак била је очевидац страдања деце у логору Стара Градишка: „Ноћу су дошли кољачи, Карамарко и Орешковић. Карамарко је обилазио децу са дугим кољачким ножем и клао их тако да је сваком зарио оштрицу дубоко у грлу. Дете набодено на нож одбацивао би колико је даље могао и тако се ослобађао од своје жртве. Мању децу Орешковић је давио рукама или их је хватао за ноге и ударао више пута о греде тавана. Газили су преко живих и преко мртвих. Пуцале су дечје кости. Најстрашније је било то што су децу клали, давили и убијали пред очима оних који су чекали да и сами дођу на ред.“

Идентична судбина пратила је децу разбацану по осталим сабирним центрима јасеновачког губилишта. Крајем јуна и почетком јула 1942, распоред деце у овим логорима био је следећи: Новска 700; Ушгица 4.000; Млака и Јабланац 5.680; Церовљани 5.000; и Приједор 2.450.

Више сведока оставило је потресне записе о беспримјерном страдању 17.830 малишана.

У обиласку неких сабирних логора, 25. јула 1942, у пратњи др Оскара Турине, опуномоћеног министра у НДХ и чланова Шталовог штаба на Козари, налазио се и Михајло Комуници из Министарства удружбе. Ево како он описује ову инспекцију:

„Први логор који смо обишли налазио се у Новској крај Јасеновца. На запуштеном простору старе циглане тешко смо могли да распознамо људе, жене и децу од иловаче на којој су лежали. Жене са децом, у очајном стању, својим погледима тражиле су милост. У овој циглани чамило је, на смрт осуђених, 2.800 особа. Више од 700 била су деца. Под ударом невремена, мучена глађу и у прљавштини, мала деца су овде умирала у групама. У другом логору који смо обишли, Ушгица крај Јасеновца, стање је било још теже. Своју горку судбину, надамак Градине, овде је чекало 8.000 жена и деце. Обишли смо и логор у Приједору који је тада припадао јасеновачкој управи. И овде, на циглани, лежало је око 4.000 заточеника међу којима је било више од 2.500 деце. Она су била у очајном стању. Очи су им биле сухе и испијене.

Деца више нису имала снаге ни за плач. У Јабланац и Млаку нисмо ни стигли, а знали смо да је тамо много више заточеника у још го-

рим условима од ових које смо видели. Наш обилазак није имао никакве сврхе. Тим мученицима нико није помогао. Доктор Оскар Турина се само фотографисао и цинично смејао.“

Врхунац децје катаклизме достигнут је када је Павелић 12. јула 1942. основао три посебна логора за „одгој и преваспитање“ српске деце, и то у Горњој Ријеци код Крижеваца, Сиску и Јастребарском. Били су то једини логори за заточенике у пеленама у Европи, а можда и у свету.

О планском уништавању козарачке деце сведочи и забелешка немачког посланика у Загребу Зигфрида Кашеа, који 12. јула 1942. пише: „Поглавник ми је саопштио да ће у једном својевремено од Италијана поседнутом логору, са изграђеним баракама, у Јастребарском, сместити децу избеглица са Козаре, претходно санирати, а затим припремити планско одгајање.“

У Горњој Ријеци код Крижеваца био је један од првих логора за децу, под управом усташке Надзорне службе, кроз који је прошло 400 малишана са Козаре. Већ током јула 1942, тифус је покосио 200 деце и она су покопана иза зидина старог дворца. Њихова имена нису позната. Половином августа 1942, око 50 најтеже оболелих дечака преузео је Црвени криж и разместио их по загребачким болницама и прихватилиштима. И они су сви до једнога умрли. Остала деца су пребачена у логор Јастребарско.

„Прихватилиште за децу избеглица“, у ствари, највећи дечји логор, налазило се у Сиску и било је под покровитељством „женске лозе“ усташког покрета. Кроз Сисак је прошло 6.693 деце, од којих је, за три месеца, убијено или услед тешких услова живота умрло 1.600 дечака и девојчица.

О страхотама у овом логору сачувани су многобројни аутентични докази, од којих наводимо само једно сведочанство:

Др Велимир Дежелић, функционер Црвеног крижа Хрватске је 3. септембра 1945. године описао страдање малишана у усташком логору у Сиску:

„Најзлогласнији је дечји логор у Сиску. Силом одвојену децу од родитеља усташе су затварале у просторије заражене пегавцем. Сем тога, Антун Најжер, лечник и једно време управник логора, православну децу је масовно ликвидирао затрованим ињекцијама. Знали смо да је помор деце катастрофалан, али све наше интервенција биле су узалудне.“

Кроз логор у Јастребарском је од 12. јула до краја октобра 1942. прошло 3.336 малишана допремљених у групама, 12, 13, 14. и 31. јула, затим 5. и 15. августа 1942, из Старе Градишке, Јабланца, Млаке и Горње Ријеке.

Деца су транспортована у Јастребарско у очајном стању – сећа се Камило Бреслер. Личила су на костуре, нарочито она која су долазила

из логора у Старој Градишци. Многа су имала отеклине од глади. Лица мршава, боје цемента, на којима су се истицале само крупне, утонуле очи. Многима су испадали зуби, а већина их је боловала од више заразних болести истовремено. Било је деце која су при најмањем напору умирала.

Према списку и логорској картотеци, у Јастребарском је умрло 458 малишана. Међутим, по евиденцији Фрање Иловара, чувара месног гробља у Јастребарском, који је сахрањивао децу и о томе водио „Дневник укопа“, у овом логору је умрло 768 дечака и девојчица. Над децијим главама, у логорском паклу, одвијала се још једна драма.

Сазнавши за страховиту судбину хиљада малишана у логорима, загребачки патриоти, људи који се нису мирили са усташким покретом и родољуби из круга угледних грађана, организовали су у лето 1942. једну од најхуманијих акција. Захваљујући пожртвовању више од стотину учесника овога покрета, здравственом особљу, добровољним сестрама Црвеног крижа и више стотина породица из Загреба и околине, учињено је све да се заустави помор деце. Ови племенити људи успели су да из усташких логора – Стара Градишка, Јабланац, Млака, Ушгитца и Приједор – извуку 12.623 деце. Из Јасеновца они нису могли да спасу ни једно једино дете. Јасеновачко стратиште, које се од Крапја до Старе Градишке простире на површини од 210 квадратних километара, прогутало је више од 10.340 дечака и девојчица чија су имена до сада утврђена.

Иницијатори и најистакнутији организатори ове хумане акције били су Дијана Будисављевић, Камило Бреслер, Јана Кох, Драгица Хабазин – Мајка и други. Они су оставили своја сећања, дневнике и записе. Ево неких од њих:

Драгица Хабазин – Мајка овако је доживела свој први долазак у Стару Градишку 9. јула 1942. „Када сам са Дијаном Будисављевић, Јаном Кох и 15 сестара Црвеног крижа стигла у логор, усташе су имале банкет у част немачког генерала Штала. Све до вечери с нама нико није контактирао. Сутрадан ујутру почели смо да преузимамо децу која су била са Козаре. Више немачких официра из управе логора вршили су 'визитацију' жена за рад у Немачкој. Одвојену децу од тих жена предавали су нама. Потом нас је лечник-логораш др Буки Конорти повео према тзв. 'дечијој болници'. Успут нам је тихо говорио: 'Све ћу ја вама показати, све. И болницу и таван и подрум и Кулу, а ви све што видите пренесите јавности. Сваки човек треба ово да сазна.' У болници када је нека од нас отворила једна врата од 'тавана', деца су почела да испадају и клизе низ степениште. Били су то све сами костури мртве деце. Видевши у истом простору и живу децу, у неописиво очајном стању, постало нам је јасно да се њима више не може помоћи, али смо и њих покупили у транспорт да људи виде шта усташе раде од деце. Тада смо у Загреб пребацили око 1.000 тешко болесне деце. Када смо, после пет дана, поново дошли у Гра-

дишку, др Конортија више није било. Убиле су га усташе. И тада смо извукли око 700 болесне деце. У два пута смо из Јабланца и Млаке транспортовали више од 3.000 деце са Козаре. Када је Лубурић забранио свако даље прикупљање деце са овог простора, само у Старој Градишци остало их је више од 10.000.“

И Јана Кох је исти догађај описала овим речима: „Соба пет пута пет метара, а у њој густо, једно до другог, једно на другом, леже дечја телеса. Дечја телеса! Мали, непомични костури на којима су једино још живе велике светле очи. Леже деца и умиру на трулим даскама, прекривена у висини глежња изметима. По њима плазе тисуће муха које су у ројевима прекривале измучене телеса испијајући и последњу кап њиховог живота.“

Прва помоћ пружена је деци у Раскужној станици на загребачком колодвору, а онда су она размештена у неколико прихватилишта и загребачких болница, највише у градску клинику за заразне болести.

Др Камило Бреслер дочекао је први транспорт из Старе Градишке и о томе записао: „Живо се сећам првог транспорта. На одшкринутим вратима марвених вагона само бледа лица сестара Црвеног крижа. Није било дечјег жамора. Када смо поскидали из вагона децу која су могла ходати, одмах су чучнула ради нужде. Имала су опћенити пролив. Једва утврђујемо које је које дете, те им стављамо картице испод врата. Нека деца су те картице одмах појела. У једном вагону – дојенчад. Све једно до другог. Набројали смо их 250 испод једне године којима нисмо знали имена. Након прегледа установили смо да је 400 деце тешко болесно. Из вагона смо извукли 40 мртве деце, док су преношена умрло их је 17, а за време раскуживања још 37.“

И Јана Кох, активиста Црвеног крижа, сећа се транспорта са 1.080 деце, који је 17. августа 1942. стигао на загребачку станицу:

„Још једном то све не бих могла преживети. Њихово спасавање најдубље се урезало у моје памћење. У том транспорту било је далеко више дојенчади од оне мало одраслије деце која су падала у несвест од жеђи. Жене с пеленама и бенкицама извлачили су их из вагона и трпале у корпе као дулеке ону најмању децу. Касно ноћу, открили смо у последњем вагону још 260 дојенчади.“

На апел организатора ове хумане акције, више стотина породица из Загреба и околине усвојило је 938 малишана са Козаре, без икаквих података о њиховом идентитету.

Кроз највеће прихватилиште, на Илици у Загребу, прошло је 5.612 малишана. Сва су она боловала од 38 заразних болести. За кратко време, умрло их је 338. Изразито висока смртност дојенчади била је у прихватилишту Јосиповац. Од 800 деце, колико их је прошло кроз ово прихватилиште, за четири-пет дана умрло их је 353, док је исто тако, у крат-

ком временском периоду, у загребачким болницама, највише у градској болници за заразне болести, умрло 171 дете. Сва су ова деца са Козаре, њих 862, покопана на парцели 142 загребачког гробља на Мирогоју.

Пола столећа после стравичног масакра козарачке деце, после злочина који су над њима извршиле Павелићеве усташе, дефинитивно је дешифрован списак смрти 11.194 малишана.

За четири ратне године уништен је читав један нараштај подручја Козаре. На најсвирепији начин усташки зликовци су уморили 6.302 дечака и 4.874 девојчице. За њих 18 није било могуће утврдити име и пол. Умрли су пре крштења.

Просечена старост 11.194 убијених дечака и девојчица била је 6,5 година.

ЛОГОРИ ЗА ДЕЦУ У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ 1941–1945.*

У Независној Држави Хрватској (НДХ), која је проглашена 10. априла 1941. и установљена под заштитом Хитлеровог Трећег Рајха и Мусолинијеве Италије, систематски је оствариван програм „чишћења хрватског простора“ од Срба, Јевреја, Рома, антифашиста. Геноцидним мерама нису били обухваћени само одрасли, него и њихова деца.

Злочин геноцида над децом извршен у НДХ у време Другог светског рата, по дубини трагичних последица, превазилази људска искуства у повести. Покољима Срба, који су вековима живели на тим просторима, претходила је пропагандна кампања усташких функционера.

Анте Павелић се 5. априла 1941, преко радија, из Фиренце обратио хрватском народу с поруком: „Куцнуо је час нашег ослобођења да своју домовину очистимо од корова што га је туђинска душманска рука посајала и да успоставимо Независну државу Хрватску од Муре и Драве до Дрине, од Дунава до Јадранског мора у којој ће владати само Бог и хрватски народ.“¹

Др Миле Будак, усташки идеолог и министар богоштовља у влади НДХ, на усташком скупу у Госпићу 15. маја 1941. рекао је: „Један дио Срба ћемо побити, други раселити, а остале ћемо превести у католичку вјеру и тако претворити у Хрвате“, а на збору у личком селу Ловинац код Госпића, 10. јуна 1941, рекао је и ово: „Што се тиче Срба, није довољно дрво посјећи, треба му и жиле ишчупати.“²

Др Милован Жганић, председник законодавног повереништва НДХ, на збору у Новој Градишци 2. јуна 1941, изјавио је: „Ово има бити земља Хрвата и никог другог и нема те методе коју ми нећемо као усташе упо-

---

* „Vojnoistorijski glasnik“, br. 1/1995, str. 312-323.

¹ Бзик М., *Усташка победа*, Загреб 1942, 69.

² *Котар Госпић и котар Перушић у НОР 1941–1945*, Хисторијски архив Карловац, 1989, 309; *Котар Грачац у НОР 1941–1945*, књига 1, Хисторијски архив Карловац, 1984, 414.

тријевити да начинимо ову земљу збиља хрватском и да је очистимо од Срба.“³

Виктор Гутић, стожерник Босанске Крајине, у Приједору је 30. маја 1941, између осталог, истакао: „Ове српске цигане, које су Турци довели у Босну, наша ће хрватска држава смјеста да пошаље у Србију, једне жељезницом, а друге Савом без лађа. Српску гамад од 15 година па навише ми ћемо да поубијамо, а њихову дјецу ћемо смјестити у клостере и од њих ће бити добри католици. Непожељни елементи биће искоријењени тако да ће им се затрти сваки траг и једино што ће остати биће зло сећање на њих. Хрватска ће земља скорих дана бити очишћена од свих српских Цигана.“⁴

Геноцид над српском децом плански је припреман и ревносно извршаван. Систематско уништавање деце захватило је подручја насељена српским становништвом у Славонији, Банији, Кордуну, Лици, Горском Котару, Босни и Херцеговини и Срему.

Од 28. априла до краја јуна 1941. извршени су стравични покољи око Осијека, Славонске Пожеге, Двора на Уни, у Глини, Вргинмосту, Слуњу, Вељуну, Доњем Лапцу, Кореници, Брињу, Оточцу, око Книна, Дрниша, Сиња, Имотског, Мостара, Невесиња, Гацка, Стоца, Требиња, Билеће, Чапљине, Сарајева, Власенице, Сребренице, Рогатице, Чајнича, Фоче и Вишеграда. Августовски покољи 1941. захватили су Босанску Крајину и крајеве око Бањалуке, Босанског Новог, Санског Моста, Крупе, Бихаћа, Кључа, Цазина, Кладуше, Босанског Петровца, Јајца, Шипова, Купреса, затим Гламоча, Ливна и Дувна. Ти покољи ушли су у анале најмонструознијих усташких злочина, када између деце и одраслих није било никакве разлике.⁵

Четворогодишња усташка владавина у НДХ, а нарочито на просторима где су у већини били Срби, сигурно је најкрвавији период у дугој историји српског народа. За четири ратне године, од априла 1941. до маја 1945, у усташкој НДХ свирепо су ликвидирани 72.464 малишана млађа од 14 година. Смрт је утасила животе 38.515 дечака и 32.086 девојчица.

³ Лукач Душан, *Устанак у Босанској Крајини*, Београд 1967, 57.

⁴ Лукач Душан, н. д., 64; Архив Врховног суда БиХ, оптужница против Виктора Гутића 24-30 (копија код аутора).

⁵ Опширније: Станивуковић П., Керблер Ј., *Деца у логорима смрти*, Београд 1976; Лукач Душан, *Рат и дјеца Козаре*, Београд 1979; Стефановић М., *Деца сунцу слободе*, Београд 1979; *Деца Босанске крајине у НОБ*, Војноисторијски гласник, Београд 1981; *Рат и дјеца Козаре*, треће измењено и допуњено издање, Београд 1990; Последња музејска поставка (концепција и реализација), Меморијални музеј, Јасеновац 1988; *Усташки геноцид над децом у НДХ 1941-1945*, обиман прилог са међународног скупа одржаног у Српској академији наука и уметности 23. до 25. октобра 1991, објављен у Зборнику радова *Геноцид над Србима у II светском рату*, Музеј жртава геноцида и Српска књижевна заједница, Београд 1995.

За 1.862 деце није било могуће утврдити пол, јер су убијена као новорођенчад. Какав је злочин учињен према деци, потврђује и податак да је просечна старост уморених била 6,5 година. Највише су страдала српска деца – 54.015, затим муслиманска – 6.077, хрватска – 5.519, јеврејска – 2.113, ромска – 3.771. За 1.969 малишана још није утврђено ком народу су припадали. Када је реч о страдању јеврејске и ромске деце, подаци, нажалост, још нису коначни.

Превремена смрт на територији НДХ сваког ратног дана у просеку је односила по 51 дете. Највише њих, око 46.000, жртве су усташког геноцида.

У масовним покољима, на огњиштима и њивама свога детињства, у селима и насељима у којима су рођена, у сабирним и концентрационим логорима, на више од две хиљаде стратишта усташке државе, убијено је 55.322 деце. Према њима су злочинци показали своје најкрвавије лице.

Децу су стрељали у сталцима и пеленама, бебе су вешали и набијали на бајонете, клали ножевима, брадвама и секирама, спаљивали у кућама, школама, црквама и јасеновачком крематоријуму, завезану у строже и цакове бацали у реке и бунаре; живу бацали у јаме и пећине, гушили цијанкалијем и живим кречом, тровали каустичном содом. Сатирали су их глађу, жеђи и хладноћом.

Из сређених спискова наводимо само неке примере: стрељано 373, заклано 471, бачено у јаме и пећине 372, спаљено у кућама, школама и црквама 1.224, обешено 20 деце.

У усташким, немачким и италијанским логорима убијен је или на друге начине уморен 21.741 малишан.

Само на јасеновачком стратишту, које се простирало на површини од 240 квадратних километара, од Старе Градишке до Костајнице, свирепе је убијено 18.289 дечака и девојчица, од којих многи нису стигли да изговоре прву реч, да направе први корак.

Јасеновац, највеће стратиште малишана у XX веку, није био довољно велик, па су усташе формирали и посебне логоре за децу. Одлуком усташког министра Ловре Сушића од 12. јула 1942, основана су три логора „за дјецу избјеглица, њихов одгој и преваспитање“ у које је допремљено 10.429 малишана отетих од родитеља. Први такав логор формиран је у Горњој Ријеци код Крижеваца, у који је смештено 400 малих заточеника. Само за месец дана тифус је покосио 350 малишана. Други логор организован је у Јастребарском и налазио се под управом часних сестара милосрдница, кроз који је прошло 3.336 малишана. Према картотеци која је уредно вођена, у овом логору је од јула до октобра 1942. умрло 458 деце. Највећи усташки логор ове врсте налазио се у Сиску, у који је допремљено 6.693 деце. За три месеца, у њему је поморено 1.600 дечака и девојчица.

Др Велимир Дежелић, функционер Црвеног крста, 3. септембра 1945. је сведочио о страдању малишана у Сиску и, између осталог, навео: „Најзлогласнији је био дечји логор у Сиску. Децу силом одвојену од родитеља усташе су затвориле у просторије заражене пегавцем. Сем тога, Антун Најжер, лекар и једно време управник логора, православну децу је масовно ликвидирао затрованим инекцијама“.

Били су то једини логори за заточенике у пеленама. Свет то није познавао, не бар у то време.

На подручју НДХ је током борбених дејстава у разним офанзивама, од бомбардовања и заосталих експлозивних средстава погинуло 6.212 малишана. Један број међу њима, млађих бораца НОР-а, пао је на ратишту с пушком у руци. Такође, као жртве рата у селима и насељима, депортацијама и збеговима, умрло је од глади, зиме и тифуса 8.140 малишана. За 4.290 дечака и девојчица још нису познати подаци како су им животи уташени.

У првој ратној, 1941. години, убијено је 13.893. За децу најпогубнија је била 1942. Тада је страдало 33.119 малишана. Годину дана касније, 1943, уморено је 14.752. Следеће, 1944. године, смрт је однела 8.107 деце. Малишани су убијани и 1945. Тада је страдало 2.593 дечака и девојчице.

Посматрано по регијама, највише су страдала деца са Козаре, затим из Баније, Кордуна, Лике и неких делова Славоније, Срема, источне Босне и Херцеговине.

У свим усташким логорима за одрасле било је и деце, али у логорима у Горњој Ријечи код Крижеваца, у Јастребарском и у Сиску била су само деца.

За формирање логора за децу карактеристичан је разговор Зигфрида Кашеа, немачког посланика у Загребу, и Анте Павелића од 10. јула 1942. Краћи извод из Кашеове забелешке односи се на формирање логора за децу: „Данас сам с поглавником исцрпно разговарао о сузбијању немира и размотрили следеће: У погледу мера министра др Оскара Турине, које се односе на избеглице са Козаре, поглавник је одлучио да треба искористити логор у Старој Градишки за придобијање радне снаге за Рајх. Јасеновац не може бити отворен за смештај избеглица, јер је потребан за прихват и транспортовање Јевреја на Исток. Ја сам предложио да се из села која су остала празна на Козари извуче дрво и дрвена грађа неопходна за Хрватску и Немачку. *Поглавник ми је саопштио да ће у једном, својевремено од Италијана поседнутом логору са баракама у Јастребарском сместити децу избеглица (назив за козарачку децу одвојену од родитеља, прим. аутора), претходно санирати а затим их подврћи планском одгајању. Први транспорти су већ у покрету.*“⁶

⁶ Зборник НОР-а, документи немачког Рајха, XII, 2, 576-578.

Прве процене жртава у Јасеновцу дала је Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1945. године. Комисија је своје процене заснивала на исказима преживелих логораша, сачуваним документима, признањима усташких зликоваца из Јасеновца, на материјалним остацима лешева, гробницама на Градини и другим јасеновачким локалитетима, гомилама пепела после спаљивања лешева, истраживањима судско-медицинских екипа и другим траговима злочина. На основу тих налаза, 15. новембра 1945. сачињен је записник бр. 4547/45, у којем, између осталог, пише: „У систему јасеновачких логора убијено је између 500.000 и 600.000 људи, жена и дјеце“.⁷

За време немачко-усташких операција на Козари, у јуну и јулу 1942, којима су командовали аустријски официри са генерал-мајором Фридрихом Шталом на челу (уз активно учешће и Курта Валдхајма), опустошено је читаво подручје у овом делу западне Босне. Тада су усташе дотерале на јасеновачко стратиште 70.500 Козарчана, међу којима је било 23.858 деце.

Да је плански припремљен и извршен геноцид на подручју Козаре, потврђује писмо Младена Лорковића, министра вањских послова НДХ, упућено дипломатским представницима септембра 1942, у којем се, између осталог, каже: „Хрватска држава не може постојати ако у њој живи 1.800.000 Срба и ако ми за леђима имамо снажну српску државу која би увек засизала у наша подручја и представљала вјечну опасност за нас. Стога је срећа за нас што је до успоставе НДХ дошло у оваквим временима јер само сада можемо ријешити тај проблем: ми стога настојимо да нестане Срба из наших земаља и у том правцу је већ много учињено. Ево ја сам се ових дана вратио с подручја Козаре, 60 километара дуго и готово исто толико широко, које је било настањено искључиво Србима, данас је празно згариште.“⁸

Усташки логор у *Горњој Ријеци код Крижеваца* основан је још 24. јуна 1942. и био под управом Усташке надзорне службе. У овај логор крајем јуна допремљено је 200 козарачких дечака, а 4. јула 1942. Макс Лубурић, командант свих логора у НДХ, одабрао је из Старе Градишке још 200 „најлепших и најздравијих дечака“ од 7 до 14 година старости, обукао их у усташка одела и прогласио својим јаничарима. После неколико дана, 250 дечака покосио је тифус и она су покопана иза зидина старог дворца у Горњој Ријеци. Остатак деце пребачен је у Јастребарско, где су поделили судбину осталих малишана.

⁷ Злочини у логору Јасеновац, Земаљска конференција Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Загреб 1946, 38.

⁸ Диздар З., *Усташтво*, Архив ВИИ, к. 10, рег. бр. 2/1-216, стр. 54; Башић Раде, *Устаник и борбе на Козари 1941–1942*, Београд 1957, 261.

Дечји логор у *Јастребарском* основан је 12. јула 1942, када је у њега и пристигао први транспорт деце. Био је лоциран на четири места: у дрвене бараке крај фрањевачког самостана, које су раније служиле као коњушнице италијанске војске; у бивши дворца грофа Ердедија; у фрањевачки самостан, где је организован карантин, и у село Доња Река, удаљено два километра од *Јастребарског*. Логор је био под покровитељством часних сестара конгрегације „Св. Винко Паулски“, којим је руководила Барта Пулхерија, иначе свастика др Миле Будака, која се истицала својим нехуманим поступцима према деци. Једини логор у којем је усташко Министарство удружбе преузимало и распоређивало децу био је овај у *Јастребарском*. Али, захваљујући Камилу Бреслеру, логор у *Јастребарском* није постао за децу оно што је *Јасеновац* био за одрасле. У транспортима је допремљено у логор 3.336 деце и она су била у очајном стању. Од јула до октобра 1942. године, у овом логору је умрло 458 дечака и девојчица.

Усташко-немачки логор у *Сиску* основан је 3. августа 1942, по завршеним операцијама на Козари и Шамарици, а у свом саставу је имао посебан логор „Прихватилиште за дјецу избјеглица“, што је била само камуфлажа пред јавношћу. Дечји логор у *Сиску* био је највећи те врсте у НДХ и кроз њега је прошло 6.693 деце. Логор је био лоциран у неколико објеката у *Сиску*, као што су зграда бившег југословенског Сокола (тзв. Соколана), магацин солане „Рајс“, зграда Гучи, основна школа у Новом *Сиску*, Теслићево купалиште и шест барака око њега. Логор је био под покровитељством „Женске лозе усташког покрета“ и Усташке надзорне службе, с логорником Роком Фагетом на челу. Према најновијим подацима, у *Сиску* је од августа 1942. до 8. јануара 1943. уморено 1.630 малих заточеника.

Спискови жртава деце сређени су по местима рођења у 5.248 села и насеља и 225 општина. Пола столећа касније, идентификована су њихова имена, имена њихових родитеља, где су и када рођена, где им је, када и како згаснуо млади живот. За већину масакриране деце познати су и извршиоци злочина. (...) ⁹

⁹ *Жене Хрватске у НОБ*, књига II, Загреб 1955, 379.

УСТАШКИ ЗЛОЧИНИ ГЕНОЦИДА НАД ДЕЦОМ У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ 1941–1945.*

Напомене аутора

Када сам пре три деценије почео да истражујем усташки и немачки геноцид над децом у Независној Држави Хрватској, не да бих оживљавао ту суморну прошлост, расипаљивао мржњу и изазивао осветлољубивост, оштриживао и позивао на реваншизам, него да то знање о историјским чињеницама послужи и другим људима као опомена да се такво зло никада и никоме не понови, нисам ни слушао да ће питање за идентификацију устројених малишана тако дуго трајати. И када сам, разићи између десетине хиљада уморених дечака и девојчица само са родне Козаре, деведесетих година на тај Сизифов посао ставио штачку и објавио прве резултате у књизи *Раи и деца Козаре*, имао сам утисак да се налазим на самом почетку.

Неоспорна је чињеница да су најразличитији облици терора били основно обележје целокупне усташке владавине. А када је реч о програму остварења „чисте хрватске нације“ у Павелићевој држави, онда српска деца нису била споредна ставка. Она нису убијана случајно. На трајницима су била на првом месту, иако су још живела на мајчином млеку. Деца нису била укупне жртве усташких програма, иако би се то могло закључити из нашег досадашњег односа према истраживању овог историјског феномена. Наиме, тешко је и помислити да ни после пет деценија од тих догађаја, савичан злочин над српском децом није истражен.

У целокупном послерајном раздобљу, истраживачка пажња већ броја институција усмеравана је на војну и политичку страну догађаја. Објављене су импресивне библиотеке зборника, сећања, хрони-

---

* Геноцид над Србима у II светском рату, Музеј жртава геноцида и Српска књижевна задруга, Београд 1995, 639–730 (Транскрипт усменог излагања на стр. 77–80).

ка, монографија и других сведочанстава о појединим бићкама и херојским подвизима у НОБ, а колоне недужних и немоћних под усташком камом нису се нашле ни на маргинама тих записа. Ошуда, најслабију тачку југословенске историографије представља обрада усташког геноцида над српским народом. Ова шемастика, ујркос свом значају, била је константно зајостављена и увек је остала јо сирани од озбиљније научног истраживања. Идентична судбина је праћила и децу, која су остала само у сећањима родитеља, ако су преживели, и вршњака, као последњих сведока њиховог беспримерног страдања.

Нико тај рат није тако криво плаћо као деца, а ни о коме се тако мало није говорило и писало као о њиховим жртвама. Преко те најдубље ране српског народа прелазило се ћушке. Усташки злочин над малишанима утајао се у ошћу појам „жртва фашистичког терора, мушкараца, жена и деце“, каквим записима су исцурене многе бројне кациге и обележени надгробни споменици на хиљадама страшишта усташке државе.

Овај неопитан преглед усташког геноцида над децом у српским крајевима Кордуна, Баније, Лике, Славоније, Срема, Босне и Херцеговине заснован је на резултатима индивидуалног истраживања архивске грађе разне провенијенције и објављене литературе, особито монографија појединих реџија и ошћина у којима су, поред многобројних примера усташких злочина, објављени и поименични спискови жртва. Стога овај преглед не би требало схватити као заокружену целину, јер истраживањем нису обухваћени сви крајеви у којима су Срби масовно страдали, ни је било могуће извршити увид у све фондове архивске грађе о усташким злочинима. Према томе, овај рад треба схватити као прилог изучавању усташког геноцида над децом у Независној Држави Хрватској, у крајевима претежно настањеним српским становништвом, у којима су током читавог рата вршени организовани злочини и над децом.

Истраживања грађе за овај рад одвијала су се у фондовима који се чувају у Архиву оружаних снага Југославије, односно Архиву Војноисторијског института, архивима Хрватске и Босне и Херцеговине, као и документацији Државне комисије и земаљских комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, која се највећим делом налази у Архиву Југославије. Управо ова грађа о ратним злочинима, иако има прворазредан значај, 1948. је пошонула у заборав, тако да ни после 45 година није била срећена и доступна за коришћење. Њоме су се бавили појединци које, најчешће, шемастика страдања деце није занимала. Злочини над децом су само ускућено помињани у оквирима већих шематских целина, у неким посебним радовима који су засновани на материјалима Државне комисије о ратним злочинима, или

фрагментарно у појединим саопштењима на научним скуповима посвећеним јасеновачком логору.

Први помен о масовном страдању деце налази се у издању Земалске комисије Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из 1946. године у брошури *Злочини у логору Јасеновац*, у којој се налази податак о околу 400 деце.

После двоглавог издања *Жене Хрватске у НОБ*, објављеног 1955. године, у коме је нешто више речено о страдању деце у сабирним и концентрационим логорима, посебно у логорима за децу, настао је мук. Иако су ови записи рађени на основу примарних извора грађе о деци, она је била делимично доступна за изражавање њих осамдесетих година.

Репрезентивно објављивање података о усташким злочинима над децом поновило се на југословенском скупу „Поруке НОБ у брзи за децу“ и у обимној књизи која је тим поводом објављена 1981. године. У поглављу „Геноцид, денационализација и други облици злочина према деци“ објављено је неколико саопштења која су бледи приказ онога што се од овог скупа очекивало, као што су на пример прилози о асимилаторској политици фашистичке Италије у Истри, масовном убијању деце у Подрињу, о облицима денационализације у Међумурју, геноциду над децом Јевреја, или о деци у зајворима, логорима и страшиштима око Београда, док су се само два прилога односила на усташке злочине над децом на Пркосима на Кордуну и на Козари. Сем тога, у уводном излагању организатора скупа Марије Шољан-Бакарић, између осталог је речено: „Фактографски материјал који представља документарну основу излагања углавном је с подручја Хрватске, а разлог томе је искључиво доступност материјала.“ Ова њена констатација није била тачна. Уместо у архивским установама и другим историјским институцијима, највериднија грађа о страдањима српске деце на подручјима НДХ, посебно прворазредна документарна грађа за 23.000 малишана са Козаре које су усташе одвајали од родитеља и бацили у логорски јако, а коју је сакупила група зајребачких хуманиста у лето 1942, приликом извлачења око 14.000 деце са јасеновачког страшишта и њиховог спасавања, налазила се управо при редакцији *Жене Хрватске у НОБ*, односно Главном одбору Антифашистичког фронта жена, у коме је у целом послерајном периоду одлучујућу улогу имала Марија Шољан-Бакарић.

Аутиентична сведочанства о масовном уништавању деце у сабирним и концентрационим логорима, евиденцирани трансјорти за више од 17.000 деце допремљене у Загреб, спискови из логора за децу у Сиску и Јastreбарском, пописници малишана у прихватилиштима, заразним болницама, умрлих и покојаних на Мирођоју, усвојених беба

са адресама заљубљених породица усвојитеља и, најзад, кариоипека за више од 14.000 дечака и девојчица са основним подацима драгоценим за идентификацију, сва ова обимна зраћа је делимично пошлала доспућена истраживачима тек последњих година.

Да је реч о изузетно вредним изворима који досежу до дубине усташких злочина над децом српског народа у НДХ током 1941–1945, потврђују и три краћа прилога Нарцисе Лендел-Кризман, заснована на овој зраћи: „Смешавање козарачке дјеце“, „Сабирни логори и дјечја сабиралишта на подручју сјеверозападне Хрватске“ и „Прилог проучавању шерора у изв. НДХ“, објављена до 1985. године.

Међутим, свим досадашњим истраживањима и објављеним прилозима, мало знања је утемељено за историју усташког геноцида над српском децом у НДХ ако се има у виду до сада утврђен податак за 45.626 убијених и на друге начине уморених дечака и девојчица, чија је просечна старост била 6,5 година.

Неблаговременим коришћењем ове зраће, посебно разних сискова и кариоипека, учињен је још један злочин, нарочито према усвојеној деци, која и данас живе под њим именом.

Усташки злочини геноцида над децом у Независној Држави Хрватској 1941–1945.

*Што се тиче Срба, није доста дрво посјећи,
треба му и жиле ишчупати.¹*

Кобни догађаји и за бебе у пеленама наступили су 1941, кад је под заштитом Хитлерове Немачке и Мусолинијеве Италије основана усташка Независна Држава Хрватска, која се определила за злочин да геноцидом истреби Србе из хрватских крајева, укључујући и Босну и Херцеговину. Планско „чување корена“ српског становништва које је живело на територији квислиншке НДХ по дубини трагичних последица превазилази сва људска искуства у повести. У остваривању програма „чистоће хрватске нације“, усташе и њихови господари Немци нису чинили зверства само над одраслим мушкарцима и женама српског, ромског и јеврејског народа, него и над децом која су још живела на мајчином млеку.

У нашем савременом речнику је тешко наћи оне ознаке којима би било могуће изразити степен монструозности извршених злочина над

¹ Миле Будак, министар богоштовља у влади НДХ, на усташком збору у личном селу Ловинац код Грачаца, 10. јун 1941. *Котар Грачац у НОР-у 1941–1945*, књ. 1, Хисторијски архив Карловац, Карловац 1984, 414.

дечацима и девојчицама, од којих многи нису стигли да изуште прву реч, да направе први корак. Децу су стрелјали у сталку и колевкама, пород су кидали из мајчине утробе, бебе у пеленама су вешали и набијали на бајонете, клали ножевима, брадвама и секирама, спаљивали у родним кућама, цигланама и јасеновачком крематоријуму, пекли под црепуљом на огњишту и кували у котловима за справљање сапуна на јасеновачком стратишту, завезану у строже и џакове бацали у реке и бунаре, живу отискивали у шпиље и пећине, гушили цијанкалијем и живим кречом, тровали зараженим ињекцијама и каустичном содом, сатирали глађу, жеђи и хладноћом.

Нацифашистичка најезда и окупација Југославије 1941. омогућила је насилну смрт десетина хиљада деце, што је у НДХ прерасло у највећу националну трагедију српског народа.

Према истраженим подацима, у усташкој НДХ, која је имала 6,5 милиона становника, за четири године, од априла 1941. до маја 1945, страдало је, убијено или на друге начине уморено, 45.626 деце. Најмлађа су била у пеленама, а најстарија су имала 14 година, У истраживању усташког геноцида над децом обухваћена су подручја на којима је претежно већинско било српско становништво. Тако је у Босни и Херцеговини, у крајевима где је живело српско становништво, на више од хиљаду стратишта, у селима и насељима, на огњиштима родне куће, у сабирним и концентрационим логорима, убијено или на друге начине уморено 27.103 деце узраста до 13 година. Међу њима је 16.833 било млађе од седам година. Само са подручја Босанске крајине, из 22 општине, страдало је више од 16.900 малишана. Из Лике, са Кордуна и Баније уморено је 14.000 деце, из Славоније 2.351 и из Срема 2.172 – укупно 45.626 страдале деце са ових подручја. Србима припада трагичан проценат од преко 93 посто и они су жртве усташког терора. За 27.907 дечака и девојчица утврдили смо основне биографске податке. Знамо како су се звала, ко су им били родитељи, где им је и када живот згаснуо. Из овог списка идентификованих види се да су 25.267 деце, или 91 посто, била жртве усташког безумља, док су 2.640, или 9 посто, страдала као жртве рата у збеговима, од бомбардовања, умрла од тифуса и других заразних болести или су на други начин изгубила животе.

Нажалост, ове бројке нису и коначне, јер у овом прегледу нису обухваћени сви крајеви који су припадали Павелићевој држави, нити сви логори у којима су страдали Роми, Јевреји и припадници других националности.

Када је 10. априла 1941. проглашена Независна Држава Хрватска, одмах је приступљено реализацији плана о „дефинитивном рјешавању српског питања“. Званични представници нове хрватске државе, њени министри и доглавници, просто су се утркивали у изјавама и прогласима

који су имали снагу наређења да се са територије НДХ истребе сви они који нису по рођењу Хрвати. Такве намере више нису ни скриване.

Пре него што је постао поглавник НДХ, др Анте Павелић се обратио хрватском народу из Главног усташког стана у Фиренци 5. априла 1941. Између осталог, Павелић је тада рекао: „Пред више од хиљаду година основали су наши прадједови на овом светом тлу своју домовину, своју негда велику и моћну државу Хрватску... Године 1918. запосјела је Србија на превару хрватске земље. Од тога часа па до данас угњетавала је Србија на најстрашнији начин хрватски народ... Куцнуо је час нашег ослобођења, да своју домовину очистимо од непријатеља и да успоставимо своју слободу у својој кући, у самосталној Независној Држави Хрватској, у којој ће бити све хрватске земље од Муре и Драве све до Дрине, од Дунава до сињег Јадранског мора, а у којој ће владати само Бог и хрватски народ... С помоћу Божјом и наших великих пријатеља, Хитлера и Мусолинија, на жртвама и проливеној хрватској крви диже се слободна и Независна Држава Хрватска, у којој ће, хрватски сељачки народе, бити у твојим рукама сва земља и сва власт, у којој ће завладати право и поштење, а из које ће бити искоријењен сав коров, што га је туђинска душманска рука била просијала...“²

Др Миле Будак, усташки идеолог и министар богоштовља у влади НДХ, на скупу усташа у Госпићу 15. маја 1941, изговорио је ову претећу реченицу: „Један дио Срба ћемо побити, други раселити, а остале ћемо превести у католичку вјеру и тако претворити у Хрвате.“³

И на масовном збору у Крижевцима 6. јула 1941, Миле Будак је овако говорио: „Срби су дошли у наше крајеве са турским четама као пљачкаши, као талог и смеће Балкана. Не можемо допустити да у нашој народној држави владају два народа. Један је Бог и један народ који влада, а то је хрватски народ.“⁴

Др Милован Жанић, председник Законодавног повјереништва НДХ, на усташком збору у Новој Градишци 2. јуна 1941. је изјавио: „Ово има бити земља Хрвата и никога другог и нема те методе коју ми нећемо као усташе употријебити да начинимо ову земљу збиља хрватском и да је очистимо од Срба.“⁵

Фра Дионизије Јуричев, шеф усташког верског одсека и један од мисионара Равнатељства за понову у НДХ, овако је говорио на проповеди у Стази код Суње: „У овој земљи не може да живи нитко осим Хрвата, тко се неће покорити, ми знадемо куда ћемо с њим. Ја сам у овим горе

² Бзик Мијо, *Усташка побједа*, Загреб 1942, 69.

³ Котар Госпић и котар Перушић у НОР 1941–1945, Хисторијски архив Карловац, Карловац 1989, 309.

⁴ *Злочини окупатора у Срему 1941–1944*, књ. 2, Нови Сад 1946, 39.

⁵ Лукач Душан, *Устанак у Босанској крајини*, Београд 1967, 57.

крајевима давао очистити од пилета све до старца, а ако буде потребе учинит ћу и овдје, јер данас није грехота убити ни мало дијете од седам година, а које смета нашем усташком покрету. Ми данас треба да будемо сви Хрвати и да се проширимо, а ако нам буде потребно још ћемо да одузмемо од других. Немојте мислити што сам ја у свећеничкој одори, да не могу узети стројницу у своје руке и таманити све до колијевке, све оно што је против усташке државе и власти“.⁶

Виктор Гутић, најистакнутији и најокрутнији представник усташке власти у Босанској крајини, током маја и јуна 1941. одржао је бројне јавне говоре у Бањалуци, Приједору, Санском Мосту, Прњавору, Босанској Градишци и другим местима. Тако је у Приједору 30. маја 1941. између осталог рекао: „Ове српске Цигане, које су Турци довели у Босну наша ће хрватска држава смјеста да пошаље у Србију, једне жељезницом, а друге Савом без лађа. Хрватска ће земља скорих дана бити очишћена од ових српских Цигана...“⁷ Истога дана, на пријему код римокатоличког жупника у Приједору Кауриновића, Гутић је изјавио: „Ову српску гамад од 15 година па навише ми ћемо да поубијамо и очистимо, а њихову дјецу ћемо смјестити у клостере и од њих ће бити добри католици. Непожељни елементи биће искоријењени тако да ће им се затрти сваки траг и једино што ће остати биће зло сјећање на њих.“⁸ Како би што више разбуктао патолошку мржњу према Србима у Босанској крајини насељеној мешовитим становништвом, Гутић се често служио лажима. Тако је на збору у Котор-Вароши изјавио: „Добио сам синоћ и јутрос гласове из свих крајева да је поживинчена српска багра и најмањој дјечици резала руке, ноге, уши и слично.“⁹

Усташки покољи деце у насељима

Реализовање програма на стварању „чисте хрватске државе“, усташе су почели свирепим терором. На том путу до „чистог хрватског простора“ нашли су се Срби, Јевреји и Цигани, које је требало уклонити истребљењем, исељењем и превођењем Срба у католичку веру. Већ средином априла 1941, почињу убрзано да се доносе читаве серије геноцидних закона. Усташким начелима, разним уредбама, наредбама, одлукама, одредбама и упутствима, терор и расни геноцид су и формално били озакоњени. У складу с тим, Равнатељство за понову НДХ у Загребу је 24.

⁶ Новак Виктор, *Magnum crimen. Пола вијека клерикализма у Хрватској*, Загреб 1948, 627.

⁷ Лукач Душан, *н. д.*, 64.

⁸ Оптужница против Виктора Гутића, Архив Врховног суда СР БиХ, 24–37.

⁹ Исто, 34–35.

јуна 1941. издало Окружницу бр. 1, у којој, између осталог, пише: „Расељавање Срба мора се спровести на безобзиран начин. Потребно је на вријеме уредити спискове оних који ће бити протјерани у Србију. Хапшења и интернације се врше ноћу и дању – без предаха. Ухапшеник је дужан да се спреми најдуже за 30 минута... Гдје год је могуће хапсити читаве породице. Не могу бити поштеђене старије особе, жене и дјеца.“¹⁰

Биле су то припреме за детаљније разрађен план за опште убијање српског становништва и масовна уморства деце. Прве смртоносне хице усташе су испалили 28. априла 1941. у 243 припадника српске националности из Гудовца, Тука, Брезовца, Клокочевца и Болча, села код Бјеловара. Људи су били принуђени да претходно ископају заједничку раку, у коју су затим покопани.¹¹ Девет дана касније, 6. маја 1941, усташе су извршили масакр над 525 Срба. Било је то у Хрватском Благају на Кордуну. Овом злочину претходио је гнусан догађај, за који су оптужени „српски разбојници“. Једна усташка тројка, коју је предводио жупник Блаж Томљеновић, инспиратор и организатор многобројних погрома на српско становништво у општини Вељун, извршила је покољ утледне хрватске породице Јосипа Мраунца, воденичара на Корани. Поред Јосипа, усташе су те ноћи заклали његову мајку Ану, жену Марију и синове, дванаестогодишњег Ивана и петогодишњег Николу. У колевци је остао мали Илија, деветомесечна беба.

О злочину у Благају, коју су режирали католички жупници из Службе, посведочио је и Јанко Медвед, један од усташких зликоваца. Пред органима власти, он је 21. маја 1945. изјавио: „Ухапшене људе затворили смо у школу у Благају. Тукли смо их до бесвести тако да су неки већ ту умрли. Убијање смо почели 8. маја ноћу. По десеторицу смо изводили из школе до ископаних јама и ту тукли крамповима, клали ножевима и убијали батинама. Кад смо их довели до јаме, наредили смо да легну. Онда смо од једног до другог ишли и по два пута ударили у главу, а затим смо их бацали у јаму. Мени је припао ред на пету групу у којој је било 12 људи. Тако смо убили више од 500, а да ни један метак није испалењ.“¹² Други сведок, Мато (Ивана) Штрика, који је убио и шесторицу својих комшија, на суђењу 17. јануара 1945. је, између осталог, изјавио: „Рачунали смо да до краја 1941. године поубијамо све православце из општине Вељун. Нама је свима било обећано да ћемо се уселити у њихове куће. Прије убијања мучили смо људе тако како не би били способни да бјеже. Знам да су неки напола живи скакали у јаму да их не кољемо и тучемо батом по глави.

¹⁰ Архив Војноисторијског института (даље: АВИИ), фонд НДХ, к. 102, 12/1.

¹¹ Исто, к. 312, 17/1-1.

¹² *Котар Служ и котар Вељун у НОР*, књ. 1, Хисторијски архив Карловац, Карловац 1988, 142, 151.

Поред јаме коју смо имали ископану иза школе у Хрватском Благољу, бацали смо људе у једну пећину која се налазила између цркве и ријеке Коране. У ту пећину много је људи побацано...¹³

Био је то сигнал за почетак општег геноцида, када ће многобројна села и градови насељени српским становништвом у Славонији, Срему, на Банији, Кордуну, у Лици, Горском котару, северној Далмацији, Босни и Херцеговини бити претворени у стратишта на којима су убијана и деца у мајчиној утроби. Тако усташки покољи српског становништва почињу истовремено већ у јуну 1941. године око Осијека, Славонске Пожеге, Двора на Уни, у Глини, Војнићу, Слуњу, Вељуну, око Книна, Дрниша, Сиња, Имотског и Метковића, Доњег Лапца, Коренице, Бриња и Оточца. У јулу и августу 1941, усташки геноцид по масовности достиже врхунац на Кордуну, Банији, у Лици, Херцеговини и Босанској крајини.

До масовног хапшења српског живља и првих усташких злочина у имотском крају дошло је 29. јуна 1941. Тога дана, после одржане мисе у римокатоличкој цркви Свети Лука на Каменмосту, фра Станко Брадарих је позвао присутне вернике, углавном усташе, да крену у поход на српска села Велики и Мали Небрижевац. Када су упали у село, усташе су хватали све живо, старо, младо и нејако. Двадесетак људи су одмах стрпали у аутобус и премлаћене одвезли до дубоких Чериних јама у Ручновићима. Остале млађе људе, усташе су затворили у судску зграду у Имотском, а старије, жене и децу у импровизовани логор код куће Вукадиновића.¹⁴ С циљем тоталног истребљења српског живља у овом крају, усташе су током лета 1941. убили из Ливна и 25 околних села 1.530 становника, а међу њима и 473 деце.¹⁵

И овде је жупник цркве Свих светих у Ливну, фратар Срећко Петрић, са проповедаонице самостана Св. Петра и Павла у Горици узвикнуо: „Браћо Хрвати, идите и кољите Србе све од реда.“¹⁶

У јулу 1941, сакупљене су српске породице из Ливна и села Врлика, уз обећање нове хрватске власти да ће их преселити у Србију. Тако је више од 300 мушкараца, жена и деце одвезено камионима у село Пролог и тамо поубијано. Жртве су бацане у јаме које су раније биле ископане за складиштење угља. Првих дана августа 1941, сакупљене су преостале жене и деца већ поубијаних мушкараца. У шуми Копривница, према Бутојну, над њима су усташе починили нечувена злодела. Живима су секли руке и ноге, вадили очи, малој деци одсецали главе и бацали мајкама у крило. Пред мајком и осталом родбином силовали су 10-годишњу Весну,

¹³ Сведочења учесника НОБ 1941–1942 (даље: Сведочења), књ. 9, Војноиздавачки завод, Београд 1975, 300.

¹⁴ Исто, књ. 7, 169–170

¹⁵ Симиовић Б., *Огњена Марија Ливањска*, Београд 1991 (списак жртава).

¹⁶ АВИИ, фонд НДХ, к. 312, 55/1–17.

кћерку др Митровића, а Добрили Бајило су из утробе извадили петомесечно дете.

Истовремено је извршен злочин над житељима села Голињево, када су усташе убили 231 становника, а међу њима и 90 деце. Масакр је извршен на стратишту Пролог, а жртве бачене у дубоку јаму звану Камешница, кроз коју протиче вода. Трагичан пример показује и потпуно затрвено село Челебић. Усташе су најпре прикупили све мушкарце и затворили их у основну школу, а потом их у ноћи 29. јула 1941, над јамом званом Бикуча, ликвидирали. На истом стратишту су поубијали жене и децу из овог села. Биланс је био: 317 одраслих и 176 деце. Тих дана су опустошена и села Горњи и Доњи Рујани, из којих су усташе тада убили 207 одраслих и 140 деце. Њихово стратиште се налази у дубоким јамама Равни долац.¹⁷

Исту судбину је доживело српско становништво у Бугојну и околним селима. Већ у јуну, а нарочито у јулу 1941, масовно су одвођени мушкарци, жене и деца на стратиште Занесовићи, где се налазила дубока природна јама, која је по злочинцу Бранку Куштри названа Куштрина јама. За четири ноћи, од 27. до 30. јула 1941, та јама је прогутала више од 1.400 одраслих и 76 деце.¹⁸ Жртве су најчешће убијане тврдим предметом, а било је и оних које су живе отиснуте у амбис. Неке виђеније људе су усташе претходно мучили. Тако су професору Милану Радумилу секиром одсекли све прсте на рукама, а над Јеврејином Рудолфом Грофом и његовим синчићем Никицом извели су садистичку представу: узјахавши Грофа који је држао сина у наручју, зликовац је преко очеве главе мрцварећи клао малишана. И док је дете врискало, отац је говорио: „Умри сине, јуначки!“¹⁹

Летњи месеци 1941. у Херцеговини обележени су масовним усташким покољима српског становништва са подручја Љубиња, Невесиња, Гацка, Стоца, Требиња, Билеће и Чапљине, када је убијено 3.230 одраслих особа и више од 1.400 деце до 13 година старости.²⁰ И у Херцеговини су усташе најпре отпочели ликвидацију мушкараца способних за борбу, а затим и осталих, без обзира на пол и године старости. Тако је 25. јуна 1941. Крилно заповједништво из Билеће известило вишу команду да је „ноћу 4. на 5. липња 1941. побијено од стране усташког повјереника за

¹⁷ Опширније о усташким злочинима на подручју Ливна: Симовић Б., н. д.; Брчић Р. и Боговац М., *Ливањски крај у револуционарном радничком покрету и НОБ*, Сарајево 1978; Сведочења, књ. 7, 170–188.

¹⁸ По евиденцији Републичког одбора СУБНОР-а Босне и Херцеговине.

¹⁹ АВИИ, фонд НДХ, к. 312, ф. 55/1-15; *Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији*, Београд 1952; Хотић М., *Ратна хроника Бугојна 1941–1945*, Бугојно 1969.

²⁰ Евиденција Републичког одбора СУБНОР-а БиХ.

котар Гацко, Хермана Тогонала, 140 људи из села Корита и бачено у Голубију јаму дубоку 30 метара... Дана 5. и 9. липња т. г. убијено је још 27 људи и бачено у исту јаму...²¹ Из извештаја истог заповедништва од 17. јула 1941. види се да су усташе од 23. до 25. јуна 1941. на подручју постаје Гацко убили још 150 православних Срба.²² Дана 26. јуна 1941, ухваћено је 111 људи из Горњег Храсна и затворено у школу у Граховишту. Сутрадан је убијена и бачена у јаму Гавраница код Храсна 71 особа, а међу њима је било и босоногих дечака.²³

Четврта усташка пуковнија извршила је бројне злочине и своје жртве побацала у дубоке јаме и провалије. Од 145 људи које су усташе спровели 23. јуна 1941. од школе у Величанима до јаме Јагодњаче на Ржаном долу спасила су се само три сведока.

Из 16 села у Поповом пољу тих дана је убијено више од 1.000 мушкараца, жена и деце. Међу 104 убијена лица из села Чавше, већина су биле жене и деца; најмлађе дете је имало пет дана, а најстарија жена 95 година. У јаму Ржани до је убачено и 28 чланова породица са презименом Биберџић, међу којима је било 17 деце.²⁴ О бестијалности с којом су усташе убијали децу говоре и ови примери: породице Поповић и Златановић са Зборне Гомиле и Међулица су 24. јуна 1941. сурване у понор Хацове јаме, 17 одраслих и 12 деце, од којих је једно дете имало неколико месеци. На живој ватри су спаљене породице Митра Бјелогрића и Петра Говедарице из села Врбице код Гацка. У разбукталој ватри је сагорело 11 одраслих и осморо деце.²⁵

Како је у лето 1941. спровођен план о уништењу српског народа у Херцеговини потврђује и допис Оружничког заповједништва, којим се даје прецизан опис свих јама у билећком крају. Капацитет 75 пећина измерен је бројем и запремином од 8.000 људских тела.²⁶

Преживели сведоци и сачувана документа износе стравичне чињенице о покољу становника села Пребиловци код Чапљине. Усташе су 4. августа 1941. у сеоску школу затворили више од 500 мушкараца, жена и деце. Већ овде су многи били подвргнути разноврсним мукама и понижењима. Стравичне сцене су се одигравале у школи, кад су усташе вадили ситну децу из колевки и разбијали дечје главе о школске зидове. Мајке су биле принуђене да гледају силовања својих кћерки. Сеоску учитељицу, Стану Арнаут, силовали су пред свима, а онда јој распарали утробу. Мару Банђур су силовали пред двоје малолетне деце и принудили је да

²¹ АВИИ, фонд НДХ, к. 143-а, ф. 36/9-2.

²² АВИИ, фонд НДХ, к. 85, ф. 6/9-1.

²³ *Херцеговина у НОБ*, књ. 2, Београд 1986, 129-130.

²⁴ Булајић М., *Усташки злочини геноцида*, књ. 1, Београд 1988, 503.

²⁵ Скоко С., *Покољ херцеговачких Срба 1941*, Београд 1991, 93-96.

²⁶ АВИИ, фонд НДХ, к. 150-а, ф. бр. 25/29-2.

гледа како јој кољу децу. Породиљи Милки Медан су извадили живо дете из утробе...²⁷

Пребиловчани су превезени камионима до Чапљине, а потом у затвореним железничким фургонима до стратишта Вранац у Шурманцима. Уз крике мајки, покољ је извршен над шурманачким јамама. Тако су 6. августа 1941. убијене 332 одрасле особе и 266 деце. У Пребиловцима су уочи рата, у 116 домаћинстава живела 994 становника.

У току лета 1941, усташе су убили више од 700 житеља; покоље је преживело 149 мушкараца и четири жене. Именом и презименом је идентификовано 598 особа: 302 одраслих и 296 деце, од којих 64 до две године старости.²⁸

Усташки покољи током јула и августа 1941. су драстично погодили српско становништво са подручју Баније, Кордуна, Лике и Босанске крајине. Подручје Глине је било међу првима на удару већ 6. маја 1941, кад је ухапшено 50 угледних домаћина и убијено на својим огњиштима. Други усташки злочин је извршен у Банском Грабовцу од 24. до 27. јула 1941, кад су убијена 782 мушкарца из Глине и околине. На овом стратишту је измасакрирано и више од 400 људи са подручја Петриње. Поубијани су чекићима, секирама и камама, а покопани на ливади код железничке станице Бански Грабовац.

Прекрштавање Срба било је само изговор да се они лакше сакупе, похватају и поубијају. Тако је било и у православној цркви у Глини, у којој су усташе 29. и 30. јула 1941. извршили један од својих најгнуснијих злочина. Под куполом православног храма је убијено 1.030 мушкараца, који су на превару доведени са подручја Вргинмошта ради превођења у католичку веру. Ретки преживели сведоци су описали језовите призоре покоља:

Мато Бакшић, столар из Глине, гледао је из свог стана, удаљеног 50 метара од цркве, крваво усташко оргијање: „Чуо сам како се из цркве пролама врисак и мукло туљење попут блага када се коље. Видио сам како и пред црквом кољу и чуо хропац. На питање моје жене шта се тамо догађа, један усташа је одговорио: 'Кољемо Србе, јер док их не покољемо до једнога, за нас Хрвате нема спаса'.“²⁹

Хилмија Берберовић, један од кољача, овако је описао злочин у коме је учествовао: „У цркву је могло стати око 1.000 људи. Командир сатније одређивао је групе за клање. Прије тога давао нам је алкохолно пиће, рум и ракију. Ја сам био одређен да вршим клање у три маха. Убијање је

²⁷ Екмечић М., „Јавност“, бр. 43, 10. септембар 1991.

²⁸ Опширније о усташким злочинима у Херцеговини: *Херцеговина у НОБ*; Скоко С., н. д.; Булајић М., н. д.

²⁹ Булајић М., н. д., књ. 2, стр. 520.

текло тако што смо неке ударали право у срце, неке клали преко врата, а неке ударали гдје стигнемо...“³⁰

Сведочанство о покољу је оставио и Љубан Једнак, једини преживели из глинске цркве: „Перу Миљевића су питали да ли зна шта о шумњацима. Кад је одговорио да не зна, усташа му је зарио нож у грло и распорио цијела прса. Онда је други човјек морао да стави главу на стол, а усташа му је нарезao гркљан и наредио да пјева. Како је он покушавао да пјева, крв је високо шикљала из гркљана. Након тога почело је клање одреда, онако како смо стајали у цркви. Хватали су једнога по једнога, стављали на стол и пресијецали гркљан...“³¹

После овог злочина, стравa је ушла у сваки српски дом на Банији и Кордуну. Павелићева тјелесна бојна је наставила да на широком плану уништава српско становништво по селима око Глине. Тих дана је само у Великом Шушњару убијено више од 370 старијих особа, жена и деце. Евица Живковић из Великог Граца је сведок овог масакра: „Усташе су нас петнаесторо са дворишта утјерали у кућу. Прво су нас силили да вјежбамо дизањем и спуштањем руку уз тијело. Ја сам стајала уз прозор. Имала сам тада осам година. Послије вјежбе један усташа је питао моју маму: 'Кога прво да закољемо, дјецу или тебе?' Мајка је склопила руке и молила да не закољу никога, а ако треба клати нека то буду старији, а не дјеца која нису ништа крива. Тројица усташа су почела да ударају бајонетима по нама. Сви смо лежали у крви, а мој брат од стрица, мањи од мене, молио је усташу да га не убије, а он га је ударио у предњу груди бајонетом и он се срушио. Мене су одвукли од прозора у собу, изболи на пет мјеста, сва сам била мокра од крви, али свијест нисам изгубила.“³²

У овим усташким погромима 1941. године убијено је 105 деце, а до краја рата у глинском крају је убијено и на друге начине уморено 1.355 малишана.³³

Ништа мање трагично нису прошле ни остале општине на Банији. Само из Двора на Уни су усташе у лето и јесен 1941. убили 264 одрасле особе и 30 деце. Међу свим насељима дворске општине, највише је страдало село Рогуље, из кога је убијено 50 становника. Усташе су ухапсили више десетина мушкараца, жена и деце, међу којима и породицу Ђурић са 15 чланова, коју су затворили у кућу и са домаћином све спалили. Међу спаљенима се налазило и новорођенче Ружице Ђурић, беба од два дана. Трогодишњег Перу Ковачевића усташа је у колевци пробо бајоне-

³⁰ Баић Д., *Котар Вргинмост у НОБ 1941–1945*, Опћински одбор СУБНОР-а, Вргинмост 1980, 58.

³¹ Бален Ш., *Павелић*, Загреб 1952, 121–122.

³² Роксандић Ђ., *Терор усташа у глинском котару 1941*, у зборнику *Сисак и Банија у револуционарном покрету и устанку 1941*, 830.

³³ Роксандић Ђ., *Глина*, у: *Глински крај кроз столећа*, Загреб 1988, 288 (табела).

том и бацио у канал поред пута. Тада су усташе заклали и Љепосаву и Петру Штрбац, осмомесечне бебе из Станић Поља. Убили су и Станка Беговића из Котарана са четворо деце. Дмитар и Софија су имали по 13, Десанка 14 и Јека 15 година. Из 52 села општине Двор на Уни, усташе су усмртили 316 деце.³⁴

О усташким зверствима на Кордуну, наводимо као илустрацију само неке примере. Усташе су од 29. јула до краја августа 1941. извршили читаву серију злочина над становницима Кордуна, особито са подручја Слуња, Вељуна и Вргинмоста. Само једно стратиште, дубоки противтенковски ровови у дужини од 700 метара, које је пред рат ископала Југословенска војска на тзв. Мехином стању код Велике Кладуше, на граници Босне и Кордуна, прогутало је више од 4.200 мушкараца, жена и деце.³⁵

Тих дана су усташе са својим сатнијама у стрелачким стројевима претресали сва српска села и хватали нејач.

Како су усташе ликвидирали своје жртве посведочио је Мијо Бутина, један од кољача: „Кад сам ја ишао у акцију похватили смо око 150 људи, жена и дјеце. Лично сам ухватио четири жене. Све смо их камионима превезли до канала на Мехином стању. Виктор Баљак, који нас је предводио, захтијевао је да не смијемо пуцати него тући батом, да се не чује. Првих четворо он је убио и предао бат другом. Када је дошао ред на мене убио сам са батом три мушкарца, три жене и једног дјечака од 13 година. Тукао сам батом у потиљак главе јер тако је заповидио Баљак.“³⁶

Више од 300 жена и деце масакрирано је у православној цркви у Кладуши. Сведочанства о томе оставио је Јанко Стипетић, такође један од кољача, који каже: „По групама смо ишли у цркву да тучемо кундацима и батинама до изнемоглости. Овако онеспособљене људе лакше смо везивали, трпали у камионе и одвозили у канале противтенковских ровова, гдје смо их убијали сјекирама и жељезним батовима. Ја сам овај пут убио 15 људи сјекиром ударајући свакога два пута иза врата, а затим га превалим ногом у јаму.“³⁷ И усташа Мијо Богавић је на суђењу овако описао своје учешће у овим злочинима: „Када је први камион испражњен, испред јаме ја сам водио два човјека, четири жене и једно дијете. Међу њима двије жене су биле у другом стању. Од њих сам сјекиром убио једно дијете, једног човјека и жену која је била трудна. Прво сам им наредио да легну, а затим сам ударао свакога општрицом по врату.“³⁸

³⁴ Двор на Уни, од пријесловенског доба до наших дана, у: *Зборник научних и публицистичких радова*, књ. 1, Двор на Уни 1911, 430.

³⁵ Дакић М., *Споменици НОР-а и револуције на подручју заједнице опћина Карловац*, Загреб 1986, 122.

³⁶ *Котар Слуњ и котар Вељун*, н. д., 113.

³⁷ *Исто*.

³⁸ *Исто*, 114.

Измрцварене жртве из цркве, чији су зидови били испрскани крвљу, превожене су камионима до масовних гробница у рововима. У једном камиону на путу за стратиште, Смиља Радуловић је родила дете. Ова млада мајка, у цркви већ испребијана, бачена је у провалију рова заједно са новорођенчетом. И Мила Јурјевић је дотерана из цркве на губилиште са још 30 својих компшија из села Бухаче. Када је бачена у ров, Мила је у наручју држала своје новорођенче, рођено у цркви само два сата раније. У овом покољу су усташе бацали живу децу у ровове, а потом их затрпавали наслагама земље.³⁹

Врхунац дивљаштва су усташе показали 22. августа 1941. у селу Црваревцу крај Врнограча, када су на превару, обећаваши им књижице за снабдевање, сакупили око 200 мушкараца, жена и деце. Тада су све похватане затворили у велику кућу Пере Дропца, заковали врата и запалили.⁴⁰

У свим овим злочинима током 1941, на подручју Вељуна и Слуња убијено је више од 2.000 одраслих и 226 деце.⁴¹

Велики број села на подручју Вргинмоста је у црно завијен 1941. Само у селу Перна усташе су 14. септембра 1941. извршили многа злодела, на најсвирепији начин убили су 213 одраслих и 175 деце.⁴² Евицу Поштић, дете од 11 месеци, усташа је ставио под ужарену пекву на огњишту; једногодишњег Душана, Евичиног брата, заклали су на кућном прагу. Евици Рокнић су на рукама изболи трогодишње дете, а петогодишњи Душан Рокнић је бачен у запаљену кућу. На Кордуну, више него игде другде, многобројни су примери оваквих усташких злочинстава.

„Лубурићева бојна“, од око 2.000 усташа, само у децембарској офанзиви на Кордуну 1941. убила је више од 1.100 деце, жена и стараца. Најтрагичнија судбина је задесила село Пркос код Вргинмоста. Готово сви становници села су 2. децембра 1941. били сатерани у велики магацин у Лисињи, у ком је убијање и клање 240 одраслих и 188 деце трајало целу ноћ 23. децембра 1941. године.⁴³

У циљу потпуног истребљења Срба у Лици, усташки режим је у овим крајевима убио и на друге начине уморио више од 3.800 деце.⁴⁴

Када је Миле Будак, министар богоштовља у влади НДХ, на усташком збору 10. јуна 1941. у Св. Року у Ловинцу код Грачаца, одржавши говор узвикнуо да „није довољно дрво посјећи, већ му треба и жиле ишчу-

³⁹ Жалић З., *Масовни покољ у Кладуши*, у: *Сведочења*, књ. 4, Београд 1975, 265.

⁴⁰ *Исто*, 266.

⁴¹ *Котар Служ и котар Вељун*, н. д., књ. 2, 905–918.

⁴² Баић Д., н. д., 687.

⁴³ *Исто*, 760.

⁴⁴ Монографије личких котарева Грачац, Доњи Лапац, Кореница и Удбина, Дрежница, Плашћанска Долина, Госпић и Перушић.

пати“, започели су масовни покољи српског становништва у овим крајевима. У рано јутро 11. јуна, усташе су убили 18 мушкараца из села Расоје и Рончевићи; међу којима је било голобрадих младића и немоћних старца. После овог злочина, усташки заповедник из Љовинца је известио своје претпостављене да је „ликвидирао 13 одметника“. ⁴⁵

Усташе су 2. августа 1941. уништили село Гњатовиће код Грачаца; народ су дизали из постеља, децу из колевки и одмах масакрирали. Тог дана су убијене 32 одрасле особе: четири старца, 19 жена, седам девојака, двојица младића, и 25 деце, међу којима *осморо млађе од пет година*. ⁴⁶

Четрнаестогодишњи Никола Гњатовић је преживео покољ родног села. Он се сећа: „По дворишту је текла крв. Мајке су дјецу заклањале својим телима и тако падале под ударцима бајонета. Само тренутак прије Пера Људина родила је на дворишту мушко дијете. Убили су их заједно. Моја мајка Ђука држала је у наручју унучића Дарка, а сестра Сока кћеркицу Дару. Послије јаука, чуло се само крклање. Недалеко од наше куће вађен је пијесак и остала је дубока јама у коју су све жртве побацане. Дјецу су узимали на лопате и убацивали у провалију. Истресли су и буре креча по убијенима и набацали земљу, трње и камење...“ ⁴⁷

У котару Грачац, усташе су убили 409 деце, од којих је 230 било *млађе од пет година*. ⁴⁸ Са подручја Доњег Лапца и Срба, до јула 1941. усташе су убили и побацали у јаме 270 мушкараца, жена и деце.

Стравичан злочин су усташе извршили 1. јула у селу Суваја, кад су убили 92 одрасле особе и 70 деце. Дане Косић, сведок овог покоља, каже: „Тек што сам ушао у село, чуо сам дјечји глас. Када сам пришао ближе видео сам да је мали Бошко, син попа Спасе Лаврње, сав крвав. Када сам га питао гдје му је мама, одговорио је: 'У кући'. Узео сам Бошка у наручје и понио га у кућу, гдје сам видео најстрашнији приказ у свом животу. У кући је лежала Бошкова мајка Љубица, расјечена стомака, а била је пред порођајем. Њено нерођено дијете било је извађено, избодено ножем и лежало је поред мртве мајке...“ ⁴⁹

Села Миљиновац, Небљуси и Мишљеновац усташе су опустошили 27. јула 1941, када је измасакрирано 110 старијих особа и 14 деце. Жртве су мучили на разне начине, а нејач живу бацали у вртаче.

Дару Шкорић-Поповић су са великим бројем мештана села Небљу-са бацили у јаму, али је она успела да се заустави на истуреној стени.

⁴⁵ Котар Грачац у НОР 1941–1945, књ. 1, Хисторијски архив Карловац, Карловац 1984, 418.

⁴⁶ Исто, 423.

⁴⁷ Исто, 482.

⁴⁸ Исто, 882.

⁴⁹ Котар Доњи Лапац у НОБ-у 1941–1945, Хисторијски архив Карловац, Карловац 1985, 833.

При том јој је пошло за руком да прихвати и једногодишње дете своје рођаке Жеке: „Напајала сам га водом која се циједила са стијене, али беба није издржала – трећег дана је умрла. За то вријеме усташе су доводиле нове групе и бацале их у јаму. На сваки глас који би се чуо из провалије, усташе су пуцале, бацале живи креч и заопштено коље. Послије девет дана успјела сам да се извучем из бездана. Од свега ми је најтеже било слушати вриску и јауке живих и рањених и језиви плач мале дјеце коју су живу, наглавачке, бацали у провалију.“⁵⁰

Са подручја Доњег Лапца усташе су усмртили 421 дете.

Највећи усташки злочин у Лици извршен је приликом ликвидације великог збег народа у Крушковачама подно Велебита, у коме се налазило више од 1.000 душа, махом нејачи, највише из Дивосела, затим из Читлука и Орница, села са подручја Госпић. Ноћу између 4. и 5. августа 1941, јаке усташке снаге опколиле су збег на Крушковачама и масакрирале 432 одрасле особе и 171 дете. Само из села Дивосела је 5. и 6. августа убијена 761 одрасла особа и 171 дете.⁵¹

Милицу Почучу су усташе обесиле са двоје малолетне деце. Обесили су и Мирка Поткоњака, а имао је само 11 година. Марија Почуча је преживела трагедију села Дивосела. Она о томе каже: „Нас 54 одједном смо се нашли пред јамом у којој се видјело окресано дрвеће са оштрим шиљцима. Били смо опкољени усташама који су стајали један до другог. По двојица су приводили жртву, а друга двојица су с ножевима чекали пред јамом. Свако је ударан по два или више пута ножем и онда отискиван у јаму. Дошао је ред на мене и моју дјецу. Из наручја су ми истргли Милку од три године, Душана од годину и по, малог Бранка од два мјесеца. Онда су и мени задали неколико удараца ножем и отиснули за дјецом у јаму. Усташе су дуго пуцале по нама, а онда набацали камење и дрвеће са шиљатим огранцима. Када се све утишало, успјела сам да се уз помоћ убаченог дрвећа извучем из јаме. Колико сам дуго пузила до куће – не знам. У мом домаћинству више није било ничег, све је уништено или опљачкано.“⁵²

И Милица Поткоњак-Ђаковић, седамнаестогодишња девојка, успела је тада да избегне смрт:

„Најприје су убијали људе, а оне који нису одмах убили, подвргли су страховитом мучењу. Пред нашим очима Милану Плећапу су дерали кожу. Био је сав крвав када су га тјерали да им пече јагњад. Мом брату од стрица Ђури Поткоњаку копали су очи пред нама, а онда су га слијепог убили. Једну жену са дјететом у трбуху распорили су и она је у нај-

⁵⁰ Исто, 833.

⁵¹ Рајчевић Д., *Монографија Дивосела 1927–1945*, Госпић 1990, 202.

⁵² *Котар Госпић и котар Перушић у НОР*, н. д., 236.

тежим мукама дуго умирала. Моја мајка, гледајући ово зло рече ми: 'Милице, бјежи одавде. Нек те у трку убију, само да ово не доживиш'.⁵³

Са подручја Госпића и Перушића је током рата убијено 1.260 дечака и девојчица.⁵⁴

Усташки покољи извршени у јулу и августу 1941. су драстично погодили Босанску крајину. У наређењу од 2. августа 1941, које је упућено генералу Драгутину Румлеру, заповеднику Санског здруга, између осталог стоји: „Безобзирно угушити побуну: терен очистити од мушкараца који су способни за борбу. У првом реду очистити сва села у простору Босански Нови, Костајница, Дубица, Приједор, Омарска, Бања Лука – јужно и сјеверно мора бити све рапчишћено, тако да железничка пруга више не дође у опасност. Исто тако има се поступити са околином Санског Моста, Крупе, Крњеуше, Бихаћа. Жене и дјеца по селима имаду се штедити уколико није доказано да су били јатаци. Они који се мртви нађу, треба да се дубоко покопају ради спречавања зараза.“⁵⁵

Масовни злочини на подручју Санског Моста вршени су у јулу и августу 1941; на неколико губилишта је само током јула 1941. убијено око 6.000 Срба. У тај број су укључене и жртве које су усташе дотерале из срезова и општина Кључ, Босански Петровац, Томашица. Највећа стратишта се налазе у Шушњару, код житног магацина и на сточној пијаци; већ 30. јула 1941. су у Шушњару ископана два велика рова дуга 40, широка 3 и дубока више од 2 метра.

Убијање је почело 2. августа 1941; групе похватаних људи, усташе су везивали жицом и конопцима и уз пратњу свирача водили их кроз град до припремљених рака. Убијање је вршено маљевима, крамповима, секирама, железним полугама. Неке усташке групе су само клале ножевима и бацале у крвљу заливене гробнице. Према подацима Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, на овом губилишту је убијено око 4.000 Срба.⁵⁶

Катарина Чанак из Горње Санице је дотерана на стратиште са групом Срба, али као Хрватица је била ослобођена. Са таванског прозора из куће Лазића је кришом посматрала како су усташе спроводили људе у Шушњар. Она о томе каже: „Сваки дан су скупљали људе, жене и дјецу и гонили до јама. То је било ужасно. Кад иду цестом, они ударе кундаком дијете по глави, а по мајчиним рукама се разлије крв. Видила сам како у колима возе алатке и креч, а усташка музика свира. И људи су морали да пјевају оне пјесме које су им усташе одредиле...“⁵⁷

⁵³ Исто, 221.

⁵⁴ Исто, 972.

⁵⁵ АВИИ, фонд НДХ, к. 67, рег. бр. 34/9-1.

⁵⁶ Сведочења, књ. 3, 450.

⁵⁷ Бојан Б., *Срез Сански Мост у НОБ*, књ. 2, 94.

На губилишту код житног магацина и на сточној пијаци убијено је око 3.000, а на осталим мањим или већим стратиштима још око 3.000 мушкараца, жена и деце, што укупно са подручја Санског Моста износи око 10.000 уништених људских живота српске националности,⁵⁸ међу којима и *930 дечака и девојчица млађих од 14 година*.⁵⁹

Гаравице, удаљене два километра од Бихаћа, једно су од највећих стратишта на територији Босне и Херцеговине; усташе су за 45 дана, од 23. јула до 3. септембра 1941, поубијали на Гаравици и другим стратиштима на подручју Бихаћа око 12.000 Срба.⁶⁰ Спроводећи наређење Љубомира Кватерника, великог жупана за Жупу Крбава и Псат са седиштем у Бихаћу, усташе су 23. јула започели масовно сакупљати Србе из ових крајева с мотивацијом да одлазе на рад у Немачку. Међутим, жртве су даноноћно спровођене на губилишта, а највише на Гаравицу, где су велике гробнице биле раније припремљене.

У почетку су колоне људи, повезаних жицом, вођене на губилиште само ноћу, док су касније, крајем јула и почетком августа, у највећем замаху покоља, спровођене кроз град током целог дана. На Гаравици ни су убијани Срби само из Бихаћа и околних села (Липа, Мељанац, Горјевац, Притока), него и из Личког Петровог Села, Босанског Петровца, Крупе и других суседних срезова. Само у Делића јаму је отиснуто 860 стараца, жена и деце.⁶¹ Била је то природна шпиља, коју су касније Италијани затрпали и забетонирали.

Нечувена зверства су усташе починили 29. августа 1941. и у селу Горјевцу, када је убијено *38 деце*, 39 жена и шест старца.⁶² У свим овим покољима око Бихаћа 1941. године убијено је више од *400 дечака и девојчица млађих од 13 година*.⁶³

Трагедија Срба на подручју среза Босанска Крупа започиње 25. јула 1941, када су извршена прва масовна хапшења. Тога дана је више од 800 људи затворено у зграду Соколског дома, полицијски затвор и православну цркву.

У ноћи 28. јула је убијено око 300 особа и покопано у дворишту Соколског дома. Друга места усташких злочина налазила су се на Црном језеру, удаљеном 5 км од Крупе, и у шуми званој Рисова греда, где је убијено и бачено у јаме 850 мушкараца, жена и деце.⁶⁴ На овим местима су усташе чинили нечувена зверства над женама и децом. Кроз расечене

⁵⁸ Сведочење, 450

⁵⁹ Пописник жртава, СУБНОР Сански Мост, обрадио Мирко Станић.

⁶⁰ АВИИ, фонд НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1-3.

⁶¹ Исто.

⁶² Исто.

⁶³ Из прегледа жртава Републичког одбора СУБНОР-а БиХ.

⁶⁴ АВИИ, фонд НДХ, к. 312, ф. 17/1-4.

дојке су женама провлачили руке, децу су вадили из мајчине утробе и бацали у отворене поноре.⁶⁵

У операцијском извештају једне усташке јединице од 22. августа 1941. стоји: „Очишћена су села Збориште, Стабанца и Добро Село. Приликом ове акције је уништено 700 побуњеника.“⁶⁶ О „уништеним побуњеницима“ су сведочили Стеван и Јован Мијатовић из села Зборишта: „Све што се затекло у селу Зборишту тога дана, поубијано је на најзвјерскији начин. Жене и дјецу су убијали сјекирама, клали ножевима и сјечивима од косе. Три дана послје покоља извлачили су се из јаркова ријетки преживјели али изранављени и са пресјеченим вратовима. Тако се испод мртвих извукла петнаестогодишња кћерка Раде Грубача у одјећи натопљеној крвљу. И Јованка Божићић, дјевојчица, послје пет дана страве извукла се испод гомиле мртвих. Видјели смо на овом губилишту малу дјецу живу затрпану камењем, бебу у повоју набијену на колац или с одсјеченом главом, бачену у јарак поред пута...“⁶⁷

Тих дана је извршен монструозан злочин у селима Перна, Пишталине, Подгомила и Чојлук код Босанске Крупе, када је убијено 1.130 одраслих особа и 156 деце.⁶⁸ Акција у сакупљању српског становништва из ових села је започела 2. августа, с мотивацијом да се иде на промену вере, јер „не може нико бити Србин у НДХ“.⁶⁹ Само у засеоку Поткрај је тако сакупљено 60 жена са децом. Усташе су наочиглед мајки најпре поубијали децу, а потом и жене изрешетали митраљезима и спалили у кући Марте Роквић. Анђи Кљајић су у наручју заклали једанаестомесечног синчића, а Даници Кљајић су такође у наручју убили двоје мале деце. На исти начин је још пет група жена и деце поубијано и спаљено у кућама Јована Жељковића, Миле Бурсаћа и Миле Рапете.⁷⁰ У покољима који су трајали до краја августа 1941, у срезу Босанска Крупа је убијено 2.149 одраслих и више од 400 деце.⁷¹

Истребљење српског живља око Цазина започело је 31. јула 1941; први масовни злочини су извршени 2. августа на стратиштима Мацини долови, у парку код болнице у Цазину и на месту званом Чунгар. Само из села Крндије, Рапштала и Гата убијено је више од 400 особа и бачено у Вучје јаме, а из села Рујнице поубијано је 450 мушкараца, жена и деце и покопано на брду Курјаково. Усташе су на свим овим стратиштима нај-

⁶⁵ Исто, ф. 17/1-6.

⁶⁶ Босанскокрупска општина у рату и револуцији, Босанска Крупа 1969, 79.

⁶⁷ АВИИ, фонд НДХ, к. 40, ф. 120/1-2.

⁶⁸ Перна–Пишталине–Подгомила–Чојлук у НОБ 1941–1945, у: Трагом прошлости и борбе, Перна 1961, Списак жртава усташког терора, 108–116.

⁶⁹ Исто, 30.

⁷⁰ Исто, 31–33.

⁷¹ Преглед жртава фашистичког терора, Републички одбор СУБНОР-а БиХ.

чешће убијали и одрасле и нејач кундацима и другим тврдим предмети-ма, а жртве су помоћу гвоздених вила сваљивали у провалије. На врло окрутан начин су масакрирани и житељи села Чоралићи. Кад су побије-ни сви похватани мушкарци из овог села, тада је зликовац Бећир Борић купио више од 100 жена са децом, затворио их у кућу Илије Трбојеви-ћа и запалио. Група усташа коју је предводио Борић извршила је злочин и у селу Миостра, кад је убијено 60 жена и 99 деце.⁷² Тако су са подручја Цазина у 1941. години, усташе убили 1.142 одрасле особе и 264 деце.⁷³

Масовни терор над српским становништвом на подручју Јајца озна-чен је у августу 1941. доласком Херенчићеве усташке бојне из Херцего-вине и Шимићеве пуковније из Травника. Крајем августа 1941, усташе су у јеврејски храм, православну цркву и у подрум Привредне банке у Јајцу затворили 165 српских сељака. Ноћу 7. септембра, ухапшеници су извођени, везани жицом по двојица и камионима превожени на страти-ште код села Подмилачја, недалеко од града, где је извршено клање и убијање тврдим предметима. Неки су живи бачени у јаму, тако да су се из дубине дуго чули потмули крици очајника.⁷⁴

После ослобођења земље 1945, мештани Подмилачја су извадили из јаме 111 лобања и пренели у заједничку гробницу. Житни силос и Со-колски дом усред града били су места са којих су Срби одвођени у смрт у долину Пливе и неприступачне кањоне Врбаса. Из Соколског дома су затворене људе једноставно бацали преко оgrade у плаховиту Пливу, на водопад висок 25 метара.⁷⁵

У покољима који су извршени током 1941, са подручја Јајца и бли-же околине убијено је 828 одраслих особа и 134 деце.⁷⁶

На подручју Шипова су усташе у августу 1941. убили и бацили у три јаме 525 људи српске националности; број је утврђен 1952, прили-ком отварања јама и преношења остатака жртава. Тако је на месту Гро-миле у Шиповачким барама пронађено 525 лобања одраслих мушкараца. На једном дрвету изнад јаме био је урезан натпис: „Лијепо дрво, име му је врба, под њим лежи пет стотина Срба“.⁷⁷

За време усташко-немачке офанзиве на подручју Јања, Пљеве и Шипова, која је изведена од 3. до 10. септембра 1941, усташе су изврши-ли низ стравичних злочина над недужним српским становништвом из ових крајева. Тада је убијена 1.681 особа, и то 806 одраслих мушкараца,

⁷² АВИИ, фонд НДХ, к. 312, ф. 55/1-5.

⁷³ Наведени извор, СУБНОР БиХ.

⁷⁴ Зорић М., *Дрвар у устанку 1941*, Београд 1984, 243.

⁷⁵ *Јајачко подручје у ослободилачком рату и револуцији 1941–1945*, Зборник сје-ћања, књ. 1, Јајце 1981, 125.

⁷⁶ Општински одбор СУБНОР-а Шипово, материјали о опису стратишта.

⁷⁷ *Преглед жртава БиХ*, Републички одбор СУБНОР-а БиХ.

286 жена и 589 деце. Само из општине Грабовица, усташе су измасакирвали 428 мушкараца, 155 жена и 368 деце; из општине Бабићи 132 мушкарца, 50 жена и 106 деце; из општине Стројице 32 мушкарца, 39 жена и 55 деце; из пљевске општине 51 мушкарца, 14 жена и 20 деце; из лисањске општине 130 мушкараца, 28 жена и 40 деце.

За време харања по српским селима, није нико био поштеђен. Усташе су се посебно иживљавали на ухваћеним збеговима нејачи: убијали су мајке са децом у наручју, породиље и новорођенчад, болеснике, старце и старице. Сем тога су многа села потпуно спаљена и опустошена; укупно је спаљено 1.709 кућа и 3.849 господарских зграда. У ватри су изгореле и многе породице. Тако су у селу Греда, у појати Луке Илића, сагореле 83 особе; у Вучелевом брду, у једном старом турском чардаку, спаљено је 76 жена и деце; у кошари Николе Милачића у селу Подосоје изгорело је 60 особа; у кошари Ђатића у селу Просјек 44 старије особе, у селу Доњи Мујацићи, у неколико запаљених кућа, изгорело је 40 деце.⁷⁸

Први масовни усташки злочин на подручју Босанског Петровца извршен је 29. јула 1941. Тога дана је у град дотерано више од 500 мушкараца, који су на превару сакупљени из околних села. После страховитог мучења пред зградом Среског начелства, убијено је 330 људи, а њихови лешеве су затрпани у раније припремљене јаме, које су се налазиле у шуми званој Здени до, недалеко од града.⁷⁹ Месец дана касније, усташе су извршили стравичан злочин у селу Тук Џевар (сада Добро Село), када су убили 50 особа, и то 11 мушкараца, 14 жена и 25 деце, од којих седморо до две, а четрнаесторо до седам година.

Стеван Новаковић, који је као петнаестогодишњи дечак успео да се спасе, иако је био рањен, о масакру свог родног села каже: „Пошто су нас натјерали у једну већу просторију, усташе су на врата поставиле митраље. Призор је био стравичан. Мајке су у наручју стезале малу дјецу, а старију гурале иза себе, покушавајући да их заштите. На молбу за милост одговарано је ударцима. Настао је општи метеж, јауци и запомагање. Један зликовац којег су звали 'Џиго' пуцао је из митраљеза у збијену масу. Већина је одмах била мртва. Крвницима ни то није било довољно па су око куће навукли доста сламе и запалили.“⁸⁰ Према најновијим истраживањима, усташе су са подручја Босански Петровац у лето 1941. убили 784 одрасле особе и 128 деце.⁸¹

Најмасовнија убиства српског живља на подручју Гламоча усташе су починили од 1. до 4. августа 1941. За три дана је стрељано и поклано

⁷⁸ Јајачко подручје у ослободилачком рату и револуцији 1941–1945, н. д., 434–449.

⁷⁹ АВИИ, фонд НДХ, к. 312, ф. 55/1-8.

⁸⁰ Исто, „Јавност“, бр. 48, 14. септембар 1941.

⁸¹ Према истраживању Душка Ковачевића (рукопис са списком жртава код аутора).

више од 700 мушкараца, жена и деце. Само у селима Рудине, Врба, Подградина и Камен убијено је 400 особа.⁸² Ево сведочења неких који су преживели ове усташке покоље: Десетогодишњи Миливоје Вулес каже: „Тога дана затекао сам се код баке, када су усташе упале у село. Усташа Берберовић, звани Бећо, наговорио нас је и повео да се склонимо у школу јер је тврда зграда. С ножевима на пушкама усташе су се нашле пред школом. Већ на вратима чуо се крик учитељице која је покушала да нас заштити. Није помогло ни то што је рекла да је католкиња. Пала је прободена ножем. Кроз уста су проболи и четворогодишњег Драгана. Ђорђе Ловре, иако тешко рањен, последије одласка Берберовића склонио је мене и моју сестру Драгицу испод степеница. Ђорђе је убрзо умро. Ја сам имао осам рана. Мене и сестру Драгицу пронашли су последије два дана и спасили.“⁸³ Само за један или два сата, колико су се усташе задржале у Рудинама, убијена су 73 становника.

Невенка Матић је преживела покољ села Подградина: „Двојица усташа уђоше у башту и почеше клати. Обадва су била у цивилу, а имали су ножеве на пушкама. Препознала сам Тому Келаву, који је свакој жртви забацио нож у уста, а онда пробадао тијело и по неколико пута. Један од усташа је заклао једногодишњег синчића Недељка Радановића, а онда га објесио између два стуба на огради.“⁸⁴ Усташе су оставили неописив приказ у селу и 54 мртвих. Петра Радановић је била расечена преко груди, Божу Матића и његовог брата Павла тргале су изгладнеле свиње, а Лазо Матић је изгорео поред пласта сена. Пролазећи кроз село Камен, усташе су клали свакога кога су ухватили. Од 21 члана породице Павла Томића, огром случаја је преживело двоје малолетне деце. У овом селу су усташе само у првом налету убили 96 његових становника. У току 1941. године, усташе су на подручју Гламоча убили 867 одраслих и 241 дете.⁸⁵

У рано јутро 2. августа 1941, усташе под заповедништвом Томислава Диздара и жупника Јосипа Кауриновића извршили су страховит покољ у Приједору и његовој околини. Људи су масакрирани на улицама, у двориштима и баштама, на мосту преко Сане, у парку код Гимназије, у кругу Жандармерије, на пијаци Житарница, на Уријама и Туковима. Улице су биле кржаве, лешеве разбацани свуда; прикупљени су у 30 запрежних кола и превожени до дубоких јама код православног гробља. Тога дана су само у Приједору убијене 724 одрасле особе и 34 деце.⁸⁶ Још већи број

⁸² *Гламоч у НОР-у 1941–1945*, књ. I, Гламоч 1985; књ. II, 1990, 594.

⁸³ *Исто*, књ. I, 225.

⁸⁴ *Исто*, 228.

⁸⁵ *Исто*, Списак жртава, 513.

⁸⁶ Минић Љ., *Козара, Природа-човјек-историја*, Нови Сад 1987, 487.

Срба је убијен у селима око Приједора. Тако је само на Уријама ликвидирано више од 400 људи, а из села Јаруге, Орловци, Гаревци и Ламовита ухваћено је 487 мушкараца, жена и деце, које су усташе поубијали секирама и крамповима на месту званом Заједница, код железничке станице у Козарцу.⁸⁷ За 13 дана, колико су трајали покољи у Приједору и његовој околини, убијено је више од 4.000 мушкараца, жена и деце.⁸⁸

И села око Босанског Новог су поделила горку судбину осталих крајева у Босанској крајини. Једна бојна Павелићеве „легије“ започела је 2. августа 1941. свој крвави поход у српска села под Козаром – многа села су тако спаљена, људи мрцварени и бацани у јаме, деца клана, набијана на бајонете и сечена у мајчиној утроби. Смрт је притисла сваки засеок, сваку кућу и сваку породицу. Душанка Радишић, девојчица из Рудица, тешко израђављена преживела је покољ свог родног села. Она каже: „У дворишту куће Ђоке Ољаче клали су нас као овце, убијали маљем, крампом и сјекиром. Кућа и све помоћне зграде, а нарочито пространа колница, биле су прекривене лешевима. Када су мајке молиле да не убијају дјецу, усташе су чиниле супротно. Прво су клале дјецу, а онда и матере.“⁸⁹

Само у Доњем Водичеву је 2. августа убијено 211 мушкараца, жена и деце. У засеоку Вуруне су убијене 84 особе, а међу њима 24 деце, која су поклана у подруму браће Миле и Цвије Вуруне. Пред сваком кућом су лежали мртви укућани. Најтрагичније су прошла браћа Вуруна: Младену је убијено троје деце, Михајлу и Божи по двоје, Милошу четворо. Миленку Милошевићу су убили мајку, жену и двоје деце; њиховом шестомесечном синчићу Млађену, који је био у колевци, усташа је пуцао у главу. Целу породицу Пувача, петоро одраслих и десеторо деце, усташе су поређали поред оgrade и стрељали плотунском паљбом. Миља Пувача је у наручју држала четворомесечног синчића када су их стрељали, а Вукосава Вуковић је била пред породом када су јој из утробе извадили дете. И Василији Пилиповић су тада убили шесторо деце, од којих је најстарије имало 13 година. Убили су и Божу Ђурића, његову жену која је била пред порођајем и синчића од пет година. У породици Бундало је страдало десеторо; старици Јоки су одсекли главу на кућном прагу, четворомесечну бебу су бацили у ватру, а друго двоје деце у кречану.⁹⁰

У засеоку Читлук је живела породица Јандрић са 12 чланова. Тог јутра, кад су усташе упали у кућу Микана Јандрића, његов најмлађи син

⁸⁷ АВИИ, фонд НДХ, к. 312, рег. бр. 17/1-2.

⁸⁸ Чаушевић И., *Усташка власт и терор на Козари 1941–1942*, у: *Козара у НОБ*, Приједор 1980, 101.

⁸⁹ Здјелар П., *Покољ у Рудикама*, у: *Подгрмеч у НОБ*, књ. 1, Београд 1972, 427; Земалска комисија за испитивање злочина окупатора и њихових помагача, записник од 16. августа 1946, Архив СР БиХ, бр. 57030.

⁹⁰ Зеџ Б., *Чета Козарачка*, Београд 1971, 22-38.

је стајао у сталку. Тада је зликовац секиром одсекао детету обе руке. Убили су Љубу, Вукашина и Ружу Јандрић, а све троје заједно су имали само 11 година.⁹¹ Усташе су у селима око Босанског Новог за два дана августа 1941. убили 1.573 одрасле особе и 110 деце.⁹²

У исто време су и у селима око Босанске Дубице под Козаром усташе поубијали десетине мушкараца, жена и деце. Само у једном налету у села Бјелајци, Котурови и Војскова убијено је 47 одраслих особа и 20 деце. Боса Петровић је заклана са двоје деце; Јово је имао осам, а Зора шест година. Деца Уроша Трмошљанина су била још млађа кад су их усташе масакрирали: Радован је имао две године, а Боса девет месеци. Убили су и Ковиљку Кондић са њено двоје деце; Благоја је имао две године, а Мира само шест месеци када ју је усташа набио на бајонет и носио кроз село.⁹³

Са подручја 22 општине Босанске крајине, усташе су до краја 1941. убили више од 30.000 мушкараца и жена српске националности и 4.000 деце млађе од 13 година.⁹⁴

У „чишћењу хрватског простора од српског становништва“ које је живело у Независној Држави Хрватској, година 1942. је за малишане била најкрвавија година у историји српског народа. Као илустрација, то потврђују само неки примери.

У Драксенићу надомак Јасеновца, усташе су 14. јануара 1942. у сеоској цркви и њеној околини масакрирали 123 одрасле особе и 85 деце. Покољ је извршила усташка јединица из јасеновачког логора, коју је предводио злогласни Вјекослав Лубурић, звани Макс.⁹⁵ Покољ становништва у Драксенићу, по броју жртава и начину уморстава на тако малом простору, спада у ред најмонструознијих усташких злочина под Козаром. Ево како су тај приказ описали борци Миленко Јајчанин, Ђуро Котур, Урош Рељановић, Душан Тороман и Бранко Вигњевећ, који су након протеривања усташа први дошли на место злочина: „У цркви су лежале изнакажене жртве из којих је крв шикљала по зидовима. Међу њима су биле двије жене и једно дијете, још живи али у полусвјесном стању. На улазним вратима од цркве на једној страни налазило се приковано и изнакажено тијело мушкарца, а на другој тијело жене чије су груди про-

⁹¹ Лукић Драгоје, *Рат и дјеца Козаре*, треће допуњено и проширено издање, Београд 1990, 17.

⁹² *Исто*, 351.

⁹³ Самарџија Д., *Босанскодубичко подручје у НОР-у 1941–1945*, Босанска Дубица 1984, 129.

⁹⁴ Преглед жртава по општинама, Републички одбор СУБНОР-а БиХ.

⁹⁵ Вјекослав Лубурић Макс, рођен 6. фебруара 1913. у Љубушком, био је усташки пуковник и домобрански генерал, заповедник усташке обране и свих концентрационих логора у НДХ. Проглашен је за ратног злочинца 1945, у одсутности. Убијен је у емиграцији 20. априла 1969. у Каркаденту крај Валенције у Шпанији.

сјечене а кроз њих провучене руке. У олтару су биле издвојене дјевојке које су на посебан звјерски начин мучене. У цркви су многе мајке лежале мртве, а на њиховим грудима дјеца избодена бајонетима...⁹⁶

Ево како су тај покољ описали преживели сведоци.

Анка Павковић: „Пред црквом је већ њих троје било заклано, када су и мене са дјететом у наручју угурали унутра. Усташе су стајале крај зидова, а једна група код олтара. Одмах сам задобила више удараца бајонетом по врату, глави и рукама. Падали смо под ударцима једно преко другога. На олтару усташе су напаствовале Милку и Косу Петраковић, најљепше дјевојке у селу. За то вријеме, недалеко од мене чуо се плач једногодишњег синчића Милана Петраковића. Један усташа му је пришао и кундаком га ућуткао.“⁹⁷

Мара Благојевић: „Црква је била пуна лешева, а крв је достизала до врха ципела. На самом олтару била је наслоњена, као да спава, убијена жена Николе Драчине. Пред црквом, наслоњена на тарабе, лежала је Марта Врнић са двоје дјеце. Обе дојке биле су јој прорезане и кроз њих провучене ручице њене дјеце. Дјечје руке биле су везане жицом. Мало даље од Марте лежала је Деса Лончар, а поред ње, набијено на колац Десио дијете. У првој кући до цркве крмци су почели развлачити лешеве Михајла Врепча и Ђуре Маринковића. На запаљеној комуши у дворишту Марјана Торомана лежала је убијена Нада Жабих, кћи Митрова. Имала је 16 година. У јарку поред пута лежао је заклан Томо Угреновић. У кући Николе Грбавца, на запаљеној комуши, убијено је 24 чељади, међу којима је било седморо дјеце Јефте Петровића, Јове и Николе Грбавца. Од Јефтинe породице избјегла је само мала Косана. У кући Раде Грбавца страдало је њих 15 са дјецом. Иза Радине куће заклан је омладинац Рајко Влајнић из Чуклинца. Глава му је одсјечена. У кући Лазе Маринковића изгинула је цијела фамилија са петоро дјеце. Породица Стане Петраковић потпуно је затрta, нема више породице Милована Влајнића. Угашена је породица Драгића Влајнића са троје дјеце, а избјегла је само мала Савка која је отишла у партизане. У Стеве Вујчића затрta је цијела породица са петоро дјеце. Више никог нема од породице Пере Међаве и Николе Шпице. Од једанаесторо дјеце Јована и Анке Котур остало је само двоје – Гојко и Вукосава. Мили Бабићу, одборнику, уништена је сва породица, сем једне кћери која је била удата на цести. Потпуно је пусто и огњиште Николе Влајнића.“⁹⁸

И село Шегестин код Двора на Уни доживело је 29. и 30. јануара 1942. године „ноћ крвавих ножева“, кад су зринске и поуњске усташе

⁹⁶ Покољ у драксенићкој цркви, у: Крајишке бригаде, Љубљана 1951, 153-154.

⁹⁷ Козара у НОР-у, Записи и сјећања, књига прва, Београд 1971, 879.

⁹⁸ Исто, 881-884.

извршили покољ 147 одраслих особа и 42 деце.⁹⁹ Убијање је целу ноћ вршено из ватреног оружја, клањем, маљевима, батинама и секирама, спаљивањем у кућама и господарским зградама. Преживели сведоци наводе примере најокрутнијих усташких метода. Жртвама су секли прсте на рукама и ногама, одсецали и друге делове тела, чупали зубе, палили браде и бркове, копали очи, силовали жене и малолетне девојчице. Према деци су били нарочито окрутни. Петар Адамовић је имао само 10 месеци када га је усташа убио у колевци, Милан Мијановић две, а Мира Илибашевић и Раде Јока по три године.

Један од најмонструознијих усташких злочина извршен је 7. фебруара 1942, када су убијена 2.353 становника рудника Раковац, Дракулића, Мотика и Шарговца, села крај Бање Луке. Усташе су испољиле врхунац дивљашта у покољу 551 детета: 294 у Дракулићу, 207 у Мотикама, 50 у Шарговцу.¹⁰⁰

Почетком фебруара 1942, Виктор Гутић, стожерник у Бањој Луци и велики жупан при Министарству унутрашњих послова НДХ, који је јавно и често понављао претњу: „Ја сам гвоздена метла, помест ћу све Србе од Глине до Дрине“, и Вјекослав Филиповић-Мајсторовић,¹⁰¹ ранији редовник у католичкој цркви у Петричевцу, припремили су покољ српског живља у селима која се протежу око Петричевца на западној периферији Бање Луке. Према плану, Павелићева телесна бојна је добила задатак да у зору 7. фебруара 1942. опколи села Мотике, Шарговац и Дракулић и побије српско становништво, укључујући и запослене у руднику Раковац. Убијање се морало вршити само хладним оружјем, како би се избегла узбуна у граду. Око 3 сата у јутро 7. фебруара, усташе су опколили наведена села и одмах извршили покољ рудара у Раковцу, а затим започели масакр у опкољеним селима. Убијање је вршено крамповима, секирама или ножевима у кућама, по двориштима и баштама, а трајало је до касно после подне.¹⁰²

О овом злочину су сачувани бројни документи, извештаји, сведочења преживелих, од којих ћемо навести само неке фрагменте. О овом догађају је велики жупан пуковник Алеман 11. фебруара 1942, телеграмом са назнаком „тајно“, овако обавестио Еугена Кватерника, заповедника Усташке надзорне службе: „Једна сатнија усташке бојне под заповједни-

⁹⁹ *Двор на Уни, Зборник научних и публицистичких радова*, књ. 1, Двор на Уни 1991, 364.

¹⁰⁰ Лукић Драгоје, *н. д.*, пописник убијене деце, 259, 262, 265.

¹⁰¹ Фра Вјекослав Филиповић-Мајсторовић, капелан самостана у Петричевцу код Бање Луке, био је и један од заповедника у усташком логору Јасеновац. Због монструозних злочина које је чинио, јасеновачки логораши дали су му име „Фра Сотона“. Овај злочинац је ухваћен крајем рата и у јуну 1945. осуђен на смрт вешањем.

¹⁰² Лукач Д., *н. д.*, 71.

штвом надпоручника Јосипа Мишлага, у пратњи фра Вјекослава Филиповића, 7 вељаче у 4 сата ујутро запосјела је рудник Раковац и поубијала крампом 37 радника гркоисточњака. Наставила је са убијањем крампом и сјекиром мушкараца, жена и дјеце у селима Мотике; гдје је убијено 715, Дракулићу и Шарговцу, гдје је убијено око 1.500 особа. Убијање је завршено истог дана око 14 сати. Од тада, па све до данас усташе превозе храну, стоку и покућства из кућа поубијаних. Опширан извјештај слиједи.¹⁰³

Немачки заповедник сигурносне полиције известио је своје претпостављене 23. фебруара 1942. о покољу Срба у околини Бање Луке: „Поглавникова телесна гарда поклала је рударе из све три смене православне религије. Број убијених се колеба између 31 и 63 особе. У селу Дракулић убијено је све, почев од детета које је лежало у колевци, па све до старца од 90 година. На исти начин се поступило и са селом Мотике. И у месту Шарговац направљено је купалиште од крви. Уморства су вршена на основу налога католичког свештеника Филиповића и двојице синова Марка Плетикосе из Буцака. Убијени су људи из 124 куће – укупно 1.500 особа за један дан. У штали сељака Митровића запаљено је 50 особа. У Дракулићу су поубијане све фамилије са презименом Гламочанин, а у Шарговцу кажу да су убијена 53 детета из народне школе. Малу децу су усташе набијали на бајонете...“¹⁰⁴

Иво Јурић, рудар, био је одређен за водича усташама како би им показао српске куће. Између осталог, он каже: „Усташе су позивале из кућа једно по једно лице и обично ту одмах иза куће или штале клале ножевима или убијале сјекиром у главу. Дјецу су износили на рукама пред кућу, на гомилу, и ту их убијали такође сјекиром и ударцем у главу.“¹⁰⁵

Миле Тодоровић, један од преживелих сведока, коме је у овом покољу убијена цела породица, каже: „Дошао сам у кућу, а она пуста, само у штали краве ричу. Када сам изашао, чуо сам неко чудно крчање. Пришао сам ближе и видео гомилу поубијаних – око 70 људи, жена и дјеце. Свуд наоколо снијег је био испрскан крвљу. Видим, Стојан Срдић, сасјечен и искрвављен сједио је и јечао. На једној његовој нози је била ципела, а друга нога је била и крвава. Од једног малог лепша учинило ми се да је моја најмлађа кћерка. Онда сам се онесвијестио.“¹⁰⁶

У извештају Земаљске комисије БиХ за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача од децембра 1944, између осталог, стоји: „Како по начину извршења тако и по броју жртава (преко 2.300) ово је један

¹⁰³ АВИИ, фонд НДХ, к. 168, рег. бр. 3/2.

¹⁰⁴ АВИИ, документи немачког Рајха, к. 40, рег. бр. 29/8.

¹⁰⁵ Архив БК, Бања Лука, Мф. к-11.

¹⁰⁶ Лукач Д., *Бања Лука и околица у рату и револуцији 1941–1945*, Бања Лука 1968, 191.

од најзвјерскијих покоља невиног српског народа. Жене и старце изводили су из кућа и сакупљене у гомили клали ножевима и сјекирама, а оне који су још показивали знаке живота, дотукли би ударцима крампа. На исти начин убијана су и мала дјеца. Врхунац дивљаштва, управо представља покољ педесеторо школске дјеце које су затекли у учионици, сјекали им главе пред очима учитељице која је од претрпљеног ужаса полудјела. У овом покољу дјеце учествовао је и фра Вјекослав Филиповић. Прије покоља фратар је одвајао католичку и муслиманску дјецу.¹⁰⁷

Када је реч о злоделима фра-Филиповића, наводимо и делове из писма Петра Пајића, жупника из Врбањаца код Котор-Вароши, које је после ових догађаја упутио свом пријатељу Фрањи Кралику, уреднику *Католичког тједника* у Сарајеву. Између осталог, Пајић пише: „Грозно смо се огријешили пролијевањем невине крви и пљачком. Замисли само! Поклали су големо влашко село Мотике и Дракулић. Погинуло је око 2.400 људи. Поклали су и жене у породи и дјецу у бешици. Згражам се и тугујем. Прије клања навратили су у самостан на Петричевцу. Ондје мезили, вечерали, шта ли. А онда под водством Филиповића на Дракулић. Он је и сам убио сјекиром 57-оро. Био је сав крав. А онда је пружио другом сјекиру... Масовна гробља све пред кућама. Наши су сељаци из сусједних села – католици, све краве јастуке односили...“¹⁰⁸ Тако су у овим селима за два дана убијене 1.702 одрасле особе и 551 дете.

Исто тако тешке злочине је извршила Францетићева „Црна легија“ у источној Босни. Више од три месеца, од фебруара до маја 1942, ова усташка јединица је чистила од српског становништва подручја Сокоца, Власенице, Рогатице, Сребренице и леву обалу Дрине. У свом походу, усташе су убијали све пред собом, не штедећи ни старце у болесничким постељама ни децу у колевкама. Потпуно је опустошено неколико десетина српских села, спаљено око 2.500 кућа и убијено више од 6.800 одраслих особа и 2.340 деце.

Многобројни примери илуструју злочине над малолетном децом. У селима соколачког среза, у Росуљама, усташе су међу првима заклали десетогодишњу Зору Рајић; у селу Газиводе изболи су Стоју Вуксановић и њено дете од два месеца; у Балтићима су убили жену Милоша Јовановића са шесторо деце.

И село Вранић су сасвим опустошили. Само из куће Ђуровића, измасакрирали су петнаесторо деце; тада су заклали и Саву Бартулу са њеним близанцима од два месеца. У селима општине Милићи код Власени-

¹⁰⁷ Новак В., н. д., 646–647.

¹⁰⁸ Податак је од Драгана Давидовића, историчара из Бање Луке, који ми га је љубазно уступио, пошто га је саопштио на Међународном научном скупу „Геноцид над Србијом у другом светском рату“, одржаном у САНУ 23–25. октобра 1991.

це запалили су око 1.000 кућа и убили 650 житеља, међу којима су више од половине била ситна деца. Истребљење српског народа у рогатичком срезу обилује примерима убијања деце. Тако су у Горњем Осову спаљене читаве породице у властитим домовима, што је била судбина и породице Ристановић, Милке са шесторо и Радојке са четворо деце. Истовремено је страдало становништво среза Сребреница, а нарочито села Липовац, Палеж и Слатина. У кући Младена Родића су спалили деветоро деце, а над младом Кристином Милутиновић, усташе су се претходно изживљавали. Једногодишњем Влади Арамбашевићу су ископали очи, а Анђелки Пушанић су извадили очи и одсекли груди. На крвавим грудима ове жене лежала је њена петомесечна беба са одсеченом главом.¹⁰⁹

Током 1942, усташе су српско становништво на Кордуну буквално масакрирали. Многобројни су примери потпуно уништених села на подручју Слуња, Вељуна, Војнића, Вргинмоста, Цетинграда. Кордунски Љесковац на подручју слуњске општине је један од таквих примера. Милорад Милошевић, млади партизан из Кордунског Љесковца, одмах из рата је испричао ово потресно сећање: „У рано јутро 18. јула 1942. усташе су нападе село са свих страна и побиле много народа, како из Љесковца тако и околних села, а нарочито из села у Босни из којих је народ избјегао пред усташама у ове крајеве. Поубијане није имао ко да закопава и жртве су већ почеле да развлаче животиње. По читавој коси било је убијених, а нарочито по вртачама гдје се нејач склањала. Било је доста убијених сјекиром, ножем или другим предметом. Гледајући унакажене лешеве (на примјер, беба од неколико мјесеци заклана и лежи преко груди своје мајке), ни један од мојих бораца није могао да не заплаче... Било је то 22. јула 1942, четири дана послје усташког покоља, када је моја јединица ишла према селу Брезовац. Тада смо видели 'мртво дјечје коло' од кога нам је застао дах. Терен на овом пропланку покривен је зеленом травом на којој је лежало 20 дјеце – 10 је женских, а 10 мушкараца. На њима и око њих нема ниједног комада њихове одјеће или пелена. Дјеца су поређана у коло – ножице према унутра, а главице према ван – на размјерном растојању. Дјевојчице су на трави раширених ножица и ручица, а дјечаци на дјевојчицама – трбух на трбух. Свако дијете је заклано, тј. пререзано ножем испод врата, али се не види да су ту (на лицу мјеста) клана. Не виде се ни трагови крви, што значи да је тај чин учињен негдје на другом мјесту па су их овдје донијели и поредали у коло. Код ове дјеце уста су отворена, а ране клања осушене тако да читави ројеви мува прекривају уста и ране на грлу...“¹¹⁰

¹⁰⁹ Елаборат о злочинима Францетићеве „Црне легије“ у источној Босни 1942. године, АВИИ, к. 312, рег. бр. 57/1.

¹¹⁰ *Котар Слуњ и котар Вељун у НОР*, н. д, књ. 1, 197.

У зидинама раније спаљене православне цркве у Садиловцу код Слуња, усташе су 31. јула 1942. убили 324 одрасле особе и 149 деце, а међу њима и 16 беба у колевкама. Делови 19. усташке бојне су ујутро 31. јула 1942. опколили села Садиловац, Бугаре, Черкезовце, Липоваче и Боговоље на подручју Слуња, покупили становништво без обзира на године старости и затворили у зидине православне цркве у Садиловцу. Приликом купљења народа, усташе су говорили да све воде „на попис“, а онај кога не буде на списку, неће моћи да живи у Садиловцу. Усташе су из масе најприје изводили млађе мушкарце и ликвидирали их у штали Илије Гргића, а жене, старце и децу су у зидинама цркве поубијали пушчаном и митраљеском ватром; затим су по лешевима набацали двоја кола сламе, полили бензином и запалили. Милојку Шапи, који је истражио и описао овај усташки злочин, у цркви су тога дана убијена оба родитеља, пет сестара, три малолетна брата и бака.¹¹¹

У селу Коларићу код Војнића на Кордуну, усташе су 26. априла 1942. у православној цркви спалили 103 становника, старости од једне до 67 година, међу којима су биле и четири бебе млађе од годину дана.

У мајској офанзиви 1942. на Петрову гору, усташе су убили 1.200 жена, деце и стараца. Павелићеву бојну у том походу је предводио Анте Мошков. Усташа Миле Кунић из села Понора је 10. децембра 1945. пред истражним органима овако описао један од злочина на Петровој гори: „Кренули смо за село Снос из два правца. Дочекали су нас партизани. Двојицу су нам ранили, а једног убили. У покрету смо убили тројицу цивила. Јосо Циндрић је мотиком убио двије жене. Похапсили смо око 90 душа и одвели их у долину Банде Милића – трафиканта, гдје смо извршили покољ. Памтим да су са мношвом клада Јосо и Јуре Циндрић. Када сам клао младе дјевојке, онда би оне чучнуле на земљу. Хватао сам их за косу, стао на ногу, ринуо нож кроз врат, преклао и бадио у јаму. Тако смо сви радили. Попалили смо и све куће и друге стаје...“¹¹²

Усташе су половином 1942. започели и истребљење српског становништва у Славонији. Операција „чишћења“ најширих размера сручила се на готово сва планинска села на подручју Билогоре, Мославине, Псуња, Папука, Крндије и Диља, када је спаљено, разорено и опустошено 50 села. У то време се у овим селима налазило и 16.500 Козарчана, које су усташе депортовали после офанзиве изведене на Козару у јулу 1942. О егзодусу козарачког народа у Славонији, сачувано је доста докумената. Навешћемо само нека од њих.

¹¹¹ Шапа М., *Трагични догађаји у Садиловцу јула 1942*, у: *Котар Слуњ и котар Вељун*, 172.

¹¹² *Сведочења*, књ. 25, 260; оригинал изјаве се налази у Хисторијском архиву Карловац (ХАК).

Котарска област Дарувар у допису Министарству унутрашњих послова НДХ од 12. јула 1942. јавља: „Овамо је стигло 1.002 заробљеника са Козаре. Дакако, нечисти и пуни ушију. Размјештени су по православним кућама... Овај час се приближава Дарувару још 5.000. Ако је све ово за Дарувар, погрешно је, јер ми не владамо са половином котара, а међу њима има способних које ће партизани са лакоћом себи привући.“¹¹³ И велика жупа Билогора у Бјеловару извештава Министарство унутрашњих послова у Загребу да је „током дана 14, 15. и 16. српња 1942. допремљено на подручје ове жупе око 16.500 партизанских заробљеника са Козаре. Први транспорт стигао је преко Дарувара у Грубишно Поље, а остали транспорти упућени су жељезницом преко Бјеловара. До сада стигли заробљеници налазе се у Грубишном Пољу 8.500, а у Гарешници 8.000“.¹¹⁴ Заповедништво сабирних логора у Јасеновцу известило је Министарство удружбе у Загребу „да је на подручје Славонске Пожеге допремљено 155 вагона избјеглица с Козаре, односно око 10.000 укупно. По налогу бојника Лубурића њима се забрањује одлазак са тога подручја, не смију им се давати пропуснице за кретање, изузев оних који су се пријавили за рад у Њемачкој“.¹¹⁵

Циљ усташа је био да се овај измучени и заплашени народ са Козаре размести у десеткована и економски исцрпљена српска села у Славонији и заједно ликвидира.

У августу 1942, у операцији названој „Псуњ“, усташе које је предводио Макс Лубарић извршили су бројне стравичне злочине. Ево неких примера усташких покоља у славонским селима око Пакраца и у Пожешкој котлини: у селу Дерези су усташе 4. августа 1942. убили 154 одрасла мушкарца, 146 жена и 138 деце; лешеве су бачени у неколико дубоких бунара. Дана 10. августа 1942, уништено је село Јапага код Пакраца и убијено 118 његових житеља. Међу њима је било 56 жена и деце са Козаре, који су на стратиште дотерани из суседног села Шеовица. Сутрадан је нападнуто село Бранешце, у коме је убијено и потом спаљено 86 старијих особа, жена и деце. На исти начин су усташе 13. августа 1942. у православној цркви у Кусоњама масакрирали 463 особе, полили их бензином и запалили. Сви они који нису могли стати у цркву убијени су и бачени у дубоке бунаре. Истога дана је извршен злочин и у селу Драговић, у коме је убијено 227 становника, чија су тела такође поливена бензином и спаљена.¹¹⁶ Покољем и спаљивањем становника села Писковци и

¹¹³ Грађа за историју НОП у Славонији, књ. II, док. 145, Хисторијски институт Славонија, Славонски Брод 1963, 300-301.

¹¹⁴ АВИИ, фонд НДХ, к. 219, рег. бр. 55/14.

¹¹⁵ Центар за друштвена истраживања Славоније и Барање, кут. 4/III, фасц. 4.

¹¹⁶ Продановић М., *Усташки злочини у пакрачком котару*, у: *Сведочења*, књ. 23, 491-505.

Кујник у Пожешкој котлини руководио је Макс Лубурић. Ујутро 15. августа 1942, усташе су затворили у кућу Милке Росић 70 жена и деце са Козаре и 25 мештана које су успеле да ухвате. Око куће су наслагана дрва и стогови сламе и све запаљено.¹¹⁷

Један од најмонструознијих усташких злочина у Славонији извршен је 16. августа у селу Слобоштина код Славонске Пожеге, када је убијено 1.368 жена и деце, од којих 1.165 са Козаре и 203 из Слобоштине и других села из околине Пожеге. Са њима је зверски убијено и 50 деце узраста од 4 месеца до 14 година. Миља Вукота је имала 4 месеца, Ратко Вујичић 10 месеци, а Зорка Вујковић две године кад су их усташе подавили у слобоштинским бунарима. Голоруке, измучене и немоћне таоце усташе су везивали жицом и живе побацали у пет слобоштинских бунара.¹¹⁸ Овај стравичан догађај је преживела петнаестогодишња Станка Панић из села Требовљана под Козаром. Ево њеног сећања: „Кад су нас потјерали према бунарима, усташа ме је снажно ударио кундаком и ја сам пала у дубоки шанац обрастао купиним. Мој брат Здравко и сестре од стрица – Драгиња, Јованка, Зора и Радосава – убијени су у сеоској цркви. Моје рођаке – Анка, Душанка, Зорка и Стана Папајлић, поклане су и бачене у један од бунара у црквеној порти. Овдје је смрт нашло много жена и дјевојака из Бистрице и Требовљана. У дубоким бунарима уташен је живот више од педесеторо дјеце само из ова наша два села. Касније смо их препознавали по одјећи. Даница и Грозда Шиник из Милошева Брда извукле су из једног бунара и свог четворогодишњег брата Душана.“¹¹⁹

У августу 1942, усташки терор се сручио на Србе и Цигане и у источном делу Славоније. Само у 27 села вуковарског подручја убијено је 1.426 одраслих особа и 507 деце. Биланс усташких злочина над децом у неким селима изгледа овако: Бијело Брдо 26, Бобота 31, Борово 25, Даљ 60, Маркушица 134, Тења 27 и Трпиња 131 уморено дете.¹²⁰

И у Срему је биланс усташких злочина био стравичан. Током рата 1941–1944, усташе, Немци и Мађари су усмртили 19.425 одраслих Сремаца и 2.172 деце. За 170 одраслих мушкараца, 86 жена и 21 дете је утврђено да су их усташе поклали. Мучењем је уморено 670 мушкараца, 137 жена и 51 дете. Обешено је 316 мушкараца, 10 жена и 12 деце. Спаљено је 200 мушкараца, 61 жена и 30 деце. Гасом су угушени 91 мушкарац, 26 жена и 13 деце.¹²¹ Највише Сремаца је страдало у акцији коју је од 8. августа до 16. септембра 1942. водио Виктор Томић, истакнути функцио-

¹¹⁷ Љубљановић С., *Споменици револуције*, Славонска Пожега 1968, 90.

¹¹⁸ Исто, 123.

¹¹⁹ Лукић Драгоје, н. д., 28.

¹²⁰ Цакић Ј., *Славонија се буди*, Вуковар 1970, 321.

¹²¹ *Злочини окупатора и њихових помагача 1941–1944. у Срему*, књ. 2, св. 1, Нови Сад 1946, Преглед жртава, табела, 299.

нер усташке надзорне службе. Усташки преки суд је заувек запамћен по страшним покољима који су извршени у Иригу, Шиду, Руми, Белегишу, Голубинцима, Дивошу, Лаћарку, Пећинцима, Сремским Карловцима...

Најмасовнији злочин је извршен у Сремској Митровици: на митровачком гробљу је од 3. до 8. септембра 1942. убијено 2.800 мушкараца, жена и деце. На овом месту је током рата покопано више од 7.000 Сремаца.¹²²

Страдање деце у сабирним и концентрационим логорима усташке Независне Државе Хрватске

Оно што су деца доживела у усташким логорима представља јединствен пример људског страдања. По степену грубе физичке силе и методу масовног уништавања, усташе су у сабирним и концентрационим логорима довели до криминалног савршенства ликвидацију стотина хиљада мушкараца, жена и деце. Најразличитији и најдрастичнији облици терора били су основно обележје логора за време целокупне усташке владавине. Оснивањем логора који су искључиво служили за ликвидацију Срба, Јевреја, Рома и осталих противника усташког система, ударен је неизбрисив крвав печат свим збивањима у Павелићевој НДХ.

Присилне депортације Срба из НДХ биле су један од значајних облика усташког терора у програму „чишћења“ појединих територија од српског становништва. За то су већ у јуну 1941. створени посебни исељенички логори у Загребу, Бјеловару, Славонској Пожеги и Цапрагу код Сиска. Тако се само у логорима у Бјеловару и Цапрагу нашло 9.769 Срба, и то 4.509 мушкараца, 4.632 жене и 628 деце млађе од 4 године.¹²³ Такође у јуну 1941, усташе оснивају прве логоре који су одмах морали да преузму веће групе заточеника. Такви су били „Даница“ у Копривници, Керестинец, Госпић, Јадовно на Велебиту, Слана и Метајна на отоку Пагу, Крушчица код Травника и Јастребарско. Половином августа 1941. је, по узору на највеће нацистичке логоре, формиран систем јасеновачких логора (Брочице, Крапје, Јасеновац и Стара Градишка), масовно губилиште, треће по величини у окупираној Европи. У јесен 1941. су успостављени логори у Ђакову, Тењи, Лобору и Горњој Ријеци код Крижеваца, а утврђују се и немачко-усташки логори у Земуну (Сајмиште), у Винковцима и Сиску. У свима њима, подједнако са одраслима, Голготу су доживљавала и деца. Разлике није било.

¹²² Исто, 232-236.

¹²³ Диздар З., *Логори на подручју сјeverозападне Хрватске 1941-1945*, „Часопис за савремену повијест“, бр. 1-2, Загреб 1990, 105.

Први усташки логор у коме су убијана и деца формиран је 25. јуна 1941. у Слани на отоку Пагу, а ликвидираан је већ средином августа, јер је ово подручје припало италијанској окупационој зони. У недовршеним баракама су били смештени мушкарци, а жене и деца на голом камену под отвореним небом. Храну готово да нису ни добијали и скапавали су од глади и жеђи. Према непотпуним подацима, за 45 дана је кроз овај логор прошло око 16.000 заточеника. Логораши су свакодневно убијани код Фурнаже, већи број је удављен у мору, а више од 3.000 Срба је отпремљено на губилиште Јадовно на Велебиту.

О страхотама у овом логору је исказ дао Јосо Орепковић, деветнаестогодишњи усташа, кога су у лето 1942. заробили партизани на ратишту код Коренице у Лици. На питање иследника како је тако млад могао да врши онако ужасна клања нејачи око Коренице, Орепковић је одговорио: „Као ђак госпићке гимназије ступио сам 1939. у вјерску организацију 'Крижаре', гдје сам слушао предавања против Срба и комуниста. Одмах по расулу југословенске војске ступио сам у усташе. Са још неким Госпићанима одређен сам у логор Слано на отоку Пагу. Ту су се налазили Срби и Јевреји, а било је и Хрвата – љевичара. Био сам запањен кад сам видио како муче оне људе. Спавали су под ведрим небом у жици, за храну им нису давали ништа осим сланих риба, али им воде нису давали и многи су полудили од жеђи. Једном нам је наређено да нову скупину заточеника одведемо на море и поубијамо. Ја и неки моји другови то нисмо могли. Говорили су нам да није усташа онај тко не може с весељем да убије Србина. Нама млађима су давали вина и ликере, доводили заточене дјевојке, свлачили их до гола и говорили да можемо узети коју хоћемо, али послѣје је морамо убити. Мени се на то гадило и јавно сам реаговао. Када је год дошао Лубурић, а он је често долазио, увијек је започињало масовно клање. Када су му рекли да неки од нас неће да убијају, све нас је постројио и одржао говор нагласивши да је сваки усташа издајица који не може да убије Србина. Када ме је Лубурић извео пред строј, донијели су двоје мале двогодишње дјеце. Једно дијете је предао мени и наредио да га закољем. Када сам одговорио да не могу, он је извадио нож и заклао предамном дијете рекавши: 'Ево, овако се то ради'. Мени се од дјечје крви завртило у глави. Тада је Лубурић викнуо да дигнем десну ногу. Када сам то учинио он је под ногу ставио оно друго дијете и заповиједио: 'Удри'. Када сам ударио ногом и згњечио дијетету главу, Лубурић ме је потапшао по рамену и рекао 'Браво! Бићеш ти добар усташа'. Касније, када је Слано ликвидирао и сви заточеници побијени, послан сам у котар Кореницу на чишћење Срба. Што сам ту радио, знате...¹²⁴

¹²⁴ Бален Ш., *Павелић*, 78, 80.

Још један документ из архиве италијанске окупационе војске сведочи о злочинима у усташком логору Слана. Реч је о ексхумацији убијених заточеника у Фурнажи. У извештају дезинфекционе секције од 22. септембра 1941, између осталог се наводи: „...Послије уклоњеног камења с насуте земље, помаљају се бројне руке везане жицом, босе или каткад обувене ноге, главе с изобличеним лицем. Убијени су митраљезима или рањени хладним оружјем. Многи су набацани с главом надоље, други згрчени, а неки у невјероватним положајима. Готово сви мушки лешеве имали су горње и доње удове везане жицом за електричну струју.

Код многих лешева било је могуће констатирати смртне ране од хладног оружја. Једној младој жени потпуно су одрезане дојке оштрим ножем. У двије јаме нашли смо жене с дјецом, а у другим јамама били су измијешани мушкарци, жене и дјеца... Извадили смо и спалили 791 тијело.... Од тих лешева било је 407 мушкараца, 293 жене и 91 дијете у доби до 15 година. Међу овима било је једно дијете у повоју од 5 мјесеци...“¹²⁵

Сабирни логор Крушчица код Травника је основан почетком августа 1941, када су пристигли први транспорти Јевреја, највише жена и деце из Сарајева и других места у Босни. Кроз логор је прошло око 4.000 особа. У септембру 1941, из логора у Крушчици су издвојени мушкарци старији од 14 година и одведени у Јасеновац, а жене и деца су транспортовани у новоосновани логор у Лоборграду. Услови у логору Крушчица су били несношљиви, исхрана очајна, жене су на ђубришту сакупљале коре од кромпира за децу, у баракама је владала велика нечистоћа, а усташе су свакодневно тукли заточенице и тако примењивали методе исцрпљивања. На исти начин су терорисали и децу.¹²⁶

Логор у Лоборграду код Златара је основан 6. октобра 1941. и био је једини логор у НДХ који су Немци задржали непосредно под својом управом све до његовог расформирања у октобру 1942. године. Логор се налазио у старом дворцу породице Кеглевић у Лобору. Из логора у Крушчици код Травника је допремљен први транспорт од 1.370 исцрпљених жена и деце, од којих су више од 1.000 биле Јеврејке са децом, а остали су припадали српској националности.

У том првом транспорту је било 300 деце млађе од 14 година и 60 старица. Укупно је кроз овај логор прошло око 2.000 жена и деце, од којих 1.700 Јеврејки и 300 Српкиња са децом. Услед окрутних поступака логорске управе, нехигијенских прилика, лоше исхране, исцрпљености и болести, за кратко време је умрло 200 заточеница са децом, које су затим наге покопане уз логорску ограду. У августу 1942, Немци су већину

¹²⁵ Овај извештај има посебну вредност зато што је урађен непосредно после извршених злочина; Прешерн М., *Усташки логори*, Загреб 1990, 100.

¹²⁶ Исто, 102.

заточених из логора у Лоборграду отпремили у Аушвиц, где су сви, из четири транспорта, ликвидирани.¹²⁷

Овој групи усташких губилишта припадао је и сабирни логор у Ђакову, који је био место интернације јеврејских и мањим делом српских жена и деце. Основан је почетком децембра 1941. у напуштеном млину „Греда“, власништву ђаковачке бискупије, а ликвидирау у јулу 1942. Према непотпуним списковима, кроз логор у Ђакову је прошло око 3.000 особа, међу којима је било 684 деце, и то 336 дечака и 348 девојчица млађих од 14 година.¹²⁸

Према једном извештају од 20. марта 1942, у ђаковачком логору се налазило 874 деце оба пола.¹²⁹

О поступцима усташа у овом логору сведочио је Ото Брејер: „Приликом транспортовања у логор у Ђакову, усташе би заточеницима наредиле до посједају на патос камиона које би прекрили дебелим церадама. Онда је по неколико усташа скакало на камион, газило ногама церадом покривене заточенике и тукло кундацима до бесвијести.“¹³⁰

У логору Ђаково, усташе су свакодневно летвама, корбачима и другим предметима тукли логорашице. У понижавању заточеница се нарочито истицао усташа Коста Совиљ.

И са децом се поступало сурово. Нарочито се у мучењу деце истицао управник логора Јосип Матијевић. Окупљеној деци у логорском кругу би бацао комаде хлеба, садистички уживајући у томе како се малишани, хронично изгладнели, међусобно туку и безобзирно отимају за комадић хлеба. Често је међу децу пуштао пса вучјака, који их је бесно нападао, У свом исказу, сведок Антун Милер овако описује једно иживљавање овог усташког садисте:

„...Прије сељења самог логора били смо ја и мој отац у башти. Наша кућа налазила се у сусједству млина 'Цереале'. Чули смо одједном вику и лајање пса. Ми смо погледали кроз тарабу и видели смо гдје један дјечак из логора у старости од 10 до 11 година трчи а за њим један пас вучјак. Пас је заграбио дијете зубима и откинуо му комад меса. Дијете је плакало, врискало и бјежало према логору. У дворишту га је пас поново достигао и опет му откинуо комад меса. То је видео један усташа из логора те ухватио дијете за руку и одвукао га у магацин. Касније смо чули како се дијете дерало и запомагало, све тише и тише, док није умукло. То је све гледала мајка дјетета. Док је дијете викало у магацину, чули

¹²⁷ Жене Хрватске у НОБ, књ. II, Загреб 1955, 366.

¹²⁸ З. Васиљевић, *Сабирни логор Ђаково*, Зборник Центра за друштвена истраживања Славоније и Барање, Славонски Брод 1985, 187.

¹²⁹ Н. Ленгел-Кризман, *Прилог проучавању терора у НДХ*, Зборник радова, Повијесни прилози, бр. 4, Загреб 1985, 28.

¹³⁰ *Злочини окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији*, 90.

смо уједно и лајања пса и свирање хармонике коју је свирао усташа Рупчић. То је мучење трајало око један сат.¹³¹

Према списку који је урадио др Павле Вински, у усташком логору Баково је од децембра 1941. до јула 1942. умрло 512 одраслих особа и 57 деце млађе од 10 година.¹³² Коначна ликвидација ђаковачких заточеника извршена је у јулу 1942. У три групе, од 800 до 1.000, заточенице су пребачене у Јасеновац.

Алберт Маестро о томе сведочи: „Транспорти из Бакова нису улазили у јасеновачки логор. Жене су данима стајале у затвореним вагонима на слепом колосеку код Циглане на највећој врућини. На избежумљене вапаје за водом нико се није освртао. Сваки дан су из вагона избацивани мртви, жене и деца. На крају су сви превезени преко Саве на Градину, где су поубијани.“¹³³

И Тења код Осијека је претворена у логор за Јевреје. У јануару 1942, део насеља је ограђен бодљикавом жицом и започела је изградња барака и других логорских објеката. У овом логору је заточено око 3.000 Јевреја са подручја Осијека, Шида, Ораховице, Напица, Бакова, Вуковара и Валпова. Међу њима је било више од 700 деце. Већ 15. августа 1942, усташки логор у Тењи је престао да постоји. Његови заточеници су у сточним вагонима транспортовани у Аушвиц. Из овог немачког логора се после рата вратило само десетак одраслих. Од 700 деце из логора у Тењи, из Аушвица се није вратило ниједно.¹³⁴

Јасеновачко стратиште, које се од Крапја до Старе Градишке простире на површини од 210 квадратних километара, по ужасима је први, а по жртвама трећи концентрациони логор у окупираној Европи. Усташки логор у Јасеновцу је основан по узору на наци-фашистичке логоре средином августа 1941. године. Поглавник НДХ Анте Павелић је ово губилиште у мочварном Лоњском пољу, међу рекама Савом, Уном и Стругом, назвао „Сабирни и радни логор“. Народ је тој масовној гробници дао право име – логор смрти. Колико је у јасеновачком логору за време његовог постојања убијено Срба, Јевреја, Рома, Муслимана, Хрвата и припадника других народа, вероватно се никада неће тачно сазнати, али се поуздано зна да су смрти у овом усташком логору биле најстрашније. Граница између живота и смрти била је овде потпуно избрисана. Нигде као у Јасеновцу није човек пао у дубљи понор.

Артур Хефнер, официр за транспорт, у свом извештају од 18. новембра 1942. је записао следеће: „Под појмом концентрациони логор Ја-

¹³¹ З. Васиљевић, *нав. дело*, 203-204.

¹³² Булајић М., *н. д.*, књ. 2, 741-758.

¹³³ Васиљевић З., *н. д.*, 208.

¹³⁴ Ленгел-Кризман Н., *н. д.*, 31.

сеновац треба подразумевати комплекс више логора, који су један од другог удаљени више километара, груписани око Јасеновца. Без обзира на пропаганду логора, ту се ради о логору најгоре врсте, који се може упоредити са Дантеовим 'Инферно'.¹³⁵ Рекли су о Јасеновцу и многи други што су имали рећи.

Прве процене је дала Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, док су трагови злочина били још свежи, 1945. године. Комисија је своје процене заснивала на исказима преживелих логораша, сачуваним документима, признањима усташких зликоваца из Јасеновца, на материјалним остацима лешева заточеника, великим гробницама на јасеновачким локалитетима, гомилама пепела после спаљивања лешева, истраживањима судско-медицинских екипа и других трагова злочина.

На основу тих налаза је 15. новембра 1945. сачињен Записник бр. 4547/45, у којем стоји да је „у систему јасеновачких логора убијено између 500.000 и 600.000 људи, жена и деце“.¹³⁶

Од 1946. до лета 1991. године, кад је уташено Спомен-подручје и разорен Меморијални музеј, укрштали су се различити докази о броју убијених у Јасеновцу. Разлике су невероватне и крећу се од 20.000 до више од милион жртава. Фрањо Кухарић, загребачки надбискуп, у свом говору 10. фебруара 1981, поводом 21-годишњице смрти кардинала Алојзија Степинца, каже „да су срамне лажи рећи да су католички свећеници били команданти у тој људској кланици! Овом оптужбом жели се учинити кардинала Степинца одговорним за 40.000 жртава које се приписују логору Јасеновац“.¹³⁷ Мирко Першен у својој студији *Усташки логори* пише: „Укупан број жртава у свим усташким логорима може износити стотинак тисућа људи убијених и уморених од изнемоглости и болести. И то је голема бројка. Сасвим точан број немогуће је утврдити, али засигурно је ријеч о распону од 80 до 120 тисућа. Укупан број убијених у Јасеновцу креће се у распону од 60 до 80 тисућа.“¹³⁸ Велимир Терзић у својој обимној студији *Слом Краљевине Југославије* каже на једном месту: „Само до краја 1943. у Јасеновцу је поубијано најмање 600.000 људи, највише Срба, Јевреја, Цигана и Хрвата антифашиста.“¹³⁹ Иван Супек констатује: „Јасеновачки логор био је највеће губилиште НДХ. Према Статистичком заводу било је ондје побијено око 50.000 затвореника; највише Хрвата ле-

¹³⁵ АВИИ, На, НАВ-Т-501, р. 265, с. 180; Милетић Антун, *Концентрациони логор Јасеновац 1941–1945*, документи, књ. I, Београд 1986, 525.

¹³⁶ *Злочини у логору Јасеновац*, Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Загреб 1946, 38.

¹³⁷ Дедијер Владимир, *Ватикан и Јасеновац*, документи, Београд 1987, 651.

¹³⁸ Першеи М., н. д., 328–329.

¹³⁹ Терзић В., *Слом Краљевине Југославије*, књ. 2, Београд 1982, 610.

вичара, па Срба, Цигана и Жидова.¹⁴⁰ Радомир Булатовић је на основу антрополошких истраживања израчунао да је у Јасеновцу страдало више од 1.110.000 мушкараца, жена и деце.¹⁴¹

И, најзад, Фрањо Туђман пише: „У јасеновачком логору стварно је страдало неколико (вјероватно 3 до 4) десетака тисућа заточеника. Понајвише Цигана, па Жидова и Срба, а и Хрвата. Увјерен сам да се тај број може тачно утврдити – осим за Цигане – даљим суставним истраживањем.“¹⁴² Међутим, Фрањо Туђман је на Мировној конференцији о Југославији у Хагу 5. новембра 1991, побијајући најчешће изношену бројку од 700.000 убијених Срба у Јасеновцу, оповргао све своје раније тврдње и свео број јасеновачких жртава на „20 тисућа“.¹⁴³

Преживели логораш Мато Кудумија је овако описао јасеновачку трагедију: „Када би се јасеновачки костури враћали влаковима у живот да освете своју страшну смрт, испред нас би прошло петнаест тисућа вагона, а у сваком по четрдесет костура.“¹⁴⁴

Усташки логор у Јасеновцу је највећа дечја гробница на нашем тлу. За 1.352 дана, јасеновачко стратиште је прогутало више од 20.000 дечака и девојчица (Срба, Јевреја, Рома) млађих од 14 година. За њих 10.500 су прикупљена имена са основним биографским подацима.¹⁴⁵ Деца у усташким логорима, посебно на јасеновачком стратишту, највећу агонију су доживела у пролеће и лето 1942, после немачко-усташких операција на Козару.

Главни штаб поглавника је већ 27. априла 1942. свим јединицама и институцијама упутио допис следеће садржине: „Сабирни и радни логор у Јасеновцу може примити неограничени број заточеника. У вези с тим налаже се свим подручним установама да се комунисте и све друге до којих се дође приликом чишћења подручја у којем се врши оружана дјелатност имају одпремити у сабирни логор Јасеновац.“¹⁴⁶

У пролеће 1942, када је девет милиона фашистичких војника мрвило Европу, на Козари, у самом средишту НДХ, забележене су крупне партизанске победе, а тиме и угрожени немачки војно-привредни интере-

¹⁴⁰ Дедијер Владимир и Милетић Антун, *Против заборава и табуа, Јасеновац 1941–1991*, Сарајево 1991, 60.

¹⁴¹ Булатовић Р., *Концентрациони логор Јасеновац са посебним освртом на Доњу Градину*, Сарајево 1990, 412–413.

¹⁴² Туђман Ф., *Беспућа повијесне збиљности*, Загреб 1990, 316.

¹⁴³ „Вечерње новости“, 14. новембар 1991.

¹⁴⁴ Кудумија М., *Градишка није заостала, у: Отпор у жицама, сећања заточеника*, књ. I, Београд 1969, 583.

¹⁴⁵ Досадашњим истраживањем, аутор је дошао до чињеница које утврђују број од 20.000 убијене и на други начин уморене деце на јасеновачком стратишту. Исто тако је установио списак са основним подацима за 10.500 малишана са Баније, из Славоније, Босанске посавине и са козарачког подручја чији су животи уташени у усташком систему.

¹⁴⁶ АВИИ, фонд НДХ, к. 79, рег. бр. 32/1-1.

си (извлачење железне руде из Љубовије и саобраћајница Беч-Атина). Припреме за офанзиву на Козару су доведене до краја на саветовању у Штабу немачких оружаних снага за Југоисток у Арсаклију у Грчкој 20. маја 1942, кад је одлучено да се „устаничком покрету на Козари дефинитивно сломи кичма“, да се цео крај „очисти и пацификује“. За извршење овога задатка је формирана борбена група „Западна Босна“ (Kampfgruppe Westbosnien). Штаб групе се састојао од 29 официра немачког Вермахта, претежно Аустријанаца, у којем је значајну улогу имао и млади поручник Курт Валдхајм, доцнији дугогодишњи генерални секретар Уједињених нација, потом председник Аустрије, и петорица функционера усташке НДХ. За команданта борбене групе „Западна Босна“ постављен је генерал-мајор Фридрих Штал, који је „као млади поручник аустроугарске војске омрзнуо словенске варваре“. Убрзо затим, 10. јуна 1942, започела је највећа офанзива која је те године вођена на југословенском ратишту. На одред од 3.500 партизана и ненаоружани народ Козаре у збеговима кренуло је 11.000 официра, подофицира и војника Вермахта, 20.000 усташко-домобранских снага и 2.000 четника Уроша Дреновића и Вукашина Марчетића, што је са ојачаним околним гарнизонима, помоћним јединицама и мониторима мађарске ратне флоте на Сави износило око 35.000 војника опремљених најсавременијим наоружањем у Другом светском рату. Сем тога, борбена група је располагала организованим обавештајним апаратом, са 17 снажних пунктова распоређених око оперативног подручја. Обавештајци су располагали са већим бројем радио-станица и јатом од 120 голубова-писмоноша допремљених из Беча. За претрес Козаре и откривање партизанских склоништа, из Београда и Берлина је доведено 65 паса трагача и њихових водича, „неопходних за потребе овог оперативног подручја“.¹⁴⁷

Посебним смерницама је регулисан поступак према становништву. По њима је требало да се целокупно становништво с подручја операција исели и спроведе у сабирне центре – Стару Градишку и Приједор, односно концентрациони логор Јасеновац. Прецизније одредбе су се односиле на мушкарце старије од 14 година, на млађе жене и девојке, које према фиреровој заповести треба транспортовати на рад у Немачку, док старије особе, жене и децу раселити. „Сва лица затечена у борби стрељати. Све становништво похватати и спровести у сабирне центре. Мушка лица старија од 14 година треба ухватити и спровести у сабирни логор Стара Градишка или Дубица. При покушају бекства треба без милости употребити ватрено оружје. Тко особе које долазе из Козаре и Просаре пропусти или након заробљавања ослободи, бити ће стављен пред ратни суд.“¹⁴⁸

¹⁴⁷ Архив ССУП, *Немачка обавештајна служба у НДХ*, књ. 4, Београд 1958, 239-242.

¹⁴⁸ *Зборник НОР*, документи немачког Рајха, том XII, књ. 2, док. бр. 85, 110, 112.

У време операција, све је било под командом Шталовог штаба, када су сви закони и све норме о понашању људи престали да важе. Сви Козарчани са подручја операција били су изложени најсвирепијем уништењу. Хајка на људе је у пуној мери показала зверско лице нацизма. Убијани су мушкарци, жене и деца у свакој козарачкој авлији, чак и старци у болесничким постељама. Ево неколико фрагмената из извештаја немачко-усташких јединица:

Група „Боровски“: губици код непријатеља – 47 мртвих и 36 заробљених. Стрељано за одмазду 57 партизана и две жене.

Група „Ведел“: ’Да би се документовало постојање немачких трупа, чете ће поново продрети у простор Марини и тући све што се тамо налази (људе, жене, децу).’

Прва и Друга усташка бојна: нађено 140 мртвих партизана, ухваћено 14 жена, 13 деце и 169 грла стоке.

Усташка бојна „Девчић“: у борби код Моштанице убила 18 партизана и двојицу заробила.

Усташка бојна потпуковника Шимића: убијено 17 мушкараца, шест жена, 11 деце и заплењено 38 воловских запрега, 56 крава и 138 грла разне друге стоке.¹⁴⁹

Заповест и похвала генерала Штала борбеној групи „Западна Босна“ од 18. јула 1942. дубоко је утиснута у најкрвавију хронику козарачког народа. У њој се између осталог наводи: „Данашњим даном завршен је подухват борбене групе на простору Козаре и Просаре. Цјелокупно становништво опкољеног подручја је исељено, те је тако проведено темељито чишћење простора. Тај успјех је био могућ зато што је сваки војник уложио све своје силе да и овдје истријеби болшевизам, створи мир и ред у овом простору који је за Њемачку политички и географски од изузетне важности у осигуравању путева преко Грчке и Крита до Африке, а тиме и источног крила Рајха.“¹⁵⁰

У другој заповести генерала Штала од 1. августа 1942, између осталог се наводи: „Након побједе на Козари и Просари очишћен је простор у луку Уне и Сане. Партизани су тиме изгубили 4.307 мртвих и 10.592 заробљених и пребјеглих од којих је 1.590 упућено у Њемачку, а 2.774 у Норвешку. Међу њима је 3.000 дјете и жена.“¹⁵¹

Да је геноцид над становништвом овог подручја плански припремљен и изведен види се и из писма Младена Лорковића, министра вањских

¹⁴⁹ *Козара у НОБ*, радови са научног скупа одржаног 27. и 28. октобра 1977, Приједор 1988, 195–213.

¹⁵⁰ АВИИ, к. 54, рег. бр. 17/147.

¹⁵¹ Немачка команда је извештавала о успесима својих јединица, о убијенима и заробљенима на страни противника. АВИИ, к. 8, рег. бр. 34/110; *Зборник НОР*, том XII, књ. 2, док. бр. 117.

послова НДХ, које је упутио дипломатским представницима у септембру 1942, у коме се, између осталог, каже: „...Хрватска држава не може постојати ако у њој живи 1.800.000 Срба и ако ми за леђима имадемо снажну српску државу која би увијек засизала у наша подручја и представљала вјечну опасност за нас... Стога је срећа за нас што је до успоставе НДХ дошло у оваквим временима, јер само сада можемо ријешити тај проблем: ми стога настојимо да нестане Срба из наших земаља и у том правцу је већ много учињено. Ево ја сам се ових дана вратио с подручја Козаре, 60 километара дуго и готово исто толико широко подручје, које је било настањено искључиво Србима, данас је празно згариште...“¹⁵²

Немачка команда је извештавала само о успесима својих јединица, те о броју убијених и заробљених на страни противника. И ДНБ – Немачки извештајни биро – и немачка штампа су објавили коминике о операцији против комуниста партизана на Козари. Није то био последњи чин козарачке драме. О пустошењу 150 козарачких села, прогону нејачи и плачки имовине, штампа није писала. Усташке јединице под командом Шталовог штаба извршиле су масовне злочине над „ухваћеним партизанима са Козаре“. Тада је убијено 1.600 мушкараца, жена и деце на дубичком гробљу, 800 код пиране у дубичкој равни, 700 у дубичким кречанама.

Др Оскару Турини, опуномоћеном министру у влади НДХ и члану Шталовог штаба, било је поверено да „за вријеме војних подхвата приликом разбијања Комунистичке тврђаве на Козари организује прикупљање стоке и земаљских плодова са испражњених посједа“.¹⁵³ Тако је са десет сабиралишта око Козаре сакупљено 25.365 грла крупне стоке и распоређено за војску, приплод, клање и извоз за Немачку. Извршена је расподела и 116.750 метричких центи разних житарица.¹⁵⁴

Историја људског рода готово да и не бележи такву трагедију каквој је био изложен народ Поткозарја у лето 1942. Већ у првој половини јула је завршен темељит претрес Козаре и тада је, према изворима НДХ, у усташке сабирне и концентрационе логоре, највише на јасеновачко стратиште, одведено укупно 70.500 Козарчана, а са њима и 23.858 деце. Од тог броја, 26.000 је дотерано у сабирни логор Церовљани код Босанске Дубице, 8.400 у Јасеновац, 12.300 у Млаку, Јабланац и Стару Градишку, 7.300 у Новску, Грабовац, Пакленицу, Рајиће, Лађевац и Бодеграје, 14.500 у Приједор и 2.000 лица у Костајницу.¹⁵⁵ Прогнани народ са Козаре на-

¹⁵² Студија 3. Диздара, *Усташтво*, Архив VII, к. 10, рег. бр. 2/1216, стр. 54; Башић Р., *Устанак и борбе на Козари 1941–1942*, Београд 1957, 261.

¹⁵³ Архив Хрватске, фонд НДХ, Нова Градишка, инв. бр. 10818; Извештај завода за колонизацију од 25. октобра 1942.

¹⁵⁴ Лукач Д., *Лијевче и лијевчанско поткозарје 1941–1945*, Београд 1991, 157–162.

¹⁵⁵ *Национални парк „Козара“ – историјски елаборат*, Завод за заштиту споменика културе, Сарајево 1970, 263.

зван је избеглицама. О њему су се бринуле усташе. Одлучено је да се капацитети логора Стара Градишка и Јасеновац искористе за издвајање партизана и њихових сапутника и за добијање радне снаге за Рајх.

Распоред козарачке деце у усташким сабирним и концентрационим логорима био је следећи: у Стару Градишку је дотерано више од 10.000 малишана, у Млаку и Јабланац 5.683, у Новску 1.400, у логор код Приједора 2.450, на Церовљане код Дубице 2.000, у централни део јасеновачког логора више од 1.300, док је у немачки логор Сајмиште у Земуну отерано око 1.000 деце.¹⁵⁶ Током јуна и јула 1942, свакодневно су у логор допремани велики транспорти становништва, мушкарци, жене и деца, са имовином коју су могли понети и која им је овде одузета. На најдрастичнији начин су одвајна деца од родитеља. Смештена по логорским подрумима и таванима, или у жицама под ведрим небом, деца су брзо била захваћена најразличитијим болестима, тако да је у неким логорима дневно умирало и по педесеторо деце.¹⁵⁷

Из обимне грађе сведочанстава о масовном страдању деце у усташким логорима, пронађених и прикупљених непосредно после рата, изнећемо само неке примере. О стању у логору Стара Градишка говори и извештај немачког натпоручника Шмит Забиерова из Уреда ваздухопловног аташеа, који је са опуномоћеником Министарства иностраних послова немачког Рајха др Петерсоном посетио логор 12. јуна 1942, у циљу преузимања радне снаге за ваздухопловне творнице у Немачкој. У извештају се између осталог каже: „Заточеници који се тамо налазе региструју се од православца и управа није могла да пружи никакве податке о њиховом броју, али се цијени на више хиљада, претежно жена и дјеце. До 12. јуна 1942. пребачено је у Њемачку за рад у пољопривреди 2.500 особа. Како се могу упутити обитељи са старијом дјецом, она најмања су препуштена бризи хрватске државе. Нужна посљедица тога је, значи, одвајање. У једном дворишту видео сам стотине дјеце, већ одвојене од њихових мајки, како чекају на своју даљу судбину. Санитарних уређаја нема, дјеца леже на дворишту под ведрим небом и вапију за водом и храном...”¹⁵⁸

Златко Мунко је о усташким злочинима над децом, у свом сећању на заточеништво у Старој Градишки, записао: „На захтјев Нијемаца, здравији јачи мушкарци и жене отјерани су на рад у Рајх. Мању дјецу усташе су насилно раздвојиле од мајки и смјестиле у одвојени дио логора. Изгладњела беспомоћна дјеца су се нагло поразбољевала и почела масовно умирати.”¹⁵⁹ Јелка Цихабер из Земуна, заточеница женског логора

¹⁵⁶ Лукић Драгоје, н. д., 22; Исти, *Дјеца Босанске крајине у НОБ*, „Војноисторијски гласник“, бр. 1, Београд 1981, 197.

¹⁵⁷ Исто; аутор је сведок догађаја које описује.

¹⁵⁸ *Отпор у жицама, сећања заточеника*, књ. 1, Београд 1969, 528–529.

¹⁵⁹ Исто, 527.

у Старој Градишци, записала је: „Највећи број дјеце са Козаре одвојен је од родитеља и смјештен у посебне одаје логорске економије. У неопитно тешким условима дјеца су брзо физички смањавала и постајала плијен свакојаких заразних болести. Поред тога, усташе су масовно ликвидирале ову дјецу тако што су у оскудну храну додавале извјесне количине масне соде.“¹⁶⁰

Драгица Кликић-Филиповић, која је у логору Стара Градишка провела више од двије године, овако описује страдање деце: „У љето 1942. године више пута се пунио и празнио логорски простор народом са Козаре који је овдје дотјериван са свом својом покретном имовином. На једној чистини унутар логора вршено је разврставање, одузимања имовина и одвајања дјеца од родитеља, жене од мушкараца. Одатле су се данима могли слушати само јауци. И жене су раздвајане у двије групе: способне за рад у Њемачкој су камионима пребацивали на жељезничку станицу Окучани, а старије и немоћне су изводили из логора на мјеста одређена за ликвидације. Њихову крваву одјећу смо данима прале и сортирале у складишту. Одвојену дјецу у прљавим просторијама брзо је захватила дизентерија. Лежала су непомично и мртва и жива заједно. Умирало их је и по двадесеторо дневно. Анте Врбан, који је надзирао читав логорски простор, наредио је једној групи заточеница да пренесу дјецу у неке друге просторије. И док су жене у ћемадима преносиле дјецу и трпале једно на друго, Врбан је с пиштољем у руци стајао поред њих. Сва ова дјеца су исте ноћи погушена плином.“¹⁶¹

Ево како је Ђордана Фридлендер описала своје најтеже дане у Старој Градишци: „У српњу 1942. са Козаре је пристизало у логор и по 5.000 жена и дјеце. Усташа Анте Врбан одредио је нас 20 заточеница хрватског женског логора да се бринемо о дјеци која ће, наводно, бити усташка младеж. Било је ужасно гледати мајке када су им отимали дјецу и гурали на један испражњен логорски простор. Једног јутра нам је наређено да покупимо дјецу што су преко ноћи озебла и по њима пала роса и да их пренесемо у просторије приземне зграде која се налазила непосредно уз злогласну 'Кулу'. Преносили смо их и по петнаесторо у једном ћемету. Собе смо напуниле и преко метра висине, трпајући једно на друго. И док смо ми ишле по сједећу туру, она већ донесена су се размилела тако да нисмо могле проћи кроз врата а да их не погазимо. За једно дијете које је лежало поред врата са ножицом преко прага, Врбан ми је довикнуо: 'Гурни га, није ти га мајка родила'. И док сам се ја коле-

¹⁶⁰ Земаљска комисија Војводине о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача, *Елаборат о злочинима у Јасеновцу*, 169 (копија у поседу аутора).

¹⁶¹ Архив Хрватске, Загреб, фонд Јавног тужилаштва Хрватске, књ. 2 (копија у поседу аутора).

бала да то учиним, он је зграбио дијете за ногу и лупио дјечјом главом по зиду. Када су просторије напуњене тако да се више није могло угурати ниједно дијете, Врбан је донио циклон. Послије тога, недалеко од логора, гробари су ископали 11 великих рака у које су покопана угушена дјеца. Иначе, гробари у Старој Градишци могли су да живе најдуже 14-20 дана. Онда су и они убијани.¹⁶²

Маријана Амулић, такође заточеница женског логора у Старој Градишци, сведочила је о овом злочину: „Тога дана у логор су дошли Макс Лубурић, Љубо Милош, Ивица Матковић са групом нама непознатих усташа. Разлог те посјете био је одузимање дјеце од родитеља. Ужасавајућа вриска мајки и плач дјеце. Слика је била стравична, поразна. Већа дјеца су бјежала, покушавала да се сакрију. Настало је звјерско батинање, кундачење. Жене су биле избезумљене, тукле су се са усташама за своју дјецу. Све је било узалуд. Дјеца су лежала беспомоћна, без снаге за плач. Умирала су полако и тихо. О њима се бринуло двадесет логорашица, беспомоћних као и дјеца што су била. Када нам је наређено да смјестимо дјецу у двије просторије једне приземне зграде у кругу логора, Анте Врбан, усташки поручник у заповједништву логора, залијепо је прозоре са папиром и са маском на лицу убацио цијанкалиј у просторије са дјецом. Потом је залијепо и улазна врата. У логору је послје тог језивог уморства завладала ужасна тишина.¹⁶³

О стравичним поступцима према деци у логору Стара Градишка говори и ови подаци. Влатка Новак из Вуковара, заточеница женског логора, између осталог каже: „Радећи једно вријеме у заповједништву логора на исписивању упутница за рад у Њемачкој, имала сам прилику да видим страхоте кроз које су пролазила дјеца. Одвојена од родитеља она су брзо била захваћена многобројним болестима, а највише дизентеријом. Она су за храну добијала неку пљесниву кукурузу, после које су падала. Она дјеца која су још била жива, личила су на живе костуре. Нису више могла ходати већ су гола лежала на поду у текућини која је из њих излазила. У том брлогу било је неколико стотина мале дјеце од дојенчета до мало старијих. Њих је Анте Врбан погушио циклоном...“¹⁶⁴

Иванка Јадан, такође заточеница женског логора у Старој Градишци, записала је о масовном помору деце у овом логору: „На улазним вратима у логор и ја сам са Бешком Фртић, Драгицом Дворшчак, Марицом Патаки, Мацом и Бранком Гојак, била приморана да од матера одузимам дјецу и да их по 150 смјештамо у обичну просторију величине 4×4 м².

¹⁶² Милатовић М., *Случај Андрије Хебранга*, Београд 1952, 38.

¹⁶³ *Отпор у жицама*, 532-545.

¹⁶⁴ Архив Хрватске, Загреб, фонд Јавног тужилаштва, к. 320/51 (копија у поседу аутора).

Дјеца су морала бити свучена до гола. Првих пет дана нису добијала готово ништа за јело. Били су то страшни призори. Дјеца су се бацала по поду, гризла до крви своје ручице и умирала од глади и жеђи. Послије пет дана дјеци је донесен пасуљ скухан са масном содом, тј. са содом за прање рубља. Свједок сам догађаја гушења дјеце цијанкалијем. Двије просторије су напуњене дјецом до двије–три године. Набацана су као клипови кукуруза, а онда је Анте Врбан убацио плин. И поступак око укопа те дјеце био је страшан. Лопатама и вилама она су товарена на таљиге и одвожена до ископаних јама. Због оваквих уморстава од 3.300 дјеце, колико смо ми одузеле од родитеља, у животу је остало само 80 јачих и отпорнијих мушкарчића. То ми је познато јер сам једна од ријетких заточеница која је радила на попису одузете дјеце.¹⁶⁵

Анте Врбан, усташки бојник и члан управе логора Стара Градишка, један од најтежих ратних злочинаца, на процесу Љуби Милошу, Божида-ру Каврану и осталима 14. јула 1948, овако је одговарао на питања судије:

„– Јесте ли у исто вријеме отпремали људе на рад у Њемачку и ако јесте, колико?

– По мојем схваћању око 10.000.

– Је ли ту било жена?

– Било је и жена и дјеце. У почетку су одлазиле читаве фамилије, а касније смо слали само способне мушкарце и жене.

– Шта је било ако су те жене имале дјецу?

– Дјеца су се одузимала.

– Шта сте радили с том дјецом?

– Та дјеца су одређивана за домове у Сиску, Загребу, Јastreбарском и Феричанцима, а слабију дјецу ја сам отровао.

– Како сте их отровали, опишите то?

– Ја и Грубишић одвели смо их у двије собе, величине 4×4 метра, и онда сам бацрио плин – циклон.

– Колико је могло бити те дјеце?

– Отровао сам тако 63 дјеце.

– Колико су стара та дјеца била?

– Било их је од двије до десет година.¹⁶⁶

Марија Буждон Сломић, управница женског логора у Старој Градишци, ухваћена је непосредно после рата и осуђена на смрт вешањем. Говорећи о својим злочинима, она је пред народним судом између осталог изјавила: „Учествовала сам у масовном убијању. Детаљно се не могу сјетити свих злочина, али прво убиство непознате старице у кули логора Стара Градишка остало ми је у сјећању. Старицу сам повалила на под и

¹⁶⁵ Архив Хрватске, Загреб, Кр-33/56-2 (копија у поседу аутора).

¹⁶⁶ „Борба“, 15. јул 1948.

опалила јој метак у сљепоочницу. Послије тога припремала сам за клање стотине и стотине жена и дјеце. Најчешће се дешавало да су жене и дјеца вођени изван логора, те ликвидирани у Млаки и Јабланцу. Један дио од њих бацан је у Саву. Лешеве убијених жена и дјеце затрпавани су у заједничке јаме, док је над гробницом стављан само по један криж. Познато ми је да је извршено убиство доведене дјеце с Козаре, којих је могло бити близу 200 и то на тај начин што су била затворена у двије просторије, а прозори и врата добро затворени и залијељени папиром. Тада је убачен циклон и дјеца погушена. Када смо били сигурни да је циклон безопасан, онда су мртва дјеца изношена.“

Идентична судбина пратила је децу растурену по осталим сабирним центрима јасеновачког губилишта. Почетком јула 1942, распоред деце је био следећи: 700 Новска, 4.000 Уштица, 5.680 Млака и Јабланац, 5.000 Церовљани и 2.450 Приједор.¹⁶⁷ Више сведока је оставило потресне записе са овог стратишта о беспримерном страдању 17.830 малишана.

У обиласку неких сабирних логора 25. јула 1942, у пратњи Оскара Турине, опуномоћеног министра у НДХ и члана Шталовог штаба на Козари, налазио се и Михајло Комунишки из Министарства удружбе. Ево како он описује ту инспекцију: „Први логор који смо обишли налазио се у Новској крај Јасеновца. На запуштеном простору старе циглане тешко смо могли да распознамо људе, жене и дјецу од иловаче на којој су лежали. Жене са дјецом, у очајном стању, својим погледима тражили су милост. У овој циглани чамило је, на смрт осуђених 2.800 особа. Више од 700 била су дјеца. Под ударом невремена, мучена глађу и у прљавштини у којој су се налазила, мала дјеца су овдје умирала у групама. У другом логору који смо обишли, Уштица крај Јасеновца, стање је било још теже. Своју горку судбину, надомак Градине, овдје је чекало 8.000 жена и дјеце. Обишли смо и логор у Приједору који је тада припадао јасеновачкој управи. И овдје, на циглани лежало је око 4.000 заточеника, међу којима је било више од 2.500 дјеце.¹⁶⁸ Она су била у очајном стању. Очи су им биле сухе и испијене. Дјеца више нису имала снаге ни за плач. У Јабланац и Млаку нисмо ни стигли, и знали смо да је тамо много више заточеника у још горим условима од ових које смо видјели. Наш обилазак није имао никакве сврхе. Тим мученицима нико није помогао. Турина се само фотографисао и цинички смијао.“¹⁶⁹

¹⁶⁷ Лукић Драгоје, н. д., 28.

¹⁶⁸ Према дневном извештају од 28. јула 1942, у сабирном логору Приједор налазило се 4.228 заточеника: 654 мушкарца старија од 14 година, 1.124 жене старије од 14 година, 1.170 дечака испод 14 година, 1.280 девојчица испод 14 година – што значи да је тога дана у приједорском логору било укупно 2.450 деце; АВИИ, фонд НДХ, к. 197, рег. бр. 3/63.

¹⁶⁹ Архив Института радничког покрета Хрватске (даље АИХРПХ), АФЖ-лого-ри, 23/32 (копија извештаја на пет страна густо куцаног текста у поседу аутора).

Милан Ракас, из села Бистрице код Босанске Градишке, у својој опширној изјави, коју је 13. марта 1944. дао Комесаријату за избеглице у Београду, говори о агонији 16.000 Козарчана у сабирним логорима у Јабланцу и Млаки: „Неким чудом сам од Маркана Мостарчића, котарског претстојника у Босанској Градишки, успио добити пропусницу за Јабланац и Млаку да потражим више чланова моје породице. Морам одмах да кажем да нисам нашао никога. Када сам стигао у Јабланац, крајем јула 1942, био сам пренеражен оним што сам видео. Масу жена и дјеце на огромној пољани чувао је велики број усташа. Сваки час су се иживљавали са млађим женама. Чак су и дјевојчице отимали од мајки и одводили у шуме крај Струга. У Јабланцу сам затекао једну комисију у којој су била два љекара и четири сестре. Покушавали су да сузбију тифус који је харао читавим овим просторима и косио по 25 до 40 особа дневно. Дјеца су највише умирала, а она која су још била жива, изгледала су стравично. Видио сам како неки пију воду са Саве по којој су непрестано пливали лешеве. Усташе су овом народу одузели све што су са собом били довукли. Хиљаде грла стоке су већ били отпремили на жељезничку станицу у Јасеновцу. Од хране више није било ничега. Дјеца су пузећи чупкала травчице и трпала у уста. Али, ни њих више није било. У Млаки сам видео око 600 дјеце од три недјеље до шест година како леже беспомоћна у разрушеној православној цркви и чекају на своју даљу судбину. Нека су међу њима већ била мртва. У већини случајева њихове мајке су већ били отјерали у Њемачку или на пољске радове у Славонији.“¹⁷⁰

Др Никола Вдков, лекар из Загреба, упућен је с путним налогом 16. јула 1942. у логоре Јабланац и Млаку ради пружања лекарске помоћи „избеглицама из Босне“, односно вакцинисања против тифуса. Како је доживео ове логоре, др Вдков је 10. јула 1945. овако описао: „У Млаки сам се прикључио екипи др Жупана, Ауфа и Кlemenчића са којима је било и неколико болничарки Црвеног крижа. Одмах нам је било јасно да су нас наши претпостављени одабрали за рад у логорима јер смо били познати као непоћудни. Смјестили смо се у једну полуразрушену кућу и спавали по двојица у кревету. Логор се налазио под отвореним небом гдје је лежало у загађеном простору, прашини и блату више од 10.000 жена и дјеце. Покривали су се неким дроњцима што су им још били остали, чак и гранама са лишћем. Хране уопште више нису имали. Било је још доста стоке које су клале усташе искључиво за своје потребе. Овдје сам сазнао да су то све православци са Козаре. Мушкарце и младе жене су одвојили за рад у Њемачкој или су их отјерали у Јасеновац, док су старци, жене и дјеца остали на овој пољани крај савске обале. Њихове прилике су биле

¹⁷⁰ Дедијер Владимир и Милетић Антун, *Протеривање Срба са огњишта 1941–1944*, Београд 1989, 751–762.

ужасавајуће. Воду су једино могли узимати са Саве по којој су пливали лешеве људи и стоке. Болести, особито крвави пролив, су харале и сваког дана је умирало више жена и дјеце. Неколико дана прије нас, логоре је посјетио Оскар Турина и обећао помоћ у храни и лијековима. Али, од тога није било ништа. Када смо завршили наше цијељење били смо беспомоћни без лијекова за сваку даљу интервенцију. Склањали смо се само да не гледамо страшне муке тог народа. У Јабланцу је била иста ситуација гдје је умирало око 5.000 жена и дјеце. Једнога дана састао сам се са усташом Пичилијем, инжењером и конструктором јасеновачког крематоријума, а који је вршио надзор и над овим логорима. Када сам га замолио да помогне у храни и лијековима, категорично је одбио сваку помоћ додавши да их све, и жене и дјецу, треба поклати. Ово може да посвједочи његов шеф, заточеник у Јасеновцу, иначе бивши директор Алфа филма у Загребу. И заиста, када сам се враћао у Загреб кроз јасеновачки логор, видео сам те жене и дјецу како их усташе превозе скелом преко Саве у Градину.¹⁷¹

У немачки логор на Сајмишту код Београда је у два транспорта, 14. и 15. јула 1942, допремљено око 7.000 мушкараца и жена са Козаре старијег доба и око 800 деце узраста од 10 до 15 година. Пут до Београда је био изузетно тежак, јер је велики број људи био данима затворен у железничким вагонима без хране и воде. Када су истерани са београдске железничке станице у Карађорђеву улицу, многи су падали и једва се довукли до скеле, којом су преко Саве превезени на Сајмиште.¹⁷² Из групе од 5.521 заточеника са Козаре који су прошли кроз „болницу“, на Сајмишту су нашла смрт 4.554 лица.¹⁷³

О Козарчанима у немачком логору на Сајмишту говоре и ова документа: капетан Вернер Плуме и поручник Курт Валдхајм, чланови Штаповог штаба, били су надлежни за депортовање лица са Козаре у немачке логоре. Тако су од 13. јула до 12. августа 1942. упутили у логор на Сајмишту 7.887 Козарчана. Већ 14. августа 1942, командујући генерал и заповедник Србије Паул Бадер је преко немачког генерала у Загребу тражио да хрватска влада преузме заточенике са Козаре. У захтеву дословце пише: „У сабирном логору Земун (Сајмиште) смештени су поред осталих 537 мушких особа испод 17 година, међу њима има и од 12 година, и даље 3.475 мушкараца преко 50 година. Ови се више не могу употребити за

¹⁷¹ Архив Хрватске Загреб, фонд Јавног тужилаштва, II, к. 2, Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача бр. 2018 (копија у поседу аутора).

¹⁷² АВИИ, фонд НДХ, к. 312, рег. бр. 37/135; АВИИ, фонд Недића, к-2013, 29/3; шире: Ивановић Ј. и Вукмановић М., *Дани смрти на Сајмишту*, Нови Сад 1969.

¹⁷³ Списак пронађен у старој архиви Југословенске железнице налази се у АВИИ (копија у поседу аутора).

рад.¹⁷⁴ И већ крајем августа 1942, са Сајмишта је у Јасеновац враћен транспорт од око 800 деце.¹⁷⁵

Милош Батајић, четрнаестогодишњи дечак, преживели заточеник Сајмишта и логораш Јасеновца, овако је описао транспорт „возом ужаса“: „Тај поновни пут од Сајмишта до Јасеновца био је више него страшан. У затвореном вагону за стоку, без хране и воде, био сам окружен непрестаним умирањем. Издржао сам само зато што нам је речено да идемо кући. А ми смо истресени у логор Јасеновац.“¹⁷⁶

Сестре Мара и Видосава Суботић, девојчице са Козаре, овако су описале своје путовање од Сајмишта до Јасеновца: „Тек смо у возу сазнале да нас транспортују у Јасеновац. Наш вагон је био пун немоћних људи, који нису могли ни сједити, а камо ли стајати. Била је несносна врућина и неиздржљива жеђ, а воз је споро ишао или је сатима стајао у станицама. Усташе су јеле лубенице, а нама ни кору да баце. У нашем вагону је било већ више мртвих људи. И ја сам мислила – каже Видосава – да је дошао крај свему, када ме је неко свалио у јарак на гомилу непомичних људи. Колико је времена прошло док сам дошла к себи – не знам. Чула сам: Мару како шапуће: 'Живе смо, живе'.“¹⁷⁷

Средином 1941, усташке новине су писале о великим радовима на исушењу Лоњског поља. Овде се Јасеновац представља као радни логор и васпитна установа у коју се посрнула лица приводе „корисном раду, те им је пружена прилика да се на тај начин одуже народу и постану корисни чланови друштва. Њихов пријашњи рад била је политика – садашња наша политика јест рад“.¹⁷⁸ Тако је овај логор, посебно III-Ц, „Циглана“, симбол Јасеновца, највећег губилишта у овом делу окупиране Европе, преузео функцију средишњег логора на подручју НДХ.

Љубо Милош, један од команданата јасеновачког логора, на судском процесу групи усташких кољача, одржаном у јулу 1948, изјавио је: „Циљ формирања оваквих логора био је ликвидација српства као цјелине у НДХ, те Жидова и свих оних који су се противили усташкој власти.“¹⁷⁹ Управо у лето 1942, када су вршени најмасовнији злочини, Љубо Милош је био командант логора у Јасеновцу. О ликвидацији народа са Козаре, он је на суђењу изјавио: „У одбиру заробљеника са Козаре једном сам био са др Оскаром Турином, Крунославом Драгановићем, Ивицом Матковићем и неким њемачким официрима. Из тог транспорта само мањи број је

¹⁷⁴ АВИИ, На, Т-501/248, с. 0473.

¹⁷⁵ АВИИ, фонд НДХ, к. 317, рег. бр. 26/22.

¹⁷⁶ Лукић Драгоје, н. д., 48.

¹⁷⁷ Исто, 184.

¹⁷⁸ „Хрватски народ“, 9. септембар 1941.

¹⁷⁹ Суђење Љуби Милошу, Божидару Каврану и другима, „Борба“, 13. јул 1948.

издвојен за рад у Њемачкој, а већина је ликвидирана. Из Дубице су долазили запрежним колима са свим што су могли понијети. Ми смо им све одузели, скинули смо их до гола и морали су да трче до Градине. Увијек у сумрак фра Мајсторовић их је водио на ликвидацију. Неколико хиљада старијих особа, жена и дјеце са Козаре тако је ликвидирано.¹⁸⁰

Како су се усташки злочинци садистички иживљавали над децом, показује и ово сведочење Љубе Врањеша, логораша из Јасеновца: „Једна жена држала је на грудима дијете старо можда шест мјесеци. Наишли су Љубо Милош и Анте Врбан. Милош се обратио жени:

– Молим вас, да ли би га дозволили мени?

Узео је дијете и почео говорити како је лијепо. Онда се окренуо Анти Врбану и командовао: – Готовс!

Тај крвник је извадио каму, а Љубо Милош је бацио дијете у ваздух које је пало на каму. Мајка је вриснула и потрчала према дјетету. Пресрео ју је Љубо Милош, зграбио за косу и заклао. Били су мртви и мајка и дијете. А онда се Милош окренуо према мени и упитао:

– Да ли си ишта видио или чуо?

Одговорио сам да нисам. Милош је викнуо да се губим на посао и ја сам отишао пренеражен и претрашен.¹⁸¹

На суђењу Љуби Милошу 13. јула 1948, једно од питања судије је гласило:

„Шта се радило с дјецом?

– Она су такође ликвидирана на исти начин као и одрасли. У разговору с фра Мајсторовићем дознао сам да је дјецу много теже убијати него одрасле.

– Зашто?

– Јер дијете има много јачи живот него одрасли.

– Како је он то знао?

– Он је то радио.¹⁸²

И Егон Бергер, јасеновачки логораш, записао је ову епизоду о фра Мајсторовићу: „Пред Управом логора видио сам три жене са дјецом у наручју, а фра Мајсторовић, елегантно обучен са зеленим ловачким шепиrom, пришао је дјечи и помиловао их по глави. С њим су били Љубо Милош и Ивица Матковић. Одвојивши дјецу од матера, Мајсторовић је рекао да ће сада видјети крштење своје дјеце. Двоје дјеце је остало на земљи, а треће је неко бацио као лопту у зрак које је Мајсторовић с ножем окренутим на горе дочекивао. Три пута је промашио, док је четврти пут дијете налетило на бодез. Избезумљене мајке одвеле су усташе из 14. осјечке

¹⁸⁰ „Борба“, 14. јул 1948.

¹⁸¹ *Ријечи које нису заклане*, Спомен-подручје Јасеновац 1983, књ. 22, 36.

¹⁸² „Борба“, 14. јул 1948.

сатније. Када су и остала дјеца тако убијена, они су подијелили новац међусобно, смијући се својим различитим успјесима у опклади.¹⁸³

У логор III-Ц није могло да стане више од 3.000 заточеника и они су увек морали бити способни за рад. Све што је долазило као вишак вође-но је на Градину, на ликвидацију. У самом логору су болесне и онемоћале ликвидирали, а на њихова места за рад на насипу, у циглани, на сечи др-ва, у логорским радионицама и погонима довођени су здрави и способни. Да многобројни транспорти нису улазили у овај део јасеновачког логора, него су превожени скелом на стратиште у Градини, потврдили су многи логораша својим сведочењима.

Срето Поповић, један од јасеновачких логораша који је радио у тзв. „крпари“, у јуну 1945. је пред Комисијом за утврђивање злочина изјавио следеће: „Све оне групе које су стизале транспортима до логора, свлаче-не су до гола и свакодневно убијане на Градини. После сваког транспорта пристизале су гомиле често и крваве одеће. Било је увек и дечје преобу-ке, одеће и обуће. Нас око 40 логораша радило је у 'крпари' и сви смо увек имали посла на прању, крпљењу и сортирању одеће убијених. После два-три месеца, убијени су јасеновачки гробари и ми који смо радили у ло-горској 'крпарници'.“¹⁸⁴

И Фрањо Сола је пред Земаљском комисијом 4. јуна 1945. говорио о масовном убијању деце у Јасеновцу: „За вријеме мога заточења 1942/43. видео сам између свемогућих звјерстава усташких кољача још и ово: како сам као текстилац радио у логорском магацину у који је допремана одјећа, мушка, женска и дјечја, скинута са убијених и једне вечери вра-ћајући се из магацина у логорску бараку видео сам масу жена и дјеце, можда и двије до три хиљаде, које су усташе пригониле скели за прије-воз у Градину. Била је то маса Жидовки и Српкиња из логора у Ђакову коју је Јосо Матијевић, усташки поручник, дотјерао у Јасеновац на ли-квидацију. Видео сам својим очима како су кољачи из те групе бацали дјецу на скелу, јер им је преспоро ишло њихово укрцавање. Видео сам, такође, у љето 1942. читаве колоне жена и дјеце из Босне које су усташе са запрежним колима и пртљагом спороводиле у Градину. Увијек посли-је тога у магацин су пристизале гомиле разноврсних одјевних предмета. Сви смо били шокирани са количинама дјечје одјеће.“¹⁸⁵

Казивања др Јосипа Рибалија и др Николе Николића, заточеника усташког логора III-Ц, значајна су сведочанства о убијању деце у Јасе-новцу. Др Јосип Рибали, који је као заточеник у Јасеновцу провео 13 ме-

¹⁸³ Бергер Е., 44 мјесеца у Јасеновцу, Јасеновац 1978, 64-65.

¹⁸⁴ Записник Земаљске комисије Војводине за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, бр. 33375 (копија у поседу аутора).

¹⁸⁵ Жене Хрватске у НОБ, књ. II, стр. 367.

сеци, 28. маја 1945. је Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача дао опширан исказ, у којем између осталог каже: „Што је био логор Јасеновац, то данас још нитко, ко није имао несрећу да у њему буде, не зна. Људи који данас у новинама читају поједине приказе, вјерују да се којешта претјерује. Зато ја желим прије него ли почнем да о тим страхотама причам, изричито истакнути: о Јасеновцу се не може претјеривати. То су такве страшне ствари, такве грозоте, да када их човјек опише и прочита, онда тек види да их читалац, који их није доживио неће моћи схватити, док онај који је то прошао просто не може да схвати да је, ипак, било случајева да је неко извукао живу главу. Јасеновац је мјесто гдје смрт вреба на сваком кораку, у свакој минути дана и ноћи, мјесто гдје човјек, живи створ, овиси о хировима становите групе бандита и гдје хиљаде и хиљаде могу бити убијени, а да нитко не мора никоме полагати рачуна. Пригодом масовних ликвидирања православних села крај логора су вођене на стратишта у Градину велике колоне мушкарца, жена и наравно дјеце од сваке доби. Тада се често догађало да би које дијете залутало у логор које су заточеници скривали и покушавали да га сачувају. Када се једнога дана утврдило да у логору има много дјеце, успјели смо да од Матковића добијемо одобрење да се сва дјеца сакупе и смјесте на таван обртне зграде, што за разлику од барака и није било тако страшно. Дјеце је било укупно око 120 од 10 до 14 година. Два учитеља, заточеника, одређени су као групници да се о њима брину и да их подучавају и описмењавају. И ствар је добро започела и дјеца су мало живнула. Али, једнога дана дође крвник Капетановић и нареди да се сва дјеца построје испред заповједништва. Знали смо шта то значи. Учители су за нијемили. Капетановић је одвојио половицу тобоже слабије дјеце и отјерао на Градину. Неколико дана касније задесила је иста судбина и остале. Из те групе је издвојио 10 до 15 дјечака и упутио их у радионице да изуче разне занате.“¹⁸⁶

Др Никола Николић је провео осам месеци у логору III-Ц, од јула 1942. до фебруара 1943. Као лекар је имао већу слободу кретања по логору и био у могућности да више види, чује и сазна него остали заточеници. Био је један од првих преживелих логораша који је Комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1945–1947. дао своје виђење јасеновачког логора. Сем тога, др Николић је написао књигу *Јасеновачки логор смрти*, Сарајево 1974, као и вредну публикацију *Козарачка дјеца – јасеновачки логор*, Загреб 1979. У јулу 1948, др Николић је урадио елаборат на 13 густо куцаних страна о „Покољу дјеце у Јасеновцу“. Ево само неких фрагмената из његовог елабората:

¹⁸⁶ Записник Земаљске комисије Хрватске за утврђивање злочина, бр. 1768 од 28. маја 1945 (копија од 42 стране у поседу аутора).

„Поред ранијих објеката и шест изграђених барака који су сачињавали централни дио јасеновачког логора 'III-Ц' подигнута је и једна велика надстрешница коју су логораши назвали 'Седмица'. У тај простор, у љето 1942. дотјерано је око 2.800–3.500 дјеце, највише са Козаре, не рачунајући ону коју су у масама са матерама директно тјерали на Градину. Већ крајем августа тај број се смањио на око 700, и готово сви су били смјештени у 'Седмицу' у најтеже могуће услове. Од ове групе, прва група дјеце ликвидирана је на насипу, а остатак живих костура на Градини. У 'Седмици' се појавио тифус (пјегавац) и он се тако брзо шширио међу дјецом да смо свакога јутра налазили на десетине мртвих. У настојању да бар оне које није захватио тифус смјестимо негдје под кров, успјели смо преко инж. Хавличека да око 400 дјеце склонимо на велике таване 'обртне зграде'. Управа логора је дозволила да осам учитеља-заточеника раде са дјецом и 'нешто уче'. За 'групника школе' постављен је Бранко Босанац.¹⁸⁷ Половином септембра 1942. у 'дјечју колонију' дошли су Лубурић, Матковић, Милош, Маричић и други да виде 'како се поступа са дјецом'. Ја сам био задужен да вршим лијечничку службу у 'III-Ц', укључујући и 'таване', гдје су се налазила дјеца. Идући по глибу јасеновачког логора имао сам осјећај да ходам по најдубљем дну људске несреће и људског пада. Тада је број дјеце већ био сведен на око 300. Процијенио сам да, ако се дјеци брзо не помогне, сви ће помријети. И тек што смо успјели да јаче и отпорније дјечаке распоредимо као шегрте у ланчару, коларију, ковачницу, електричну централу, економију, берберницу и друге погоне, њих око стотину,¹⁸⁸ 14. октобра 1942. учитељи су добили позив да сву дјецу доведу пред заповједништво. Знали смо сви шта то значи. Око 150 дјеце усташе су повезале жицом и скелом преко Саве превели на стратиште Градине. Послије два дана покупљена су и остала дјеца и са 15 запрежних кола одвучена на циглану и тамо спаљена у 'Пичилијевој пећи'. У више наврата усташе су вршиле рацију по радионицама, хватале 'шегрте' и ликвидирале у циглани, на обали Саве¹⁸⁹ или на Градини.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Бранко Босанац је био учитељ у Моштаници код Босанске Дубице. Убијен је у Јасеновцу са својим ученицима, децом Мајке Кнешпољке. У Јасеновцу је 1942. убијена сва његова породица: супруга Радојка, малолетни синови Љубомир, Ненад и Срђан и кћерка Дивна. Лукић Драгоје, и. д. 233.

¹⁸⁸ На занат у радионице су тада распоређена 103 дечака са Козаре. До краја 1942. их је убијено 79, а 24 су преживела јасеновачко шегртовање. Ивановић И., *Свједок јасеновачког пакла*, Поименични списак са кратким подацима, Јасеновац 1988, 151.

¹⁸⁹ У исто време је у Сави подављено 158 деце из Дубице, Боћина, Церовљана, Слобиње, Шаша и Живаје. Архив Хрватске, оставштина Дијане Будисављевић, 11/73 (копија списка деце у поседу аутора).

¹⁹⁰ Мирко Мандић из Гапнице под Козаром преживео је покољ групе четрнаестогодишњака, које су усташе покупили из радионица и поубијали на Градини. Једини који

И на крају, 29. октобра 1942. покупљен је остатак дјеце у логору 'III-Ц' и са учитељима поубијан на Градини.¹⁹¹

На суђењу Љуби Милошу у јулу 1948, др Никола Николић је, између осталог, издиктирао у судски записник и следеће: „Видио сам жене и дјецу како носе јадну пртљагу и још вуку по 4-5 дјеце. Та маса се постепено помицала према скели, одакле је превезена на Градину и тамо убијена хладним оружјем. Долазили су влаковима из свих крајева Хрватске. Влакови нису улазили у логор него су транспорти директно пребачени на Градину и тамо ликвидирани. Видио сам влак који је имао око 80 вагона, половина отворених, из којих су висили мртви. Када смо покушали да помогнемо онима који су још били живи, рекли су нам да су их Нјемци овако са Сајмишта послали у Јасеновац. Највише их је умрло од глади и жеђи. Из влака је тада извучено више од 50% мртвих. Инж. Хинко Пичили у Јасеновцу је био технички управник, а касније и управник логора. По његовом пројекту изграђене су крематоријске пећи на циглани у логору III-Ц и на Градини. Знам да су у тим пећима спаљивани живи људи. Једноставно се кроз огромна жељезна врата угурају заточеници у огањ ужарених пећи. У то вријеме зликовци су масовно клали и малу дјецу из транспорта и вагончићима их превозили до крематорија. Видио сам на тим вагонетима дјевојчице од 10-12 година с пререзаним вратовима. Када је год вршено спаљивање околина је заударала на људско месо. У близини циглане постојала је циклонска дезинфекција. Тамо је радио инж. хемије Фуад Мичић из Сарајева. Сав изbezумљен, једном ми је рекао: 'Они траже да се од људског меса прави сапун. Поручивала се на тријска лужина у великим количинама'. Када сам 1947. обишао Градину, наишао сам на огромне казане.¹⁹² Сељаци су ми рекли да је ту било 12 казана у којима је прављен сапун.¹⁹³

Казивања ретких преживелих сведока јасеновачког пакла документовано потврђују подаци које је прикупила Комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача 1945–1947. на јасеновачком стра-

је преживео стрељање око 150 својих вршњака био је Мирко, данас генерал мајор у пензији. Лукић Драгоје, н. д., 55.

¹⁹¹ Елаборат о покољу дјеце у логору Јасеновац, Архив Хрватске, фонд ЈТХ, VIII, 6/21, кут. 4 (копија у поседу аутора).

¹⁹² Милош Батајић из села Међеђе под Козаром је као четрнаестогодишњи дечак провео осам месеци у јасеновачком логору. Иако окован у букагије, успео је да побегне са Градине. Више пута је био принуђен да ложи ватру под казанима у којима су куване по четири одрасле особе. Лукић Драгоје, н. д., 48; Булатовић Р., н. д., на стр. 221 је објављен факсимил цртежа „Творница сапуна у Доњој Градини“, на којој се види распоред 12 казана, колосек за одвоз костију и место њихове депоније, а на стр. 242 су објављене фотографије казана, односно „котлова“, како се често називају.

¹⁹³ Извод из стенографског записника који је др Никола Николић поднео на суђењу Љуби Милошу у јулу 1948. Архив Хрватске, ЈТХ, кут. 2 (копија у поседу аутора).

тишту, као и резултати ископавања и антрополошких истраживања на подручју Градине 1964. и 1976, по којима подручје, 292.084 квадратна метра ораница, ливада, пашњака и шума села Доња Градина, представља и највеће дечје гробље.

Од 120 откривених и до сада проучених „монструм“ гробница, неке од њих су испуњене искључиво дечјим костима, као што су оне на имањима Мирка Вукића, Гојка Мећаве и Ане Богих.¹⁹⁴

Према до сада утврђеним списковима са основним биографским подацима убијених малишана у Јасеновцу, од 10.500 дечака и девојчица из Срема, са Баније, Кордуна, из Лике и Босанске крајине, 5.683 су деца са подручја Козаре.¹⁹⁵

Усташки логори за децу

За злочин који је извршен над српским становништвом Козаре, посебно над нејачи, карактеристичан је разговор Зигфрида Кашеа, немачког посланика у Загребу, са Антом Павелићем од 10. јула 1942, као и предлози које је Каше преко Глез фон Хорстенауа, немачког генерала у Загребу, упутио Бадеру, командујућем генералу у Србији. Ево краћих извода из две Кашеове забелешке: „Данас сам с поглавником исцрпно разговарао о сузбијању немира. Полазећи од извештаја борбене групе 'Западна Босна' од 5. VIII 1942. размотрили смо следеће:

– Да, по завршетку велике операције на Козари, борбена група генерала Штала још остане у Бањој Луци ради завршетка чишћења досадашњег операционог подручја.

– Да се у Славонији ангажују трупе генерала Боровског, ради обезбеђења жетве у Славонији и тамошњих комуникација, да се очисти планински ланац Псуња и Папука, као и јужно од Вировитице и да се ангажује фолксдојчерски батаљон 'Принц Еуген' на отпремању за рат важног дрвета из овог рејона у Немачку.

– У погледу мера министра др Оскара Турине, које се односе на избеглице, поглавник је одлучио да треба искористити, пре свега, логор у Старој Градишци за издвајање партизана и придобијање радне снаге за Рајх. Јасеновац не може бити отворен за смештај избеглица, јер је потребан за смештај и транспортање Јевреја на Исток.

– Ја сам предложио да се из села која су остала празна на Козари извуче дрво и дрвена грађа неопходна за Хрватску и Немачку.

¹⁹⁴ Булатовић Р., *н. д.*, 188–206; Дедијер Владимир и Милетић Антун, *Против заборава и табуа*, 126–169.

¹⁹⁵ Лукић Драгоје, *н. д.*, 259, 373.

– Поглавник ми је саопштио да ће у једном, својевремено од Италијана поседнутом логору са баракама у Јастребарском сместити децу избеглица (назив за козарачку децу одвојену од родитеља, прим. аутора), претходно санирати а затим их подврћи планском одгајању. Први транспорти су већ у покрету.¹⁹⁶

У другој забелешци, од 20. јула 1942, о поступку са избеглицама у борбеној зони западне Босне, Капе између осталог каже:

– Маса избеглица је већ подељена у групе: мушкарци се налазе у Земуну, деца највећим делом у Јастребарском, а жене у различитим логорима близу досадашњег операционог подручја. Већина мушкараца из Земуне може да се искористи као радна снага у Рајху. То се разматра у Берлину. Мушкарце треба тачно идентификовати а њихове породице да се сместе у логоре за жене.

– Избеглице упућене на рад у Рајх третирати као слободне раднице и плаћати. Избеглице запослене под управом логора у Јасеновцу и јединица за обезбеђење у Козари треба такође плаћати овисно од услова за слободан рад. Од тога може да се одузме износ за обезбеђење деце у Јастребарском и заједничку исхрану.¹⁹⁷

Тако су једини концентрациони логори за заточенике у пеленама основани у лето 1942. у усташкој НДХ, и то у Горњој Ријеци код Крижеваца, Јастребарском и Сиску.

Логори за одрасле били су у надлежности Усташке надзорне службе, а организација дечјих логора је поверена Министарству удружбе на чијем челу се тада налазио Ловро Сушић.

Горња Ријека

Усташки логор за децу у Горњој Ријеци код Крижеваца основан је 24. јуна 1942, када је допремљен први транспорт деце. И овај логор је био под управом Усташке надзорне службе, односно „Усташке младежи“, и носио назив „Дом за избјегличку дјецу“.

Из сабирног логора Ушнице крај Јасеновца, 24. јуна и 2. јула 1942. године, у овај логор је допремљено 200 козарачких дечака, а 4. јула је Макс Лубурић из логора у Старој Градишци одабрао још 200 „најљепших и најздравијих дјечака“ од 7 до 14 година старости, обукао их у црна одела од цајга, са усташким ознакама на реверу и капи, и као „усташке јаничаре“ транспортовао у Горњу Ријеку. Неколико дана после тога, логор је обишао министар удружбе Ловро Сушић и преузео компетенцију

¹⁹⁶ АВИИ, НАВ-Т-501, р. 250, с. 115-8 (превод писма у поседу аутора).

¹⁹⁷ Зборник НОР-а, документи немачког Рајха, том XII, књ. 2, стр. 576-578.

над њим, изјавивши да ће Горња Ријека бити „узоран дом усташке младежи“.¹⁹⁸

После неколико дана, децу је захватила епидемија тифуса и убрзо покосила 200 малишана. Покопани су иза зидина старог дворца и њихова имена нису позната. Одмах после тога, у агонију је пало још 50 дечака, који су у тешком стању пребачени у загребачке болнице, али су и они сви умрли. Остатак деце, њих око 150, превезен је у карантин логора у Јастребарском и они су поделили судбину остале деце у овом логору. После месец и по дана, половином августа 1942, уташен је дечји логор у Горњој Ријеци, у којем је уморено више од 250 малишана са Козаре.¹⁹⁹

Јастребарско

Дечји логор у Јастребарском је основан 12. јула 1942. и постојао је до краја октобра исте године. Био је лоциран на четири места: у три дрвене бараке крај фрањевачког самостана, које су раније служиле као коњушнице италијанске војске, у које је одмах смештено око 600 одраслијих дечака; у бившем дворцу грофа Ердедија се налазила болница за 300 изнемоглих малишана; у једну зграду поред дворца је смештено 250 девојчица, а у фрањевачком самостану је организован карантин за 100 дечака заражених тифусом у дечјем логору Горња Ријека. Тако је у самом месту Јастребарско извршен размештај више од 1.250 деце. На четвртном месту, у селу Доња Река, удаљеном три километра од Јастребарског, налазиле су се четири бараке (три су срушене када су усташе отишли), то су у ствари раније биле коњушнице, и неколико надстрешница бивше циглане. Овде је смештено више од 2.000 деце.

Дечји логор у Јастребарском и његов огранак у Доњој Реци били су под управом часних сестара конгрегације „Св. Винко Паулски“ и под вођством часне сестре Барте Пулхерије,²⁰⁰ која се особито истицала нехуманим поступцима према деци. Преко Барте и још неких часних сестара милосрдница, усташе су покушали да остваре свој програм „преваспитања“ одраслије деце, што је најчешће спровођено на начин који је био својствен усташкој идеологији.

¹⁹⁸ Изјава проф. Камила Бреслера, начелника у Министарству удружбе НДХ, дата Комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у септембру 1945 (копија у оставштини Бреслера, коју је предао аутору у мају 1963).

¹⁹⁹ Шице о дечјем логору у Горњој Ријеци: Диздар Здравко, *н. д.*, 101.

²⁰⁰ Барта Ана Пулхерија, рођена 1882. у Јастребарском. Од 1939. до краја рата била је управница дечјег дома. Као свастика Миле Будака, министра богоштовља у Павелићевој влади, Барта је у мају 1945. пребегла у Словенију, а потом у Аустрију, где је умрла 1972. године.

Једини логор који је директно преузимало усташко Министарство удружбе и у њега распоређивало децу био је логор у Јastreбарском. Захваљујући чињеници да је у овом Министарству радио професор Камило Бреслер,²⁰¹ као „начелник Одсека за заштиту дјеце и обитељи“, велики патриот и хуманист, дечји логор у Јastreбарском није се претворио у оно што је Јасеновац био и за децу и за одрасле.

Први транспорт са 850 деце формиран је у логору Стара Градишка 11. јула 1942. При преносу до аутобуса, умрло их је четрдесеторо. У 30 вагона је смештено 810 деце. Од Окучана до Загреба, воз је ишао више од 30 часова. Усташе су стално измишљали запрете и сваки час задржавали воз на отвореној прузи. На путовању до Загреба је умрло седамнаесторо деце, а приликом раскуживања на загребачкој станици Сењак, умрло их је још тридесеторо. У загребачке болнице је из овог транспорта смештено 37 деце и она су убрзо сва поумирала. Из тог првог транспорта је до Јastreбарског стигло 756 деце. Следећи транспорт, такође из Старе Градишке, са 770 деце, допремљен је 14. јула 1942, а 31. јула из сабирног логора у Јабланцу је у Јastreбарско довучено 850 деце, док је из сабиралишта у Млаки 5. августа у овај логор превезено још 800 деце. Последња група од око 100 деце доведена је у Јastreбарско 14. августа 1942. Тако је половином августа 1942. у овом логору било заточено 3.276 деце.²⁰²

У свим транспортима који су допремљени у Јastreбарско, деца су била у очајном стању. То потврђују многобројна сачувана сведочанства. Тих летњих дана 1942, Јastreбарско је било преплављено малаксалом дечицом. Хиљаде деце, међу којима је најмање било оних што су могла да ходају, изношено је из вагона са ознаком „Г“. Готово у сваком вагону било је и мртве деце. Мара Селак из села Требовљана под Козаром, девојчица од осам година, носила је у наручју двогодишњу сестру, не знајући да је мала Марија већ умрла.²⁰³ Један од сведока дечје трагедије у логору Јastreбарско је и Анка Жужић из села Јохове под Козаром. Она каже: „Са мужем Миланом имала сам двоје дјеце, Милорада у шестој и Милеву

²⁰¹ Камило Бреслер, рођен 1901. у Варцар-Вакуфу (Мркоњић Град). Основну школу и више разреде гимназије завршио у Сарајеву, Учитељску школу у Дервенти и Петрињи, Филозофски факултет у Загребу. Од 1921. до 1926, радио у просветној служби, а потом до 1959. у здравственој и социјалној служби, када је пензионисан. Умро је 1976. Аутор је 1963. упознао проф. Бреслера, његову супругу Љерку и усвојено козарачко дете Ивицу. Том приликом је Бреслер уступио аутору, по својој документарности, вредне прилоге о страдању српске деце у НДХ: *Опћенито о дјечјим логорима у НДХ* (усташко-њемачки инструмент за уништавање српске дјеце), копија оригинала, 14 густо куцаних страница; *Спасовање козарачке дјеце 1942*, копија оригинала, 18 густо куцаних страна; *Шематски приказ извлачења деце са јасеновачког стратишта*, преглед 53 транспорта деце, дечјих логора, загребачких прихватилишта, усвојене деце, све изражено бројчаним показатељима за 14.192 деце.

²⁰² Диздар З., н. д., 101-102.

²⁰³ Лукић Драгоје, н. д., 67.

у трећој години. Када су нам усташе у Церовљанима одузимале дјецу, ја сам успјела, не знам ни сама како, да се провучем у колону дјеце која су била одвојена за Јастребарско. Убрзо по доласку умрли су ми обоје дјеце на рукама, прије него што сам им ишта могла помоћи. Умрли су и Бранко Вујановић и Ђоко Бурсаћ, које сам пригрлила заједно са мојом дјецом.”²⁰⁴

О тешком стању деце која су из усташких сабирних и концентрационих логора Стара Градишка, Јабланац, Млака и Церовљани довлачена у Јастребарско, сачувана су бројна сведочанства, од којих наводимо само нека. Професор др Бранко Драгишић, управник болнице у Јастребарском, у свом лекарском дневнику је записао: „Дјеца су већином стигла потпуно гола, па и дјечаци и дјевојчице од 12 година. У најбољем случају била су заогрнута којекаквим дроњцима. Изгледали су као костури, нарочито дјеца из прве три групе. Многа су имала отежљивост због глади, док су им лица била мршава, боје цемента, уста развучена, а очи потпуно упале. Сви су од реда имали тешке прољеве, који су били кржави и одговарали слици једне тешке дизентерије. Цријева су им по неколико центиметара висјела изван тијела. Истовремено су готово сви боловали од неколико заразних болести, комбинација тифуса и дизентерије, хрипавца, оспица и упале плућа, шарлаха, дифтерије носа и ждријела, улцерозне стоматитиде најтежег степена, много едема на ногама. Било је дјеце која су код најмањег напора, као на примјер код устајања да обаве нужду, нагло умирала. Падала су као снопље од опће тјелесне слабости и исцрпљености. Да би се добила само приближна слика о стању те дјеце уопће, наводе се слиједећи подаци: дизентерије је било око 400 случајева, и то најтеже врсте; оспица с упалама плућа или без њих око 300; абдоминалних (трбушних) тифуса око 200; скорбута необично много и то најтежег степена с испадањем зуби и секвестрирањем вилица. Других авитаминоза такођер велик број. На стотине улцерозних стоматитида, с потпуном деградацијом образа: дифтерија носа и ждријела око 300; варичела и заушњака (parotitis epidemica) око 100; шарлаха је било мало, а туберкулозе, колико се могло установити без рентгенског прегледа, није било много; свраба и разних гнојних инфекција на кожи готово код све дјеце. То нису била дјеца него исушени скелети превучени кожом, с великим очима, дубоко упалим, без израза. То су били живи лешеве, који су једва показивали знакове живота. Такве степене скорбута и тешких авитаминоза, сумњам да је икада имао прилике да види један љечник код дјеце. Пригодом сецирања неких љешиница умрле дјеце, када су пронађени чиреви у танком цријеву, као и промјене на слузници желуца, установљено је да су та дјеца у пријашњим логорима и трована.”²⁰⁵

²⁰⁴ Исто, 169.

²⁰⁵ Жене Хрватске у НОБ, књ. II, 385–386.

Своје виђење те деце је проф. Камило Бреслер, високи чиновник Министарства удружбе, тада овако описао: „Ми нисмо из логора никада добили здраву дјецу. Усташе су и здраву дјецу дуго задржавале у логорима у настојању да их што више умре од заразних болести и глади. Услијед пренатрпаности и помањкања елементарних услова хигијене, међу дјецом су се нагло шириле разне заразне болести, а прехрана кукурузним зрном или кашом, била је толико недостатна и једнолична, да је значила свјесно убијање дјечјих маса глађу. Измождена дјечја тјелашца, од којих је у дословном смислу остала само кост и кожа, напуштао је већ и сврабац, узрочник свраба, јер није имао довољно хране у пресушеној кожи. Када би се исту надигло прстима и згужвало, није се враћала на мјесто него би остала згужвана попут старог папира. Зубићи су им испали из устију са комадићима чељусти од недостатка хране и витамина. Свако је дијете већ услијед тога било на смрт осуђени болесник. Томе су се придружиле најразличитије заразне болести, јер су се здрава и болесна дјеца у гомилама непрестано мијешала и међу собом заражавала.“²⁰⁶

Драгица Хабазин, добровољна сестра Хрватског црвеног крижа у Загребу, овако је видела агонију козарачке деце: „У српњу 1942. одредило ме је Министарство удружбе да будем делегат за преузимање дјеце из логора Стара Градишка. Било ми је одобрено да узем са собом потребан број сестара Црвеног крижа. С нама је ишла и комисија, на челу са г. Штефанцем, коју је именovalo то Министарство.

У логор Стара Градишка стигли смо 9. VII 1942. око пет сати поподне. Тражили смо заповједника логора Вјекослава Лубурића. Представила сам му се као сестра Црвеног крижа и делегат за преузимање дјеце.

Тог су дана усташе имали банкет у част њемачког генерала, који је дошао са својом екипом да одводе жене на присилни рад у Њемачку. Све до вечере с нама нитко није разговарао, нити су нас пуштали из логора. Тек око осам сати један нам је њемачки официр из „екипе за радну снагу“ поручио преко дежурног усташког официра да дођемо сутра у јутро, па ће нас упутити у све гледе преузимања дјеце.

Слиједећег дана око седам сати ујутро (са мноштем је било око 15 сестара) стављен нам је на расположење лијечник логораш, Жидов др Буки Конфорти, који нас је имао у све точно упутити. Ја сам одмах одредила сестре, које ће вршити попис дјеце и транспортирати их до Окучана у влак за Загреб. Дјеца коју смо преузимали, потјецала су од родитеља Срба, већином са Козаре. За пописивање чекала су на дворишту, гдје су истовремено Нијемци и усташе вршили 'визитацију' жена за Њемачку. Тој су комисији присуствовале и неке жене у униформи Црвеног крижа. Оне су нам предавале дјецу жена које су биле одређене за Њемачку.

²⁰⁶ Бреслер Камило, *Опћенито о дјечјим логорима у НДХ*.

У међувремену госпођу Дијану Будисављевић и мене споменути лијечник логораш одвео је најприје у тзв. 'дјечју болницу'. То је прва зграда од улаза на десно. Под је био чист и орибан, али дјеца су лежала на голим даскама. У угловима су биле ноћне посуде, на свакој ноћној посуди сједило је по једно дијете, више слично привиђењу или мртвацу него живом бићу.

Видјеле смо једна врата у тој 'болници' и упитале љечника куда та врата воде. Он још није дорекао: 'на таван', а једна је од нас отворила врата. У тај су се час почели котрљати и падати у салу 'болнице' костуриљешинице умрле дјеце. Ту су, наводно, смјештали мртву дјецу из ове 'болнице'. Мртву – покрај тешко болесне дјеце. Рекли су нам да усташе и самој тој болесној дјечи, која су у пуном смислу ријечи изгледала као живи костури, налажу да износе своје мртве другове на то стубиште.

На моје питање упућено лијечнику да ли би ја и ту дјецу из 'болнице' смјела превести у Загреб, одговорио је: 'Ако можете, и ако вам успије, ја бих вас молио, да се вани сазна за све ово'.

Ми смо ту дјецу пописале без знања Лубурића и најприје њих утовариле за пријевоз у Окучане. Знале смо да се тој дјечи више не може помоћи, али смо хтјеле, да људи виде што усташе раде од дјеце.

Лијечник-логораш показао нам је још и подрум који је био натрпан женама и дјецом. Показао нам је и једну кулу у логору у којој смо видјеле око 300 дјечака од 7–14 година. Били су доброг изгледа и обучени у црна одијела са усташким 'U' на капутима и капама. То су била исто партизанска дјеца. Ја сам затражила, да нам се и ови даду, да их не задеси иста судбина као дјецу у 'болници'. Одговорено нам је: 'То су поглавничови питомци и они остају ту'. Ипак је успјело, не знам више, да ли у првом или другом транспорту, извући око стотину тих дјечака.

Лијечник који нам је све то казао био је убијен.

У Окучанима није било ништа приређено за транспорт, тако да смо морали смјестити дјецу на голи под вагона. Тек након пар сати успјело нам је из неког домобранског магазина добити сламе. При томе смо, као и иначе код транспортирања дјеце из логора, имали највећу помоћ од железничара. Они су имали пропуснице за кретање изван 'редарственог сата' па су ноћу довлачили храну, сламу, што нам је хитно требало.

У том транспорту, првом по реду, било је око 1.000 (хиљаду) дјеце – тешких болесника.

Након пет дана пустили су нас још једном у логор Стара Градишка. Тада су нам дали само 700 тешко болесне дјеце. Сва су та дјеца отпремљена у Јаску (Јастребарско), а најболеснија у болнице у Загребу.

Касније су усташе сами допремили још два транспорта дјеце из тог најстрашнијег логора: једним транспортом допремљено је у логор Сисак око 700 само дојенчади, а другим у Јеронимску дворану у Загребу преко

тисућу дјеце, чије су мајке одвукли у Њемачку на присилни рад. Тако је по мом рачуну 'изашло' из логора у Старој Градишци једва око три и пол хиљаде дјеце, а тамо их је било више од десет тисућа.

Три пута сам одлазила по дјецу у логор Црна Млака и један пут у Јабланац крај Јасеновца. Прва два транспорта са око 2.000 дјеце из Млаке допремили смо у Загреб, а отуда су их наше другарице отпремиле у 'дјечје сабиралиште' у Јаску.

У Млаки је било осим дјеце, преко 5.000 жена. Лијечник-ушаша Карађоле и четири ученице из школе Сестара помоћница вршиле су цијељење против пјегавца. Када смо се интересирале што ту људи једу, одговорили су нам: здраву храну и крух. Међутим, касније сам установила да пасу траву и добивају само прегршт кукуруза на пет чланова обитељи.²⁰⁷

Планско уништавање православне деце у усташким логорима, посебно у логору Стара Градишка, описује у свом *Дневнику* и Дијана Будисављевић.²⁰⁸ О извлачењу првог транспорта деце из овог логора Дијана је записала: „Прије подне 9. VII 1942. назива ме проф. Бреслер и обавијештава да је око дозвола све уређено. Одлазим на колодвор и сазнајем да се полази у 15.30. Брзим влаком смо путовали до Окучана, а одатле аутобусом до Старе Градишке. Тамо стижемо у 18.30 и намјеравамо преноћи-ти. Водитељ транспорта је био господин Владимир Броз из Црвеног крижа. Благајничке послове је обављао господин Штефанец. Путовала је и сестра Драгица Хабазин и око десет сестара Црвеног крижа. Док су се остали бринули за преноћиште, одлучиле смо сестра Хабазин и ја да с госп. Брозом одемо у логор и с водитељем логора договоримо за сутрадан преузимање дјеце. Непосредно прије нас је стигао ауто с неким људима. Како се касније успоставило били су то министар за здравље, министар за концентрационе логоре и неки њемачки официри. Проматрамо како их већ тада врло озлоглашени командант логора Лубурић²⁰⁹ води на једно врло површно разгледавање логора. Лубурић је неколико пута прошао крај нас без да се уопће на нас осврнуо. Официру који нас је примио саопћили смо разлог нашег доласка. Лубурић с осталима одлази у једну зграду. Ми још увијек чекамо. Већ се почело смрачивати кад је Лубу-

²⁰⁷ Изјава Драгице Хабазин пред Државном комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1947; *Жене Хрватске у НОБ*, књ. I, 371-373.

²⁰⁸ Дијана Будисављевић, девојачко Обексер, рођена 1917. у Инсбруку, Аустрија, супруга проф. др Јулија Будисављевића. Као сарадник Црвеног крста Хрватске, организовала је извлачење из усташких логора око Јасеновца више од 12.000 деце и несебично помагала да се њихови животи спасу. Ова племенита жена је од 1972. живела у свом родном Инсбруку, где је и умрла 1978.

²⁰⁹ Вјекослав Лубурић Макс, командант свих концентрационих и сабирних логора у НДХ током 1941-1945.

рић изашао. Правио се врло изненађеним што ту чекамо. Слаже се да друго јутро дођемо. Можемо доћи кад год желимо, од осам сати надаље, али сада нека дођемо с њим. Испричава се да нас се оставило да ту стално стојимо. Улазимо у велику трпезарију. Накнадно и ми добивамо вечеру. Сад је усплиједио вјеројатан разлог да смо и ми били позвани. Започеле су здравице за које је Лубурић очито желио слушаоце. Говоре министри, хвале Лубурића преко сваке мјере: како су врло детаљно разгледали логор, да су све нашли у најбољем реду и да су похвале итекако заслужене, јер знају да кроз логор пролази велики број људи; дневно долази неколико тисућа мушкараца и жена које онда треба послати на рад у Њемачку. Те су похвале код нас изазивале мучне утиске. На мене нарочито одговор Лубурића који се захваљивао за похвале и указано повјерење. Истакнуто је да ако је његов рад задовољавајући мора истаћи да је прошао кроз прворазредну школу – учио је у Њемачкој у логору Ораниенбургу. Приликом мог посљедњег боравка у Инсбруку у марту 1940. чула сам управо о том логору ужасне појединости, тако да сам сада могла замислити муке интернираних у Градишки, иако се у то вријеме још није толико знало о страхотама које се тамо збивају. Преноћили смо у Босанској Градишки. За вријеме доручка је наш водитељ установио да немамо ништа чиме бисмо могли пописати дјецу. У једном дућану смо купили папира, оловака, шпаге и мале картоне, какви се употребљавају за биљежење цијена на тканинама. Кад смо дошли у логор опет смо морали дуго времена чекати, јер се није смјело почети прије него је командант стигао. Затим нам је додијељен један лијечник, који је за свако дијете требао процијенити да ли је способно за транспорт. Будући да су за усташку колонију у Горњој Ријеци бирана само најздравија и најјача дјеца, мислио је лијечник да и сада мора обављати такав избор. Но ускоро је схватио да се ради о великој акцији спасавања дјеце. Сваком је дјетету погледао у грло због дифтерије која је харала у логору и прогласио га способним за транспорт. Најприје су то била дјеца која су претходних дана одвојена од мајки, које су одведене у Њемачку. Затим смо отишли у тзв. дјечју болницу. И онда је дошло нешто стравично. Собе без икаквог намјештаја. Биле су ту само ноћне посуде а на поду су сједила или лежала неописиво мршава мала дјеца. Сваком се дјетету већ могла назријети смрт у очима. Што да с њима учинимо? Лијечник је рекао да је ту свака помоћ већ прекасна. Вођа транспорта је одлучио да свако дијете које се некако може повести поведемо и тако покушамо помоћи. Дјеца су постављена на ноге и које се још некако могло држати је било предвиђено за транспорт. Она која више нису имала ни мало снаге требала су остати. Већина их је умрла још у току дана. У једну собу у којој су била дјеца обољела од дифтерије и већ на смрт болесна нисмо ни улазили, како не бисмо и друге заразили. У дворишту су у међувремену били постављени столови и израђиване

су листе. Уз свако име је написан број и цедуљица с одговарајућим бројем, која је дјетету била завезана око врата. Преузела сам болницу и покушала сам уз помоћ жена из хрватског логора које су се бринуле за дјецу, добити податке за ова мала изнемогла бића. Нека су већ прије била предвиђена за транспорт у Горњу Ријеку, а онда су због болести остала овдје. Та су дјеца имала цедуље с подацима око врата. За неке од преосталих сам успјела добити податке, али мала умирућа створења нису могла ништа рећи. Умрла су дјеломично тамо, а онда и у нашим рукама, као толико тих малих мученика, као непозната, безимена дјеца. А свако је имало мајку, имало је свој дом, своју одјећу а сада је трпано голо у масовну гробницу. Ношено девет мјесеци, у болу рођено, с одушевљењем поздрављено, с љубављу његовано и одгајано, а онда – Хитлер треба раднике, доведите жене, одузмите им дјецу, пустите их да пропадну – каква неизмјерна туга, каква бол.

Већ у току мог рада у болници су нека дјечица умрла. Њихова јадна мала тјелашца су стављана на степенице које су водиле на таван, међу прљаво рубље, гола, није им се оставило ништа. Тада још нисам знала да ће и у Загребу само папир омотавати тјелашца умрлих. Друга су дјеца чекала на полазак сједећи готово читаво вријеме на ноћним посудама са страшним прољевима. При том су као храну добивала само тврдо кухан грах. Дебело цријево им је висило, били су пуни муха, као што је и читав логор, све просторије, сви људи су били пуни муха, због многобројне стоке, нарочито много свиња, који су дотјерани с Козаре и сада их се држало у логору.

Прије два дана је био доведен велики транспорт жена и дјеце. Нису још били распоређени и налазили су се на ливади у близини болнице. Питала сам сада те жене да ли би нам дале дјецу да их поведемо. Одлучно су то одбиле. Што ће се десити с њима то нека буде и са дјецом. Наш је задатак био преузети само дјецу без родитеља или дјецу чији их родитељи добровољно дају; никаква присила. Погледала сам што је с мојим малим болесницима. Опет су неки умрли. Тад су дошли логораши који су требали одијети једна мртва тјелашца. Иако је крпа покривала мали терет, нека ручица, нека ножица потпуно до костију измршављена је висила и тако су пролазили крај жена на ливади. Пролазили су међу њима, уздуж читавог реда жена. Можда су логораши жељели спасити њихову дјецу. Жене које већ три дана нису ни за себе ни за дјецу добиле храну, које су оно мало што су имале од куће већ потрошиле, које су за храњење својих најдражих имале само своје сузе и свој очај, сада су гледале те мале изгладњеле лешеве. И још један носач мртвих, и још један; њих седам један за другим. И сад више нису могле издржати. Дошле су до столова гдје су писане листе, гурале су се и молиле: 'Узмите, узмите, не можемо их хранити, не можемо дозволити да умру од глади.'

Биле смо у логору од седам сати ујутро до осам навечер. У међувремену је заплијењен линијски аутобус који нам је сада превозио дјецу на станицу у Окучанима. Нисмо могли повести сву дјецу, јер нисмо имали довољно вагона на располагању. Поставило се питање да ли повести болесну дјецу или умјесто њих здраву. Водитељ транспорта је одлучио да поведемо болесну, како би им се што прије могла пружити љечничка њега. Тако да су посљедњим пријевозом пренешени мали скелети.

С посљедњим аутобусом сам се и ја одвезла. Било је договорено да за два дана опет дођемо и преузмемо осталу дјецу. Прије подне је био дошао и Лубурић. Био је бијесан што мора предати дјецу. Рекао је да има довољно католичке дјеце која у Загребу расту у биједи. Нека се за њих бринемо.

Послије подне је било снимање за неки пропагандни филм. Малим дјечацама су обукли усташке униформе израђене од врло лоше папирнате тканине. У тим униформама са усташким знацима ми смо их повели, јер нису имали ништа друго за обући. Одведени су у мали ограђени парк којим је смио располагати само командант. Дјеца су постављена као да им се дијели храна. Доведена су и дјеца с ливаде која већ три дана нису јела, која су вапила за храном. Дуго су стајала на сунцу а онда је било само снимање, а хране нису добили.

Били су то све тако стравични утисци у том дану, који су ми се неизбрисиво урезали у памћење.

У Окучанима су и моја болесна дјеца смјештена у вагон. Била сам сама с 62 дјеце, која су лежала на дрвеном поду, без сламе, у марвеном вагону, без икакве хране. Дјеца су била гладна и жедна. Влак је врло често стајао, возио полагано, каткад се и враћао. Пут до Загреба се чинио бесконачним. У току вожње нисам се могла макнути бојећи се да на некога не нагазим. Већа дјеца стално су сједила на ноћним посудама, а мала су се прљала. Под је био пун блата и дјечјих глиста. Настојала сам колико сам могла да дјецу премјештам да их извадим из блата. Пред јутро на станицама су долазили људи, видјели јад, додавали нам воде. На једној станици успјела сам добити грабуље, тако да сам избацила глисте. Чинило ми се да, што је неко дијете бивало слабије, то је већи број глиста напуштао његово тијело. Пред јутро су то била читава клупка глиста.

Коначно смо 11. VII 1942. године око девет сати стигли на Главни загребачки колодвор. На станици за раскуживање троје дјеце је умрло. Међу њима један већи лијепи дјечачић. И у два друга вагона је било мртвих; страшна оптужба на Хитлера, који је одузео и одвео мајке; против усташа који желе уништити дјецу једног народа. На Главном колодвору смо се задржали дуље вријеме, јер је требало премјестити вагоне. У транспорту је било око 700 дјеце. Необично тешко је било осигурати смјештај за дјецу. Различити моји разговори у Министарству здравља и

код надбискупа су сви били без резултата. Нека си помогнемо како знамо или нека најбоље дјецу оставимо у логору! Дозвола за довођење дјеце је била тако неколико дана. Усташе нису желиле да се дјеца спасе. И само Министарство удружбе је пружало отпор покушајима смјештања и бриге за дјецу, уз усмену препоруку да се доведе што је могуће више непознате дјеце, која ће се онда одгајати у усташком духу. Ни од куда није било помоћи, тако да је проблем смјештаја био искључиво препуштен проф. Бреслеру, који је и тада учинио чуда. Недавно је био напуштен један велики талијански логор у Јастребарском и штале нису биле порушене. Те су штале сад на брзину с оно мало средстава с којима се располагало, колико је било могуће уређене. У старом дворцу су проф. Драгишић и његова супруга с много самоодрицања уредили болницу. Ту је сад смјештен велики број дјеце. Многа за коју је већ било прекрасно, али велик број је било могуће спасити од сигурне смрти која их је чекала у логору.

Када је проф. Бреслер пошао службено аутом у Јастребарско, позвао је и мене да му се придружим. Трудио се да ми тамо све покаже. Најпре смо обишли болницу у старом дворцу. Послије подне одлазимо колима у Реку, гдје су смјештена мала дјеца, готово сва гола. Гђа др. Драгишић нам тумачи како је тешко што обично по троје дјеце лежи у истом кревету, без пелена, тако да се стално прљају. Обећавам да ће се моја акција побринути за пелене. Показане су ми и баракe гдје се налазе већа дјеца, парк и гробље. Ах, тако много безимених гробова, а у сваком гробу мајчино најдраже биће.²¹⁰

О тешкоћама око смештаја и друге помоћи деци извученој из логора са јасеновачког подручја у нешто боље услове, где ће бар они јачи моћи да преживе, Камило Бреслер је записао и ово: „Усташе су биле увјерене да за успјешан спас оволиког броја дјеце нама мањка много штошта, прије свега простор, материјална средства и стручни кадрови. Зато су и дозволили да се ова дјеца сакупљају у логорима и смештају у 'дјечије домове', којих уопште није било, јер су сви капацитети у НДХ, око 4.000 мјеста, већ били попуњени са дјецом избјеглица усташких и муслиманских породица. Они су, дакле, били увјерени, да дјеца мијењају само мјесто умирања. У том смислу су се усташе и понашале када су у јулу 1942. почели да пристижу први транспортери дјеце из Старе Градишке, Ја-

²¹⁰ Дијана Будисављевић је водила *Дневник* од 23. октобра 1941. до 13. августа 1945. Педантно, на немачком језику, описала је 390 драматичних дана агоније више од 23.000 деце, коју су усташе у лето 1942. одвојили од родитеља и затворили у логоре смрти. Захваљујући проф. Силвији Сабо, Дијаниној унуци, рукопис *Дневника*, 160 густо куцаних страна, је у поседу аутора од 1989. Његово објављивање су онемогућили ратни догађаји 1991, који су захватили и подручје Козаре. Наведени делови *Дневника* се односе на 9, 10. и 11. јул 1942.

бланца, Млаке, Кошутарице и других сабирних логора око Јасеновца. Када је ријеч о прихватању првог транспорта након раскуживања, успјели смо да смјестимо најтеже случајеве у заразну болницу у Загребу, захваљујући само примаријусу др. Мерцу који је имао довољно храбрости да покаже велику предусретљивост, за разлику од др Оскара Сајдла, шефа педијатријског одјела болнице на Ребру који је категорички одбио сваки разговор о примању „бандитске дјеце“. Припремајући тај први транспорт дјеце за Јастребарско, требало је да прођу четири сата док су усташе дозволиле да утоварена дјеца крену са загребачког колодвора. Сем тога, усташе које су пратиле влак на путу до Јастребарског, отеле су 100 килограма кекса који је за дјецу, кришом, дала једна загребачка твртка.²¹¹

О великим проблемима при спасавању деце у логору Јастребарско говори и Слава Огризовић у својој књизи *Загреб се бори*. „С првим транспортом, 12. јула 1942. године у Ердедијев дворца довучено је у два марвена вагона више од 750 дјеце. У пратњи су били професор Камило Бреслер, др Салих Куловић, економ Шрам из Министарства удружбе, др Бранко Драгишић и његова супруга др Нина Драгишић. На колодвору у Јастребарском транспорт са дјецом су дочекале Татјана Маринић²¹² са 18 својих ученица школе за одгојитељице и Лина Падован, наставница из исте школе. Када су отворени вагони у којима је било и мртве дјеце, сви су се згрозили. Њихово пребацивање до болнице у Дворцу ишло је тешко и споро. Када су испуњени сви креветићи, и по троје у једном, остатак изнемогле дјеце смјештен је на сламу разасртну по подовима и у ходницима. И када су испуњени сви капацитети у Јастребарском, одлучено је да се нови транспорти упуте у Доњу Реку где се налазила једна барака за људе, четири шталске бараке и надстрешнице бивших погона циглане. Међутим, када су усташе сазнале за намјеру смјештаја дјеце на Реки, усташки сатник Фрнтий порушио је двије најбоље бараке, тако да је у преостали простор, пошто је избачено ђубре, смјештено више од двије хиљаде дјеце.“²¹³

О сукобима са усташама и неким часним сестрама у Јастребарском сведочила је Татјана Маринић: „У све три бараке на Доњој Реки код Јастребарског дјеца су лежала готово једно преко другога. Мени и мојим

²¹¹ Бреслер Камило, *н. д.*

²¹² Татјана Маринић, право име Јосипа, рођена 1897. у Славонској Пожеги. У младости јој је песник А. Б. Шимић посветио стихове и дао име Татјана. Од 1919. је члан Социјалдемократске партије (комуниста). Била је жена Ђуке Цвијића, који је нестао 1938. у Стаљиновим чисткама. Као педагошки радник, уочи рата је основала савремено обданиште и школу за одгојитељице у Рудама крај Самобора. Татјана је са својих 18 ученица из ове школе пружила највећу могућу помоћ деци у логору Јастребарско. Умрла је 1966. у Загребу.

²¹³ Огризовић Слава, *Загреб се бори*, Загреб 1977, 138–139.

дјевојкама (одгојитељицама) најтеже је било савладати страх код дјеце и у себи. Дјеца су нам умирала на рукама, на поду у баракама. Двије хиљаде дјеце на малом простору сједи или лежи апатично и нијемо. Ни зашта не показују интерес, ни храна их не привлачи. Младе одгојитељице, такође још дјеца од 16-17 година, настојале су да сакрију свој ужас пред дјецом. Тих првих дана имали смо чешће сукобе са усташама који су се налазили на Реки. Изнећу само овај примјер. Један млади, плавокоси усташа насрнуо је с бајонетом на дјецу. Са моје двије ученице спријечила сам да тај агресивни усташа уђе у бараку и оствари своју намјеру. Исте ноћи он је уклоњен из посаде, а нама је забрањено да о томе говоримо.

Тада већ све учесталије почињу и сукоби са неким часним сестрама, посебно са управницом дома Бартом Пулхеријом и сестром Гауденцијом (Марија Миловец), која је вршила дужност економа Дома. Оне су отворено изјављивале да хранити ту бандитску дјецу значи одгајати људе који ће их касније клати. Примјетила сам да лијекови и храна које шаљу економ Шрам из Министарства удружбе и Дијана Будисављевић не долазе овој дјечи у логору. У то смо се Лина Падован и ја лично увјериле. Видјеле смо сандуке напуњене храном и лијековима, адресоване на разне самостане у Босни и Словенији. Ове сестре су ускраћивале нашој дјечи храну, одјећу, обућу, постељину и посуђе, иако је свега тога било у дворцу грофа Ердедија у великим количинама. И према мртвој дјечи ове опатице су показивале нескривену мржњу. Ради 'уштеде' сандука за шећер у којима су дјеца покопавана, оне су у један сандук стављале више малих костура и силом затварале поклопац. Дјеца су сахрањивана крај живе ограде, даље од гробља.

– Њих треба даље у шуму, да им се и мјесто не зна – говорила је сестра Пулхерија.

Након више сукоба са овим часним сестрама, мој положај је постао неодржив. Против мене је поднесена пријава и ја сам била ухапшена. Преслушавао ме један орган усташке надзорне службе из Карловца који ми је рекао да ме је тужила Барта Пулхерија зато што не одгајам децу у усташком духу, те да је мој рад и мојих ученица постао сумњив. А постоји и сумња да сарађујем са партизанима. На ове оптужбе сам једноставно одговорила да ми дјецу покушавамо одржати у животу, ону која још дају неку наду, а да уопште немамо времена нити могућности да их одгајамо.²¹⁴

²¹⁴ Изјаве које је Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача дала Јосипа-Татјана Маринић 15. новембра 1944. и 17. јула 1945 (копије у поседу аутора). Као логораш Јастребарског, аутор је још 1954, трагајући за судбином трогодишњег брата Марка, кога су усташе у Старој Градишци 1942. одвојили од њихове мајке, упознао најистакнутије организаторе акције за спасавање козарачке деце, међу њима и Татјану Маринић, с којом није прекидао везу све до њене смрти. Поред већег броја раз-

Од двадесет часних сестара милосрдница које су радиле у дечјем дому, односно у логору за децу у Јастребарском, по лошем односу према деци у логору издвајају се само неке, особито управница Барта Пулхерија и Гауденција, која је водила економат. О томе је карактеристично и сведочење Иве Лонжара, који је на саслушању у опуномоћству ОЗН-е за котар Јастребарско 17. новембра 1947. записнички изјавио следеће: „Године 1939. запослио сам се у Државном дјечјем дому у Јастребарском као кочијаш. Сем прекида од четири мјесеца 1944, које сам провео у њемачкој војсци и усташкој милицији, у Дому у Јастребарском остао сам до краја рата.

Познато ми је када је неколико хиљада православне дјеце са Козаре размјештено по баракама код Клостера и Самостана, у Дом у дворцу грофа Ердедија и највише у баракe и циглану на Доњој Реки. По наређењу Барте Пулхерије, управнице, ја сам на Реку возио за дјецу крух и храну, а када сам се враћао довозио сам у дворца мртву дјецу која су скидана са мојих кола и уношена у једну просторију у којој су остајала до вечери. Једном сам био присутан када је управница Барта погледала у просторију са мртвом дјецом и рекла: Па то је красно! Подсјећају ме на малог Исуса у Витлејемској шталици. Из дворца до гробља дјецу су преносила два Словенца, Франц (презиме му не знам) и Медичар (њему не знам име). Они су мртву дјецу стављали у повеће сандуке и киштре и по осам до десет комада дјеце заједно и са Фрањом Иловаром затрпавали у већ раније припремљене јаме поред гробља.

Знам да су дјеца умирала свакодневно по једно или двоје, а било је случајева када их је преко ноћи умирало и по седморо. Колико се сјећам, из барака у Доњој Реки до дворца превезао сам више од стотину дјеце која су била у доби од једне до 12 година. Више пута сам разговарао са овим Словенцима и они су се жалили да не могу више издржати свакодневно носећи до гробља толико мртве дјеце. Познато ми је, такође, да су код управитељице Барте Пулхерије у Дом више пута из Загреба долазили усташки функционери и виши официри и с њима је она држала добру руку. Тада је приређивала добре гозбе, а нарочито када је долазио њен шогор Миле Будак са својом пратњом и остајао до дубоко у ноћ. Знам да је у мају 1945. она побјегла у Словенију, а одатле у Аустрију.“²¹⁵

Усташка пропаганда се трудила да прикрије у јавности тешко стање у логорима за децу. Тако је лист „Нова Хрватска“ 23. јула 1942. преко

говора око реконструисања догађаја битних за дечји логор у Јастребарском, Татјана је аутору и за Музеј револуције Југославије у Београду уступила 5. марта 1961. део своје оставштине, разну документацију на више од 150 страна, 60 негатива и оригиналних фотографија о деци из логора у Јастребарском.

²¹⁵ Записничко саслушање Иве Лонжара од 19. новембра 1947 (копија, четири густо куцане стране, у поседу аутора).

читаве стране објавио репортажу у којој, између осталог, пише: „Дјеца која су ослобођена од партизанског ропства, опорављају се од претрпљених патњи на државном добру у Јастребарском. У недавним подухвати-ма који су већ сада уродили великим успјесима, хрватске војничке постројбе у сурадњи са савезницима ослободиле су и спасиле, међу великим бројем живља и многобројну дјецу. С подручја бојних дјелатности, они су упућени у привремене сабирне логоре, како не би били изложени погибелјима огорчених борби. Међу онима које је хрватска војска ослободила партизанског ропства и насиља, нашло се много дјеце која су у ропству партизана доведена у врло лоше стање. Пошто су дјеца била у великим скупинама, стога је требало у најкраће вријеме дјецу из логора смјестити у дјечје домове и друга склоништа... На улазу у зграду дворца Ердедија дочекала нас је вика и смијех неколико стотина дјеце, која се забављају разним играма. О њима брину часне сестре, затим учитељице малих школа и сестре болничарке. Њихов број се креће око 50-60. У Јастребарском смо посјетили бараке у којима су смјештени дјечади од 10-12 година. Они су здрави, весели и несташни. Имају црне капе с усташким знаком. Сестре су их научиле молити Богу, пјевају народне пјесме, а тумаче им повијест Босне и тако их национално освјешћују. Они управо похлепно траже књиге, оловке и папир. Преко дана дјечади имају по неколико сати тјеловјежбе. Међу овом дјецом скоро да и нема болесних.

Пожртвованошћу 25 сестара милосрдница, а и других сестара, које су већ од прије биле у Јастребарском, спашено је много дјеце, али их је било и таквих, којима се није могло помоћи. У тако лошем стању била су само она дјеца која су се налазила у ропству партизана. Дјеца која су спасена из ропства остати ће у овом дому до потпуног оздрављења. Родитељи дјеце, који су напустили логор, долазе својим синовима и кћерима. Врло су радосни, када виде да се с њима тако пажљиво поступа и да имају све што им је потребно...“²¹⁶

Смртност деце у Јастребарском, а нарочито малишана који су се налазили у баракама и циглани на Реки, била је у почетку врло велика. Према подацима и пописима умрле деце у „Прихватилишту за дјецу избјеглице“, како су усташе у јавности представљале логор у Јастребарском, од 12. јула до краја септембра 1942. умрло је 458 малишана, и то: 153 од 12. јула до 1. августа, 216 од 1. августа до 1. септембра, 75 од 1. септембра до 1. октобра, док је 14 малих заточеника умрло нешто касније, у новембру 1942. године.²¹⁷

Анализом „Пописника дјеце умрле у Јастребарском“, види се да су сва деца српске националности која су допремљена током јула 1942. у

²¹⁶ „Нова Хрватска“, бр. 170, 23. јул 1942 (оригинал у поседу аутора).

²¹⁷ Бреслер Камило, н. д., 13.

Јастребарско била из усташких логора у Старој Градишци, Јабланцу и Млаки и да готово сва потичу из поткозарских села тадашњег среза Босанска Градишка. За 360 старијих дечака и девојчица (најстарије је имало 12 година), у Пописник су унесена имена и презимена, године старости и село у коме је рођено, док су за њих 98 узраста од 1 до 6 година записана само имена под знаком навода, пол или ознака „НН“.²¹⁸

Сачуван је још један документ који говори о умирању деце у Јастребарском логору. Фрањо Иловар, чувар месног гробља, водио је дневник укопа малих заточеника. Иловар је по наређењу часних сестара данима покопавао мртве малишане. Дечја тела су била „спакована“ у киштре и сандуке. Да би их више стало у један сандук, силом су затварани поклопци. У једној киштри је могло бити и по 8–10 деце. Свешчница Фрање Иловара, исписана крупним словима и цифрама, најтужнији је сведок дечјег страдања у усташком логору Јастребарско. Чувар гробља је свој труд рачунао на „куне“ и „комаде“. Рачуне је својим потписом оверавала часна сестра Гауденција. На првој страни дневника је записано да је 22. јула 1942. сахрањено 107 деце. Онда стоји рачун и потврда: „Примио на рачун копања гробова 10.000 куна за сто комада дјеце покопане.“ На следећем листићу је забелешка: „Рачун за укуп – 243 комада дјеце а 150 куна – 36.450 куна.“ Од 22. јула до 11. августа 1942. је сваког дана записивано колико је укупно мушке, а колико женске деце. И тако редом, све до октобра 1942, бележио је стари Фрањо ове страшне бројке. Крај сваког датума, испод слова која су означавала пол, записивао је цифре или је уносио само усправне цртице. Свака цртица је представљала једну смрт. На крају стоји салдо: „Укапано укупно 768 комада дјеце, 26. октобра 1942. године.“²¹⁹ Како је дошло до разлике између списка од 458 умрле деце од последица логорисања и бројке од 768 покопаних крај месног гробља у Јастребарском, осамдесетогодишњи Фрањо Иловар, који је наплаћивао своје услуге, у сусрету са аутором, 27. августа 1965, није могао да објасни.

Што усташке интенције нису у потпуности остварене у дечјем логору Јастребарско, треба пре свега захвалити пожртвованој групи од 36 лекара, медицинских сестара, добровољних сестара Црвеног крижа и других, који су својом хуманошћу смањивали људску несрећу и тако заустављали смрт над стотинама живих дечјих костура. Иако ова опасна борба није вођена оружјем него срцем, у њој су падале и жртве. Ево неких имена покретача и носилаца акције за спасавање деце у логору Јастребарско.

²¹⁸ Архив Хрватске, Министарство народног здравља и социјалне политике, кут. 1; пописник архивиран под бр. 11162, VII, 1947 (копија у поседу аутора од 1990).

²¹⁹ Бележница Фрање Иловара, чувара месног гробља у Јастребарском, формат 12×17 цм, 36 листова. Пронађена је на тавану капеле на гробљу 27. априла 1965. Оригинал у музеју „Козара“ на Мраковици (фотокопија у поседу аутора).

Поред Камила Бреслера, организатора целог подухвата, учествовали су др Бранко и Нина Драгишић, сестре Винка Шољан и Мира Шлехта, затим Татјана Маринић и Лина Падован са својих 18 ученица школе за одгојитељице, Вера Лукетић, загребачка књижевница, др Глумац и медицинске сестре Маца Томић, Тања Чернозубов и Мица Шкаберна (ухапшена и убијена 1945. у Лепоглави), др Вајсман и медицинске сестре Нева Шилер и Јелена Чернозубов (ухваћена 1944. и убијена у Аушвицу), др Бранко Давила, Сташа Јелић, Делка Просоли (ухапшена 1944. и убијена у Јасеновцу) и Ивка Стрмац (такође ухапшена 1944. у Рудама и убијена у Јасеновцу).²²⁰

Четврта кордунашка бригада учинила је подвиг 26. августа 1942, када је из логора у Јастребарском ослободила 727 деце. Ван борбених дејстава, у Светој Јани је лечнички утврђено да је 587 деце способно за повлачење са бригадом, док их је 140 распоређено по кућама надомак Жумберка. За време борби, усташе су поново заробили 310 деце и отерали их у сабирни логор Самобор, одакле их је Камило Бреслер успео извући под компетенцију Министарства удружбе. Од преостале деце из логора у Јастребарском, њих 1.637 је смештено у породице у околини Јастребарског и Загеба, 450 је преко слободне партизанске територије Кордуна и Лике пребачено у Босанску крајину, 500 најмање деце колонизовао је „Каритас“ у Загребу и околини, 291 малишан је остао у болници у Јастребарском у рукама наших активиста, а 458 је умрло. Тако је крајем октобра 1942. престао да постоји усташки логор за децу у Јастребарском, кроз који је укупно прошло 3.336 малих заточеника.²²¹

После 45 година од дечје агоније у усташким логорима, 1987. је у „Гласу концила“ објављена цела серија текстова на тему „Истина о козарачкој дјечи у Јастребарском“. Њихов аутор је Станко Жакел, свештеник из Љубљане, који је у току рата као духовник усамљеница (сестара милосрдница) у Хрватској више пута обилаго Јастребарско. Настојећи да оправда оне часне сестре које су допринеле да патња малишана у логору буде већа, Жакел се није либио да утврди како логор у Јастребарском није ни постојао и да је он „плод измишљотина кошмарних дјечјих снова и четрдесетогодишње хајке на редовнице“. По Жакелу, прилике у Јастребарском су биле неупоредиво боље него у другим логорима; смртност деце је била мања, а то је неоспорна заслуга часних сестара. Ево шта Жакел каже у једном од својих написа: „У српњу 1942. у Јастребарско је из концентрационог логора у Јасеновцу допремљено око 3.500 дјеце погинулих или одбјеглих родитеља, углавном православних. У просторијама тадашњег дјечјег дома, те у више на брзину очишћених

²²⁰ Жене Хрватске у НОБ, књ. II, стр. 386.

²²¹ Лукић Драгоје, н. д., 197-219; Диздар З., н. д., 102.

коњушница и барака, скрб за ту дјецу морале су преузети углавном католичке часне сестре. Посјеђивао сам готово мјесечно Јастребарско и сваки сам пут видео веселу, добро збринуту дјецу. Никад нисам чуо ни најмање гласине да се са дјецом лоше поступа.“²²²

Три године касније, 1990, објављена је књига Ђирила Петешпића *Дјечји дом у Јастребарском*, у издању „Кршћанске садашњости“ у Загребу.²²³ Најутицајнији листови у Хрватској су из ње објавили опширне изводе, истичући да је реч о делу које „аргументима побија 50 година лажи“. Књига само узгред дотиче највећу трагедију деце која се икад догодила на нашем тлу. Њена основна намера је доказивање истине о најтежим оптужбама против часних сестара – да су неке од њих злостављале децу, чак их и физички ликвидирале.²²⁴ У предговору књизи, Петешпић на једном месту каже: „Основна моја интенција у овој књизи је указати на истину, доказати истину о најтежим оптужбама, а то је: у дјечјем дому и дјечјем логору у Јастребарском није убијено ниједно дијете! У Јастребарском је умрло 452 дјеце, или око 13,5% од 3.336, како се обично наводи, док је у Сиску умрло 80–90 посто дјеце. Умирање дјеце у Јастребарском био је плод злостављања у ранијим јасеновачким логорима, а не поступака у Јастребарском. Дјечји логор у Јастребарском био је најорганизованији дјечји логор, захваљујући изузетном залагању особља Црвеног крижа, лијечника, медицинских и часних сестара. Усташке интенције биле су присутне у дјечјем логору Јастребарско, на примјер усташким ознакама 'U' на капама једног дијела одраслије дјеце и понашањем управнице дјечјег дома и логора сестре Пулхерије Барте, свастике доглавника др Миле Будака – али углавном и неостварене, што моја књига и приказује. У дјечјем дому и дјечјем логору у Јастребарском дјеловало је и двадесетак словенских часних сестара и психолошки је неприхватљиво да би оне у поступцима према дјечи имале неких усташких намјера.“²²⁵

Једно поглавље у књизи посвећено је „Државном дјечјем дому у Јастребарском“, који је формиран 1939. године. „Крајем 1941. овај Дом је намијењен сиромашној дјечи из Босне, чије су родитеље четници побили. Др Миле Будак је испословао да се за управницу Дома именује његова свастика, сестра Пулхерија Барта, Хрватица из Јастребарског, једна од ријетких Хрватица међу словенским „усамљенкама“.²²⁶ Према списку с којим располажемо један дио дјеце је допремљен у Дом у јесен 1941. из

²²² „Глас концила“, бр. 10, 8. март 1987.

²²³ Петешпић Ђ., *Дјечји дом у Јастребарском, Документа (1939–1947)*, Загреб 1990.

²²⁴ *Дјеца у бодљикавој жици*, октобар 1942, формат 10×15, брошура штампана у Бунићу у Лици у 4.800 примерака. Накнадно је утврђено да је њен аутор Даринка Пушкарић (фотокопиран примерак у поседу аутора).

²²⁵ Петешпић Ђ., н. д., 13.

²²⁶ Исто, 65.

устаничких крајева у Хрватској, а највише дјеце је дошло током 1942. из породица „угрожених од четника“ у Босни и Херцеговини. Сва та дјеца су регистрована као „дјечје избјеглице“, а бригу о њима водиле су часне сестре и она је била сасвим задовољавајућа. Кроз овај Дом је прошло од новембра 1941. до краја 1946. године 539 питомаца и то 472 Хрвата, 11 Срба, један Бугарин, док за остале није било могуће утврдити националност. За све то вријеме у Дому је регистровано седам смртних случајева.²²⁷ Тако по Петешиневој књизи, дечији дом у Јastreбарском „није био логор, него нормална, скоро мирнодопска установа за одгој дјеце“.²²⁸

На промоцији Петешине књиге, одржаној 27. јуна 1990. у Републичком заводу за социјални рад у Загребу, између осталог су изнесени и ови подаци: „Након опоравка у Јastreбарском 1.637 дјеце је смјештено у обитељи. У томе подхвату се нарочито заузео Каритас²²⁹ загребачке надбискупије. У једном документу је набројано 60 католичких жупа у које је Каритас смјестио 5.124 дјеце из Јastreбарског и других логора.“²³⁰

„У понедељак, 25. јуна 1990. вјерници Јastreбарског сјетили су се дјечјих жртава које почивају на јastreбарском гробљу. Положено је цвијеће на заједничку гробницу и упаљене су свијеће. Одржана је и молитва посвећена сестри Лукрецији Терезији Млакар, која се, помажући овој дјечи, заразила од тифуса и од те болести умрла 19. септембра 1942. године.“²³¹

Тога дана нису у овом лепом месту под Пљешивицом били присутни преживели заточеници из дјечјег логора у Јastreбарском, јер је, „у складу са повијесном истином и објављеном књигом Ћирила Петешина“, Скупштина општине Јastreбарско донела одлуку о укидању Дана општине, који је обележаван сваке године 26. августа, на дан када је 1942. године Четврта кордунашка бригада ослободила децу из логора.

Тако је после пет деценија уташено сећање на 458 малишана који леже у заједничкој гробници крај месног гробља у Јastreбарском.

Дечији логор у Сиску

Усташко-немачки логор у Сиску је основан 3. августа 1942, по завршеним операцијама на Козари и Шамарици, а у свом саставу је имао

²²⁷ *Попис дјеце Државног дома у Јastreбарском и други прилози*, оригинал у Пионирском центру Јastreбарско (фотокопија у поседу аутора).

²²⁸ Петешин Ћ., н. д., 65.

²²⁹ „Каритас“ је организација „хришћанске љубави према ближњима“, основана у Загребу 1923. Врховни надзор над њом је за време рата припадао загребачком надбискупу, док је оперативним делом управљао каноник Мирослав Цико.

²³⁰ „Глас концила“, бр. 27, 8. јул 1990.

²³¹ Исто.

посебан логор, „Прихватилиште за дјецу избјеглица“, што је била само камуфлажа пред јавношћу.

Дечји логор у Сиску, највећи те врсте у НДХ, налазио се под покровитељством „Женске лозе усташког покрета“ и „Усташке надзорне службе“ на челу с логорником Роком Фагетом, што значи да је био потпуно у рукама усташа, а само формално се налазио у компетенцији Министарства удружбе. Усташко-немачка управа логора имала је заједничког заповедника, а непосредно управљање „дечјим прихватилиштем“ било је у рукама усташе и леџника др Антуна Најжера,²³² који је располагао инвентаром, новчаним средствима, здравственом службом и руководио особљем од 114 запослених.²³³

Дечји логор у Сиску је био лоциран у неколико објеката у граду. То су били зграда бившег Југословенског сокола, тзв. Соколана (приземље и спрат), дворана женског самостана сестара Св. Винко, магацин солане Рајс, зграда Гучи, основна школа у Новом Сиску и тзв. Карантена, поред Теслићевог купалишта, односно у једној од шест барака сабирног логора у Сиску. Сви ови објекти су били крајње неусловни за становање и живот деце. У згради Сокола није било ни врата, у солани Рајс је владала стална промаја, јер је просторија била подешена за сушење соли, а деца су овде, и она најмања, од неколико месеци, морала да леже на поду с танким слојем сламе, без одеће и покривача. И логор у стаклари Теслић је био испод нивоа примитивности. Није имао никаквих уређаја и заточеници су лежали на танком слоју сламе, која се брзо претварала у прашину, тако да је остајао само го под.²³⁴

У првом транспорту је 906 испаћене деце стигло у Сисак у поподневним часовима 3. августа 1942. Сутрадан је у другом транспорту било 650 малишана, а у трећој групи, која је у Сисак допремљена после поноћи 6. августа 1942, налазило се 1.272 деце. У Теслићевој стаклари и у новоподигнутим баракама, тзв. Карантени, налазио се општи сабирни логор за мушкарце, жене и децу. Овде је током августа и септембра 1942, од родитеља који су одабирани за рад у Немачкој одузето 3.971 дете. Тако је од 3. августа 1942. до 8. јануара 1943. у усташком логору у Сиску било заточено 6.693 дечака и девојчица српске националности са Козаре, Баније, Кордуна и из Славоније.

²³² Др Антун (Ивана) Најжер, 38 година, лијечник сабирног логора. Због злочина које је починио у дјечјем логору, осуђен је у Врховном суду Хрватске у Загребу 8. септембра 1946. на смрт стрељањем, бр. к. 1982/46; казна је извршена одмах. Архив Хрватске, картотека ратних злочинаца, бр. 422 (фотокопија документа у поседу аутора).

²³³ Списак особља које је радило у дјечјем логору Сисак. Архив Института за историју радничког покрета Хрватске, фонд АФЖ, кут. 23 (фотокопија у поседу аутора).

²³⁴ Приказ логора у Сиску, Архив Хрватске, Земаљска комисија за ратне злочине, кут. 17 (фотокопија у поседу аутора).

Долазак првог транспорта у Сисак је описала Драгица Хабазин Мајка, једна од најагилнијих добровољних сестара Црвеног крижа Хрватске у спасавању деце из усташких логора. Између осталог, она је записала: „Да бисмо дошли до Млаке морали смо проћи кроз јасеновачки логор. Идући крај логора видјели смо 'гробове који живе'. То су били гробови људи убијених током ноћи и над њима се, на пола живима, још мицала земља. У Млаки је било, осим дјеце, и преко 5.000 жена. Сакупљену дјецу у Млаки до жељезничке станице у Јасеновцу превозили смо на колима. У Јасеновцу нам је Макс Лубурић, заповједник логора, дозволио да са транспортом пређемо преко логорског простора, али је прокоментарисао да сву ту дјецу треба побацати у Саву, јер су непријатељи с којима треба обрачунати по кратком поступку. У проласку крај логора на сваким колима сједио је усташа с набијеном бајонетом на пушци, а напријед, на колима, била је застава Црвеног крижа. Овај је транспорт од преко 1.000 дјеце, по наређењу усташа отпремљен у Сисак, гдје је дјецу требало да дочека 'женска лоза усташког покрета'. Када смо стигли у Сисак, ништа није било припремљено. Транспорт је дочекао само професор Камило Бреслер, па су уз његову помоћ дјеца смјештена под кров, на голи под у Теслићевом купалишту и стаклани, гдје је прије тога био логор за одрасле заточенике. За други транспорт ту више није било мјеста, па су дјеца размјештена у друге објекте у Сиску у још теже услове. Истога дана вратила сам се поново у Млаку и Јабланац по други транспорт дјеце.“²³⁵

Други транспорт деце за логор у Сиску је у свом *Дневнику* описала Дијана Будисављевић. Ево неких извода за дане 4, 5. и 6. август 1942. године: „Професор Бреслер својим неуморним настојањем успио је да у Сиску осигура велику дворану за смјештај дјеце. До Млаке путујемо кроз Јасеновац. Дубоко смо потресени што се заточеници који су доведени влаком превозе колима која имају знак Црвеног крижа. За сваки наш пролаз до Млаке и Јабланца потребна је од Лубурића посебна дозвола. Увијек нас усташе спроводе крај логорског зида. Упозорени смо да не смијемо говорити нити се окретати и разгледати околину. На једној широкој цести раде заточеници. Првих дана било их је много више, а сада их је све мање. Видимо читава брда јастука, ћебади, плахта, шареница, поњава и одјеће сваке врсте, што је одузето народу са Козаре. У Млаки више нема домаћег становништва. Сада су ту насељене избјеглице из Херцеговине које влада фаворизира.

Показују ми логор под ведрим небом у коме се жене и дјеца налазе већ неколико тједана на киши и сунцу. Из оближње шуме донесено је нешто грана али оне нису могле да пруже никакву заштиту ни од кише

²³⁵ Из изјаве Драгице Хабазин дате Комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1946; *Дјеца Хрватске у НОБ*, Загреб 1955, 31-32.

ни од сунца. Старије жене и дјеца, грчили су се испод расклиматаних кола и других запрега које усташе још нису биле одузеле. Њима је најтеже било подносити глад и жеђ, поред загађене ријеке Саве и ових ужасно тешких услова, тако да су свакодневно умирали у великом броју. Рекли су ми да жене често рађају на пољани, без ичије помоћи. Било је ужасно све ово видјети и доживјети. Људи никада, ни са стоком, нису овако поступали као усташе са овим јадним народом који ништа није био скривио. Донијели су ми једно мало умируће дијете којем је у току ноћи умрла и мајка. Пригрлила га је једна старија жена да га припази колико му је још остало да живи, јер се нисам усудила да га понесем у транспорт и да умре на путу.

Око 10 сати, 4. коловоза, дошле су усташе да из Млаке одведу око 1.000 жена, иако је било договорено да се то не чини док ми не преузмемо дјецу. Тада је настала страховита гужва. Жене су биле изbezумљене што морају да се раздвоје од своје дјеце. Усташе су цинички говориле тим женама да је најбоље да се сестрама предају дјеца, јер они и онако не знају што са дјецом друго да раде него да их побацају у ријеку.

Око 12.30 сати завршило се одвођење жена, а ми нисмо стигли да сву малу дјецу попишемо и подијелимо им металне плочице с бројевима, како би се њихов идентитет касније могао знати. Због тога је и остао велики број непознате дјеце, нарочито из ових транспорта који су довођени у Сисак.

Неколико дјеце која су на умору морам оставити, а нека су у току ноћи умрла коју сам била већ одабрала за транспортовање у Сисак.

Коначно, сва дјеца су смјештена у запрежна кола. Задња кола су била резервирана за мене, али су већ била напуњена најслабијом дјецом.

Када смо пролазили кроз Кошутарицу код Јасеновца, примјетила сам на обали Саве жене које су претходног дана одведене из Млаке. С њима је било још много дјеце. Ријешила сам да до поласка влака покупим и ову дјецу. И вратила сам се с колодвора у Јасеновцу и рекла женама да морам преузети дјецу. Било их је доста тешко болесних и лежали су на голој земљи. Та дјеца су чудновато изгледала, била су плава у лицу. Њих нисам смјела покретати. Било ми је страшно што мајкама у њиховом очају нисам могла помоћи. Као и увијек, многе мајке, кад виде да нема куд, инстинктивно осјете нашу бригу за дјецом, у задњи час одлуче да предају дијете. Али у том тренутку највећег бола мајке нису у стању да кажу ни име свога дјетета, а камо ли још неки податак више.

Коначно, око 19 сати формиран је наш транспорт, најтежи који сам имала у својој пракси. Са 1.200 дјеце и вагоном пуним дојенчади, које сам умотавала папиром да их бар колико-толико заштитим, наша композиција је кренула у 23 сата. У Сисак смо стигли 6. коловоза у пет сати ујутру. Раскуживање у Сиску врло тешко се спроводило, јер се није рачу-

нало на тако велики број дјеце. Није било више просторија за купање дјеце, па су многа морала гола да чекају дуго у реду за купање, а као за инат, ови дани су доста хладни, а нарочито ноћи и јутра.²³⁶

И др Јазар Маргуљес, лекар из Осијека, 24. јула 1945. је дао Комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача своју изјаву. О масовним уморствима деце у Сиску, Маргуљес је, између осталог, рекао: „Ја сам стигао у Сисак августа 1942, упућен присилно од усташке полиције на рад у дјечји логор. Приликом мога доласка, шеф логора је био др Антун Најжер, поријеклом Загорац, стар око 45 година, стални лекар у Сиску и окорјели усташа. Он је био све и свја у логору. Управа логора је имала велике дотације које је добијала на рачун исхране дјеце од Министарства социјалне политике, али готово ништа од тога није долазило дјечи. Имао сам утисак да управа чини све да што више дјеце умре. Изузетак је био само Анте Думбовић који је у управи логора радио на административним пословима, односно на евидентирању дјеце. У почетку су над логором имале надзор часне сестре Црвеног крижа из Загреба, а касније је све у своје руке узео др Најжер. Примјетио сам да од попиљки боље хране које је слао Црвени криж из Загреба, ништа од тога нису добијала дјеца.

Прегледајући дјецу најчешће сам обилазио ова мјеста: недовршену Соколану која се састојала од голих зидова без врата и прозора; 'Соколану', у којој су дјеца лежала на голом бетону или, у најбољем случају, на нешто мало сламе. Треће мјесто је било тзв. Болница у малој школи у Старом Сиску, у којој није било кревета већ су дјеца лежала на подовима са мало растресене и загађене сламе, улијепљене крвавим изметинама и прекривене ројевима муха. Дјеца су била гола и боса, без покривача. Кад је и у Соколани избио пјегавац, др Најжер је наредио да се заражена дјеца пренесу у тзв. Болницу, у којој још заразе није било, те је тако проузроковао велики помор дјеце. Иначе, у логору је дневно умирало 25-30 дјеце.

У јавности је колала прича да се дјеца трују у логору, те су неки грађани и мене о томе питали. Ја нисам опазио такве трагове. Мртвозорник је био градски физик др Давид Егић, који је највише знао и видио, па су га усташе, задњи дан при повлачењу из Сиска, болесног силом извукли из болнице и убили.

Као што је познато, један дио је био доведен у ово 'прихватилиште', боље рећи мучилиште и гробницу хиљада дјеце довучених из разних логора око Јасеновца, која су била у сасвим исцрпљеном стању. Изгледала су као костури на којима су кости биле пресвучене танком атрофичном кожом. Други дио дјеце отиман је силом на колодвору у Сиску од роди-

²³⁶ Будисављевић Дијана, *Дневник*, 74-80 (рукопис у поседу аутора).

теља који су били похватани по селима у Босни и Славонији, највише око Пакраца. Чим су стизали влакови, у марвеним вагонима у којима је било доста и мртвих, усташе су од људи и жена одузимали све што су собом били понијели, а онда и дјецу. Укупно су тако одузели за логор у Сиску око 2.000 дјеце. Биле су то грозне сцене приликом одузимања дјеце која су остајала у Сиску, а родитељи су, највећим дијелом, отјерани на присилни рад у Њемачку. Др Антун Најжер није се бавио лијечењем дјеце нити је за то показивао ма какав интерес. Напротив, он је дјеловао на штету ове дјеце и радио доста на њиховој потпуној пропасти. Он је, као управитељ, показивао већи интерес за одрасле логораше у Сиску. Прегледао је и по 1.000 похватаних људи за један или два сата и то тако што су они само крај њега пролазили, а он је одређивао ко је од њих способан за рад. За ове 'прегледе' Најжер је недељно и мјесечно више пута примао хонораре које су му исплаћивали Нијемци.

За страховито стање дјеце у Сиску највише је одговоран др Најжер. Он своју намјеру да што више православне дјеце умре није ни скривао. У основи, он је циљ и постигао, јер их је у Сиску умрло више од 2.000.

Ја сам настојао да сва дјеца буду евидентирана, да се о сваком има бар име и презиме и мјесто рођења. Нисам у томе имао успеха, јер 80% дјеце је умрло као 'непознато', мушко или женско, и процјене узраста. Највише их је до једне године старости.²³⁷

У досијеу ратног злочинца др Антуна Најжера налази се и изјава Фрање Видеца из Цапрага, градског гробара у Сиску, коју је дао истражним органима у Сиску 23. фебруара 1946. Том приликом је Видец, између осталог, изнео и следеће: „У августу 1942. у Сисак је допремљено више хиљада дјеце и основан је логор. Ја сам тада био градски гробар на гробљу Св. Марије. Одмах други дан по доласку прве групе дјеце позван сам у Градско поглаварство ради одређивања пристojбе за укуп дјеце која су стигла у Сисак. Неки дан послије тога дошло је прво дијете које је умрло у логору и од тога дана дневно је растао број мртве дјеце, тако да се након 14–15 дана број пењао до шест–седам дневно, да би мало касније достигао бројку 35–40 дневно. Ове бројке сам установљавао на основу пропратних цедуља које су достављане уз сваку партију сандука. Међутим, ја сам установио да број назначене дјеце не одговара стварном стању и да је број дјеце увијек већи. У почетку дјеца су била допремана свако у свом сандуку, али због скупоће сандука, у веће сандуке је трпано и по 15 дјеце. Мислим да је дневно у просјеку умирало по 30 дјеце и то је трајало пуна три мјесеца. Приликом довожења сандука са дјецом примјетио сам да из њих искаче на стотине буха, а вашке су пузиле свуда наоколо. Скупни

²³⁷ Градска комисија за ратне злочине у Осијеку, записничка саслушања од 24. јула 1945. и 6. фебруара 1946 (копија записника на 5 страна у поседу аутора).

сандуци, у којима је довожено више дјеце, били су дугачки два, широки један, а високи око пола метра. У њих је стајало 10–15 дјеце. Дешавало се да дневно покопам пет до седам таквих сандука. Било је то најтеже вријеме у мом животу. Много пута сам проклињао своју судбину и посао којим се бавим, јер сам и сам отац једног дјетета.²³⁸

О страхотама у дечјем логору у Сиску, др Велимир Дежелић, високи функционер Министарства удружбе, дао је 3. септембра 1945. Комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача своју изјаву, из које доносимо овај извод: „Најзлогласнији је био логор у Сиску. Ту је основана тзв. 'прелазна станица' и 'прихватилиште за дјецу избјеглица', коју је наводно требало преселити из Босне у Подравину. Наоко врло хумана установа, али за час се прочуло, да је 'прелазна станица' – сабирни логор а 'прихватилиште за дјецу избјеглица' – дјечије стратиште и гробница.

У том логору дјецу су силом одвајали од мајки, које су слали на присилни рад у Њемачку, а њихову дјецу остављали у 'дјечјем прихватилишту'. Дјецу су ту затварали у просторије заражене пјегавцем и свим другим заразним болестима и остављали их ту данима без хране и воде, да овако помру. Говорило се чак, да неки 'љечник' уштрцава православној дјеци некакве ињекције и да најздравије дијете сат иза такве ињекције умре. Дочувши то, смјеста сам се упутио у Сисак, али ту ми нису допустили нити да се приближим том 'прихватилишту'. Узалуд сам се легитимирао легитимацијама Министарства, Црвеног крижа, па и зеленом њемачком легитимацијом. Изјавили су да је то чисто усташка установа, и да цивилна лица немају с тим никаква посла. Телефонирао сам, телеграфирао и експресно пријавио у Загреб, нека се неодложно нешто предузме на спасавању дјеце из сисачког 'прихватилишта', јер је у граду ноторно познато, да је помор дјеце катастрофалан. Нигда нисам сазнао куда је доспјела моја пријава, тек када сам био у усташком затвору, мој извидни судија ми је у зло уписао ту 'денунцијацију'. Успјело ми је да фотграфирам неке страшне љешинице дјеце, и да се договорим о даљњем (дакако илегалном) скупљању доказног материјала о том 'прихватилишту'. Учитељ Думбовић био је постављен од Министарства удружбе да води евиденцију и колонизацију дјеце и да сваком дјетету око врата објеси картончић с натписом његова имена и мјеста одакле је. Ради евиденције дјеце и састава картотеке, по којима ће родитељи послје моћи пронаћи своју дјецу, то се чинило оправданим, па и неопходно потребним.

Очајно љутит једнога дана, што ми у Сиску није успјело ништа извидјети, отпјешачио сам изван града посве сам цестом и ту наишао пред неком већом кућом на неколико припитих усташа. Зауствовали ме, леги-

²³⁸ Копија изјаве Фрање Видеца, градског гробара у Сиску (у поседу аутора).

тимирали, а како сам био срдит, запријетио сам им, да ћу се доскора вратити и службено испитати, што се ради у њиховој 'прелазној станици'. Један ме је пијани усташа на то цинички упутио нека се попнем под кровиште зграде, па ћу видјети 'малу подружницу прихватне станице'. Ту сам на прегрштима струготина или сламе разасуте по тлу, видио петнаестак посве нагих, обепчашћених лепшина дјевојчица, које су се једва за дјевојчиле.²³⁹

„О страдању српске дјеце у Сиску могло би се написати више књига“, рекла је загребачка књижевница Јана Кох, која је у то време била секретар Црвеног крижа Хрватске и једна од најистакнутијих активисткиња у извлачењу деце из усташког логора у Старој Градишци, а сада у поновном спасавању истих малишана у дечјем логору Сисак. Иако је Јана Кох написала књигу о беспримерном страдању деце у усташким логорима која није објављена,²⁴⁰ овде ћемо навести делове њених ранијих сећања, који се односе на спасавање деце из логора у Сиску. Ево тог записа:

„Први пут била сам у Сиску са Вером Лукетић²⁴¹ почетком рујна 1942. године, када смо од сестара Црвеног крижа које су пар дана прије отишле да тамо раде, били обавијештени да у 'дјечјем прихватилишту' у Сиску дјеца умиру у великом броју. Кренуле смо с путним налозима Црвеног крижа, јер смо тако имали приступ у 'дјечје прихватилиште'. Проф. Бреслер упозорио ме је, да је једини човјек на којег се можемо обратити у Сиску, да сазнамо истину, учитељ Думбовић, који је тамо постављен од Министарства удружбе и ради на колонизацији и евиденцији дјеце у канцеларији зграде Шпилер.

Одмах по доласку у Сисак, случајно смо наишле на Најжера. Он нам је рекао: 'Дјеце баш и нема. Има неколико болесних у 'Школској поликлиници', а десетак у 'Солани'. Ови у 'Солани' потпуно су здрави. Не вје рујем да ћете их данас затећи јер недељом дјеца одлазе на раскуживање и шетњу уз обалу Купе'.

Зауостављамо се пред 'Школском поликлиником'. То је стара зграда у којој је импровизирана 'болница' за дјецу из 'прихватилишта'. Згра-

²³⁹ Жене Хрватске у НОБ, књ. II, 379.

²⁴⁰ Јана Кох, рођена 1906. у Загребу, књижевница. Рат ју је затекао на дужности секретара Црвеног крижа Хрватске. Објавила је књигу *Гонг* (Из мог живота), Загреб 1940. Због активности на спасавању српске деце у логорима, хапсили су је усташе. У току рата је написала неколико збирки песама, које није објавила, али их је читала на књижевним сусретима у Загребу 1945, заједно са Крлежом, Франчевићем и Каптеланом. Написала је књигу коју је посветила српским мајкама и деци која су умирала у усташким логорима. Делове из књиге је објавила у „Плавом вјеснику“ у октобру 1971. Рукопис књиге, више од 400 страна, уступила је аутору 17. фебруара 1976.

²⁴¹ Вера Лукетић, загребачка књижевница. Као добровољна сестра Црвеног крижа Хрватске, била је међу истакнутим активистима у спасавању деце. Посветила је једну од својих збирки песама малим логорашима: *Мртви и живи*, Загреб 1945.

да је у жици, а пред зградом усташка караула. На згради застава Црвеног крижа.

'Неколико болесних', како нам је рекао Најжер, било је ништа мање него сто и шездесет болесне дјеце, која су сва лежала у високој температури на голоме поду, на изметинама, у мокраћи и трулежу, завучена под смрдљиве дроњке, којима су се хтјели заштитити од муха којих је било на тисуће. Била су то у већини мала дјеца и нешто дојенчади.

Испод прња, дјеца су осјетила да је нетко ушао, али се нису разоткрила, већ су она већа тужно зацвилила, а дојенчад су лежала немоћна и готово без гласа јецала.

Дали смо се одмах на посао. Са женама заточеницама орибали смо подове у тој 'болници', унијели свјежу сламу, прекрили је плахтама и гуњевима, којих је било препуно складиште, баш као и суђа и жилица. Све су то донијели родитељи кад су их с дјецом дотјерали из њихових кућа, али је Најжер све оно што нису покрале усташе, држао у магацину. Дјецу, па и дојенчад, 'смјештао' је чак и у овој 'болници' на голи под; сестра Драгица Хабазин остала је уз дјецу у болници а ми остале пошле смо у логор.

При повратку, иза моста, састали смо се са учитељем Думбовићем. Заједно смо продужили до логора у Солани. Ушли смо у двориште. Одмах до улаза налази се мала зграда, у којој је смјештена канцеларија евиденције. На улазу – усташка стража. Солана, гола голцата зграда, сва од бетона, неугодно хладна. На поду ни крпе ни сламе. У тој хладноћи апатично сједе четири постарије заточенице. Премда је већ давно прошло три сата послје подне, дјеца још тога дана нису ништа јела. Била су пуна гнојних рана и краста, а сваком дјетету цурио је из уха гној, по којем су милили црви. Њихове очи биле су упаљене и густо сузиле. Плач дјеце језиво је одјекивао у тим хладним зидинама.

У логору нашле смо нешто преко четири стотине дјеце од око четири тисуће, колико их је морало бити према информацијама које смо добиле у Загребу. Нисмо у први час питале за ону дјецу које нема, јер смо се морале хитно побринути за ону коју смо још затекле у животу. Било нам је јасно да дјецу треба што прије одвести из Сиска. Започеле смо преговарати с Најжером. Тражиле смо да се одмах отпреме најтеже болесна дјеца и дојенчад, а затим и остали.

Најжер је одмах пристао. Он је најбоље знао да послје 'боравка' код њега ни та дјеца неће преживјети, па отпремили их куда било. Тако се и догодило. Отпремили смо дјецу у три транспорта у Загреб. Од те дјеце остао је мали број на животу.

По други пут сам отишла у сисачки логор листопада 1942. са још четири сестре. Након што смо 26. IX 1942. одвели задњи транспорт дјеце у Загреб, логор за одрасле и дјецу у Сиску премјештен је из града и ре-

организиран. Сада је уз посебан логор за дјецу основан и посебан логор за жене; у који су их, одмах по доласку, одвајали од мушкараца. Тај је логор био смјештен у баракама под именом 'карантена'. Приступ 'карантени' тј. 'заразним болесницима' био је сада двоструко забрањен.

Након пријављивања у канцеларији, одмах смо се упутиле у тзв. 'амбуланту', која је била смјештена у празној и прљавој бараци. На голоме поду лежале су жене. Све су од реда имале температуру. Дан прије, ујутро, одузета су им дјеца, и оне су се тужиле на боли у прсима: Међу овим женама било је и високо гравидних и неколико жена с пјегавцем.

Бараке су биле повезане ходницима на којима су стражарили усташе. Подаље од амбуланте, из неке друге бараке, чуо се тужни плач дјеце. Ту је било смјештено на голом поду четири стотине дјеце: новорођенчади, дјеце од неколико недјеља и мјесеци, до десет година старости. Колико је дјеце долазило, и куда су их отпремали, није се више у овој 'новој' организацији логора Сисак могло сазнати.

Дјеца у дјечјој бараци неутјешиво су плакала и дозивала матере, које су биле само неколико корачаја удаљене од дјеце, али које до њих не пропушта фашистички злочинац. Већа дјеца причају нам кроз сузе, како не могу умирити малене, јер су гладни, нема их тко превити и како се боје да ће сви помријети. Та дјеца која још нису навршила ни десет година, заклињу нас: 'Ајде, сестро, доведи нам матере, доведи барем мајке овим маленима. Видјет ћеш, ако им не доведеш матере, угушит ће се, већ од самих суза'.

Довести матере овој дјеци није за нас било једноставно, а ипак нам је успјело и то извести, иако је изгледало немогуће. Било је то у ноћи од 10. на 11. листопада, када смо све припремили да тај транспорт дјеце још исте ноћи отпремимо у Загреб.

Требало је да мајке задњи пут надоје своје дијете и да га тим умире, а онда да га можда заувјек оставе, како би ми иза тога могле што лакше дјецу отпремити. Тко да опише радост дјеце, кад су угледала мајке. Њихове мале ручице овиле су се око мајчиног врата, а тешки јецаји још дуго и дуго били су јека пређашње туге. Из тих малих, узбуђених груди излазили су дубоки и тешки уздаси. Њихова похлепна уста припила су се уз мајчина прса, а на косицу дјеце капале су крупне сузе матери које су шутјеле. Када је и посљедње дијете, преморено тугом, заспало, оставиле су матере своју дјецу и тихо нестале у супротној бараци. На вратима свака се још једном окренула, топло нам се загледала у очи и прошаптала: 'Чувај нам дјецу, чувај их рођена'.

Транспорт са 550 дјеце отпремили смо у Загреб и једино што смо могли: као утјеху рећи тим матерама, била је адреса гдје да потраже дјецу кад се врате из туђине. Њих су све још исте ноћи отпремили у Њемачку.

Али бараке су се пуниле новим матерама и њиховом дјецом, а ми смо 16. X отпремили за Загреб транспорт са 566 дјеце, 17. X 400 дјеце и 26. X 350 дјеце. Све су то била мала дјеца, најстарија десет година.²⁴²

Кад је из Сиска 8. јануара 1942. пребачена последња група деце у Загреб, престао је да постоји највећи и најстрашнији логор за заточенике у пеленама. Како је то још тада утврђено, у Сиску је од 3. августа 1942. до 8. јануара 1943. било заточено више од 7.000 дечака и девојчица млађих од 14 година.

Према подацима и драгоценој евиденцији Анте Думбовића,²⁴³ који је успео, често уз ризик и највеће потешкоће, да пружи огроман допринос спасавању деце, на тај начин што је из логора вратио родитељима или најближим рођацима 1.200 деце, а 2.200 малишана предао грађанима Сиска и околине на „прехрану“, настојећи да то буду поуздане породице, којима је једини мотив био помоћи деци да преживе тешке ратне недаће. Думбовић је, сем тога, израдио потребну евиденцију о сваком усвојеном детету и породици која је дете преузела. Она најмања деца која су и била у најтежем положају, њих око 2.000, пребачена су у Загреб и размештена у дечја прихватилишта и загребачке болнице. И за њих је урађена основна евиденција, али пошто су била у питању деца испод пет година старости, најчешће је уз исте бројеве које су деца носила на металним плочицама и на картонима стајало у примедби „непознат“ или само „Н.Н.“ Према подацима мртвозорника др Давида Егића, у Сиску је покопано 1.152 деце, а по књигама евиденције Анте Думбовића, у овом логору је за пет месеци 1942. године умрло 1.630 малишана.

Загребачка прихватилишта за децу из логора

За спаситеље су највећи проблем представљала мала деца – дојенчад, а таквих је било највише у загребачким прихватилиштима. Већ са првим транспортима у јулу 1942, на Раскужну постају загребачког колодвора допремљене су стотине дојенчади, о којима се ништа није знало, сем да су им одбројани последњи часови. Таква деца су одмах смештана

²⁴² Кох Јана, *Прихватилиште за дјецу избјеглица у Сиску, најстрашнији концентрациони логор*, „Плави вјесник“, бр. 896, 29. новембар 1971; *Жене Хрватске у НОБ*, 380.

²⁴³ Анте Думбовић, учитељ, евидентичар у управи логора у Сиску. Његове заслуге су велике не само по конкретном доприносу у спасавању деце, него и у изради документације, без које се никад не би сазнала права истина о овом усташком логору. Његових 750 фотографија уморене деце у овом логору највише говоре о томе. Сем оригиналних докумената из Думбовићеве оставштине, копија евиденције и пописника малих заточеника, картотеке умрлих и тзв. „Казала“ I-IV у облику књига, аутор поседује и 400 оригиналних фотографија умрле деце с бројевима око врата.

у оскудне капацитете дечјих прихватилица, односно на Инфективну клинику или у друге болнице код којих се наишло на разумевање. Једно од највећих загребачких прихватилица био је Завод за одгој глухонијеме дјеце, који се налазио на Илици бр. 113. Какво је стање било у Заводу и његовим дворишним баракама, најбоље илуструје извештај др Фрање Пермуша од 31. јануара 1943, у чијем прилогу се налази листа болести за 5.612 деце која су прошла кроз овај Завод од јула 1942. до јануара 1943. године. Из листе се види да су сва ова деца боловала од 38 врста болести у 30.264 случаја.²⁴⁴ Упркос толиком броју оболеле деце, заслугом др Пермуша и његове екипе, у Заводу је умрло тек 394 малишана, што је у односу на нека друга прихватилица релативно мали број.

Друго велико прихватилице се налазило на Јосиповцу (раније Дом за мајке и дојенчад за смештај мале и здраве деце) и располагало је са око 60 дечјих креветића. С првим транспортима који су у јулу 1942. стигли у Загреб, ово прихватилице је напуњено децом од неколико дана до три године старости. Сва деца су била потпуно гола и исцрпљена, ноге и руке су им биле натечене, лица испијена, очи утонуле. Сва су имала тешке проливе и одбијала су сваку храну. Због помањкања лежајева, смештано их је и по петоро у један кревет. И поред залагања др Олге Бошњаквић и њених сестара, деца су масовно умирала. Од 895 беба колико их је примило ово прихватилице, за неколико дана их је умрло 530. Умрла деца су замотавана у папир и сахрањивана на посебној парцели гробља у Мирогоју.²⁴⁵

У дечје прихваталице Црвеног крижа, Удружење учитељица у Кукуљевићевој улици, смештено је 60 дојенчади и она су сва за кратко време умрла. Једно од већих прихватилица за децу било је и оно у тзв. Јеронимској дворани и у Стакленику загребачке надбискупије, просторије које су Црвени криж и проф. Бреслер у име Министарства удружбе на једвите јаде добили од загребачке надбискупије. Биле су то доста простране дворане, али врло неподобне за смештај деце. Кроз ово прихватилице је од јула до септембра 1942. прошло 972 малишана. Услед потпуне исцрпљености и болести умрло их је 306, а 666 деце је колонизовао „Каритас“.²⁴⁶

Према свим досадашњим истраживањима, у наведеним загребачким прихватилицима, у Градској болници за заразне болести, Дечјој клиници, болници на „Ребру“, болници „Сестара милосница“, Клиници за ухо, грло и нос, као и на самој „Раскужној постаји“ на „Сењаку“, где су

²⁴⁴ Бреслер Камило, *н. д.*, 6.

²⁴⁵ Кох Јана, Сјећање на спашавање козарачке дјеце, „Плави вјесник“, бр. 899, 20. децембар 1971.

²⁴⁶ Диздар З., *н. д.*, 104.

пристизали транспорти, од јула 1942. до 8. јануара 1943, умрло је 1.290 деце која су прошла кроз усташке логоре.²⁴⁷

И Душко Томић је истраживао страдање козарачке деце у Загребу и објавио списак имена и ознака за 862 дечака и девојчице узраста до пет година који су умрли. Више од половине су безимена деца, али се зна за порекло и одакле је дете транспортовано и допремљено. Сва ова деца су покопана на парцели бр. 142 поред гробља на Мирогоју.²⁴⁸

Јосип Павичић, један од гробара на Мирогоју, каже: „Нас гробара било је више од 40 и покапали смо све, па када нам је додељено да покопамо и дјецу морали смо то да чинимо као и сваки други посао. Заједничку гробницу, на пољу 142, звали смо 'Козара'. Дјецу су довозили у дрвеним сандуцима, а у већим било је више дјеце. Јаму смо копали од 16 квадратних метара и ту би полагали лешеве све док се није јама напунила. Ту није било крстова, свештеника, вијенаца, родбине. Од козарачких малишана нико се није опраштао, једино смо ми гробари били над раком.“²⁴⁹

И Српска православна црква у Загребу је водила евиденцију деце која су приспела из разних усташких логора и скончала у Загребу. По списку који је православна црква у Загребу 2. јануара 1947. године упутила Комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, види се да су за 449 умрле деце познати име и друге основне генералије, док за 350 није ништа познато и заведена су по бројевима и ознакама „НН“.²⁵⁰

Од самог почетка јула 1942, група организатора акције на извлачењу деце из усташких логора око Јасеновца – проф. Камило Бреслер, Дијана Будисављевић, Драгица Хабазин, Јана Кох, Татјана Маринић, Анте Думбовић и други, са још 89 чланова њихових екипа, здравственог особља и других активиста – непрестано је наилазила на отпоре и отворено супротстављање званичних усташких власти, као и неких функционера из Црвеног крижа Хрватске, у свим њиховим напорима на спасавању малих талаца. Још када се сазнало за страховито тешко стање деце у логорима, сви покушаји око добијања дозволе за улазак у логоре и извлачење преживеле деце нису уродили плодом. Ништа није помогло ни посредовање др Јулија Шмидлина и др Ширмера из Међународног Црвеног крста у Швајцарској! Међутим, то је успело Дијани Будисављевић преко њених веза код немачких представника у НДХ и конзулата Швајцарске и Шведске, и то не само да обезбеди дозволе за улазак у логоре, него да преко Међународног Црвеног крста интернационализује ово катастро-

²⁴⁷ Оставштина проф. Камила Бреслера, табела (копија у поседу аутора).

²⁴⁸ Томић Д., *Путевима смрти козарачке дјеце*, Национални парк „Козара“, Приједор 1990.

²⁴⁹ Станивуковић П. и Керблер Ј., *Деца у логорима смрти*, Београд 1986, 151.

²⁵⁰ Архив Хрватске, оставштина Дијане Будисављевић (копија списка у поседу аутора).

фално стање деце у усташким логорима и организује материјалну помоћ ширих размера.

Када су већ увелико почели, један за другим, да пристижу транспорти са хиљадама изнурене деце, часна сестра Јауриџија Ћурић из Широког Бријега овако је реаговала: „Сву ту дјецу требало је тамо побити, а не доводити их у Загреб.“ О томе је писмено обавештен др Степинац, али он у вези са тим није никад и ништа предузео.²⁵¹ На исти начин је реаговао и званични представник Црвеног крижа Хрватске, који је Камилу Бреслеру и Драгици Хабазин рекао: „Зашто сте навукли толико православне дјеце у Загреб? Тиме нисте учинили услугу ни Поглавнику, ни хрватској држави.“²⁵²

Спасавање тако великог броја деце, смештене у неопремљена прихватилишта, није било могуће без дозволе о њиховој колонизацији и предаји добровољним хранитељима. А и прибављање ове дозволе ишло је тешко. О томе Камилу Бреслер каже: „Када све није помогло, тада сам пошао највишем црквеном достојанственику, загребачком надбискупу др Алојзију Степинцу и у име човјечности замолио да се својим ауторитетом заложу за спас наше несретне дјеце. Изгледа да је то коначно помакло точак с мјеста. Ресорни министар у споразуму с владом и усташком надзорном службом издао је одобрење да се уз сарадњу Црвеног крижа и католичке организације 'Каритас' могу колонизирати дјеца у католичке породице, а по потреби и у постојеће дјечје домове. Ово овлашћење било је за наш рад 'Magna charta' козарачке дјеце.“²⁵³

Ево те „Magna charte“. Министарство унутрашњих послова НДХ, Одјел за друштвено осигурање, заштиту и скрб, 23. августа 1942. је издало одредбу о размештају „избјегличке дјеце“:

„У складу са смјерницама одређеним по жупанству при Поглавнику, а према споразуму с Уредом III Усташке надзорне службе одређујем да насловни одјел овог Министарства журно подузме све потребне мјере за размјештај избјегличке дјеце, коју је Министарство по налогу Поглавника преузело из сабирних логора у дјечја прихватилишта.

Поменута дјеца имаду се у колико су здрава одмах, а уколико су болесна наконведеног здравственог заштитног рока у дјечјим прихватилиштима предати на одгој и то:

1. Родитељима, уколико не постоје политички разлози против ове предаје.

2. Хрватским и католичким, сељачким и грађанским обитељима.

²⁵¹ Бреслер Камилу, н. д., 6.

²⁵² Исто, 13.

²⁵³ Бреслер Камилу, *Спавање козарачке дјеце 1942, сећање*, 1947 (рукопис на 18 густо куцаних страна у поседу аутора).

3. Државним и посебним дјечјим домовима и одгојним заводима, ако то захтијевају посебни разлози.

Дојенчад и мала дјеца, за које не постоје потребни подаци, имаду се прогласити находита.

Уколико се покаже потребно може Одјел хранитељима такве дјеце одредити редовни узгојни допринос.

У горе споменутом раду Одјел ће сурађивати с хрватским и католичким, црквеним и добротворним установама и друштвима, те особито с 'Каритасом' и Хрватским Црвеним Крížом.

О овој преузетој и размјењеној дјеци треба водити што точнији очевидник с потребним подацима. Сва горе наведена дјеца сматрају се питомцима Државне дјечје заштите Министарства унутрашњих послова. Министар унутрашњих послова др Анте Никшић, в. р.²⁵⁴

У свом сећању, Камило Бреслер још каже: „Тада су се почеле јављати на тисуће породица које су жељеле да преузму дјецу. Морало се водити рачуна да се не колонизирају болесна дјеца, јер се дешавало да дијете унесе заразу у кућу хранитеља, а било је и смртних случајева. Др Рибарић је узео 35 дјеце и сва су жива дочекала крај рата. Породица Омчикус је узела 20 малишана, а једно подузеће је основало дом за 30 такве дјеце... Када је колонизација најбоље кренула и када се видјело да ће се на тај начин спасити највећи дио преживјеле дјеце, дошао је поновни ударац од стране Усташке надзорне службе. Забрањена је даља колонизација. Чак шта више било је случајева на котаревима Новска, Суња и Градишка да су усташе тражиле колонизирану дјецу и убијале пред очима хранитеља или их поново враћале у јасеновачке логоре. Било је случајева да су стараоце и њихову дјецу побили. О томе смо имали документа, али је и та архива уништена.“²⁵⁵

И Министарство унутрашњих послова НДХ у Загребу је 24. септембра 1942. наредило свим котарским областима да „смјеста доставе број заробљеника са Козаре који су смјештени на подручју наслова, изван сабирних логора који стоје под надзором Усташке надзорне службе. Овим треба обухватити и дјецу“.²⁵⁶

На колонизацији деце у подношљивије услове од оних које су имала у дечјим логорима и загребачким прихватилиштима, највеће наде су полагане у „Каритас“ загребачке надбискупије и у Црвени криж Хрватске. Међутим, ове институције не само да су биле незаинтересоване и пасивне, него су најчешће саботирале сваку ширу акцију око спасавања православне деце.

²⁵⁴ Фотокопија документа у поседу аутора.

²⁵⁵ Бреслер Камило, *Спашавање козарачке дјеце*, 17.

²⁵⁶ Архив Хрватске, Регеста докумената за историју НОБ, св. 1, стр. 274.

Загребачки надбискуп др Фрањо Кухарић је 10. фебруара 1991. године, на комеморативној миси за кардинала Алојзија Степинца, поновио сензацију коју је изрекао десет година раније, 10. фебруара 1981, и која гласи: „Степинац је у време рата хранио 7.000 партизанске дјеце не питајући да ли су то Хрвати или Срби, јесу ли католици или православци.“²⁵⁷

Одмах по завршетку рата 1945. године, кључни сведоци и непосредни учесници у спасавању деце из усташких логора дали су изјаве о улози загребачке надбискупије, кардинала Степинца и организације „Каритас“. Ево неких од тих аутентичних сведочења: Дијана Будисављевић у свом *Дневнику*, писаном на немачком језику, 19 пута помиње надбискупа Степинца у вези са спасавањем малих логораша, а ево како су се завршиле њене интервенције код „преузвишеног“:

„Мој први пријем код надбискупа др Степинца уследио је 3. 12. 1941. Резултат је био потпуно негативан. Надбискуп ми је рекао да нема никаквог уплива на владу, тамо ништа не може исходити. Спреман је да се за ствар заузме, али унапријед зна да не може ништа постићи...“

У другој аудијенцији била сам 26. 5. 1942. Надбискуп је био врло суздржан. Не жели се заинтересирати. Опет каже да нема уплива на владу. Рекла сам да сам дошла тражити помоћ да спасим један народ, на што је Степинац почео да критицизира Нијемце, нацисте, Хитлера, да су они свему криви. На то сам рекла да се њемачки бискупи заузимају за своје вјернике и супростављају Хитлеру. Многи од прогоњених прешли су на католичку вјеру и сада је његова дужност да се за њих заузме. На крају је обећао да ће се заузети.

Два дана касније са др Видаковићем опет сам код надбискупа Степинца који нас обавјештава да је имао састанак с министром за социјална питања и да ће се обојица у великој мјери заузети за депортирану дјецу. Надбискуп ће за дјецу учинити све што је у његовој моћи. Мала дјеца ће бити смјештена у женске самостане, сви дјечји домови, сви самостани ће преузети дјецу, све што може ставити ће на располагање.

Били смо потпуно ошамућени великим обећањима које смо добили... Ништа од тога није остварено. Све велике наде које смо полагали у надбискупа пропале су. Морали смо сами, преко других канала обезбједити дозволе за извлачење дјеце из логора под усташким надзором...“²⁵⁸

После дуготрајних настојања, кад је добијено одобрење за колонизацију деце, затражена је и помоћ „Каритаса“, откада се и може говорити о скромном почетку активности „Каритаса“ загребачке надбискупије.

²⁵⁷ Говор надбискупа Кухарића на комеморативној миси за надбискупа Степинца, одржан у загребачкој катедрали 10. фебруара 1991. Билтен АКСА, 13. фебруар 1981, бр. 6 (561) 81, стр. 7 (копија у поседу аутора).

²⁵⁸ Будисављевић Дијана, *Дневник*, 8, 42–43.

На процесу Алојзију Степинцу, који је одржан у октобру 1946, Стјепан Думић је као један од сведока на суђењу изјавио: „Осим што сам био равнатељ „Каритаса“, ја сам на потицај неких загребачких трговаца и приватника, и то др Мире Меледе, Гаје Омчикуса и Анте Бојанића, преузео бригу размјештаја партизанске дјеце, коју су усташе скупиле испод Козаре и заједно са матерама одвеле у логоре. Надбискуп др Степинац о томе није ништа знао, све док каноник др Фердо Рожић није избацио ту дјецу из зграде, односно из дворане Св. Јеронима, гдје смо их привремено били смјестили и то ријечима: 'Баците ту гамад из мојих просторија, то ми смрди'. То ми је он сам неколико пута телефонирао. Када смо дјецу послје смјестили у стакленике др Степинца, бригу о њима водио сам уз помоћ приватника и Црвеног крижа, који ми је давао крух, а млијеко смо скупљали по Рибњаку, јер др Степинац, иако је имао више од 100 крава музара на имању у Брезовици, није дозволио ни кап млијека за ову дјецу. Напомињем да сам са приватницима који су помагали акцију на збрињавању дјеце, успио за Божић 1942. да прибавимо становиту количину брашна и млијека и припремимо пециво као божићни дар овој дјеци. Када смо на Бадњак 1942. године то требали да подијелимо дјеци, дошао је др Степинац и раздијелио те пакетиће као да су његови.“²⁵⁹

Организација „Каритас“ је била непосредно подређена загребачкој надбискупији и Алојзију Степинцу. Његовом одредбом, а у споразуму са Министарством удружбе, „Каритас“ је преузео на себе „смјештање по селима и градовима дјеце која су услјед садашњих ратних прилика већим дијелом остала без родитеља и без домована“. У вези са овом акцијом, Степинац се почетком септембра 1942. посебном „Окружницом“ обратио својим „предрагим вјерницима“, у којој се између осталог каже: „У смислу дописа Министарства удружбе, област 'Помоћ', одређујем да Каритас организира по свим жупама сабирање хране, одијела и обуће за оне који ће ове зиме закуцати на наша врата. Каритас ће одредити начин скупљања хране, спремање и раздиобу. О свему ће водити бригу посебни одбор Каритаса.“²⁶⁰

И Јана Кох у свом обимном рукопису који је посвећен страдању и спасавању козарачке деце говори о томе како су „Каритас“ и надбискуп Степинац „хранили 7.000 партизанске дјеце“. Овако је Јана описала један свој сусрет са Степинцем:

„Преузвишеки надбискуп великодушно је уступио свој зимски цвјетњак са централним гријањем, чији је кров био излупан на више мјеста. На разастрту сламу у овом 'надбискупском прихватилишту' смјеште-

²⁵⁹ Блажевић Ј., *Мач а не мир*, Суђење Лисаку и другима, књ. 3, Загреб 1980, стр. 363 и 369.

²⁶⁰ Окружница бр. 138/Пр-1942 (фотокопија у поседу аутора).

на су дјеца која чекају на колонизацију у села. 'Цвјетњак', којег су пазиле часне сестре био је гори него штала, а дјеца су била болесна највише од оспика, а било их је и са упалом плућа.

Када сам ушла у просторију стакленика, око 200 дјеце је стајало на својим лежајевима окренуто према Распећу, међу њима двије часне сестре и мени леђима окренут свећеник – преузвишени лично. Дуго сам слушала молитву и ријечи прошње за сретну будућност домовине, брзи свршетак рата и побједу над страшним непријатељем. Када је завршена молитва дјеца су полијегала на сламу обучена и обувена, гола и боса, већ према томе како су стигла из логора.

На моју примједбу да дјеца немају покривача и да у случају кише стакленик ће се напунити водом, преузвишени ме је увјеравао да су подузети сви потребни кораци за потпуну оправку и уређење стакленика. Говорила сам надбискупу о страшном стању дјеце, по логорима, о власти која ништа не подузима за ову дјецу. На цијелу ову моју причу Степинац је примјетио: 'Нека им се смиљује свевишњи, нека им опрости, јер не знају шта чине. Нека даде свевишњи да у нашим срцима не остане ни трачак мржње већ љубав и милосрђе и велико праштање за свакога који је скренуо с правог пута'.

Финансијске злоупотребе Каритаса, за које је поуздано знао надбискуп Степинац, биле су врло велике. Од преко двадесет милиона куна које је Каритас сакупио, ни трећина није отишла овој дјеци. Сакупљену одјећу и обућу Каритас је продавао хранитељима за новац или за живежне намирнице. Хранитељи сељаци, ако су жељели да обуку дијете, морали су платити робу Каритасу, иако је она набављена из доприноса родољуба.

Без обзира што нам је сваким даном постајала све јаснија слика 'хуманог рада' Каритаса, није нам преостало ништа друго него да користећи фирму Каритаса наставимо и даље размјештање дјеце у породице.²⁶¹

Према подацима организатора акције за спасавање, њиховој изванредној картотеци и другим различитим евиденцијама које су илегално водили, из усташких логора је извучено укупно 14.192 малих талаца. Од јула до краја 1942, најчешће на рукама спасилаца, умрло је 3.628 малишана. Ови храбри и честити људи су повели упорну борбу, пуну неизвесности, за спасавање преосталих 10.564 дечака и девојчице, којима је требало обезбедити подношљивије услове, у којима би бар отпорнији могли да преживе. Тако је „на прехрану“ у породице и размештено 4.499 малих логораша. Међу њима се налазило 1.738 деце од неколико месеци до три године старости и она су сва, готово без икаквих података, размеште-

²⁶¹ Кох Јана, *Каритас загребачке Надбискупије* (необјављен рукопис у поседу аутора, стр. 244).

на у загребачке породице. Када су усташке власти зауставиле и ову акцију, спасавање више од 6.000 малишана се одвијало преко „Каритаса“.

Из картотеке којом располажемо за 7.427 козарачке деце, види се да је „Каритас“ колонизовао у Дрње, Бартоловец, Лудбрег, Св. Иван Жабно, Сигетец, Копривницу, Хлебине и у још 17 околних места 659 деце. Била су то старија годишта (1927–1934) и смртност је међу њима била незнатна. Карактеристичан је извештај Драгана Опалина о „Каритасовој“ колонизацији деце од 3. октобра 1942, из кога цитирамо основне делове:

„Путем Каритаса загребачке надбискупије, 30. коловоза, 8. и 24. рујна 1942. године, на подручје Лудбрега доведено је 184 дјеце у доби од једне до 14 година и размјештено у околицу Лудбрега код сељака који су старију дјецу употријебили за лакше послове. Дјеца су дијелом обучена, али је преко половине потпуно босо па сељаци моле да се прије доласка зиме дјеца обују о државном трошку. У селима која сам обишао установио сам да су дјеца здрава, добро храњена и свјежег изгледа. Код сељака Рока Шпољарића у селу Сигетец упитао сам малог Јоцу Николића да ли је задовољан, на што ми је одговорио потврдно. Исти је дошао у ову породицу 30. коловоза 1942. и од тада је научио „Оченаш“, а тако је и са осталом дјецом коју сам обишао. Шпољарић је добро обукао дјечака, али је молио да му се даду ципеле.

У разговору са жупником Лудбрега, установио сам да три околне жупе желе примити дјецу, али моле да им се пошаљу дјеца Римокатоличке вјероисповијести.

Господин котарски предстојник је изјавио да му се пошаље транспорт од 200 даљних, али да га се благовремено обавијести, како би дјецу могао лакше да размјести по удаљеним селима. Исто је тако и са котаром Копривница који тражи 200 дјеце.

Има случајева да су сиромашнији сељаци узели и по троје пострадалих, док јачи господари то избегавају. Има примјера да се поједина дјеца (брат и сестрица) неће да раставе. Тако је сељак Лудбан Мартин из Селника узео једно дијете по имену Саво Јовановић, али се он није хтио раставити од сестрица, онда је Мартин узео и њих малене, Милицу и Смиљу. А исто није баш богат. Таквих случајева има више.²⁶²

Наводимо још један документ о „одгоју“ деце у крилу „Каритаса“. Као повереник народне власти, Татјана Маринић у свом извјештају о преузимању дечјег дома у Табор-граду каже између осталог:

„Крајем свибња 1945. дошла сам у дјечји дом кога су усташе основале још 1942. за дјецу с Козаре у старом дворцу Табор-град у Хрватском Загорју. У дому је било око 80 дјеце у доби од 3 до 7 година, а њиме су

²⁶² Извјештај Драгана Дралина, функционера „Каритаса“, од 5. октобра 1942 (оверена копија оригинала у поседу аутора).

управљале опатице 'Кћери божје љубави'. Пошто сам у дом стигла касно навече, дјеца су већ одлазила на починак. Ујутру рано чула сам монотоне дјечје гласове. Када сам пришла ближе видјела сам у капели, испред олтара 50–60 мале неиспаване и блиједе дјеце како склопљених ручица моле. На степеници пред олтаром клечала је дјевојчица од 10 година (старијих није било) и руководила јутарњом молитвом. Тада је било око шест сати ујутру, а дјеца су клечала и молила више од пола сата. По уобичајеном реду дјеца су остајала у капели до доручка, који је почињао у осам сати. Такве молитве за дјецу су биле обавезне шест пута дневно.

Један дјечак ми је објаснио: 'Моле за спас душе својих родитеља и браће који нису упознали праву вјеру и умрли су као православци, да им бог опрости гријехе, да их избави из мука чистиљашта и прими к себи'. То ми је објаснио мали Богдан из села Драксенић под Козаром, о којем сам касније више сазнала.

Био је то један од посљедњих дјечјих домова које смо у првим данима послуже ослобађања преузели од часних сестара.

Када сам отворила књигу с пописом дјеце, наишла сам на позната презимена – Рељићи из Суваје, Бурсаћи из Побрђана, Секулићи из Војскове, Бундало из Међувођа, Пајићи из Јабланице – сва редом српска дјеца са Козаре. Код најмањих као мјесто рођења забиљежена су: Јасеновац, Стара Градишка, Сисак, Ушгица, Млака, Јабланац. Уствари, записани су логори из којих су дјеца доведена. Али, код свих једнако пише: вјера римокатоличка, а код родитеља – да су их убили четници или да су избјегли испред четника.

Малог Богдана Влајинића из села Драксенића усташе су отјеле од матере у логору Стара Градишка када је имао шест година, а два његова брата са тетком и њезином дјецом заклана су од усташа у драксенићкој цркви у сијечњу 1942. године. Богдан је међу првим 'штићеницима' стигао у овај дјечји дом.

Колико сам овдје могла примјетити и у разговору са часним сестрама, сва ова дјеца била су подвргнута систематском 'преодгајању' у духу Павелићевих и Степинчених смјерница о покрштавању православаца и асимилацији дјеце, којој је био уништен сваки идентитет.²⁶³

Тако сарадња са „Каритасом“ на плану даље помоћи деци која су извучена из усташких логора не само да је била лоша од самог почетка, августа 1942, па до краја рата, него је у највећем броју случајева увећавала патњу деце. И никада се није могла установити права слика шта се све догађало са децом у крилу „Каритаса“. Праву и свестрану бригу о деци из усташких логора водили су, међутим, истински хуманисти и па-

²⁶³ Оставштина Татјане Маринић, *Из живота дјеце с Козаре у Табор-граду*, три стране (копија у поседу аутора).

триоти, који су ризикујући и своје животе спасавали животе беспомоћних, који су били тако малени да о себи нису ништа знали. Њихов идентитет је био сасвим уништен. На њиховим картицама су уместо имена најчешће стајале назнаке као што су: „Находи“, „Непознати“, „НН-мушко“, „НН-женско“. Најчешће је уместо имена била записана само реч – „Градишић“, што је значило да су то деца која су допремљена из логора у Старој Градишци. Најтеже је свакако било спасити и одржати у животу малу децу, још дојенчад, отргнуту са мајчиних груди. Само на један апел организатора акције и тихом пропагандом, у Загребу се јавило на стотине породица које су желеле да приме децу. Тако је почело усвајање више од 1.700 деце узраста од неколико дана до три године старости.²⁶⁴

Камило Бреслер, најистакнутији организатор акције спасавања деце, записао је: „У нашем народу живи нетакнута, природна и изворна љубав према дјетету уопће, а поготово према дјетету које је остало без родитеља и дјетету које трпи. Доживио сам много пута да је сељачка обитељ, која је узела туђе дијете на прехрану и одгој уз наплату хранарине за кратко вријеме исто завољела као своје рођено, те је касније одбијала и хранарину, само да дијете остане у кући. Дијете им је непримјетно „украло срце“, како ми рече једна жена. Стотине управо дирљивих случајева и доживљаја потврдило је ово моје искуство. Сјећам се једног транспорта у којем је било много безимене дјеце. Након раскуживања и купања полијегали смо их онако голишаву у два реда наше прихватне бараке. Један шестомјесечни дјечачић дохватио је моје прсте и приљубио се за њих као пијавица. Смрачило ми се пред очима. Под капутом однио сам дијете кући и предао старој мајци која је одхранила нас седморо. Од тога дана, августа 1942, остаде малишан у нашој кући. У марту 1944. имао је тешку упалу плућа. Много смо бринули о њему.“²⁶⁵

Ивица Бреслер је завршио техничку школу, ожењен је и има двоје деце.

И Јана Кох је у свом обимном рукопису посветила доста простора усвојеној козарачкој деци. На једном месту, она каже: „Још једном то све не бих могла преживјети. Тај транспорт из Старе Градишке са више од 1.000 дјеце не може се описати. Њихово спашавање најдубље се урезало у моје памћење. У њему је било највише дојенчади. Жене с пеленама и бенкицама извлачиле су из вагона и трпале у корпе, као дулеке, ону најмању дјецу. Једна осмомјесечна беба много је плакала, али када сам је

²⁶⁴ Спискови 1.738 деце коју су усвојиле загребачке породице (за више од 50 посто се не знају имена, него само из којег су логора транспортима деце допремљени). У списковима су имена и презимена усвојитеља, адресе становања и примедба. Архив Хрватске, Оставштина Дијане Будисављевић (копија у поседу аутора).

²⁶⁵ Бреслер Камило, *Спашавање козарачке дјеце*, 15, 17.

узела у наручје, ућутала је. Моје тепање – душо, душице, до данас није престало.²⁶⁶

Душка Чех, дерматолог, живи у истој породици која ју је усвојила.

Готово сви учесници у акцији спасавања узели су по једно или двоје деце. Иванка Џакула, која је радила највише на евидентирању малих заточеника, усвојила је Марију Секулић, али је њена беба убрзо умрла. Лина Падован је отхранила дечака, који је после рата нашао своје родитеље. Драгица Хабазин, једна од најагилнијих у акцији спасавања, усвојила је непознату девојчицу. Др Амалија Когој је узела Милинка Малишића, и дете је добро, стоји у примедби. Добрила и Слађана су одрасле у породици Рибарић, а девојчица што је имала „главицу као зрнце“ остала је у породици Новак, у којој је и добила име – Зрнка Новак, које никад није мењала. И швајцарска конзулица је на прехрану узела једну непознату девојчицу, и тако редом, више стотина „Находа“, „Градишића“, мушких и женских беба је, уместо логорских бројева око врата, добило презимена својих усвојитеља.

Многа деца ће умрети као безимене жртве. Крај стотина имена у картотеци биће уписан само знак крста или презиме усвојитеља. Примери су многобројни: „Градишић“, дечак с плавим очима и косом, на десној бедри има знаменку, шест месеци, био смештен код Зденке Абрамовић, Загреб, Штросмајеров трг, умро 3. VIII 1942; „Босанчица“, 1941, смештена код Марцеле Шајат у Загребу; „Перла“, црномањаста, плаве очи, 1940, код Стјепана и Марије Стипетић, Загреб, Прерадовићева 12; „Бразлетица“, перле око врата, наводно Драгица, 10 месеци, није записано име усвојитеља; „Наход Јасеновац“, 1941, налази се код Габријела Петровића Галета, Земун, Др Анте Трумбића бр. 53. И тако редом, низали су се картончићи у којима су рубрике најчешће накнадно попуњаване.

Опште је познато да усташе не само да нису регистровали своје жртве, него су чинили све да униште и трагове својих злочина. А поступак са српском децом отетом од родитеља је примењен на перфидан начин. Потврђују то многи примери, од којих наводимо само овај. Приликом одузимања деце од родитеља, усташка тактика се састојала у томе да се најмлађој деци затре сваки траг. Из тог разлога су највеће групације деце заточене у логорима око Јасеновца биле разбијене на тај начин што су старија деца одвајана у посебне групе као усташки јаничари, а млађа су остајала и о њима нико није могао да пружи ни најелементарнији податак. Тако се пред активисте који су прикупљали и извлачили децу из усташких логора поставило питање идентификације стотина малишана који нису могли да изговоре ни своје име.

²⁶⁶ „Плави вјесник“, бр. 892, 1. новембар 1971; Лукић Драгоје, н. д., 93, 96.

У приказу рада „Акције Дијане Будисављевић“, како је за упућене названа ова организација, види се да је од октобра 1941, када је покренута акција за помоћ прогоњеним српским породицама, истовремено започело и сакупљање података о свим транспортима који су пролазили кроз Загреб, као и о родитељима чија су деца остала у логорима. Све екипе које су ишле да извлаче децу из логора биле су опремљене одштампаним формуларима, с циљем да се прикупи што више података о преузетој деци. Овде просто није могуће представити све оно што је записано у транспортним листама, разним блоковима, абецедницама, обичним школским свескама, или забелешкама које упућују на бројеве на металним плочицама које су деца везиване око врата као медаљони. Био је то јединствен корпус материјалних доказа са лица места, који је одсликавао све страхоте усташких злочина над децом. Од ових података је постепено створена „Картотека козарачке дјеце“, у којој је регистровано више од 12.000 малих талаца.²⁶⁷ За њу се с правом може рећи да представља прворазредну документарну грађу о трагедији српске деце у усташкој НДХ.

Како је у јесен 1942. обустављено даље извлачење деце из логора око Јасеновца, а Камило Бреслер, кључна личност организације за спасавање, био суспендован, то су се Дијана Будисављевић и Иванка Џакула, са групом сарадница, бациле на сређивање прикупљених података и формирање темељне картотеке. Посебна пажња је посвећена идентификацији деце млађе од шест година. Активан рад на картотеци је омогућио да се до маја 1945. идентификује више од 95 посто „безимене“ деце.

Пошто је у току рада непрестано постојала оправдана бојазан да ће усташе покушати да униште и ове трагове својих злочина, картотека је урађена у два примерка, од којих је један сачуван на необичан начин. Сем тога, сви подаци из основне картотеке су преписани у посебне књиге, које је др инж. Марко Видаковић похранио у трезор надбискупа Степинца. Овај материјал, који никад није био доступан истраживачима, искоришћен је као доказ да је „Каритас“ загребачке надбискупије „хранио 7.000 партизанске дјеце“. На основу сачуване картотеке и другог допунског материјала за 14.000 деце која су у 53 транспорта довучена у Загреб, било је могућно, још док је рат трајао, одговорити на 4.000 упита родитеља из немачког заробљеништва који су трагали за судбином своје деце. Исто тако, ова картотека је пружила информације за 1.500 деце за којом је трагао Црвени криж Хрватске, а родитељима и другим сродницима из разних крајева земље који су тражили своје најмилије одговорено је на више од 1.000 писама. Хиљаде потресних писама су доспеле на адресу Дијане Будисављевић, Савчићев трг 13 у Загребу, како од родитеља, браће

²⁶⁷ Преснимљено 8.000 картона, формат 9×13, за Музеј „Козара“ на Мраковици (микрофилм у поседу аутора од 1976).

и сестара који су тражили изгубљену децу, тако и од усвојитеља, који су обавештавали о стању прихваћених дечака и девојчица. Ево неких примера из те необичне преписке.

Зорка Петић из Дармогена у Немачкој тражи обавештење за своје двоје преостале деце – Радета и Босиљку. Зорка у писму заклиње Дијану овим речима: „Вјерујем да знате како је мајчином срцу које својих двоје дјечице више нема у животу, а за преосталих двоје не зна хоће ли и њих икада моћи привити на измучене груди.“ Мајка је добила одговор да је њен Раде у породици др Драге Домашка, лекара у Кутини, а мала Босиљка код Александра Тефенбаха у Загребу, Марулићев трг бр. 5.

Остоја Бијелић, отац двојице дечака, Петра од две године и Бранка од годину дана, пише из Јене: „Већ више пута молио сам да ме обавијестите за мога Перу и Бранка Бијелића какво је њихово здравље, али до сада нисам ништа добио. Ја вас умољавам да ублажите мој родитељски бол.“ Одговор је стигао 27. октобра 1943: Бранко је умро трећег, а Петар 20. октобра 1942. године.

И Мика Бакић моли да јој се јави нешто о њеној деци, Милораду од пет година и Љубици од 18 месеци. Љубица је имала на левом бедру црвену знаменку. И на Микину адресу је стигао одговор: Љубица је умрла 23. октобра 1942. године.

Из Келна се јавила Милка Поповић, трагајући за својом кћеркицом Невенком. Она између осталог пише: „Молим Вас сликајте ми моју малу Неницу.“ Ни мала Невенка Поповић више није била међу живима.

Мара Јаковљевић из Лајпцига моли за обавештење о својој деци, Виду и Јованки. Никола и Станка Пурета из Фелдпаста траже сву своју децу: Мирка, Анђелију, Милу, Радована, Ђуру, Стоју и Драгутина. Душан Шешум из Беча трага за својим девојчицама близнакињама, Даром и Драгославом, а Станко Милаковић, такође из Беча, тражи своје шесторо деце – Росу, Душанку, Босиљку, Живка, Срету и Милу.

Дијанина картотека је била једина нада родитељима да ће пронаћи своју изгубљену децу. Њеним посредством се и Зорка Семиз обратила генералном конзулату НДХ у Бечу, с молбом да се из логора ослободе и врате на Козару чланови њене породице: мајка Роса стара 47 година, десетогодишња сестра Босиљка и кћеркица Милка стара три године. Зорка је 15. маја 1943. године добила одговор следеће садржине: „На подручју Козаре често се појављују партизани који присутност православног житељства искоришћавају као помагаче и јатаке, па се не препоручује пуштање на слободу истих док се прилике тамо не среде.“ У примедби у писму, Дијана је додала: „За дјецу не брините, она су смјештена у добре породице у Загребу...“

Каја Шувак није добила Дијанино писмо са адресом породице у којој се налазио њен син Марко. Уместо мајку, др Мартиновић је обавестио

Дијану о следећем: „На ваш цијењени допис од 27. III 1944. могу да одговорим да је Каја Шувак, мајка малог Марка, живјела у селу Сиволинац, општина Орахова код Босанске Градишке до 21. I 1944. Тога дана село Сиволинац је спаљено, тако да је оно сада сасвим пусто. Ко је од пучанства још жив, а ко убијен, не може се са сигурношћу утврдити. Ако је Каја преживјела ми не знамо гдје се она сада налази.“

Са истог подручја је на Дијанину адресу 17. марта 1943. упућено и писмо Алојзија Венка, жупника из Дубице, са овим садржајем: „Лијепо молимо, погледајте има ли у вашем попису дјеце из општине Дубица, ко тар Костајница у која спадају села: Дубица, Баћин, Церовљани, Слабиња, Шаш и Живаја. Јавите нам по списку од 158 православне дјеце да ли је које од ниже наведених у животу и ако јест, гдје је и код кога се данас налази. Ако је које дијете могуће умрло, молимо и то нам јавите, гдје је и када умрло.“

О трагичном крају ове деце, Дијана је у свом Дневнику 23. августа 1943. записала:

„Од католичког свећеника из Хрватске Дубице добивамо листу с именима православне дјеце која се тамо траже. Нисмо нашли ниједно једино дијете. Касније сам сазнала да су та дјеца страдала у Јасеновцу и то тако да су чамци с дјецом преврнути у средини ријеке.“²⁶⁸

Поред осморо спаситеља деце који су убијени, готово сви актери, посебно организатори акције, били су прогањани. Усташе их нису остављали на миру током целог рата, јер се нису мирили са чињеницом да је у овом подухвату спасено и идентификовано свако друго дете које је извучено из логора смрти. Тако су Татјана Маринић и Јана Кох биле хапшене, Драгици Хабазин, првој сестри црвеног крижа Хрватске, упућивани су чести прекори због помоћи коју је пружала православцима и она је у једном тренутку кризе покушала да изврши самоубиство. Анте Думбовић је привођен и саслушаван неколико пута, Дијану Будисављевић је испитивао Гестапо, више пута јој је претресан стан, уништен је део евиденције о деци и непрестано је сумњичена за помоћ коју је пружала Србима, а Камило Бреслер, кључна личност у спасавању деце, избачен је из руководства Црвеног крижа Хрватске и суспендован из службе у Министарству удружбе. Па ипак, рад није био прекинут. Уз велики ризик, припремљени су читави програми о начину повезивања породица. Било је предвиђено да по завршетку рата учесници у акцији спасавања обиђу колонизоване малишане, као и места њиховог рођења, у циљу да се провери стање породица којима су деца била отета.

²⁶⁸ Будисављевић Дијана, *Дневник*, 130. Наведена преписка се налази у Архиву Хрватске, оставштина Дијане Будисављевић, а фотокопије више од 50 писама су у поседу аутора.

Непосредно пред ослобођење земље, када су се многи почели враћати из заробљеништва, Дијанина картотека је била непрестано опседнута. А онда је рад ових хуманих људи нагло прекинут с првим данима слободе. На захтев органа нове власти у Загребу, Одељење заштите народа (ОЗН-а), одузети су „картотека козарачке дјеце“ и албуми с фотографијама деце у усташким логорима. Копија картотеке која се налазила код надбискупа Степинца није се више могла добити. На све вапаје родитеља који су долазили на ову, њима једину познату адресу своје изгубљене деце није се могло помоћи. Рад на картотеци, која је пренесена у Министарство социјалног старања, убрзо је сасвим задро.

О тим данима, Дијана Будисављевић је у свом *Дневнику* 28. маја 1945. записала: „Очајно сам увређена предајом картотеке за проналажење непознате дјеце, регистра фотографија и биљежница посебних ознака на дјеци. Осим алфаветског распореда имали смо и посебан систем идентификације што већег броја непознате дјеце. Био нам је главни циљ да што више мале дјеце вратимо њиховим родитељима. Велики бол нас је опхрвао што нам је онемогућено да то остваримо. Знали смо да ће сада многе мајке тражити своју дјецу. Страшно растајање у логорима, дугогодишња чежња за њима у њемачком заробљеништву, а сада неће моћи да пронађу своје најдраже. А ми смо имали у рукама више од 90% готових рјешења. Било ми је страшно тешко што се овај наш вишегодишњи рад на овакав начин прекида. Сви који су радили на картотеци, односно у акцији спасавања дјеце стављени су 'на хладно'. За више структуре наш рад је постао непожељан, а мој посебно, с обзиром на националну припадност. И даље су се многи родитељи јављали на моју адресу, а мени се срце цијепало што им ништа више нисам могла помоћи.“²⁶⁹

Мора се рећи да су многе породице, у највећем броју случајева, усвојиле децу из хуманих разлога. Али хуманост као да је после рата нестала, када она деца која су преживела и о којој су постојали подаци ко су и одакле су нису враћена својим родитељима.

Трагична судбина која је задесила овај мали свет увећана је и продужена после рата зато што сакупљени подаци, картотеке, спискови и друга документација не само да нису благовремено коришћени, него су постали доступни тек онда кад су могли да се употребе једино као историјска грађа о једном стравичном времену. У првим месецима после ослобођења 1945. године, Загреб је био опседнут родитељима који су трагали за својом отетом децом. Трагање се наставило све до 1971. године. Најпре су преживеле баке тражиле унучад и мајке своју изгубљену децу, а потом су деца трагала за својим пореклом. Неку годину касније, одрасла браћа тражила су своје сестре или било кога свог, а сестре су, са својом

²⁶⁹ Исто; Будисављевић Дијана, *Дневник*, 166.

већ одраслом децом, трагале за изгубљеном браћом. Календар као да и није постојао у сталном надању.

Људи су се најчешће обраћали Црвеном крсту, новинама и сваком оном ко би могао да укаже на било какав траг. Многе мајке су загледале свако дете у пролазу, посећивале домове ратне сирочади. Велики број листова, а посебно „Борба“ и „Политика“, имали су своје сталне рубрике – „Тражи се!“, чији су огласи били испуњени најмањим бројем речи, које су представљале људски зов и надање у сусрет са својим најмилијима. Примера има превише, али за илустрацију ћемо цитирати само неке од ових огласа.

„Године 1942, међу осталима, отјерани смо у логор Јабланац, мајка, нас четворо браће и једна сестра. Одатле смо упућени у логор Јастребарско, али у пролазу кроз Загреб, остао нам је најмлађи брат Радислав и од тада ништа о њему не знам. Рођен је 1940. године у селу Јабланица код Босанске Градишке. Ако би неко нешто знао о мом малом брату молим да јави на адресу: Драгутин Шљивар, интернат Индустријске школе жељезаре Зеница“ („Борба“, 24. III 1958).

„Са мужем и двоје дјеце одведена сам 1942. године у Јасеновац. Муж ми је стрељан а ја отпремљена у Њемачку. Син Митар од пет година и ћерка Нада од двије године одведени су у Загреб. Послије рата сам обавијештена од Црвеног крста да ми је син умро, а о ћерки немам никаквих трагова. Моја мала Нада је имала на челу траг од опекотине. Ако неко нешто зна, молим да ме обавијести на адресу: Љубица Барић, Београд, Крфска 25“ („Борба“, 14. VII 1958).

„Милутина Лончара рођеног 1939. године у селу Међеђа, одвели су 1942. са групом дјеце из логора Сисак у Загреб. Милутин је имао плаву косу, очи плаве, лице дугуљасто и зубе ријетке. Он се можда сјећа наше куће – млина, ријеке и моста на коме се играо. Молим све који ма шта знају о њему да јаве на адресу: Љубомир Лончар, Међеђа код Босанске Дубице“ („Борба“, 19. IX 1960).

„У јулу 1942. године одузет нам је у логору Стара Градишка син Илија, рођен априла 1941. Дијете је имало на леђима плави биљег у величини динара. Пошто досад о њему нисмо ништа сазнали, молимо људе који би могли нешто знати о нашем дјетету да јаве на адресу: Невенка и Никола Мишљеновић, Хрватска Дубица“ („Борба“, 2. XII 1957).

„Тражим сина Михајла. Он је рођен 1937. године у селу Јабланица код Босанске Градишке. У јулу 1942. отјерани смо у логор. Ја сам Михајла носио на леђима, а он је плакао. У логору Стара Градишка сви одрасли мушкарци отјерани су у Њемачку, а жене и дјеца су одведени у Млаку. Мали Михајло је био у логору са мајком Стојом, братом Стојаном и малом сестром. Једног дана усташе су одузеле дјецу од мајки и дошла су кола по дјецу. Михајло је плакао и викао: 'Скини ме мајко са кола, изгорјех од

сунца'. Молим све оне који нешто знају о моме сину да јаве на адресу: Никола Водогаз, село Јабланица, Босанска Градишка“ („Борба“, 22. II 1960).

„Јула 1942. спроведена сам са ћеркама Драганом и Милицом и сином Гојком старим три године у логор Стара Градишка. Одатле су нас одвели у логор у Сиску. Једнога дана одијели су Гојка да пије млијеко и од тога дана не знам ништа о њему. Према причању очевидаца моје дијете је тада одведено у Загреб. Мој Гојко је имао изразит зализак косе на челу. Молим све који нешто знају о мом сину да јаве на адресу: Сока Зрињанин, село Слабиња, Хрватска Дубица“ („Борба“, 21. XII 1959).

„У јулу 1942. године усташе су отјерале моју мајку, сестру и мене у логор. У Сиску су одвојили моју сестру од мајке и одвели у Загреб. Моја сестра Јелена је рођена 1. маја 1939. године у селу Горњоселцима код Босанске Дубице, од оца Боже и мајке Персе. На доњем дијелу уха Јелена је имала израслину величине и облика зрна пшенице. Молим све који нешто знају о мојој сестри Јелени да јаве на адресу: Ђукић Илија, В. П. 7247, Дервента, Босна“ („Борба“, 22. II 1960).

„Моју сестру Љубицу, рођену 1940. године у селу Пашкиновцима код Босанске Градишке, из логорског транспорта у Загребу 1942. узела је једна жена под своје. Од тада о њој ништа не знам. Љубица је имала црне очи и црну косу, када се смешила имала је јамице на образима. Молим свакога ко нешто зна о мојој изгубљеној сестри, нека ми јави на адресу: Бранко Галоња, Студентски град 638/2, Нови Београд“ („Борба“, 25. I 1960).

За 25 година је само у дневном листу „Борба“ објављено неколико стотина огласа преко којих су родитељи тражили своју изгубљену децу, али су ретки били огласи у новинама о ненаданој срећи због сусрета. У току 1958. године, било је 30 таквих сусрета. „Морам да вам захвалим“, пише Божо Прпић, „јер је мени ваша рубрика донијела срећу. Најзад сам пронашао своју мајку коју нисам ни запамтио. Када сам дошао у моје село под Козару и стао пред кућу био сам толико узбуђен да скоро нисам смио да уђем“ („Борба“, 1. I 1959).

Породица Мишљеновић је тражила своја два детета, која су 1942. године остала у логору. После рата су били изгубили сваку наду да ће своју децу икада пронаћи. Ипак су објавили оглас и нашли једно дете. „Да вам опишемо сусрет с нашим дјететом које нисмо видјели 15 година веома нам је тешко. Све што можемо јесте да пожелимо и другим родитељима који и овим путем траже своју дјецу, да доживе нашу срећу“ („Борба“, 1. II 1959).

А онда су се још дуго, све до седамдесетих година, појављивали огласи у новинама: „Тражим било ког свог, мислим да сам са Козаре.“

Многи су изродили децу, не знајући ко су и одакле су. Ево како је Милован Штрбац тражио своју породицу: „Кад је почео рат имао сам

три године (вјероватно сам рођен 1938). Приликом бјежања кроз шуму 1942. звали су ме именом – Милован. Своје родитеље не знам. Запамтио сам збјег народа, али се не сјећам у којој је то шуми било. Све што знам о себи, то су два мала ожилка на десној руци.“

И Госпава Јајчанин, већ старица, огласом је тражила своје троје деце: „Знам да су многа дјеца нашла уточиште у загребачким породицама и вјерујем да ће се и мени срећа осмјехнути. Мој Вељко, срце мамин, имао је трагове од пријелома на лијевој руци и доста је био разборит. Сјећа се он оца и фијакера ког смо имали. Љубица је имала смеђу косу и очи су јој такве биле, а Јово је имао равна стопала – они су били близанци и имали су двије године. Живи су они, вјерује мајка и зато преклињем вас, пронађите их.“²⁷⁰

Разлог томе што су резултати потраге преко огласа у новинама били веома скромни лежи у немарности (намерној или случајној) оних званичних институција у Загребу, пре свега Црвеног крижа и Министарства социјалног старања Хрватске, код којих су се налазили дечја картотека, разноврсни пописници и сва друга документација, на основу које се, према анализи начињеној после пет деценија, од 1.650 потрага за децом само са Козаре, тада могло позитивно решити више од 70 посто случајева. Те трагичне албуме неизрециве патње родитеља и њихове изгубљене деце тада као да нико није прелиставао. Именоване спискове пострадале деце и усвојених малишана, који су морали да расту без родитеља, временом је прекрио заборав. Сви који су изгубљеној деци и њиховим родитељима могли помоћи, посебно организатори акције за спасавање деце 1942. године, грубо су у томе онемогућени и доживели су многобројне непријатности.

Живот су завршавали као непризнати и заборављени, под сталним притиском, као да су спасавајући хиљаде православне деце учинили неко ружно дело.

Камило Бреслер, један од најзаслужнијих, био је под сумњом и призором све до своје смрти. Јана Кох је с много горчине написала књигу оптужујући стварне виновнике за страдање деце, али њени записи никад нису објављени. Анте Думбовић је преко штампе оптужен за свој рад у дечјем логору у Сиску и чак проглашаван за „логорника“, у најгорем значењу тог назива.

И Дијана Будисављевић, чији је *Дневник* обелодањен после пет деценија, била је принуђена да са својим супругом Јулијем Будисављевићем, врхунским хирургом и професором универзитета, 1972. напусти Загреб и врати се у Инсбрук, где је после шест година и умрла.

²⁷⁰ Сви цитирани огласи у факсимилу у поседу аутора и у књизи Војина Јелића *Не дамо вам умријети*, Загреб 1961.

Злочини извршени у усташкој Независној Држави Хрватској током 1941–1945. године оставили су иза себе пустош у душама 184.179 деце ратне сирочади, без једног или оба родитеља, и то у Хрватској 32.263, а у Босни и Херцеговини 151.916. Само са подручја Козаре је било 13.432 деце ратне сирочади.²⁷¹

---

²⁷¹ Самарџија Д., *н. д.*, 269.

II

ЗАПИСИ И ИНТЕРВЈУИ

СЕЋАЊЕ НА „ДЕЧЈЕ ЛОГОРЕ“*

Јулских дана 1942, после пробоја обруча на Козари, усташе су, ради одмазде, повели огромне колоне народа ка Приједору, Новом, Дубици и Градишци. Око 80 хиљада људи, махом стараца, жена и деце (међу њима је било око 23 хиљаде деце), одлазило је у неизвесност, тамо куда су их усташке пушке гониле. Ако се неко и усудио да покуша на неки начин избећи наредбу, остао је у пламену сопственог дома. А таквих је било много.

Имао сам 14 година, био сам пионир под слободном Козаром и добро се сећам тих јулских дана 1942.

Петнаести километар на домаку Градишке, са мостом на Јабланици, био је заштићен бункерима, из којих су митраљеске цеви биле усмерене на Козару. Јулско сунце залепило нам се на теме. Усташе су стално поравнавали колону, иако то није био војнички строј, већ старци, жене и деца. Била је то она класична ратна колона, која се понавља деценијама и вековима, кад деца и жене поведу и краве и теляд и овце и кад то све муче, плаче, дрхти и дахће.

Стигли смо у Босанску Градишку. Пошто смо прешли преко понтонског моста на Сави, заустављени смо. На брзину је направљен логор. Све стране логора беху „ограђене“ усташама, осим оне према Сави. Залазак сунца су заклањали зидови казнионе, тада логора у Старој Градишци. Деца су тражила воде, али воде није било. Били смо упућени на Саву да је пијемо, гледајући колоне лешева повезаних жицом како клизе низводно. Данима се ограђени логор пунио народом и стоком испод Козаре. И стока и људи су се кретали на малом простору, у круг, а усташе су ту гомилу све више стезали и пригонили је уз обалу. У том метежу су многи родитељи погубили своју децу.

---

* *Četrdeset godina. Knjiga sedma: 1941–1945, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, Beograd 1961, 489–498.

Да ли сам ја ја, или сам можда неко други? Одговори на ова питања се и данас налазе по рубрикама наших листова... Тражим мајку, али јој не знам име. Једино се ње сећам као кроз сан. Тражим податке о себи. Имам 18 година и тражим било ког свог. Ко сам?...

Над сваким таквим огласом са болом се сетим најстрашније слике у свом животу. После неколико дана проведених на обали Саве, крај логора Стара Градишка, једног преподнева се разлегла усташка команда: „Мајке с малом децом у строј!“.

Убрзо, после команде, успостављен је велики кривудасти ред. Колико је у том строју било мајки с малом децом, не знам. То нико никада неће сазнати. Знам, било је много деце свих узраста. Ретке су биле мајке које су имале само по једно дете. Усташе су узимали прво децу из наручја, а онда и ону мало одраслију. Ту, поред строја, стајали су паркирани цирадама прекривени камиони, у које су усташке службенице слагале отргнуту децу од мајки.

Од вриске, дечјег плача и понеког пучња, ништа се није могло разабрати. Овај „посао“ су усташе обавили брзо. Иза њих, многе жене су лежале – у прабини, без свести, а многе су полуделе и никада се више нису вратиле у стварност. Ударац је био снажан и изненадан. Наједном, изгубиле су све што им је још било остало.

Сутрадан, дошли смо на ред и ми — најстарија деца. Тада сам доживео посебно запрепашћење. Имао сам брата од стрица, Ђоку, који је био нешто старији од мене. Скупа смо завршили основну школу. И по логору смо се кретали заједно; ни за тренутак се нисмо раздвајали. И нашим мајкама су одузета сва деца. За тренутак сам остао без два брата и сестре, сви млађи од мене. Најмлађи, Марко, имао је непуне три године. Када је одузет, уместо имена су му дали број. (Нашли смо се тек после 12 година, 1954). Стрини Јованки су одузели пет девојчица, све су биле испод 15 година. Остао јој је био само јединац Ђоко. Надала се да ће бар њих двоје остати негде заједно. Али, када су и нас почели постројавати, мајка се, грчевито држећи сина, опирала. Држали су се тако чврсто да их нико на свету, у том тренутку, не би био у стању раздвојити. Међутим, усташа, чији ми је лик остао и до данас у сећању, са кратким црним брковима, мештанин, из околине Градишке, са два револверска пучња је учинио да су мајка и син — Јованка и Ђоко, остали вечно нераздвојни.

Из нашег привременог логора су колоне одлазиле и стално пристизале нове. Кретало се то тако ваљда читавог јула 1942. Усташе су имали пуне руке посла. Стотине су отпремили у Немачку. Око 2.000 жена је одведено на принудни рад у Ђаково и на још неке друге усташке економије. Хиљаду њих је упућено на рад у Јабланац. Тамо су даноноћно радиле под најстрожим режимом терора и глади. Касније, доживеле су судбину хиљада других. Поубијане су у шумама око Јабlanca.

У логору Стара Градишка, који је у прво време био познат као „филијала“ јасеновачког логора за жене, налазио се и дечји логор. А Јасеновцу су припадали и Јабланац, Млака, Кошутарице и Градина у Босни. Становништво ових села је поубијано. Јабланац и Млака су дуго били пусти, без трага живота. Куће, из којих је однесено све што је још вредело, зарасле су у траву. Касније, ова села су насељена усташким породицама из Херцеговине.

Тог лета је у дечјем логору Стара Градишка завладала велика епидемија тифуса и других заразних обољења. То је, уосталом, био случај и са другим логорима, у којима су се налазила деца. Оболене су одмах ликвидирали. На овом месту је плином угушено преко 2.000 мале деце.

Јутро је било кад смо под усташком наредбом сврстани и ми у строј. Покрет је уследио одмах, а колона није била мала. У њој сам познавао само седам другова из села. Били су то дечаци између осам и петнаест година. Славко Котур, ученик другог разреда гимназије, имао је петнаест година, али је по узрасту био изнад осталих.

Он је озбиљније од нас схватио ситуацију у којој се налазимо. Упознавао нас је са местима кроз која смо пролазили и објаснио, колико је знао, шта се све одигравало иза тајанствених зидина градишке казнионе. Похађајући школу у Босанској Градишки, од старијих ученика је сазнао нешто више о овим казаматима.

Држећи се за руке по двоје, као и сва деца, кренули смо уском цестом уз обалу. У пратњи десетине добро наоружаних усташа, ишло се без застанка. Имао сам посебан страх од ових пратилаца, јер је онај усташа са брчићима, по свему судећи, био најопаснији. Он је из моје породице, поред брата и стрине, убио и деда Марка, као „неспособног за ма какво привређивање“. Истина, стари га је молио да остави најмлађег унука, дечака од три године, његовог љубимца и имењака. Усташа га је, међутим, са посебним задовољством, одвео на обалу, стрељао и отиснуо низ воду.

На нашем путу наилазили смо на многа изненађења. У Јабланцу и Млаки смо видели много познатих жена из нашега села како раде по усташким баштама. Њихови неми погледи су нас пратили, страхујући за нашу судбину. Јер, пред нама су били Јасеновац, Градина и друга места у којима су најмлађи доживљавали страдања.

Наши пратиоци нису дозвољавали да се обазиремо. Па ипак, нешто су нам са задовољством дозволили да гледамо. Мислим да је то било у шуми на домаку села Кошутарице, доживели смо запрепашћење које се никада неће избрисати из нашег сећања. Једна група људи, без горњих делова одеће, мршавих и исцрпљених, радила је најтежи посао који се може назвати послом: закопавала је око пет стотина поубијаних. Био је то дугачак ред лешева, с врло оскудном преосталом одећом. Никада до тада, а ни касније, нисам видео толико лешева на гомили. Касније сам

сазнао да је у тим шумама поубијано више хиљада људи из Јасеновца и других оближњих логора.

Провели су нас поред самих редова стрељаних и тог тренутка смо мислили да је и нама дошао крај. Усташе су нам рекли, добро се тога сећам, да су то похватани партизани са Козаре, па пошто су покушали да беже, пострељали су их. Знали смо да лажу, али нас је збуњивало једно: зашто се већ неколико дана не чују на Козари борбе, не круже над њом авиони и не чују се топови? На та питања је било свакојаквих одговора.

И овде су за нама остајали неми погледи гробара, чија је судбина исто тако била неизвесна.

Око тридесет километара удаљена је Градишка од Јасеновца. Тај пут смо прешли релативно брзо. Марш је био усиљен. Усташка пратња је, негде на пола пута, била замењена. Стигли смо у Јасеновац. Град нисмо видели и ни данас не знам на којој је страни остао и како је у то време изгледао.

Наша колона је заустављена поред пруге. У ствари, био је то неки слепи колосек, готово невидљив од израсле траве. Иако заморени пешачењем, нисмо дуго лежали на трави дуж пруге. Убрзо је стигла локомотива са четири теретна вагона. Вагони су били слични онима које смо виђали на шумској прузи под Козаром и називали их шталама, јер је у њима превожена ситна стока. И док је локомотива стајала под паром, пратиоци су нас угурали у вагоне. За нама су врата позатварана и резе причвршћене.

Воз је кренуо. Пошто смо у вагонима остали сами, шапутали смо у страху да нас не чују и нагађали куда нас отпремају. Воз је клацкао, а ми смо убрзо, онако уморни, сабијени један до другог, заспали. Колико смо дуго путовали, куда смо све прошли и где се налазимо – то нико од нас није знао. Воз је стао, била је врућина и у нашем вагону је било загушљиво. Кроз рупе око врата смо приметили да се налазимо на станици Загреб.

Наједном, неко је отворио врата нашег вагона. На њима се појавио железничар и убацио нам канту с водом. Неке жене су убацивале воће, поврће, чак и шећер. Све оно што им се, ваљда, тог тренутка нашло при руци. Питале су нас одакле путујемо, а ми смо одговарали, пригушеним гласом, да смо са Козаре. Занимљиво је да нико од нас ни тада ни касније није помињао села, већ само Козару.

Кад смо у путу потрошили оно хране која нам је убачена у вагоне у Загребу, воз је поново негде стао. Врата су се отворила и наређено нам је да излазимо. На станичној згради, скривеној иза дрвореда старих липа, могли смо прочитати: Јастребарско.

Усташа на станици није било, сем двојице, који су нас пасивно посматрали. По изласку из вагона, приметили смо да је наш воз састављен

од много више вагона него што их је било када смо кренули из Јасеновца. Из њега су излазила само деца.

Мара Селак из Требовљана, девојчица од осам година, у наручју је носила сестру која није имала ни две године. И нико од нас није знао, па ни мала Мара, да је њена мала сека, још ко зна где, у вагону издахнула. Ту најмању децу, па и нешто одраслију, која нису могла ићи, стављали су на шпедитерска кола са широким подом. Од станице до дечјег логора пут није био дуг.

Класирање по узрасту још није било извршено. Оно је учињено тек наредних дана. Око девет стотина одраслијих је смештено у три италијанске бараке ограђене бодљикавом жицом, у чијем се кругу налазио један стари самостан са црквом. Више од 200 одраслијих девојчица, до петнаест година, отпремљено је у једну усамљену кућу на економији, да би се над њима извршило насиље. Међу овим девојчицама сам имао три сестре, од којих је само једна успела да се спасе. Око три хиљаде најмлађих, деце до три године старости, смештено је у оближњем селу Реци. Била је то, колико се сећам, нека напуштена циглана, у којој су се налазила деца тек отргнута из мајчиног наручја.

Налазио сам се са групом дечака у италијанским баракама подигнутим у сенци цркве и самостана. Од првог дана се са нама поступало строго. Отпочело је васпитање у „духу милосрђа“. Спавало се у баракама без кревета. На ситном песку су била разастрта ћебад у три реда. Нас око 300, набијених један до другог, спавало је у једној бараци. Храна је била слаба. Једном дневно смо добијали парче танког хлеба. За ручак је најчешће кувана бундева и она је, разуме се, била без масти и соли.

После молитве је „дежурна усташка сестра“, уз обавезно присуство дежурног у логору, држала „политички час“, који је сав био у духу молитве: „Ми страдамо и гладујемо јер је рат. Партизани су зло које се мора уништити. Овде смо вас довели да бисмо спасили ваше животе и заштитили вас од сигурне смрти. Али, скоро ће и томе доћи крај. Партизани на Козари већ су уништени и похватани...“

Тим причама за децу нико од нас није веровао, јер се често дешавало да и за време таквог часа чујемо нама добро познато штектање митраљеза. Ко би други водио борбе тако близу Загреба, по шумама Жумберка изнад саме Јаске – ако не партизани? Били су узалудни покушаји „одгојитеља“ да нас преваспитају, да од нас створе некакву своју војску.

Поред уобичајених молитви, учења усташких песама и поздрава, радили смо и тешке физичке послове. А међу најтеже смо убрајали, ипак – дување у оргуље! Ујутро је за тај посао прављен распоред у строју. Најснажнији су одлазили у цркву да калуђерицама развлаче мехове на оргуљама. Био је то заиста тежак посао. Исцрпљени до бесвести, враћали смо се у бараку. „Оргуљаши“ су убрзо постали познати по својим тврдим

длановима и жуљевима. Зато смо најрадије прихватили послове у пољу. На чистини, у природи, осећали смо се некако лакше. Једном, иако смо добро чувани и стока и ми, неки одраслији другови су успели побећи. Знали смо куда су они пошли и радовали смо се: – ако успеју, рећи ће партизанима где смо и они ће сигурно доћи да нас ослободе! Тога дана смо сви кажњени, наш ручак је бачен у кукурузе иза високе логорске ограде.

Највеће групе су упућиване да раде на економији. Одлазак тамо био је догађај, јер се на пољу, кришом, долазило и до хране. Заклањали смо један другог од усташких погледа, док се не поједе оно што је пронађено. Сточна репа је била посебна посластица за нас. Морало се ради-ти без речи. Међусобни разговор на раду и у строју, када се враћамо са посла, био је строго забрањен. Посете другим дечјим логорима су такође биле забрањене. Нисмо знали шта се код њих дешава. Па ипак, враћајући се једном у сумрак са посла, приметили смо неколико усташа са малом колоном девојчица. Однекуд су ишле ка циглани, свом пребивалишту. Тужно их је било гледати – опишане, бледе и измучене, како се немо крећу испред својих пратилаца. Њихов живот у логору је био најтежи. Обешчашћене, многе су и саме одлазиле у смрт.

Недалеко од нашег логора, у дворцу Ердеди, била је смештена група деце усташких избеглица из Херцеговине. Они су у свом дворишту имали чак и играчке и ни у чему нису оскудевали. Били су обучени у права усташка одела. Нама, козарачкој деци, нису дозвољавали ни да прође-мо путем поред њиховог дворишта. Ускоро смо и ми из италијанских бара-ка добили усташка одела. Дотерао их је са железничке станице чика Бум. Звали смо га тако због његовог загорског нагласка: „кај бум бачве допе-љал...“ Био је добричина, једини одрастао човек у логору који нас је искре-но волео и чинио нам разне услуге. Целога живота је био слуга код неког богаташа, породице и деце и није имао и можда нас је зато више волео.

Једнога јутра се наш логор ужурбао. Натерани смо да чистимо круг. Нисмо знали шта се догађа. Чика Бум је Пери Злојутру, који је тога дана с њим возио јабуке, рекао да ће нас посетити неки министар! И заиста, предвече смо постројени. Пред нама је стајала усташка посада, утегну-та у зелене парадне униформе. Чекали смо. Убрзо су се на широкој ло-горској капији појавила два, три аутомобила. Из њих су изашли „вели-кодостојници“. Онај „главни“, са шеширом у руци, стао је испред нас. На његов поздрав смо одговорили неуједначено. Нешто је говорио. Од свега што је рекао, запамтио сам само када је на крају гласније добадио: „ја-ничари моји!“ – и отишао. Били су то министри усташке владе, Артуко-вић и Сушић.

После ове посете, у логору је све било по старом. Само смо сада не-што интензивније вежбали с једним строгим усташким заставником. Сва-

ки од нас је запамтио бар по који ударац. Ноћу, закључани у баракама, дошаптавали смо се ослушкујући борбе, некад у даљини, а последњих дана и сасвим близу. Сваки пуцањ је уливао нове наде. Тврдо смо веровали да ће доћи партизани и ослободити нас. У нашој дечјој психи је то било само питање дана.

Недавно сам посетио Јаску. Једно поподне је било кратко за обилазак свих места и логора у којима смо некада боравили као мали заточеници. Обишао сам она одакле сам понео успомене које су се дубоко урезале у моје сећање. Иза некадашњег логора, на домаку гробља, видео сам више великих хумки. Сада су све биле у цвећу. На мермерном платоу се издиже статуа мајке са дететом у наручју. На споменику пише: „486 младих живота дјеце Козаре, Лике, Баније и Кордуна свирепо је уништио усташки терор 1942.“

Сећам се добро тих ратних дана. У логору најмлађих је била завладала епидемија. Умирали су по десетине свакодневно. Ујутро смо слати да их сахрањујемо. За то је било одређено место поред једне оgrade иза наших барака, удаљено стотинак метара од месног гробља. Копали смо дубоке јаме, а усташе су захтевали да се ископа и по која резервна, за следећи дан. Деца су сахрањивана на неуобичајен начин. Та сићушна створења, голишава, стављана су у велике чамове сандуке. А када је сандука понестало, стављали су их у јаме по двадесеторо и више. Једнога дана смо на том месту сахранили, сећам се, више од педесеторо деце.

Најзад нам је Четврта кордунашка бригада донела слободу. Њен омладински батаљон се борио у близини нашег логора. Дубоко смо веровали у овај дан, иако нисмо знали када ће доћи. Нисмо ни знали да је делегат Врховног штаба Иво Лола Рибар крајем августа 1942. боравио у Жумберку и са Главним штабом Хрватске одлучио да се Четврта кордунашка бригада пребаци у тај крај. Пребацивање преко Купе је вршено чамцем. За то је требало две вечери. Дању је бригада логоровала у шумама поред реке. Њено присуство је уносило панику у усташке посаде.

Без одмора, бригада је кренула кроз Драганичку шуму. На домаку Јаске, 26. августа у пет часова ујутро, отпочео је напад. До седам часова је Јаска била ослобођена. Између осталог, том приликом је из логора ослобођено 727 деце, коју су усташе допремили са Козаре, Кордуна и Баније.

Те вечери, пре доласка партизана, осетили смо код управе логора не само узнемиреност, која је иначе трајала данима, већ и страх. У бараке смо били сабијени нешто раније него што је било уобичајено. Усташко упозорење било је кратко: „Ко се појави на прозору ове ноћи биће убијен на лицу места. Изласка из барака нема!“ Ове мере су нам биле јасне. Њима смо се радовали! Те ноћи нико није заспао.

Време је пролазило, приближавало се јутро, а још се ништа није догодило. Већ смо почели губити наду, када се чула снажна експлозија

на прузи. Бараке су се потресле. Онда је негде око железничке станице запуцало, затим још ближе нашем логору. Лежали смо спремни. Нашу одећу нисмо ни скидали. И када смо чули: „Напред Четврта... напред партизани!“ – поскакали смо. Врата су била закључана. Разбили смо их за трен, прозоре такође. На њима смо се заглавили. У дворишту није било никога, капија је била отворена, а стражарнице празне. Излетели смо и видели прву групу партизана. Изненадили су се нашом „најездом“. За час су били окружени. Скакали смо им у наручја, грлили их и љубили. Питања су падала са свих страна: „Има ли кога са Козаре, Баније, Лике, Кордуна?“ Јављали су се многи, али том приликом нико није нашао свог рођака или родитеља. Све се одиграло муњевитом брзином. У томе смо заборавили чак и да поскидамо оно „У“ са капа. Неки су то учинили тек доцније, у шуми изнад Јаске. Наједном су све патње биле заборављене.

Збуњеност је кратко трајала. Објашњења о нашој трагедији нису била потребна. Све су видели и знали. Командант или командир се појавио однекуд иза самостана и застао збуњен. Можда се, чувши наша наваљивања да идемо с њима, за тренутак поколебао. Куда са оволиком децом? На брзину је погледао у наше бараке и вративши се довикнуо: „Сваки по једно ћебе да узме. Тамо су у кухињи хлебови, узмите их. Правац она шума, што брже“, – показао је руком. Учинили смо све како је рекао и потрчали.

У граду је још пуцало. А од железничке станице су почели озбиљно да нас потискују с пристиглим појачањима. Јер, из Загреба се у Јаску долазило за само 40 минута. Брза одлука команданта била је спасоносна. Али, шта са болеснима и онима који нису могли ићи? Како усмерити ту гладну масу да се што пре домогне шуме? Тачно је – иза нас је остајала пустош. Како је ко наишао кроз баште, кукурузе, воћњаке – узимао је и у гладна уста трпао све до чега је дошао. Али се ипак брзо одмицало. Другови су носили болесне и слабије. Повлачење према Жумберку је вршено под куршумима.

Стигавши у Свету Јану, направљен је предах. Овде смо имали више времена да се боље упознамо са нашим ослободиоцима. Причали смо им о себи, без реда, отимајући се за реч. Допуњавали смо један другог. Овде су већ многи са Кордуна и Баније нашли своје родитеље, браћу.

Са пратњом једног вода партизана, кренула је наша, сада већ сита и одморна колона. За пут смо добро спремљени. Чак и извежбани – како се ноћу у тишини треба провлачити поред непријатељских упоришта и држати потребна одстојања, јер се пред нама налазио добар део пута, све до Купе, под окупатором.

На обали Купе смо застали. Неколико бораца је препливало реку и довезло чамце. Пребацивали смо се целу ноћ и одмах кренули даље. Наилазили смо на попаљена и пуста села. А и на једва сачувана места пи-

томе Баније. Ту нас је дочекивало мноштво народа. Наша колона се све више смањивала, јер су многи остајали код својих кућа или код неког у партизанским јединицама.

Ишли смо сада слободном територијом. На сваком застанку, за трен се окупљао народ са храном и понудама. Пребацивали смо се колима, чак и камионима. На том путу, у маршу наше бригаде, били смо и нападани од непријатеља. На више места смо били и бомбардовани. Видели смо Плитвичка језера; планином изнад језера смо се пребацивали кроз борбу, иза леђа бораца на положају.

Прешавши Уну у Кулен Вакуфу, дошли смо у Босанску Крајину. Тиме је наш велики марш био завршен. Колико смо дана путовали, не знам. Већ је увелико била јесен 1942. Наша колона сада није имала више од 200 деце. Преузети од крајишника, дошли смо у ослобођени Босански Петровац у време када је одржаван Први конгрес АФЖ-а. Тада су сву бригу о нама преузеле крајишке жене.

Касније смо, под заштитом партизана, доспели до Општреља и Млиништа. Неко време смо се налазили у Рисовцу и Паланци. Најзад – дошли смо у Српску Јасеницу, где смо се сместили у њену пространу, свеже окречену школу.

Сада нас већ није било више од 150, око 90 Козарчана, док су остали били из Подгрмеча. Тада је на иницијативу друга Ђуре Пуцара-Старог отворен дом у Српској Јасеници. За управницу дома је упућена другарица Мила Бајалица, учитељица. Дом је организован по свим прописима. Од њих се једино одступало када се морало склањати пред непријатељским авионима, али и тада је то ишло по плану и организовано.

У том ратном вихору смо отимали сваки тренутак за учење. Професор Ипавац (погинуо у IV офанзиви) држао је предавања о општим појмовима из географије и историје. Објашњавао је нашу борбу, упознавао нас са најновијим догађајима. Поред наставника, имали смо и васпитаче, другарице партизанке. Више предавања су нам држали и другови борци и комесари. Чинили су то увек када би на свом путу наилазили поред наше школе. Често нас је посећивао и друг Пуцар, који се посебно бринуо о нама.

У овом дому смо нашли све што нам је раније недостајало. Свима нам је остала у светлој успомени Даница Медан, мајка из Јасенице, члан Партије и прва одборница у селу. И она је храбро погинула у IV офанзиви. Жене Јасенице су нам обезбедиле топлину домаћег огњишта и поклониле сву мајчинску љубав. Поред прања веша, неговања болесних, чишћења и крпљења, оне су се посебно бавиле одређеним дететом из дома. Њихове посете су биле честе. Добро се сећам једне такве мајке. Исплела ми је чарапе и врло често доносила понуде; за мене се у њеном завежљају увек нашла по која сачувана јабука.

Када је ослобођен Бихаћ, добили смо пуно поклона. Сашивена су нам и одела по мери, и титовке са петокракама. Били су то наши најрадоснији тренуци. А када је у ослобођеном Бихаћу одржан Први конгрес УСАОЈ-а, те дане смо посебно обележили. Примљено је првих наших седам омладинаца у СКОЈ. Славко Котур нам је био секретар. На том састанку је говорио о СКОЈ-у и Партији један друг из Обласног одбора УСАОЈ-а. Нешто касније, пред IV офанзиву, у СКОЈ су примљени, на веома свечан начин, и сви омладинци из дома.

Била је то најмлађа чета партизана. Њен командир је био Драшко Лајић. Имао је тада шеснаест година, а био је већ „стари борац“. Као курир II крајишког одреда је преживео офанзиву на Козари. Склонио се био са два старија друга под једну велику букву обраслу у бујадџи. Сећао се многих догађаја из офанзиве и причао нам о томе. Он је једини био наоружан. Имао је италијанску пушку и две бомбе. Вршили смо редовну војну обуку по вртачама и шумарцима у брду изнад школе. Тако смо се спремали за борбене задатке.

У рано јутро 7. јануара 1943, народ из удаљених села се кретао ка Јасеници. Кроз снежну белину су се истицале лепршаве заставе. Све је журило у сусрет Титу. Простор испод наше школе био је прекривен народом. Када се друг Тито појавио на тераси, окићеној шареним ћилимима, проломио се пљесак. Тада су наишле бригаде IV дивизије. Наступала је и V козарачка бригада, формирана од преживелих бораца, „уништених и похватаних партизана у офанзиви на Козари“. О њиховом уништењу су нам усташе говорили много, па су чак о томе и штампали посебне публикације.

Те бригаде су сада газиле чврстим кораком, по утабаном снегу, испред свог Врховног команданта. Били су то наши очеви и браћа.

После ручка, приређеног у нашој трпезарији, крајишке омладинке су другу Титу доносиле поклоне, везене пешкире и марамике. Друг Тито је затим изашао на смотру. Говорио је војсци и народу. На тој смотри дивизије је стајала и једна мала чета, састављена од дојучерашње деце. Обишао нас је друг Тито и војнички отпоздравио. Зауставио се испред строја и готово сваког од нас очински помиловао по лицу. Од радости су нам сузе текле низ образе.

Деветнаест дана после тог догађаја, отпочела је IV непријатељска офанзива. Тада смо и ми пошли у бригаде, у прве борбене окршаје. На Шатору, у борби са Немцима прса у прса, погинули су нам Славко Котур, секретар скојевског актива дома, и Перо Злојутро, скојевац, обојица курири штаба I босанског корпуса.

Борци наше мале чете су у офанзивама видели Сутјеску и Зеленгору и у многим бригадама овековечили славу борца курира.

ДЈЕЦА СУ ОТЕТА ИЗ НАРУЧЈА МАЈКИ*

Тога јутра, послјије кратке љетње ноћи у којој нико није спавао, када се само наизглед све било смирило, разлегла се логором усташка команда: „Жене са малом дјецом у строј!“

Убрзо послјије команде, успостављен је велики кривудасти ред на неравној обали Саве. Колико је у том строју било мајки са дјецом, не знам. То, ваљда, никад нико неће ни сазнати. Знам, било је много дјеце свих узраста. Јер, ријетке су биле мајке испод Козаре које су имале само једно дијете. Усташе су почели да узимају, прво дјецу из наручја, а онда и ону мало одраслију, што су се скривала иза мајчиних сукања. Ту, поред строја, стајали су паркирани цирадама покривени камиони, у које су, као дулеке, слагали дјецу отргнуту из мајчиних наручја.

Од вриске, дјечијег плача и понеког пучња, ништа се није могло разабрати. Неколико њемачких официра је стајало по страни и фотографисало нас. Са њима је био и Макс Лубурић, командант логора, кога смо упознали већ првог дана, када је стајао на капији крај понтонског моста са голубом и корбачем у руци. Иза њих, многе жене су лежале у прабини, без свијести, а неке су полудјеле и никад се више нису ни вратиле у стварност. Ударац је био снажан и изненадан. Наједном, оне су изгубиле све што им је још било остало од живота. Те тренутке највећег родитељског бола и трагедије тешко је данас описати. Била је то драма, очајнички напор сурово кажњених родитеља, који су жељели само једно: да ослободе своју дјецу. Њихови укочени погледи тражили су помоћ, а можда и милост, а онда су жене падале и кидале косе, своје живо месо су гризле и опет падале као покошене, нијеме и одсутног погледа. Многе од њих никада се више нијесу ни подигле са овог платоа.

И мојој мајци су одузели сву дјецу – прво из наручја трогодишњег сина Марка, а онда кћерку Савку од шест и сина Рајка од девет година.

---

* „Putevi pobjede“, Autori: Dragoje Lukić, Milorad Gončin, Ahmet Nazečić. Bosanska Gradiška 1970, 6.

Једино сам остао још ја, њен најстарији син. Зато је она, ваљда, још стајала усправно и гледала ме одсутно, нијема и скамењена, а само тренутак доцније, када смо и ми одраслији дошли на ред, она се срушила. Тада сам и сам занијемio од страха. Мој брат од стрица, Ђоко, био је нешто старији од мене. Скупа смо завршили основну школу. И по логору, у оном кругу, кретали смо се заједно, ни за тренутак се нијесмо раздвајали. Стрини Јованки, његовој мајци, одузели су четири дјевојчице, све млађе од тринаест година. Остао јој је био само њен јединац, син Ђоко. Надала се сирота, вјерујем, да ће бар њих двоје остати негдје заједно. Али, када су нас почели постројавати, стрина се, грчевито држећи Ђоку, опирала. Држали су се тако чврсто да их, чини ми се, нико на свијету у том тренутку не би био у стању раздвојити. Међутим, усташа, чији ће ми лик заувјек остати у сјећању, са оним кратким црним брчићима, са два револверска пуцња учинио је да су мајка и син, Јованка и Ђоко, остали на обали Саве, вјечито нераздвојни.

Из нашег привременог логора колоне су стално одлазиле и нове пристизале. Кретало се то тако, ваљда, читавог јула 1942. године. Хиљаде су отпремљене за Њемачку. Око 2.000 жена, међу којима и моја мајка, одведене су на принудни рад у Ђаково и неке друге усташке економије. Многе су отјеране на рад у Јабланац и Млаку. Тамо су даноноћно радиле под строгим режимом терора и глади. Касније, доживјеле су судбину хиљада других. Поубијане су у високим храстовим шумама на обалама Струга.

КОЗАРА 1942 – КАКО САМ ЈЕ КАО ДЈЕЧАК УПАМТИО*

Козара – то питомо подручје дугачко свега 60 километара и нешто мање широко, омеђено рекама Саном, Уном, Савом и Врбасом, испресецано старим цестама, на којима се нижу варошице и градови Бањалука, Козарац, Приједор, Босански Нови, Костајница, Добрљин, Босанска Дубица и Градишка – постала је летњих дана 1942. године права партизанска државица.

После само десет месеци борбе, Козара је имала више од три хиљаде добро наоружаних бораца, сврстаних у пет батаљона 2. крајишког одреда. Његове су чете само током једног месеца изводиле и по 60 акција на непријатељске колоне и упоришта. Једна од најзначајнијих битака козарског одреда свакако је била она средином маја 1942, када је ослобођен Приједор, један од највећих градова у Босанској крајини.

Та мала партизанска држава је имала своју народну власт. Већ августа 1941. је изабран први НОО, у селу Паланчишту. Од тада па до јуна 1942, на козарском подручју је основано 130 сеоских, 16 општинских и један градски НОО, са око 1.000 одборника. Међу многим пословима, пре свега око збрињавања војске, народна власт је организовала и зидање кућа по селима, које је непријатељ попалио када је дизан устанак. Она је организовала и прву слободну пролећну сетву и аналфабетске течајеве. Та је власт стизала да мисли и на децу, да не изгубе школску годину, као што то, обично, бива у рату. Медњак и Марини тада су први пут добили школе за своју децу.

Козара је била испресецана партизанским телефонским линијама, у шуми су биле болнице, радионице оружја и магацини. Витловска је имала своју електричну централу и штампарију, у којој су многе ратне ноћи проводили, штампајући „Козарски вјесник“, Скендер Куленовић, Вилко Винтерхалтер, Сидо Марјановић и Никица Павлић.

---

* 1941–1942. u svedočenjima učesnika Narodnooslobodilačke borbe, knjiga 14, Beograd 1975, 511–528.

Козара је имала своју војску, којој је народ бескрајно много веровао, своје авионе, малу тенковску јединицу, топове. Неисцрпна резерва снаге је била њена неустрашива омладина, цео народ Козаре.

На такву Козару, на њених 3.000 партизана, на 21 партизанску чету развучену на положајима, на 500 рањеника, на народ Поткозарја – јуна 1942. су кренула 43 батаљона немачке, усташке и домобранске пешадије, 16 батаљона артиљерије, тенкови, речни монитори, оклопни возови, авиони – са око 42.000 војника. Тим елитним непријатељским снагама су помагале и оне које су биле стациониране у гарнизонима око Козаре, као и неке четничке јединице, Дреновићеве и Марчетићеве.

Немачки генерали су на ратну карту уцртали козарске висове и коте. Пастирово и Стригова, Јутрогушта и Патрија, Међувође и Поглеђево, Пашини Конаци и Петнаести километар, ући ће тога лета у узбудљиву историју.

Козарски партизани су били спремни да са два отета тенка и бензинским флашама на испресецаној бањалучкој цести дочекају оклопне колоне од 50 тенкова из групе „Путлиц“. „Потез“ Фрање Клуза је био спреман да полети са Међувођа, али он није могао зауставити 30 „месершмита“ и „фокервулфа“. Две хаубице из Орловаца окренуле су своје цеви према десетинама немачких брзометних батерија.

Сваки партизан Козаре био је спреман да дочека 15 непријатељских војника на Карану и Петнаестом километру, на Крушковцу или у Широкој Луци. Омладина, жене, деца и старци, цео народ Поткозарја био је спреман да ту огромну силу дочека на свим прилазима, на свим странама своје планине.

И отпочела је битка на живот и смрт, битка за сваку косу и поток, за свако козарско дрво.

Драматични догађаји на Козари лета 1942. ушли су у нашу ратну историју као једна од највећих епопеја ослободилачког рата. О њој је речено и написано доста, ушла је у најузбудљивију литературу, њена драма је забележена на филму, на платнима уметника. И сећања на њу остаће трајна, јер су дубоко урезана у све нити живота људи са Козаре. На њој су остали такви трагови да их никада и никакво време неће избрисати. Зато и тешко могу поверовати да је од тада прошло већ тако много времена и да је Козара само детаљ из наше ратне прошлости.

* * *

Имао сам четрнаест година и био сам пионир. У нашем селу, Милошевом Брду, био је омладински течај. Мала чета, с дрвеним пушкама, вазда у прикрајку, изводила је вежбе исто онако како су то чинили и одрасли. Комесар Адем Ковачевић нам није забрањивао да присуствујемо

политичким часовима. Слушали смо радио-вести са фронта, били смо обавештени. Дуле Видовић и Бранко Суручић су нас примили у Народноослободилачки савез омладине Босне и Херцеговине. Слушали смо о Скоју и Корчагину, о Титу и Младену Стојановићу. Познавали смо и Пошу. Надали смо се да ћемо и сами ускоро поћи у борбу. Пушка је била сан свакога од нас. Били смо дечачким срцем прекаљени борци, иако званично још нисмо учествовали ни у једној бици. Знали смо како да се чувамо од авиона који су нас на барама, заједно са стоком, митраљирали. Знали смо садржину летака који су упорно „падали са неба“ и позивали на предају, али им нисмо веровали. Тукли су нас топовима, и то нам ништа није било необично. Пуцали су на нас и када смо носили храну партизанима на положај. Све је то било нормално и као да нас више свакодневни ратни догађаји око Козаре нису узбуђивали. Чинило нам се да је оно најтеже прошло када су Немци и усташе на нашој реци Јабланици, где смо се купали, септембра 1941. стрељали 108 људи. Веровали смо да непријатељ више неће доћи у наша села. Партизани ће их зауставити на прекопаној цести па да их буде не знам колико – мислили смо. Пуцало је и дању и ноћу, свуд око нас, непрестано. Почела је једна битка чију величину нису могли наслутити ни одрасли, а камоли ми деца. Најпре су се чули само топови, непрекидна грмљавина на приједорској цести, јечало је Кнешпоље. Нисмо знали шта се догађа, али смо се надали нашој победи. О биткама које су започеле и вођене током јуна и јула писали су, и сигурно ће још писати многи. Ја међутим желим да испричам нешто о судбини једне тужне колоне у неизвесности, желим да забележим своју судбину и неколико стотина других судбина из једне колоне од 70.000 Козарчана, истргане на обалама Саве и у логорима, у којима се тога лета само умирало. Реч је о најмлађима из те колоне, о мојим вршњацима, који су наједном осетили сву суровост рата, о многима који су упознали смрт још пре него што су почели да живе, о логорима за децу, што су их Немци и усташе били измислили и на нашем тлу формирали.

Пут у неизвесност

Тих јулских дана 1942, после партизанског пробоја обруча на Козари, сав свој бес због немоћи да покори народ и уништи његову војску непријатељ је искалио на збеговима. Немци и усташе су, ради одмазде, потерали огромне колоне народа ка Приједору, Новом, Дубици и Градишци. Око 70.000 људи, махом жена и деце, одлазило је у неизвесност, тамо куда су их усташке пушке гониле. Ако се неко и усудио да покуша избећи наредби, остао је у пламену сопственог дома. А таквих је било много. У једној колони која се споро кретала цестом према Градишци био сам и

ја сам и још 29 чланова наше велике породице. Деда Марко је био најстарији, а његов имењак и унук, мој брат, био је најмлађи.

Петнаести километар на домаку Градишке, са мостом на Јабланици, био је заштићен бункерима, из којих су митраљеске цеви биле управљене на Козару. Јулско сунце нам се залепило на теме. Усташе су стално поравнавале нашу колону, премда то није био војнички строј, већ старци, жене и деца. Била је то она класична ратна колона бескућника и избеглица; која се понавља вековима у свим ратовима, када деца и жене пођу са завежљајима и поведу и краве, и телад, и овце, и када то све муче, плаче, дрхти и дахће.

Једна стравична ноћ је прошла на опкољеној њиви крај реке. Неко је побегао, за њим је пуцало, и пале су прве жртве. Касније сам сазнао да је из усташких канџи те ноћи побегла и једна млада девојка. Била је то Смиља Синик, шеснаестогодишња партизанка.

Сутрадан је наша престрављена колона стигла у Босанску Градишку. Пошто смо прешли преко понтонског моста на Сави, заустављени смо. На брзину је направљен логор. Са свих страна је био опкољен од усташа, сем са оне према Сави. Залазак сунца су заклањали зидови старе казнице, тада већ по злу познатог усташког логора. Деца су тражила воде, али воде није било. Упућивани смо на Саву да је пијемо, гледајући колоне лешева повезаних жицом како клизе низводно. Неколико дана се наш логор пунио народом и стоком испод Козаре. И стока и људи су се кретали на малом простору, у круг; излаза није било, јер су усташе ту гомилу све више стезали и пригонили је уз обалу. У том метежу су многи родитељи погубили своју децу.

Мајке с малом децом у строј

Код нас су још увијек чести новински огласи Траже се: „Тражим мајку, али јој не знам име. Једино се, као кроз сан, сећам ње“; „Тражим податке о себи. Имам 21 годину и тражим било ког свог. Знам да сам са Козаре. Ко сам?“...

Са болом се сетим најстрашније слике која се ту, под зидинама старе куле у Градишки, тако дубоко усекла у мој живот. После неколико дана проведених у том импровизованом прихватном логору, једног јутра се разлегла усташка команда: „Мајке с малом децом у строј!“. Убрзо после команде, успостављен је велики, кривудасти ред. Колико је у том строју било мајки с малом децом, не знам. То нико, ваљда, никада и неће сазнати. Знам, било је много деце свих узраста. Јер ретке су биле мајке под Козаром које су имале по једно дете. Усташе су почели да узимају прво децу из наручја, а онда и ону мало одраслију. Ту, поред строја, стајали су

паркирани церадама покривени камиони, у које су, као дулеке, слагали децу отргнуту од мајки.

Од вриске, дечијег плача и понеког пуцња, ништа се није могло разабрати. Неколико немачких официра је стајало по страни и фотографи-сало нас. Са њима је био и Лубурић, командант логора, кога смо запамти-ли већ првога дана, када је стајао на капији логора с голубом у руци. Иза њих, многе жене су лежале у праштини, без свести, а многе су полуделе и никада се више нису ни вратиле у стварност. Ударац је био снажан и из-ненадан. Наједном су изгубиле све што им је још било остало од живота.

Тренутак доцније смо дошли на ред и ми, мало одраслија деца. Та-да сам занемео од страха. Мој брат од стрица Ђоко био је нешто старији од мене. Скупа смо завршили основну школу. И по логору смо се кретали заједно, ни за тренутак се нисмо раздвајали. И нашим мајкама су одузета сва деца. Остао сам без два брата и сестре, сви млађи од мене. Најмла-ђи, Марко, имао је три године. Био је још беба. Стрини Јованки су одузе-ли четири девојчице, све испод тринаест година. Остао јој је био само је-динац, син Ђоко. Надала се да ће бар њих двоје остати негде заједно. Али, када су и нас почели постројавати, стрина се, грчевито држећи Ђо-ку, опирала. Држали су се тако чврсто да их, чини ми се, нико на свету у том тренутку не би био кадар раздвојити. Међутим, усташа, чији ми је лик, с кратким црним брковима, заувек остао у сећању, са два пиштољска пуцња учинио је свему крај: мајка и син, Јованка и Ђоко, остали су вечно нераздвојни на обали Саве.

Из нашег привременог логора су колоне стално одлазиле и нове при-стизале. Кретало се то тако ваљда читавог јула 1942. Хиљаде су отпрем-љене у Немачку. Око 2.000 жена, међу којима и моја мајка, одведено је на принудни рад у Ђаково и на неке друге економије. Многе су отишле на рад у Јабланац и Млаку. Тамо су даноноћно радиле под строгим режимом те-рора и глади. Касније су доживеле судбину хиљада других. Поубијане су у високим храстовим шумама на обалама Струга.

У логору у Старој Градишки, који је у прво време био познат као „филијала“ јасеновачког логора за жене, налазио се и дечји логор. Тог ле-та је у њему завладала велика епидемија заразних обољења. То је, уоста-лом, био случај и с другим логорима у које су затварана деца. Оболеле су ликвидирали. Др Антун Најжер, шеф дечјег логора у Сиску, који је 1946. заслужено кажњен као ратни злочинац, „стручно“ је уништио, ињекци-јама с ваздухом, око 3.000 мале деце у солани Рајс и у самостану Св. Вин-ко у Сиску. У логору у Старој Градишки је тих дана цијанкалијем угуше-но око 2.000 мале деце.

Јутро је било када смо под усташком стражом сврстани у строј и ми, одраслија деца. Покрет је уследио одмах и колона није била мала. У њој сам познавао 27 другова из школе и из села. Најмлађи је имао осам, а нај-

старији петнаест година. Славко Котур, ученик другог разреда гимназије, имао је петнаест година и по узрасту је био изнад осталих. Он је озбиљније од нас схватио ситуацију у којој се налазимо. Упознавао нас је с местима кроз која смо пролазили и објашњавао, колико је знао, шта се све одиграло иза тајанствених зидина градишке казнионе. Похађајући школу у Босанској Градишци, од старијих ученика је сазнао нешто више о тим казаматима.

Држећи се за руке по двоје, као и сва деца, кренули смо уском цестом уз обалу. У пратњи десетине добро наоружаних усташа, ишло се без застанка. Међу њима је био и усташа који је убио мога деду. Деда га је молио, као свог старог познаника, да му остави најмлађег унука, дечака од три године, његовог љубимца и имењака. Усташа га је, међутим, без речи стрељао.

На нашем путу смо наилазили на многа изненађења. У Јабланцу и Млаки смо видели доста познатих жена како раде. Њихови неми погледи су нас пратили, страхујући за нашу судбину. Јер пред нама су били Јасеновац, Градина и друга места на којима су и децу убијали. Мислим да је то било у шуми на домаку села Кошутарице, доживели смо још једно запрепашћење. Једна група људи, без горњег дела одеће, мршавих и исцрпљених, радила је најтежи посао који се може назвати послом: закопавала је мноштво поубијаних људи. Био је то дугачки ред лешева. Никада до тада, а ни касније, нисам видео толико мртвих. Касније сам сазнао да је у тим шумама поубијано више од 3.000 људи из Јасеновца и других оближњих логора.

Нас су провели преко самих редова стрељаних и мислили смо тог тренутка да је и нама дошао крај. Усташе су нам наређивали да скинемо капе. Рекли су нам, добро се тога сећам, да су то похватили партизане са Козаре, па пошто су покушали да беже, пострелјани су. Знали смо да нас лажу, али нас је збуњивало једно: зашто се већ неколико дана не чују борбе на Козари, не круже над њом авиони и не чују се топовске канонаде. На та питања било је свакојакних одговора.

И овде за нама су остајали неми погледи гробара, чија је судбина исто тако била неизвесна.

Око 30 километара удаљена је Градишка од Јасеновца. Тај пут смо прешли релативно брзо. Марш је био усиљен. Стигли смо у Јасеновац – место најнечовечнијих ужаса из Другог светског рата. Град нисмо видели и ни данас не знам на којој је страни остао и како је у то време изгледао. Наша колона је заустављена поред пруге. У ствари, био је то неки слепи колосек, готово невидљив од израсле траве. Нисмо дуго лежали. Убрзо је стигла локомотива са четири теретна вагона, слична онима које смо често виђали на шумској прузи под Козаром и називали их шталама, јер је у њима превожена ситна стока. И док је локомотива стајала

под паром, угурани смо у вагоне. За нама су врата затворена и резе причвршћене. Воз је кренуо.

Пошто смо остали сами, шапутали смо у страху да нас не чују и нагађали куда идемо. Воз је клацкао, а ми смо убрзо, уморни и престрављени, сабијени један до другог, заспали. Колико смо дуго путовали, куда смо све прошли и где се налазимо – то нико од нас није знао. Воз је стајао, била је врућина и у нашем вагону било је загушљиво. Кроз рупе око врата видели смо да се налазимо на некој непознатој железничкој станици. Био је то Загреб.

Наједном је неко отворио врата нашег вагона. На њима се појавио човек и убацио канту с водом. Неке жене су у наш вагон убацивале воће, поврће, хлеб, па чак и шећер. Све оно што им се, ваљда, тог тренутка нашло при руци. Питале су нас одакле путујемо, а ми смо готово шапатом одговарали да смо са Козаре. Занимљиво је да нико од нас, ни тада, а ни касније, није помињао села, већ само Козару. Био је то наш најлепши тренутак на маршу за логор.

Док смо потрошили храну, воз је поново стао. Врата су се отворила и наређено нам је да излазимо. На станичној згради, скривеној иза дрвореда старих липа, могли смо прочитати: Јастребарско.

У бодљикавој жици

Раније никада нисам видео такве „часне сестре“. Уливале су страх својом озбиљношћу. Устапа на станици није било, сем двојице, који су нас незаинтересовано посматрали. Све послове око нас су преузеле калуђерице. Када смо изашли из воза, приметили смо да је наша композиција састављена од много више вагона него што их је било у Јасеновцу. Из воза су излазила само деца. Било их је тако малих да нису била кадра сама ни да ходају. Мара Селак из Бистрице, девојчица од осам година, носила је у наручју сестру која није имала ни две године. Нико од нас није знао, па ни Мара, да је њена мала сека, још ко зна кад, у вагону умрла.

Ту најмању децу, па и нешто одраслију, која нису могла да иду, стављали су на шпедитерска кола са широким подом. Од станице до нашег логора пут није био дуг.

Раздвајање по узрасту још није било завршено. Оно је учињено тек наредних дана. Нас око 900 одраслијих је смештено у три италијанске бараке, ограђене бодљикавом жицом, у чијем се кругу налазио мали самостан са црквом. Они најмлађи су смештени у бивши дворца грофа Ердедија, који се налазио у великом парку, и у село Реку, удаљено око два километра од варошице. Била је то, колико се сећам, нека напуштена циглана, са много деце тек отргнуте из мајчиног наручја.

Јастребарско, то је Јаска. Тако смо и ми звали ову лепу варошицу, са свих страна опкољену шумом и воћњацима. У њој се још пре рата налазио дечји дом. Јуна 1942, усташе су место претворили у општи концентрациони логор за децу. Званично, он је био установа за „одгој деце“. Међутим, за нас 3.336 деце, тај је логор био најстрашнија прошлост. Калужерице из самостана Св. Павла су управљале логором, а усташе су га чували. Логорник је био неки Мракужић, а управница, часна сестра Барта Пулхерија, иначе свастика усташког министра Миле Будака. У суровости према нама, нису изостајале ни остале часне сестре – Гауденција, Алдемара или Флавија.

Шта да се исприча о животу у дечјем логору Јаски, кад то и није био живот, већ страдање и умирање.

Добро се сећам логорског реда. Устајање у пет часова ујутро и одлазак у цркву у дворишту. Ту је почињала миса, круница, литаније, јутарња молитва и како се све то већ не зове. Око седам часова смо враћани у бараке да спремамо постељину, која се састојала од мало сламе на песку, са по једним војничким ћебетом. После тога је дељен доручак, у малим шољицама; ретко кад је то било млеко, али, колико се сећам, увек је био без хлеба. Онда је вршен распоред за рад. Групе су одлазиле на економију, неки да перу подове и рубље часним сестрама, једни су одабирани као „живе лучи“, да црква не остане без молитве, или да на смењу развлаче оргуље, на којима су часне сестре упорно свирале. Они који су остајали у логору присуствовали су обавезним часовима „усташке младежи“, на којима је Гауденција, у духу молитве, држала проповед: „Ми страдамо и гладујемо јер је рат. Партизани су зло које се мора уништити. Овде смо вас довели да спасимо ваше душе и заштитимо вас од сигурне смрти. Али и нашим мукама је дошао крај. Партизани са Козаре су већ уништени или похватани...“ Сваки од нас је морао да научи по неколико усташких песама, од којих се нама, ипак, највише допадала: „Пушка пуца, а топ риче, барут мирише, млад усташа на бојишту, рањен издише...“ Научили смо и да беспрекорно поздрављамо: Немце са „хајл Хитлер“, усташе са „за дом спремни“, а цивилна лица и часне сестре са „хваљен Исус“. Ручак је дељен нешто иза подне, а састојао се, готово редовно, од житке чорбе с кукурузним брашном, коју су називали „жгањцима“, али то није био качамак, већ каша од бундеве, репе или неког другог поврћа, с укусом који се никада није могао одредити. Хлеб је дељен само за ручак, и то у тако танким парчићима да се кроз њих лако назирала светлост. Вечере се готово и не могу сетити, сем оних када је био кухани купус, посољен и замешан с мало кукурузног брашна. Такву храну је моја мајка увек справљала, добро се сећам, прасцима. У логору је свако јутро освитала десетина болесних, дизентерија је харала и свагда је стајао велики ред пред нужником. Често се дешавало да понеко ноћу и умре.

Ми одрасли, који смо били смештени у италијанским баракама опасаним бодљикавом жицом, били смо обучени у права усташка одела, сашивена од танког ланеног платна. На усташкој капи је био и усташки знак, оно велико „У“, израђено од алуминијума. И на сваком дугмету је био уцртан усташки знак. Били смо претворени у „усташку младеж“, коју су све чешће називали „нашим јањичарима“. Усташе су са нама редовно вршили војну обуку. Вежбали смо корачницу, с дрвеним летвицама које су замењивале пушке.

У нашем логору, особито у дворцу грофа Ердедија и на циглани, где су била мала деца (углавном с бројевима око врата, јер нису знала да кажу ни своје име), за „злочесте“ су биле предвиђене строге казне. И није мали број оних који су умрли не издржавши казне које су примјењиване у суровим самостанским стегама, које се нису мењале вековима. Мене и данас хвата језа када се сетим неких од тих метода. После казне „таван и слана вода“, тешко је ко остајао жив. А она је овако извођена: на мрачном тавану у дворцу налазио се један велики сандук. Кажњено дете је бацано на таван, шибано и онда поклапано сандуком као звоном. Само једном дневно добијало је шољицу слане воде. То је било све. Знам када су тако кажњене две девојчице из Совјака. Биле су сестре од стрица, а кажњене су за необичну грешку: „сестра“ Гауденција је једном у дворишту, не знам зашто, опшамарила једну па другу. У страху, после шамара и њене вике, девојчице су се помокриле. Видевши то, она им је одредила „таван и слану воду“. То је записано и у књигу казни. После два дана проведена под сандуком, једна од девојчица, оснесвешћена, пребачена је у „амбуланту“, док је друга, ко зна кад, умрла. Или други, можда још страшнији метод. Такође је извођен у дворцу. Та казна се називала „крампус“, чије право значење ми тада, разуме се, нисмо знали. Они који су је преживели остајали су у неком сталном страху још дуго време после рата. Такве казне су извођене само у једном великом камину, чији се ужи отвор налазио на тавану. У њега је могло да се угура шесторо деце. Стручњаци с маскама ђавола били су „часни брат“ Станислав, Никица Гарапић или пекар Јожица. Деца су сатима била затворена у том стравичном мраку, а на свако пола сата би се над малим отвором појављивао један од њих. Јаком џепном батеријом је осветљавао одозго прво децу, а затим дискретно и своју маску ђавола. Понављало би се то безброј пута, увек стравичније, пропраћено неразумљивим речима, криком и лупом, која се дубоко уреживала у кости сваког детета. Зато и данас, тако дуго после рата, једна жена заклања очи пред малим екраном када играју млади под маскама и не усуђује се да објасни своме сину истину, зашто не жели никада више у животу да види некога под маском. Павао Борић, Личанин, данас зрео човек, имао је лошу срећу да као седмогодишњи дечак издржи у димњаку две такве казне. Каже да му се и данас диже коса на глави кад види

негде маску која му се, уз крваве батине, дубоко урезала у душу. Од једне такве казне и данас носи последице Стајка, једна од мојих сестара, која је тада имала само шест година. Било је још доста таквих и сличних казни, као што је и оно вучење великог, чврсто везаног камена, сатима по дво-ришту.

Она мала деца, с бројевима око врата, за своје преступе су кажњавана љутом паприком. Многа од њих су по уснама, лицу и очима добијала опекотине и ране од праха љуте црвене паприке. Остајале су опекотине на малим лицима, да ни данас, као одрасли људи, не знају када су их и зашто добили. Драгоје Ђенадез, данас музичар и композитор, не зна зашто је и како у дечијем логору у Јастребарском остао готово слеп.

Казни за украдени комадић хлеба је било безброј. У лакше смо сврставали оне од двадесет и пет батина шибом по рукама и голом телу, које су редовно изводили часна сестра Грациоза или часни брат Дагоберт, од кога и ја данас носим ожиљак на леђима. Клечање на песку, пасуљу или кукурузу, или стајање крај бодљикаве жице окренути према путу леђима на којима је било крупно написано „крадем“, нисмо ни рачунали у казну. Петар Стојнић – тада је имао дванаест година – због отргнуте шљиве у дворишту цркве био је 24 часа везан за исто дрво. Скинут је кад се онесвестио. Касније нам је причао да је било неиздржљиво подносити само мраве који су милели по целом телу. Тада се зарекао да ће, ако оста-не жив, на сваком мравињаку на који наиђе запалити велику ватру. Лука Шимик је био здрав дечак када је дотеран у логор. После неколико казни због „злочестости“, почео је да муца, и данас, као одрастао човек, једва је кадар да склопи једну једину реченицу.

Колико је деце овако унесређено у логору Јаска, то нико не зна и вероватно се никада неће ни сазнати. Јер све казне и смрти у овом логору нису записиване.

Па ипак, нама нешто одраслијима је било лакше издржати све ка-зне и тортуре „спартанског“ начина живљења у логору него сахрањивати наше другове, браћу и сестре крај логорске оgrade. Најтежи посао који сам икада обављао у животу био је онај када сам сахрањивао малу децу с бро-јевима. Група од 16 дечака, у којој сам био и ја, додељена је као испомоћ Фрањи Иловару, гробару у Јаски. Готово све дане у другој половини јула 1942. ми смо провели на гробљу копајући велике гробнице. Када је један од дечака заридео препознавши своју сестру међу мртвима, затворен је у малу капелу на гробљу. Речено му је да се моли за њену душу. И он је та-ко остао цело једно поподне и ноћ у капели, закључан, без хране и воде. Драгоја Змијањац, снажан младић, успео је да побегне са гробља. Због то-га смо сви били кажњени радом од „сунца до сунца“, без хране и воде. Да-нима смо ми тако копали велике гробнице и згртали у њих сандуке од ча-мовине, у које је стајало и по десеторо мртве деце с бројевима око врата.

На том месту данас стоји споменик мајке и детета у наручју. На њему пише: „486 младих живота дјеце Козаре, Баније, Лике и Кордуна свирепом је уништио усташки терор 1942. године“.

Тамо крај живе оgrade, даље од гробља, закопано је много сандука од шећера, у којима леже њихове кости. То више и нису била деца, већ мали костури. Она су ћутала и умирала.

Шездесетогодишњи гробар Фрањо Иловар је с неком чудном педантношћу водио дневник смрти која је харала Јаском у лето 1942. Зашто је он то чинио, да ли због рачуна које је наплаћивао или због историје, ја не знам. Имао сам у рукама касније тај дневник и мислим да је то најстравичнији документ нашег ослободилачког рата. Њиме су побијене све званичне статистике о броју страдале деце у овом логору. На првој страни дневника је записано да је до 22. јула 1942. сахрањено 107 деце. На 13. његовој страници стоји реверс и потврда: „Примио предујам на рачун копања гробова 10.000 куна, за 100 комада укопане дјеце, 22. јула 1942“. Од 22. јула до 11. августа 1942. је за сваки дан записао колико је укопано мушке, а колико женске деце. И тако редом, све до 26. октобра 1942, бележио је стари Фрањо ове бројке усташког ужаса. А када му је понестало снаге да бележи цифре крај сваког датума, он је испод слова која су означавала пол убележавао исправне цртице. Свака цртица је представљала једну смрт. На 21. страници те тужне свеске стоји белешка: „Укупно 468 комада дјеце, 26. октобар 1942“.

Али стари гробар се, на жалост, у сабирању бројки и цртица грдно преварио. Када се оне данас брижљиво изброје и саберу, онда се види да је чувар гробља у Јастребарском, уз помоћ нас одраслије деце-логораша, јула, августа и септембра 1942. сахранио укупно 1.018 деце.

Међутим, жртва би било много више да није било Татјане Маринић, предратне комунисткиње, и једне смеле партизанске акције. Разуме се, ми тада нисмо знали да једна организација чини огромне напоре и многи њени чланови излажу своје животе опасности да нас што више спасе из тога пакла. Ми смо само веровали да ће доћи партизани и ослободити нас. Прислушкивали смо ноћу пуцње и знали да су то партизани. Надали смо се и то нас је одржавало. Ми одраслији, међутим, и нисмо били главна брига илегалног комитета народног ослобођења у Загребу и чланова КПЈ, који су преко Удружбе Црвеног крижа организовали спасавање деце из Јаске. Њихова брига, пре свега, била је усмерена на 2.000 оних најмањих и беспомоћних у стравичном логору.

Био је школски распуст када је Татјана Маринић организовала своју највећу акцију. Са 20 девојака из школе за одгојитељице предшколске деце, која се налазила у Рудама крај Самобора, дошла је у Јаску. Она је још у школи организовала скојевски актив и објаснила својим девојкама шта их све очекује у логору. Поред осталих, у логор смрти су добровољно

дошле и ове девојке: Лина Падован, Анкица Чегец, Мира Дебељак, Анка Корошец, Марија Ратковић, Аница и Минка Хорват, сестре. И Татјана је са својим младим ученицама и уз помоћ лекара др Давиле, Бранка и Нине Драгишић, Јасне и Јуре Рендулић отпочела потајну али упорну борбу са усташама и часним сестрама. Знала је она за план о уништењу мале деце у Јаски, који је већ увелико био оствариван.

Али деца са Козаре нису ником у логору веровала, па ни Татјани и њеним девојкама. Ми нисмо правили никакву разлику и плашили смо се подједнако свих који су се слободно кретали по нашем кругу. Тако се пред њих поставио велики проблем: како освојити поверење деце? Како их уверити да немају чега да се плаше у њиховом загрљају и да не морају пред њима само да ћуте?

...Многа деца у логору ником нису хтела да кажу своје право име, иако су га упамтила, јер су се плашила да би онда усташе убили њиховог тату и маму. Како задобити поверење деце која су заборавила када су последњи пут јела – био је основни проблем.

Дању су девојке радиле најтеже послове око болесне деце, сакупљале по околним селима млеко и шећер, чистиле и прале децу у шталама и шупама циглане на Реци, лекари су покушавали да зауставе заразу која је харала, а ноћу су сви заједно дуго плакали над сваким умрлим дететом. Али поверење је још било оскудно. Па ипак, када су у логор долазили усташе и часне сестре, дечица су се привијала уз девојке и стотине малих ручица хватало се за њихове сукње.

Борба за спасавање деце у Јаски, борба која је тада отпочела, није престала до последњег дана рата.

Ослобођење из Јаске

Тај дан није дошао изненада.

Четврта кордунашка бригада донела нам је слободу.

Без одмора, бригада је кренула кроз Драганичку шуму. На домаку Јаске, 26. августа 1942. у 5 часова ујутро, отпочео је напад. До 7 часова су све тачке сем жандармеријске станице биле ликвидиране. Заробљено је 10 домобрана и 2 стражара. Уништена је жељезничка станица, 2 локомотиве, 150 вагона. Заплијењено је 27 пушака и 2 митраљеза. Запаљено је велико складиште сијена и заплијењено 10 великих сандука шећера. Из логора је ослобођено 727 деце, које су усташе допремиле са Козаре, Кордуна и Баније. Био је то дирљив приказ када су партизани дошли у логор а дјеца викала: „Ево наших партизана!“

Тако је писало у ратним извештајима. Међутим, нема тога извештаја који би био кадар да представи тај наш најсрећнији дан. Нема речи

којима би се могла изразити наша радост када смо прво чули борбу, а онда видели партизане. О том дирљивом сусрету партизански хроничар је послао листу „Омладински борац“ овакав извештај:

„Живјели партизани!“ разлегло се улицама Јаске. На воћкама су се сјатила деца као чавке. Свуда иза њих остајала је пустош. Нико није могао да заустави ту бујицу. Од глади зажарене очи трагале су за храном. Наша грла су се стезала, а сузе су текле. Нисмо имали довољно руку да их све загрлимо, да им надокнадимо љубав и топли мајчин загрљај у грубо гаженим данима дјетињства...

Те вечери, пре доласка партизана, осетили смо код управе логора не само узнемиреност, која је иначе трајала данима, већ и страх. У бараке смо сабијени нешто раније него што је то било уобичајено. Усташко упозорење је било кратко: „Ко се појави на прозору ове ноћи, биће убијен на лицу места. Изласка из барака нема“. Те мере су нам биле јасне. Њима смо се радовали. Те ноћи нико није заспао. Ослушкивали смо напетих живаца. Чекали смо одбројавајући откуцаје часовника на цркви. Време је пролазило, дошло је и јутро, а још се ништа није догодило. Већ смо почели да губимо наду, када се проломила прва експлозија на прузи. Онда је загуцало и око наших барака.

Када смо чули оно нама познато: „Ура, напред партизани!“ – поскакали смо. Врата и прозоре смо лако разбили. На њима смо се заглавили. У дворишту није било никога, капија је била отворена, а стражарница празна. Прве групе партизана смо изненадили нашом најездом. Зачас су били окружени. Скакали смо им у наручје, грлили их и љубили. Све се одигравало муњевитом брзином. У томе смо чак заборавили да поскидамо оно „У“ са капа. Учинили смо то доцније у шумама изнад Јаске. Наједном су све патње биле заборављене. Клицали смо: „Другови, идемо са вама!“ Питали смо да ли има пушака за нас.

Збуњеност партизана је кратко трајала. Објашњења о нашој трагедији нису била потребна. Све су видели и знали. Однекуд иза самостана се појавио командант бригаде Никола Видовић. И он је застао збуњен. Можда се, видевши наша наваљивања да идемо с њима, за тренутак и поколебао. Куда с оволиком децом? На брзину је погледао наше бараке и вративши се довикнуо: „Сваки да узме по једно ћебе. Тамо су у кухињи хљебови, покупите их. Правац она шума, што брже“ – показао је руком. Учинили смо све како је рекао и пошли без реда, у гомилама. Многи од нас нису могли да трче. Од тог тренутка, Никола Видовић, данас генерал, постао је наш отац. И данас, када се окупимо у Јаски, ми га зовемо само „наш ћаћа“.

У граду је још пуцало. Од железничке станице су почели да наваљују, јер се од Загреба у Јаску долазило друмом за свега 40 минута. Брза одлука команданта била је за нас спасоносна. Али шта с болеснима

и онима који нису могли да иду, а још мање да трче? Како усмерити ту гладну масу да се што пре домогне шуме? Тачно је, иза нас је остајала пустош. Како је ко наишао кроз баште, кукурузе, воће – тргао је и трпао у уста до чега је пре дошао. Без обзира на борбу која се око нас водила, нашу пажњу је привукао још незрео виноград. Борци су направили шпалир, не толико да заштите виноград, колико да се ми не задржавамо. Међутим, нико нас у том тренутку није могао задржати. То, изгледа, нико није ни покушао. За неколико минута, виноград је био обран. Његов власник је стајао поред колибе немоћан. Наш командант му је пришао и усташким кунама исплатио штету, без речи.

Па ипак, одмицало се брзо. Што даље од логора! Другови су носили болесне и слабије, и по троје деце. Повлачили смо се према Жумберку под куршумима. А када смо стигли у Св. Јану, направљен је предах. Подељен нам је заплењени шећер и на брзину кувана говедина. Овде смо се и боље упознали с нашим ослободиоцима. Причали смо им о себи, без реда, отимајући се за реч. Допуњавали смо један другог. Онда смо у сумрак кренули даље, у колони, по свим војничким прописима.

Добро се сећам питомих жумберачких села кроз која смо пролазили. Народ нас је сачекивао с пуно љубави и – с топлим млеком. У селу Буковцу је нас око 350 размештено по кућама да се одморимо, нахранимо и припремимо за далеки пут. При поласку смо добили суву храну.

Од Жумберка до Босанске крајине

Један од партизана, са око 20 бораца из жумберачког одреда „Јосип Краш“ и водником Николом Ладишићем, добио је задатак да нас пребаци преко реке Купе и преда другим јединицама, које ће нас водити даље. Одморни, чак и обучени како да се крећемо ноћу крај непријатељских упоришта, с потребним одстојањем и у тишини, кренули смо у колони. Пут је био дуг, опасан и врло напоран. Већ прве ноћи смо прешли 25 километара, дрхтећи у страху да нас поново не похватају на цести и пружи код Јаске. Уморни и поспани, једва смо се вукли тог јутра кроз Драганичку шуму. Покошена трава нам се забадала у ноге, јер је већина нас била боса. Тако смо се довели до велике храстове шуме крај рибњака Црна Влака. На росном лишћу смо преспавали готово цео дан. Борци су из оближњег села доносили храну, коју смо, обрвани умором, сећам се, безвољно јели и опет, с хлебом у руци, тонули у сан. Пред вече смо, још буновни, били постројени и пребројани, те кренули даље. Убрзо смо стигли на обалу Купе. Неколико бораца је препливало реку и довезло чамце. Пребацивали смо се брзо и одмах кретали даље. При растанку с нашим пратиоцима, изљубили смо се. Наилазили смо на попаљена и пуста села, а и на

нешто сачувана места питоме Баније. Ту нас је дочекивало мноштво народа. Жене су нас гледале сузних очију и делиле понуде. Колона се све више смањивала, јер су многи остајали код својих кућа или по партизанским јединицама.

Ишли смо сада већ слободном територијом. На сваком застанку, за трен се окупљао народ с храном. Пребацивали смо се колима где је год то било могуће, па чак и камионима на неким деловима пута. На том маршу „наше бригаде“, која као да је журила на велике ратне задатке, били смо и нападани од непријатеља. Више пута је наша колона била бомбардована. Видели смо Плитвичка језера. Планином изнад њих смо се пребацивали кроз борбу, иза леђа бораца на положају. Била је то нека офанзива на Петрову гору, а ми смо морали проћи.

Наш дом под слободним Грмечом

Прошавши северну Лику, прешли смо Уну у Кулен-Вакуфу и тако стигли у Босанску крајину. Тиме је наш велики марш био завршен.

Колико смо дана путовали, не знам. Већ је увелико била јесен када смо дошли. Наша је колона сада имала нешто око 200 деце. Преузети од Крајишника, дошли смо у ослобођени Петровац септембра 1942, сећам се, у време када је био Први конгрес лекара. Бригу о нама је сада преузела организација АФЖ.

Касније смо, под заштитом партизана, доспели до Општреља и Млиништа. Неко време смо боравили у Рисовцу, Стекеровцима и Јушци Паланци. Најзад смо дошли и у Српску Јасеницу, где смо се сместили у њену пространу, свеже окречену школу.

На иницијативу Ђуре Пуцара Старог, у Јасеници је основан Дом за ослобођену децу из Јаске. За управницу дома, колико се сећам, дошла је Мила Бајалица, стара комунисткиња, иначе учитељица.

Наши неписмени другови су одмах почели да уче слова из првог партизанског буквара, који је она саставила. У дом су дошле и другарице Нада Ступар, Зденка Чабрић, Анојка Черни, Душанка Божић, Ружа Ђермановић, које су нам замениле и сестре и мајке у оним претешким данима 1942. године.

Лепа школа, са осам великих прозора, спаваоницама, учионицама и трпезаријом, постала је наш дом. Крај ове школе се налазило и једно велико купатило. Дом је био организован по свим прописима, од којих се одступало једино када смо се морали склањати од авиона, али и тада је то ишло по плану и организовано.

Сада смо већ били „прекаљени“ борци, навикли на битке и тешке маршеве. А у том ратном вихору, отимали смо сваки тренутак за учење.

Професор Виљем Ипавец (погинуо у IV офанзиви) често нам је држао предавања о општим појмовима из географије, из историје и уопште о свету. Објашњавао је нашу борбу, доносио свагда свеже вести. Предавања су често држали и другови команданти и комесари из разних бригада. Чинили су то увек када би на свом ратном путу наилазили крај наше школе. Ђуро Пуцар је често био наш гост. Он је из шуме поред Паланке, где је био смештен Обласни комитет Партије, својим мотоциклом и приколицом за час долазио код нас. Од њега смо тражили да идемо у бригаде, а он је настојао да нас сачува, да нас поштеди од окршаја који су предстојали.

Наш дом су посећивали, када год су то могли, и Јосип Мажар Шоша, Осман Карабеговић, Коста Нађ, Бошко Шиљеговић, Обрад Стишовић, Хамдија Омановић и други. Како смо се само радовали свакој њиховој посети – то се не може казати обичним речима.

У овом дому смо нашли све што нам је раније тако много недостајало. Свима нама су у најсветлијој успомени остале Даница Медан, мајка из Јасенице, Пирика и Ирена Киш. Мајке из Јасенице су нам обезбедиле топлину домаћег огњишта и поклониле сву своју љубав. Свака од њих је имала „своје“ дете из дома, које је недељом било гост на ручку. Сећам се једне такве мајке. Исплела ми је чарапе и врло често доносила понуде. Наступила је зима, а за мене се свакад нашла по која сачувана јабука у њеном завежљају. Била је ћутљива, тужно ме је посматрала и увек називала својим сином.

Када је био ослобођен Бихаћ, и ми смо добили пуно поклона. Сапшвена су нам одела по мери и титовке с петокраком. И када је у слободном Бихаћу одржаван Први конгрес УСАОЈ-а, те дане смо посебно обележили. Примљено је првих 17 омладинаца у СКОЈ. Славко Котур је био наш секретар. Нешто касније, пред четврту офанзиву, у СКОЈ су примљени, на свечани начин, и сви остали омладинци из дома. Имали смо и чврсту пионирску организацију, добро увежбан хор, драмску секцију и групу рецитатора. Колико смо могли, помагали смо и у пољским радовима. Брали смо кукурузе, скупљали грах, шљиве и кромпир, брали лешнике и дрењине.

Била је то најмлађа чета партизана. Њен командир је био Драшко Лајић. Имао је тада шеснаест година, а био је „стари борац“. Као курир 2. крајишког одреда, код Шоше, преживео је офанзиву. Склонио се био са два старија друга у једну велику букву обраслу у бујади. Преко њега су прешли бројни непријатељски стрељачки стројеви. Он је једини међу нама био наоружан. Имао је малу талијанску пушку и две бомбе. И ми смо били наоружани, али дрвеним пушкама, које смо сами израдили. Вршили смо и редовну војничку обуку, „јуришајући“ по вртачама и шумицама у брду изнад школе.

У Титовом загрљају

У рано јутро 7. јануара 1943, народ из удаљених села кретао се ка Јасеници. Кроз снежну белину су се истицале лепршаве заставе. Све је журило у сусрет Титу. Простор испред наше школе био је прекривен народом и војском. Када се Тито појавио на тераси наше школе, окићеној ћилимима, масом се проломio плесак. Тада су наишле бригаде 4. дивизије. Наш Шоша је поднео рапорт Титу. Наступала је 5. козарска бригада, формирана од преживелих бораца, „уништених и похватаних у офанзиви на Козари“. О њиховом „уништењу“ смо у логору много слушали од усташа и часних сестара. Та бригада је сада газила чврстим кораком, по утабаном снегу, испред свог врховног команданта.

После ручка, приређеног у нашој трпезарији, омладина је донела Титу своје поклоне, везене пешкире и марамице. Друг Тито је затим изашао на смотру. Говорио је војсци и народу. На тој смотри дивизије стајала је и наша мала чета. Тито нам је војнички отпоздравио. Зауставио се испред нашег строја и готово сваког од нас очински помиловао по лицу. Наши дечији гласови су га поздравили са: „Трипут ура за Тита“. Од радости, сузе су нам текле низ образе.

Убрзо после тог драгог догађаја, на територију Подгрмеча су допрле прве непријатељске колоне. Отпочела је тзв. четврта офанзива и, као њен део, позната грмечка епопеја. Тада смо и ми пошли у бригаде, у прве борбене окршаје. На залеђеном Шатору, који сам прешао у вуненим чарапама што ми их је дала мајка из Јасенице, имао сам ватрено крштење. У једној борби прса у прса с Немцима погинули су другови Славко Котур, секретар скојевског актива нашег дома, и Перо Злојутро, скојевац, обојица курири штаба 6. босанског корпуса.

Борци наше мале чете су прешли Неретву и Сутјеску, борили се на Зеленгори. У многим нашим бригадама, они су пронели славу бораца курира. На тим бојиштима је храбро пало 38 дечака из логора у Јастребарском и партизанског дома у Јасеници.

Деца бригаде

После велике грмечке офанзиве, једна група дечака, у којој сам био и ја, пребачена је на Козару. У 5. козарској бригади смо расли као курири Ранка Шипке, Раде Кондића, Драгутина Ђургуза, Јоце Марјановића. С том славном бригадом сам прошао све битке и многе курирске стазе по Крајини, средњој и источној Босни. У септембру 1944. сам рањен под старом кулом у Сребренику крај Тузле. Са пољане у Осмацима сам одлетео у Италију. После лечења, марта 1945, вратио сам се на своју драгу Коза-

ру. Моја последња битка је била и радосна и тужна. Одиграла се у ослобађању казамата Старе Градишке. Ту су усташе побили све пре него што су побегли. И ретки су били они који су се спасли, као што је то пошло за руком Зијаду Миџићу, кога смо извукли испод поклопца канализације, као сведока страшних злочина у старој кули на обали Саве.

У потрази за породицом

Моје село под Козаром било је готово пусто. Све куће су спаљене и сам живот у њему као да је био зарастао у коров. Нешто мало старијих људи и жена подигло је колибе крај пута и очекивало крај рата. Такву једну колибу је село подигло и мојој мајци, која је успела да се врати из логора – како, то ни она сама није знала нама објаснити. Онога дана када се отац вратио из немачког заробљеништва на наше згариште, ја сам пошао у потрагу за сестром и браћом.

У једној картотеци у Загребу, која је тих дана често претурана, јер је скривала наде многих породица, нашао сам се и ја. Адреса Марије Томић у Стази код Суње ме је посебно привлачила. Марија, та дивна жена, усвојила је осмогодишњу девојчицу из самостана Св. Винко у Сиску, онога дана 1942. када се у њему највише умирало. Да би сачувала од усташа девојчицу с великим црним очима, дала јој је име Славица, које и данас носи моја сестра Савка. Наш први сусрет после рата био је узбудљив, јер сестра није могла веровати да има брата партизана. Па ипак, прво смо пошли у Копривницу, у којој смо, у једној усташкој породици, пронашли нашег десетогодишњег брата Рајка и заједно дошли у село под Козаром.

Али, наша мајка није била задовољна. Њен најмлађи син Марко је имао три године када су јој га у Старој Градишки грубо отргли из наручја. Био је беба када је бачен у сурови рат. И све док је била жива, мајка је стално говорила: „Тражите Марка, лако ћу га препознати. Он је жив и има младеж изнад једног ува“. А да би се сетила изнад кога ува, мајка је често легала поред празне колевке и дозивала у сећању, дојећи и милујући своје најмлађе дете, онај знак који је обећавао живот. И сетила се изнад кога ува њено дете има младеж, али није дочекала тај срећни тренутак сусрета. Умрла је од рата, од његових последица и туге коју је за собом оставио.

И данас чувам тај исечак из новина објављен 1954: „О себи не знам ништа. Причали су ми да сам са Козаре. Сада ми је име Антун Шкрњут и имам 14 година. Тражим било ког свог“. Рат је о њему написао чудне записе. Нашли смо се после једног лудог, стравичног вихора. Отишли смо на Козару да уредимо мајчин гроб. Он је сада мој брат, Марко Лукић. Остао је да живи и даље у тихој загребачкој улици на Трешњевки, крај

породице која га је у тешким данима сачувала.

А ја сам безброј пута миловао онај младеж о којем је наша мајка тако често говорила.

* * *

Козара је избројала више од седам непријатељских офанзива. Окупатор је пуне четири године сурово убијао козарски народ, али дух Козаре никада није могао убити. Своје логоре је лета 1942. напунио са 70.000 Козарчана. Међу њима је било 23.000 деце.

Ратни хроничари су записали да је са Козаре убијено 24.300 људи, жена и деце. Деца Козаре умирала су често и пре него што су почела да живе. Рађала су се у збеговима, а умирала по логорима смрти што су их Немци били измислили.

На Козари се деца нису рађала 1943.

У њеним школама су многи разреди били празни 1950. године.

Са Козаре је мало регрута отишло осамнаесте године после рата.

Јер, четири године је Козара крвљу својом писала слова, пунио се лист за листом, и сада је то дебела књига страшних прича о страдањима њене деце у рату.

Козара и данас тражи своју изгубљену децу.

У свим њеним бригадама су ратовала и деца.

На Козари има хиљаду споменика.

Данас се по читавој Козари, у њеним селима и вођњацима, по шумама и пашњацима, уздижу хумке – мале и велике. Беле се плоче и споменици. Они зраче и светле са Козаре. Издалека се виде. Јер Козара је цела једна велика хумка.

СВЈЕДОЧАНСТВА О КОЗАРИ*

Годинама већ Драгоје Лукић упорно и зналачки трага за судбинама и уобличује истину ратне, крваве и тешке, али славне епопеје Козаре и Козарчана. Објавио је више књига, а ускоро му у Београду излази нова, књига докумената „Козара“, док ће „Недјелни Глас“ у наредних 38 недјеља објављивати занимљиве појединости из Лукићеве богате збирке докумената и фотоса. У том смо смислу и разговарали са Драгојем Лукићем.

Несумњив је ваш публицистички допринос освјетљавању херојске борбе и страдања бораца и народа Козаре током НОБ-а. С обзиром на то да сте и сам учесник и свједок стварања те величанствене епопеје, најзанимљивија су аутентична свједочења?

– О неком посебном доприносу не бих хтио говорити, будући да сам један од свједока и учесника оног чудесног отпора козарског народа током читавог рата, а посебно у вријеме велике непријатељске офанзиве у јуно 1942. Као босоноги дјечак, доживио сам колективну судбину хиљада својих вршњака, што су у оном сулудом налету нацизма свучена са своје питоме планине и бачена у крвави ковитлац логорског пакла. И ваљда зато што у нама најдуже остаје оно што доживимо у дјетињству, поготово када је то рат и губитак најближих и најдражих, онда је и мотив још снажнији и жеља тим већа да се саопшти и исприча бар нешто од проживљеног, а што би користило свим људима. И када сам, стицајем околности, једнога дана дубље загазио у истраживања ратне тематике, у сакупљање чињеница, крхких трагова заборавља, присјећања и оскудних докумената, нисам ни слутио на какве ћу све људске драме наићи. Свједоци смо да се на Козари и данас, четири деценије послје, дешавају чудне забуне када одрасли људи трагају за својим поријеклом, родном кућом или било каквим трачком наде и одговором – ко су? У трагању их путеви најчешће воде Козари. И сада, разни покушаји мрачних снага да умање

---

* „Nedjeljni Glas“, Banja Luka, јул 1982.

ту дјечију катаклизму, да обезвриједе жртве 11.000 малих Козарчана од колијевке до 14 година живота, који негирају постојање логора за дјецу, већ су то, као, била само ограђена дјечија забавишта (!), а о Јасеновцу и Градини, највећим козарачким гробницама, да и не говоримо – све је то и мене натјерало да у свему потражим ослонац у истраживању чињеница, тачног податка истинитог збивања, све до граница могућег, и да своје свједочење фактографски испричам, онако како је оно сачувано у сјећањима и аутентичним документима. А колико сам у свему томе успио – цијениће читаоци и вријеме које је пред нама, а напосе преживјели учесници догађања која описујем.

Објавили сте више књига и фељтона о Козари. У томе се посебно истиче ваш публицистички рад о дједи, њиховом ратном страдању и херојству. На чему сада радите?

– Рекох шта ме је посебно мотивисало да истражујем судбине козарске дјеце у рату, а посебан подстрек у томе била је и моја књига „Рат и дјеца Козаре“, објављена 1979. године, која је изванредно примљена и до сада доживјела више издања. А што се тиче садашњег и рада који предстоји, много је планова и доста конкретизација: управо сада радим на једној обимнијој монографско-документарној књизи „Козара“, која ускоро излази из штампе. Требало би да то буде својеврсна збирка аутентичних фотографија и изворних докумената које сам успио прикупити у протекле двије деценије. Са више од 400 одабраних прилога, хронолошко-тематски распоређених, и са неопходним пропратним текстом, желим да бар дјелимично дочарам ону Козару на којој је човјек био приморан да гине јер није хтео да се покори. Сачувани материјал је потресан у свједочењу о неуништивости народа када је он јединствен и ријешен да до посљедње снаге брани своју слободу. Исто тако, радим и на књизи биографског карактера о Лепој Радић, најмлађем народном хероју Козаре, која је као седамнаестогодишња дјевојчица онако пркосно стала под нацистичка вјешала. И најзад, већ годинама, на једној необичној публикацији: наиме, познато је да је у сабирним и концентрационим логорима од 68.600 Козарчана одузето 23.000 дјеце. Загребачка партијска организација и активисти НОП-а су успјели да евидентирају близу 12.000 малих Козарчана, у картотеку која је годинама послје рата била једина нада у проналажењу изгубљених. Дакле, спремам се да објавим ту комплетну картотеку, уз логичне пропратне текстове, што ће пробудити посебно интересовање, као и списак од 11.000 дјеце – жртава фашистичког терора, који сам прикупио и обрадио.

Велико интересовање у јавности је побудила ваша изложба фотоса и докумената о Козари. Шта, заправо, садрже експонати те изложбе?

– Изложба о којој говорите, организована као покретна у спомен 40-годишњице козарске епопеје, збиља је побудила велико интересовање

јавности, особито међу младима. Њену поставку у Школском музеју Хрватске у Загребу и домовима ЈНА у Београду и Панчеву до сада је разгледало више од 20.000 посјетилаца. Нешто више од 350 експоната, аутентичних фотографија и докумената, од којих су неки први пут овдје изложени, говоре о оној Козари – колијевци братства и јединства, о масовном хероизму њених бораца и беспримјерном страдању козарског народа. Ова изложба је, заправо, отворена књига о козарском народу, који је борби за слободу несебично подарио све што је имао.

Очито је да је ова изложба само дио богатог документарног фонда којим располажете?

– Разумије се да међу корицама једне књиге, ма како она била обимна, или на великом броју изложених паноа, не би било могуће презентирати све документарне вриједности о Козари које су до сада сакупљене. На срећу истраживача, сачувана је значајна грађа о Козари. Избор између 3 и 5.000 фотографија и више од 10.000 докумената – пружају солидну основу за будућа проучавања феномена Козаре. Фотомонографија коју управо припремам даје доста могућности да се објави добар дио документарног материјала козарске епопеје. Па ипак, то је само избор оног највреднијег што је сачувано из тешких и славних дана наше НОБ-е. Меморијални музеј на Мраковици, без сваке сумње, учиниће доста на употпуњавању архивске и документарне грађе о масовном учешћу козарског народа у народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији.

„Глас“ ће, како на почетку напоменусмо, током ове године, кад обиљежавамо 40-љеће козарске епопеје, објавити у свом недјељном издању фотографије из ваше фотодокументације. Шта ће читаоци моћи видјети на страницама свога листа?

– Тешко је конкретније рећи шта ће све читаоци у овим прилозима, у наредних 38 недјеља, моћи срести. Али је сигурно – биће то интересантна документарна грађа, фотоси са пропратним текстовима, и ја сам дубоко захвалан „Гласу“ што омогућује да се у овој години покаже дио тог материјала о оним догађајима које Козарчани памте као да су се јуче одиграли. Извјестан број потресних фотографија и факсимила докумената биће први пут објављен управо на страницама овог листа.

Ранко Прерадовић

ПРВЕ СТРАНИЦЕ ГОЛГОТЕ*

Вриједност дјела мјери се и по томе колико има својих поштовалаца у часу када им се представља. Ако још при том првом контакту почиње да зрачи осјећањима искреног сабесједника са читаоцем, пут у живот му се широм отвара. Мислимо да је таквим искрењима била побуђена и публика приликом недавне промоције потресне и драгоцјене књиге „Рат и дјеца Козаре“ аутора Драгоје Лукића.

Њено друго издање, обogaђено новим прилозима и дивном опремом, каква и пристаје страницама са оваквом тематиком, доживјело је своје виђење са читалачким аудиторijем који се у сличним пригодама ријетко одазива тако масовном посјетом. Искусни издавач, Народна књига у Београду, вјеровала је у то, па је овај чин уприличила у простору достојном лијепих ствари. У њеном Дому културе окупило се тим поводом више од триста људи, младе и старије доби. Говорили су први ратни комесар Козарског одреда, Осман Карабеговић,¹ и књижевник Марино Зурл, дугогодишњи челни сарадник у племенитој акцији загребачког недјељника, познатој под именом „Арена тражи ваше најмилије“.

– *Скромније издање књиге „Рат и дјеца Козаре“ угледало је свијет још 1979. Већ тада ју је јавност изванредно примила, што је аутору било и најдраже признање, потврђено и званичном првом наградом СУБНОР-а Југославије „4. јул“. Пет година касније, писац се у много чему изнова јавља. Питамо га – зашто?*

– Иако тридесет година истражујем све што се у прошлом рату догађало са дјецом Козаре, чини ми се да сам још увијек на самом почетку. Из тих разлога сам, вјероватно, књигу „Рат и дјеца Козаре“, објављену

---

* „Glas“, Banja Luka, 1. i 2. januar 1985, 13.

¹ „Умјетничким пером и ентузијазмом истраживача, писац књиге „Рат и дјеца Козаре“ је успио да изваја ликове дјеце логораша, која су преживјела све ове муке. Међу њима су данас пјесници, сликари, глумци, научници, стручњаци, официри... И ко зна какве је све таленте са Козаре прекинула насилна смрт окрутног непријатеља.“ – Осман Карабеговић на промоцији књиге.

1979, и даље сматрао отвореном. Исто осјећање имам и сада, над страницама њеног обновљеног и допуњеног издања, јер мислим да сам још увијек на почетку расвјетљавања козарске епопеје. И што више упознајем ту голготу и тежину невоља јунака моје књиге, што више продирем у сачувану грађу откривајући већи број судбина које су рат доживјеле на најтежи могући начин, све више долазим до увјерења да је основна „шифра“ за потпуније сагледавање козарске епопеје, управо битка за дјецу.

– *Налазите, дакле, да је у дубљем сагледавању трагичне судбине дјеце потпуније објашњење и догађаја на Козари?*

– Свакако. Партизани, жене, старци – читав козарски народ, водио је гигантску борбу током читавог рата за своју дјецу. Зато сам и слободан рећи да без дубљег понирања у трагичне судбине 23 хиљаде дјеце, што су у љето 1942. године истргнута из крила планине и стрпана у нацистичке и усташке логоре, тешко може да се објасни величина свега што се тада дешавало на Козари и у њеној околини.

– *Тиме као да наглашавате већ речену мисао да је тема неистражена, иако сте се њоме дуго бавили и дали значајан допринос њеном расвјетљавању?*

– Сам мало могу и зато имам право да будем и критичан. Ако овако радимо како смо до сада радили, проћи ће још много година а ми нећемо досегнути до дна трагедије. Доста усамљен у овом послу, могао сам само да укажем на ту најстравичнију страну рата, у којем ни дјеца у колијевци нису била поштеђена. Као записивач и хроничар, сматрам да сам само успио да испишем тек прве странице голготе какву историја не памти... Рекао бих још да књигу не дописујем и не проширујем само ја, већ сви они који су имали срећу да преживе пакао. Тако моја књига није само моја. Истина, у њој је записано и оно што се мени догађало у рату и што је трајно обиљежило мој животни пут. Остало је све од јунака из књиге, што су као дјеца доживјели – најтежу судбину.

– *Чини ми се да сте стално на раскршћу и пред дилемом куда даље да кренете?*

– Са књигом пред собом, у којој је ријеч смрт чешће исписивана него ријеч живот, осјећам немир под теретом задатака које ми она намеће, јер се њеним јунацима примакло вријеме када треба да се повуку са друштвене сцене. Да ли ће се још стићи до свих оних што су у суровој стварности Старе Градишке, Јасеновца, Јастребарског, Сиска и Сајмишта научили шта је национална мржња и куда она води – питања су која не дозвољавају миран сан. Са многима од њих доживио сам сва страдања Козаре и логорске патње, али неки од њих нису били у стању да свједоче. Једни су могли да говоре одмах, другима је било потребно више времена да савладају бол и проговоре када су постали зрели људи и стекли своју дјецу. Неки, пак, немају снаге ни данас, послје толико времена, да

испричају своју причу. Можда ће баш они касније још проширивати ову књигу.

– Књига „Рат и дјеца Козаре“ је јединствен удбеник за „Часове историје!“²

– Имао сам прилику да на више мјеста и у разним крајевима наше земље учествујем у представљању првог издања и говорим о теми коју оно тумачи. Реакција људи је увијек била иста, било да се ради о публици у касарни, школи, творници или мјесној заједници. Људи су наша казивања доживљавали као личну бол. И недавно представљање другог обновљеног издања у Београду није ме изненадило. Али, оно што ме, као човјека који је нешто више утонуо у ту материју, збуњује и изненађује – јесте чињеница да наши људи, посебно омладина и пионири, готово ништа не знају о тој трагедији, једној од највећих трагедија дјеце у Другом свјетском рату.

– Чиме ту чињеницу објашњавате?

– Сопственим запажањем, које ме не вара. Пажљиво сам погледао, више пута, школску лектуру. О трагедији козарске дјеце, бар до сад, ни сам нашао ниједан редак. Ове теме нема ни у нашим историјама. О њој се шкрто говори и на скуповима на којима се, иначе, говори о нашој револуцији.

– Зар подсјећање на дневник Ане Франк није побудило мисао и на многе неисписане дневнике малих паћеника с Козаре?

– Нажалост, не. Многи наши људи и дјеца знају, ето, за дневник Ане Франк. Знају и за болну свештицу десетогодишње Тање Савичеве, са исписаним именима њених најмилијих, умрлих од глади, која се чува као реликвија на Пискарјевском гробљу у Лењинграду. Све је то лијепо, али мало ко у нашој земљи зна за дневник Фрање Иловара, иако је то један од најпотреснијих докумената НОБ-а, јер говори о масовном сахрањивању козарске дјеце у усташком логору Јастребарско. О њему ништа не знају одрасли, не знају ни ученици, јер им о томе није говорила њихова учитељица, нити су имали одакле да прочитају.

– Али, имају вашу књигу, имају живе јунаке и још живих старица које траже своју изгубљену дјецу!

– Мора се нешто учинити да се приближе тим изворима, али и они њима. Уз ту обавезу, мени остаје још једна – да обилазим старице које су још живе на Козари и надају се да ће се однекуд појавити њихово изгубљено дијете. Кад још једном прођем кроз архивску грађу и проучим ону

² Нови јунаци у књизи „Рат и дјеца Козаре“ су оживјели многе њене странице. Њихова казивања, у тринаест поглавља, илустрована су са више од 60 фотографија и факсимила докумената. Нова је и њена графичка опрема: 252 стране великог формата, са близу 300 фотографија и докумената, склопљених у тврде корице са омотом у боји, да их никада и никакво вријеме не избрише.

чудесну картотеку дјеце у логорима и кад средим, по абецеди и козарским селима, спискове једанаест хиљада страдале наше дјеце, сматраћу да сам, макар и скромно, одужио дио свога дуга козарском народу. Тек тада ћу бити ближе остварењу своје жеље која ме носи: да свака мајка, сваки отац и свако дијете у овој земљи сазнају о рату оно што су јунаци ове књиге доживјели и сазнали.

– *С тим немиром сте, значи, прилазили послу и на овом издању?*

– Да, то је та мучнина с којом сам састављао садашњу књигу. То је и тај амбис пред којим још стојим. А којом стазом, којом пречицом ћу кренути до нових сазнања – рећи ће вријеме.

Милош Милиновић

ВРЕМЕ КАД СЕ И ЖРТВАМА АПЛАУДИРА*

Један сте од наших најдоследнијих публициста. Деценије свог истраживачког и списатељског рада посветили сте дједи у вихору Другог свјетског рата. Разлози оваквој прилике леже у томе што сте и сами дијете Козаре. Поред жеље да се њихова трагична судбина не заборави, да се запишу и запамте бар имена оних који нису живјели дуже од свог дјетинства, а неки ни дуже од свог рођења, ови записи, заправо, опомињу, а данас би, у вријеме новог таласа шовинизма, они могли да нас и поуче.

– Као босански малишан, доживео сам колективну судбину хиљада својих вршњака, који су у оном сулудом налету Немаца и усташа 1942. године свучени са Козаре, отргнути из топлог мајчиног наручја и бачени у крвави ковитлац логорашког пакла.

Сви ми који смо доживели офанзиву на Козари у лјето 1942, памти-мо је као да је јуче била. По њој и време рачунамо: шта је било пре, а шта послје офанзиве. Она је исувише део нас, да би се о тим данима могло говорити без грча у грлу. Свакоме од нас је неко тада убијен. Најчешће су то били најближи и најдражи. Многи и данас, после готово пет деценија, немају снаге да испричају оно што су као дјеца упамтили, а памтило се само најтеже. Радије ћуте.

Трагајући за несталом дјецом из своје породице и најближих рођака, одмах иза рата, питао сам се: шта је са осталом дјецом са Козаре, коју нема ко да пронађе ако су преживела, или да бар сазна за њихове хумке гдје су покопана?

Рано сам спознао да се оно што није записано није ни догодило. Мотив и жеља су били снажни да се запише и саопшти нешто од проживљеног, а што би користило другим људима.

Када сам дубље загазио у истраживања усташког геноцида над дјецом, у сакупљање чињеница и крхких трагова заборављања, нисам ни слутио на какве ћу све људске драме наићи.

---

* „4. јул“, 16. октобар 1990.

У истраживању усташког геноцида над дјецом, који сам почео пре три деценије, пошао сам од Козаре и њених 23.853. дјечака и дјевојчица, који су са своје родне планине у љето 1942. као таоци отерани у логоре смрти. Трагајући за њиховим идентитетом, дошао сам до страхотних података да је на територији Павелићеве НДХ, од априла 1941. до априла 1945, убијено и на друге начине уморено више од 40.000 малишана од колевке до 14 година. Страдали су мали Срби, Јевреји, Роми, Муслимани, Хрвати и припадници других народа који су живели на територији квислиншке НДХ. За више од 25.000, данас поуздано знамо како су се звала, где су и када рођена, ко су им били родитељи, како су и када страдала. Знамо и у чијим је рукама била кама.

У нашем рјечнику, од Вука до данас, тешко је наћи адекватне ознаке којима би било могуће изразити степен нечовечности и монструозност извршених злодела. Све оно негативно, патолошко и злочиначко што је карактерисало усташки покрет, достигло је свој врхунац у овом геноциду над дјецом, који се не памти у нашој и светској повести.

Само је усташка НДХ у Другом свјетском рату имала посебне логоре за децу, и то чак три: Сисак, Јастребарско и Горња Ријека код Крижеваца. Кроз њих је прошло више од 10.000 малишана. Што и ови логори нису постали масовне гробнице, попут Старе Градишке и Јасеновца, у којима су усташе исписали срамно свједочанство о свом поступању, треба захвалити групи од стотину загребачких патриота, који су организовали једну од најхуманијих акција у нашој народноослободилачкој борби. Из усташких канци, они су извукли 12.623 дјеце и зауставили њихов помор. Али, загребачки родољуби нису могли да спасу сву децу из 50 транспорта колико их је довучено у Загреб. На њиховим рукама је умрло 3.254 малишана.

За четири ратне године, плански је уништен цео један нараштај партизанског Поткозарја. На најсвирепији начин, зликовци су уморили 6.302 дјечака и 4.874 дјевојчице. За њих 18 није било могуће утврдити име и пол. Умрли су пре крштења. Међу њима је било 10.775 Срба, 310 Рома, 73 Муслимана, 15 Јевреја, 12 Хрвата. За деветоро се није могла утврдити национална припадност. Просечна старост 11.194 убијених дјечака и дјевојчица је била 6,5 година.

Свако од њих би имало по сто живота, да им усташка кама није пресекла онај први. Умрли су, а да многи нису стигли да изусте прву ријеч, да направе први корак.

Злочин над дјецом Козаре је велика опомена. И управо данас, када су се у овој земљи поново дигле авети зла и мржње, о трагедији те дјеце се мора на сав глас говорити. Јер, у сваком језику ћутање је најтежа реч.

Козарачка дјеца, као и њихови недужни родитељи и породице, страдали су у великом броју и у Јасеновцу, на његовим многим страти-

штима. О томе сте направили и изложбу фотографија, која је обишла цијелу земљу, у сваком мјесту окупивши више хиљада посјетилаца. А онда је на сцену ступио прво историчар, па потом политичар Туђман и ХДЗ, који су послѣје ревидирања жртава, ево, и сам Јасеновац окупирали.

— Не, нико не може окупирати Јасеновац, посебно не може заузети Градину подно Поткозарја.

Неко је давно рекао: ако желиш освојити једну земљу, проучи јој гробља. Градина је неосвојива тврђава, у чије темеље је уграђено 360.000 људи, жена и дјеце. Јасеновачко стратиште, то непресушно језеро бола, које се од Крапја до Старе Градишке простире на површини од 210 квадратних километара, према процјени Земаљске комисије Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, док су трагови још били свежи, 1946, прогутало је 500.000 људи, жена и дјеце из свих крајева усташке НДХ.

Мато Кудумија, преживјели логораш, каже: „Кад би се јасеновачки костури враћали у живот влаковима да освете своју страшну смрт, испред нас би прошло 15 тисућа вагона, а у сваком четрдесет костура“.

Артур Хефнер, немачки официр за транспорт, овако је видео Јасеновац: „Ради се о логору најгоре врсте, који се може упоредити са Дантеовим *Паклом*.“

Све док постоји ова земља и њени људи, Јасеновац не може да буде окупран. На јасеновачком стратишту је мученичком смрћу уништено и 10.340 дјечака и дјевојчица чија су имена до сада утврђена. Међу њима је и 5.683 малих Козарчана. Међутим, колико тачно поименичних жртава лежи у Јасеновцу, гдје је читавог рата граница између живота и смрти била потпуно избрисана, вероватно се никада неће сазнати. Али, већ сада се поуздано зна да су у овом паклу смрти биле најстрашније — како је то и записао Артур Хефнер.

Често сте у радним и пријатељским контактима с људима из Спомен-подручја Јасеновац. Какво је њихово мишљење о овим догађајима и каква је уопште перспектива дјеловања Спомен-подручја?

— Изгледа да су страначке борбе за власт бескрупулозне. Оне немају никакву светињу, све газе. Оне ће у ту крваву игру, као залог свог успјеха, бацити све, спремни да у крви југословенских народа улове своју „златну рибицу“. По тој логици је на ред дошао и Јасеновац, према коме одавно нема никаквог поштовања, када је ријеч о онима који воде ту игру. Јасеновац је тако постао средство преко којег се желе стећи одређени поени у освајању власти. Игра око Јасеновца показује на шта су све те странке спремне. Пример Јасеновца најбоље показује докле смо стигли.

Јасеновац је тешка и најдубља рана и све док ова земља постоји, та рана мора да боли. Зато не може да буде заборављен. Човек не нестаје савим кад умре, али нестаје кад буде заборављен.

Али, нама те трагедије, изгледа, не служе као опомена, него као подстицај нових мржњи.

Са једног научног скупа о Јасеновцу отишао сам тужан. Говорило се о геноциду и начину сакупљања грађе и поименичних спискова јасеновачких жртава. А ја сам чуо – аплауз. Свако је имао своју „истину“ и на њу аплаудирао. Како се може аплаудирати на једном скупу који претендује на науку, када је у питању утврђивање броја јасеновачких жртава? А то траје тако дуго, да су се људи већ уморили од таквих копача наше прошлости.

Јасеновац је једино гробље у Југославији на коме не би требало аплаудирати. Онај ко на њему може да аплаудира не поштује жртве, већ им се на најгори начин изругује.

Моја досадашња сарадња са Спомен-подручјем Јасеновац, која датира уназад неколико година, била је беспрекорна. Видим из штампе да стару гарнитуру људи који раде у Спомен-подручју сада смењују. Ако се у целини спроведе теза Туђмана и његових следбеника о Јасеновцу, биће то велики фалсификат историје и нови злочин.

Како ће ствар даље ићи, видећемо. Ту је и Градина, коју само Сава дели од Јасеновца, исто као и онда када је он настајао. А Градина „припада“ другој републици и потомцима њених жртава.

Прошле су деценије од рата, а о жртвама усташког геноцида, готову у логору Јасеновац и даље се „воде преговори“, нагађа и разбраја. Ви лично нисте жалили труда и утврдили сте и број дјеце страдале у Јасеновцу. Које су препреке да се то уради са свим жртвама НДХ, па и Јасеновца?

– Зашто усташки злочини над српским народом, Ромима, Јеврејима и другим народима досад нису истражени и утврђени достојно тих жртава, онако како су то урадиле друге земље антихитлеровске коалиције – мислим да је то сада свима јасно.

Ја не знам да ли су пописане жртве фашистичког терора и у осталим логорима ван територије бивше НДХ, у осталим нашим републикама. Колико знам – нису. Значи да је наша земља водила сасвим погрешну политику, или смо сви имали погрешна схватања према почињеним злочинима. Исувише је дуго трајало ћутање, кроз које су се пробијали само појединци и при том често доживљавали непријатности. Зашто?

Има историчара, попут Туђмана, којима усташки геноцид над Србима, по својој суровости и својим размерама, није изузетан догађај, јер је у историји света било сличних злочина и по њима ми нисмо неки изузеци. Отуда се и настоји овај геноцидни злочин минимизирати, кад се историјске чињенице већ не могу оповргнути. По њима, у Јасеновцу није уништено на стотине хиљада људи, већ „свега“ неких 40 хиљада. Волео бих кад би заговорници ове бројке били у праву.

Уместо да се о јасеновачким жртвама говори са дигнитетом, националисти, шовинисти и злочиначки екстреми не дозвољавају да се каже да је било више од 50.000 уморених на јасеновачком стратишту, и то углавном Хрвата. С друге стране, исто тако, екстремно националистички расположени појединци међу Србима не прихватају другу бројку мању од милион покланих Срба. И сви говоре „у име историјске истине“. Сви ови бројеви се већ дуго налазе у игри. И онај који су усташе лансирали, да су у Јасеновцу убили милион православних Срба, за коју бројку Глез фон Хорстенау, немачки генерал у НДХ, каже да је претерана, јер је „број закланих износио три четвртине милиона“. Ту је најзад и процена Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, која још није оповргнута.

Па ипак, „стратегија заборав“ је нарушена. Садашње и будуће генерације истраживача не полазе ни од чега. Сачувана је огромна архивска грађа о геноциду, како у земљи тако и у иностранству. Потешкоће су велике управо у томе што је наша архивска грађа дезинтегрисана до граница несхватљивости и изненађујуће је где се све не налазе документа о Јасеновцу.

Сакупљене су и стотине аутентичних фотографија о јасеновачком стратишту, као и други материјални остаци до којих се дошло приликом ископавања масовних гробница на Градини. Извршено је фотограметријско снимање 210 квадратних километара јасеновачког подручја и означене бројне „монструм“ гробнице, од којих су неке већ и истражене, и у којима је пронађено 1.500 разних предмета – остатака жртава.

Све је то солидна основа за даља истраживања, укључујући и сакупљање поименичних спискова оних који се нису вратили са јасеновачког стратишта.

Само, тим послом се више не могу бавити појединци, већ одговарајуће државне институције.

Рајко Лукач

ТИХА МОЛИТВА УЗ 342 ЧАСА ЋУТАЊА*

Има ли ишта страшније, нечовечије, монструозније – него убити дете. То су могли само људи поремећеног ума. Зато је изузетно тешка и рањива тематика коју ћемо овим текстом додирнути. Реч је о књизи Драгоја Лукића „Били су само деца – Јасеновац, гробница 19.432 девојчице и дечака“,¹ која је крајем прошле године, у издању „Графо Марк“ – Лакташи, угледала светлост дана. На тај начин је светлост дана за улазак у незаборав и историју и посмртну личну карту добило близу 19.500 деце (до тада безимене) која су страдала на стратишту усташке „планете смрти“.

Драгоје Лукић је у ову књигу уложио готово цео свој живот. Више од 40 година упорног рада и истраживања.

– У трагању за идентитетом уморених дечака и девојчица, обишао сам готово све општинске центре у којима је извршен масовни злочин, закуцао на многа врата, разговарао са стотинама мајки и очева, браће и сестара, рођака и познаника малих талаца, чији су животи уташени у усташким логорима. Године сам провео у архивима, музејима и историјским институтима, трагајући за судбинама деце – каже Лукић. Истиче и чињеницу да је прикупљајући имена жртава на терену, записивао подједнако српску, ромску, јеврејску, муслиманску и хрватску децу коју је открио и идентификовао, „мислећи на исти бол мајке за изгубљеним дететом, без обзира на њену веру или националну припадност“.

– Упознао сам десетине Загрепчана, који су на челу са Дијаном Будисављевић, др Камилом Бреслером, Јаном Кох и Драгицом Хабазин, учествовали у спасавању деце из јасеновачких логора. Проучио сам све доступне логорске архиве и спискове жртава окупатора и њихових пома-

---

* „Борба“, 8. фебруар 2001, 4.

¹ Признање „Вечерњих новости“ за „Најплеменитији подвиг“ 2000. године, у виду „Златне плакете“, које ми је додељено за ову књигу, највећа је и најдража награда у мом животу. Веома сам поносан због овог признања и захвалан жирију, који је мене с мојом књигом сврстао у ред „најплеменитијих“ људи у последњој години 20. stoleћа, каже Драгоје Лукић.

гача – истиче Лукић, и посебно наглашава како није било нимало лако ни једноставно копати по документима који оживљавају стравичне размере геноцида над децом, при чему бледе све аналогije из прошлости, и остати „недотакнут, равнодушан и смирен. Чинило ми се да ће крв потећи из сваке кутије у коју су сложени докази и сведочанства о људским зверствима јасеновачког вртлога, у коме је ишчезавала свака мисао за животом. Када се овај беспримеран злочин у историји човечанства претвори у бројке, биланс је такав да превазилази људски разум“.

Драгоје Лукић је дошао до података да су у заједничке јасеновачке гробнице, дуж леве и десне обале Саве, покопани лешеве 19.432 деце. Међу њима је било 10.268 дечака и 9.128 девојчица. Просечна старост убијених је 7,3 године. Најмлађе жртве су биле бебе, а најстарије су имале 14 година. У јасеновачком стратишту је уморено 11.888 српске деце, ромске 5.469 и јеврејске 1.911. Лукић је нашао и податке да је међу убијеном децом било и 132 Хрвата и 17 муслимана, а само за 15 дечака и девојчица није успео да утврди националну припадност.

Књига „Били су само деца...“ написана је у два дела. Прва књига је документарна студија која садржи исказе непосредних сведока који су злочин видели својим очима. Више од стотину преживелих заточеника, жена и мушкараца, спасилаца деце и њихових целата, оставили су потресна сведочанства о злоделима над децом у Јасеновцу. Многи прилози у овој књизи су први пут објављени. У њој се налазе изводи из „Дневника“ Дијане Будисављевић, која је стајала на челу најжуманије акције у НДХ – спасавање деце из логорског пакла, или сведочанство Фридриха Кестлија, швајцарског конзула у Загребу, које говори о агонији више од 30.000 деце у усташким логорима. Драгоцене су илустрације, са 266 аутентичних фотографија и факсимила докумената.

Друга књига „Књига повесница, књига споменик“ садржи попис имена деце, године и места рођења, имена родитеља...

На наше питање господину Лукићу који су били мотиви за наставак ове књиге, он истиче да је све почело од његове завичајне Козаре и немачко-усташке офанзиве на ову малу планину, изведене у лето 1942. „Ми из тих крајева, ма где били, и данас рачунамо време, шта је било пре, а шта после офанзиве“.

– Колективна судбина козарачке деце, најтежа што може бити, трајно је обележила и мој животни пут – каже Лукић.

– Крајем јуна 1942. године, цела породица мога деде, осморо одраслих чланова и двадесеторо деце, дотерана је у Стару Градишку, један од логора јасеновачке централе, где је доживела праву голготу. Седморо их је убијено у Јасеновцу, двоје одраслих и петоро деце, а остали су растурени тако да нико ни за кога није знао до краја рата. Када су усташе прикупљали женску радну снагу за Немачку и мајке одвајале од деце, ја

сам имао срећу да ме с мојим вршњацима транспортују у Јастребарско, „прихватилиште за дјецу избјеглица“, какав је био назив овог логора. После 40 дана, 26. августа 1942, Четврта кордунашка бригада је, на свом походу за Жумберак, повела на слободу нас око 350 одраслијих дечака и пребацила у Босанску Крајину. Крај рата сам дочекао у партизанској бригади.

На наше питање о покушајима свих досадашњих хрватских власти да минимизирају усташке злочине у Јасеновцу или да се ти злочини с друге стране преувеличавају, Лукић каже:

– Разни покушаји минимизирања или преувеличавања, свеједно, су постојали. Па тако, по Туђмановим „Беспућима повијесне збиље“, у Јасеновцу је страдало „вјероватно три до четири десетака тисућа затвореника, понајвише Цигана, па Жидова, Срба и Хрвата...“, а у јасеновачким логорима није било дјеце, па тако и нису могла да буду убијена... Историјска истина, међутим, не може се сакрити. Иако се дуги низ година усташки злочин над малишанима утапао у општу синтагму „жртве фашистичког терора људи, жена и деце“.

Према Лукићевим речима, истина је скривана из више разлога. Наиме, победници у Другом светском рату су сматрали да о томе не треба много говорити, јер подсећање на стравичан геноцид само може позлеђивати ране и продубљивати међунационална трвења и мржње. Такође, спасиоцима деце није било дозвољено да говоре, а и преживели логораши су нерадо желели да причају о злочину. Али, злочин над децом никад не може застарети, и за следећих хиљаду година, он ће бити „хиљаду пута актуелнији и страшнији“.

Драгоје Лукић је заиста направио своје животно дело прикупљајући податке о убијеној деци у логорима, са пуном идентификацијом и изванредним документарним материјалом. Он је направио својеврсну поему и споменик страдалим девојчицама и дечацима. Управо ових дана биће израчунат и податак колики би град, са хиљадама становника, био створен да су деца са јасеновачког стратишта остала у животу и стварала своју децу.

Разговор са Драгојем Лукићем завршићемо реченицама из рецензије Јована Мирковића: „Лукић је уложио читав свој живот да безимени постану очовечени. Његова књига је споменик са уклесаним именима... Да би се одужили успомени на покојника, уобичајено је то учинити молитвом и сећањем. Попис Драгоја Лукића тражи 324 сата ћутања, по минути за свако име.“

С. Покрајац-Стаматовић

III

ПРЕДГОВОР И ПОГОВОР КЊИГАМА ДРУГИХ АУТОРА

РИЈЕЧ О АУТОРУ И ДЈЕЛУ*

(Владо Кеџман, Мали ратници)

Ратови увек најтеже погађају децу. Деца су – како кажу Вијетнамци – крхкија и од цвета, али су каткада и тврђа од камена. Судбина деце, поготово у великим трагедијама, посебно је узбуђивала свет. Судбина деце за време народноослободилачког рата, по својој античкој величини, ушла је у нашу најновију историју као посебно поглавље. Тај универзални мотив пружа широке и неисцрпне могућности уметнику да наслика, и тако трајно сачува, једно изузетно време наше прошлости.

Читајући хронику о „Малим ратницима“, готово нисам могао да поверујем да је већ прошло четврт века од када су ова деца „Небеског одреда“ чинила чуда под Грмечом. Оскудне су моје речи да бих на папир преточио све оно што сам осећао на свакој страници ове књиге. Чини ми се да сам гледао филм и враћао сам се да га поново погледам, како бих што дуже провео с његовим јунацима, како бих што дуже остао у друштву с храбрим пионирима испод Грмеча.

Писац ненаметљиво, готово узгред, описује догађаје великих димензија из ратног вихора под легендарном планином. Тим збивањима, једноставно датим, изаткана је богата таписерија живота на пионирским стазама босанско-петровачког подручја. Кратки записи о пионирки која је умрла не одајући скровиште партизана, детету које је дуго трчало опасном стазом са судбоносном поруком скривеном у малој плетеници, или о пионирима Бравског Ваганца, који су се својим тонама убраних лепшника и дрењина за рањене другове пролетере „борили за цијело човјечанство“ – само су исечак из ове књиге о тек отпочетој младости која је морала да утради себе у једно срећно сутра.

Иако је ограничена на уско подручје, ова је књига својеврстан запис о свој деци која су суровост рата рано упознала, о онима који носе ране, и сада као одрасли људи не знају када су их задобили, о онима што су уми-

---

* Vlado Kecman: *Mali ratnici*, Zagreb 1968, 7-8.

рали још пре него што су и почели да живе, о онима што су наједном упознали страхоте које једва стигне да упозна једна цела генерација, о онима који су наједном морали да забораве да су деца.

То је прича о њима што су „добровољно и без мобилизације“ оставили своје детињство и сврстали се у једну велику ослободилачку колону да из ње бацају бомбе на бункере, секу бодљикаве жице, разбијају тенкове и оклопне возове, јуришају на Прозор и Купрес, газе реке држећи се за коњске репове. Они нису заостајали, промрзли, иза колоне на Игманском маршу, када су и коњи цркавали од мраза, они су издржали у дубоком грмечком снегу и Оштрељ и Шатор. Њихови ратни задаци су прелазили границе одговорности деце.

Ово је хроника и о Вани Кочовској и Бошку Бухи, о Албину Пибернику и Миломиру Радојевићу, о Божи Звијерцу и Ђурици Павићу, и о хиљаду других који су у претешком рату градили садашњост, у којој је настала безбрижна прича из Пионирског града и дечја игра у којој је дозвољено носити праћку.

Ово је хроника о војницима који су били мањи од своје пушке.

Можда ће једном нестати сећања на страшна времена када су деца умирала с бројком око врата. Можда ће тада деца цртати свој свет звезда и васионских бродова. Можда ће игра дрвеним пушкама и заседама бити заборављена. Можда ће реч рат тражити само у лексиконима.

А дотле, топло препоручујем, особито пионирима, да прочитају хронику Владе Кеџмана о „Малим ратницима“.

ПРЕДГОВОР*

(Марино Цурл, Три јаблана)

Над збирком потресних приповједака „Три јаблана“ човјеку мора срце да се стегне. Свака њена страница је саткана на непосредној стварности рата, отиснута на дубокој рани мајке Козарчанке и на ожиљку сваког њеног дјетета, које у повоју није имало своју прошлост, а у логорском паклу, у који је гурнуто са намјером да му се угаси и посљедњи плами-чак живота, није могло да очекује никакву будућност.

Драма Козаре и агонија њене дјеце трајно је обиљежила, међу хиљадама, и мој каснији живот. Стога, нека ми буде опроштено што нећу увијек моћи да пронађем оне праве ријечи, којима би поштованом читаоцу требало препоручити ово вриједно дјело. Али, има једна утјеха, колико тешка толико своја: иако су као вихор прошле три и по деценије и живот набујао у стварању новог, ништа није заборављено. А памтило се и биљежило оно најтеже. Сјећања трају док живе свјedoци. Они казују како је то било у Поткозарју за вријеме народноослободилачког рата.

На Козари су вјекови ткали чудне људске судбине. Окрутни освајачи увијек су јој отимали слободу, а она се бунила и поново дизала против сила и насиља, против окова и бича. У том дутом и страхотном рвању, голли живот Козарчанина био је несигуран и убог као пламен свијеће на вјетрометини. И није било стопе под овом планином која на гроб није утиснула, нити дома који на људском праху и злој судбини није подигнут.

А онда је дошла 1941. На позив Комунистичке партије и Тита, Козарчани су листом кренули у устанак. И када је девет милиона фашистичких војника газило поробљену Европу, цио козарачки народ је већ стајао као један у одбрани своје мале, али слободне партизанске територије. У том питомом крајолику, омеђеном ријекама Саном, Уном, Савом и Врбасом, ни за дјецу рат није био више никаква тајна. О њему су знали све, па и то како се умире.

---

* Marino Zurl, *Tri jablana*, Zagreb 1979, 5-10.

Ратови су увијек најтеже погађали дјецу. Њихова судбина, поготово у великим трагедијама, увијек је узбуђивала свијет. Судба дјеце Козаре, по свом масовном страдању и патњама сваке врсте, превазилази најпотресније странице њене вјековне историје. Не би зла које им брутални злочинци не причинише: живот су почињала у збјеговима (све је био збјег – читава Козара) или на обичним утринама ограђеним бодљикавом жицом; умирала су и прије него што би почињала да живе, рањавана у мајчиној утроби, стријељана у сталку и пеленама, гушена отровним плином и спаљивана у Пичилијевој пећи; нестајала су са робијашким бројевима око врата и под општром камом у рукама крвника.

Прво је почело по селима око Приједора и Босанског Новог, када се устанак већ био распламсао у читавом Поткозарју. Усташе, по заповједи њемачких фашиста, сатирали су све живо пред собом. Читлук, Вуруне, Водичево – у црно су завили. У кући Микана Јандрића су сасјекли двогодишње дијете у сталку, а унуче Стоје Радман бацили у запаљен сјенокос. Сву дјецу Јованке Шукало, њих троје, једно другом до ува, угушили су у бунару у који је и сама мајка морала да скочи. Убијени су и сви који су се тог јутра затекли у свом родном селу Драксенићу. Пуцали су у дјецу у колијевкама, у мале Влајиниће, Петраковиће, Чубриће, Лончаре, Злојутра. Судбину Драксенића су доживјели и становници села надомак Бањалуке – Дракулића, Мотика и Шарговца. Нестала је читава једна школска генерација – 538 дјеце само из ова три села.

Од устанка до треће непријатељске офанзиве на Козару, јуна и јула 1942, по којој Козарчани хронолошки памте најважније ратне догађаје, убијено је 7.000 одраслих и 753 дјеце.

Непријатељске офанзиве на Козару као да и нису престајале током читавог рата. Редале су се једна за другом, увијек са истим циљем: уништити козарачки народ, који је у цијелости на страни народноослободилачког покрета. Али, ону из лjeta 1942, најтежу, Козарчани памте као да је јучер била. По својој драматичности и чудесном отпору ненаоружаног народа, ова највећа битка Козаре, у ствари њена епопеја, одмах је ушла у нашу ратну историју. А ево зашто. На партизански одред „Др Младен Стојановић“, са 4.000 бораца, на збјегове нејачи, на народ Поткозарја из три стотине села, последије тромјесечних опсежних припрема, кренули су батаљони из састава 704, 714, 717 и 718. њемачке дивизије (неке су дошле са источног фронта), усташки здругови, домобранске пуковније, четници – све мрачне војске – њих 45.000. Стегнута крвавим обручем, Козара је болно зајечала, али се није предала. Незапамћена битка је истопила њене редове, читаве чете су избрисане из борбеног строја, и када се више није могло издржати, Козара је кренула у пробој.

Како је то било, записао је и Курт Нехер, ратни дописник 714. њемачке дивизије: *Када се први талас нападача привукао до наших редова,*

свима нам је застао дах. Хватали су се за цијеви наших митраљеза прије него што смо могли да испалимо и један рафал. И тада је отпочело оно најстрашније што је сваком од нас следило крв у жилама. Мушкарци, жене и дјеца са несхватљивом упорношћу насрнули су на наше положаје, чак су и на борна кола ишли са бомбама и пушкама, управо као мрави су навирали. Био је то прави пакао и чудим се како смо издржали.

Увидјевши послије пробоја обруча да не може уништити партизане, непријатељ је отпочео хајку на све живо што се нашло на Козари.

Сва лица затечена у борби стријељати. Све становништво похватати и спровести у сабирне центре; мушкарце изнад 14 година у концентрационе логоре; младе жене и дјевојке, према заповједи Фирера, транспортовати на рад у Њемачку, а остале у Јасеновац, који може примити неограничен број заточеника – само је једна од усташких наредби, а одмах затим, 18. јула 1942, објављена је и друга: Данашњим даном завршен је подухват на простору Козаре и Просаре. Цјелокупно становништво опкољеног подручја је исељено и тако проведено темељито чишћење.

Све што се затекло у обручу, велике поворке народа, махом нејачи, задржане мајке престрављене за дјецу, бауљало је у колони ужаса тамо куда су их усташке пушке гониле. Јасеновац, Млака, Јабланац, Стара Градишка, Церовљани, Новска, Пакленица, Костајница и Приједор били су прва одредишта за 68.600 Козарчана, који су у свом наручју држали 23.858 дјеце.

Окупатор је мислио, ако Козару стрпа у жице, да ће бити мање отпора. Али тако није било. У Поткозарју пучњи нису престајали. Само мјесец дана послије велике офанзиве, на пропланку Палежу, пред легендарног Шоцу је стало 900 козарачких бораца.

Тадашњи закони, који су некако одређивали понашање људи и пружали им бар какву заштиту, у сабиралиштима и концентрационим логорима су престали да постоје. Тај закон су Нијемци и усташе носили на својим бајонетама. Са њима и узором на Лебенсборн, дошло је оно најгоре: козарачким мајкама су отели дјецу. Ударац је био снажан и изненадан. Изгубиле су наједном све због чега је још вриједило живјети. У свим логорима је владао исти ужас. Јасеновац и Стара Градишка се не могу описати. Покрај високих зидова и бодљикавих жица, лежали су изломљени редови изbezумљених мајки Козарчанки и личили на срушене плотове које нико више неће моћи исправити. Нијеме и укоченог погледа, тражиле су помоћ, можда и милост, кидале су своје косе, живо месо су гризле, на усташки нож су скакале и молиле смрт, која им је била милија од живота без дјеце.

Када су из Старе Градишке оне млађе и здравије одвукли на рад у њемачке творнице оружја, дјеца су много плакала. Зато су драстично кажњена. Све просторије испод старе куле напуњене су малом и беспо-

моћном дјецом. Онда је пуштен отровни плин – цијанкалиј. Послије тога, читавим логором је завладала она злокобна тишина, као да се живот угасио на самом почетку.

Отимајући дјецу од родитеља, усташама није ни падало на памет да записују њихова имена. Међутим, они из плејаде загребачких хуманиста којима је било допуштено да из логора смрти покупе преживјелу нејач, ипак су нешто записали. Њихова сјећања су стравична.

Професор Камило Бреслер:

Не знам одакле да почнем. Обишао сам те логоре, сем Јасеновца у који ме нису пустили, и видео међу хиљадама и ону најмању дјецу од два мјесеца како леже и умиру у масама. Више од половине, оних мало одраслијих, нису могли ходати па смо их преносили до вагона. На сваки наш додир чуле су се тихе и молећиве ријечи: „Немојте нас убити!“

Јана Кох:

Још једном, то све не бих могла преживјети. У вагонима за стоку довучено је у првом транспорту из Старе Градишке 850 дјеце – 95 мртвих; у другом нешто мањем 84 мртва, а у трећем и најстравичнијем транспорту допремљено је 1018 дјеце, највише дојенчади. Помодрела од плача, преплашена као птићи лежала су на голом поду и прљавој слами. Не знам колико их је било мртвих, а она која су преживјела, тешко су примала бочице са млијеком.

Мукотрпно извлачење дјеце из логора за одрасле текло је овим редом: Сисак – 3.165, Јастребарско – 2.997, Загреб – 6.430 и остала мјеста – 581, што укупно износи 12.623 козарачка дјетета. За вријеме транспорта их је умрло 2.854.

На трећем колосијеку загребачког колодвора, тих дана, један транспорт је сустигао други. Долазили су и дању и ноћу, 53 пута. Загребачка прихватилишта – главни, и највећи, Завод за глухонијему дјецу, Дом на Јосиповцу, Дворана светог Јеронима, Зимски цвијетњак надбискупције, Кужна болница, илегално прихватилиште у вили браће Рибарића и зграда Удружења учитељица у Кукуљевићевој бр. 19 – нису могли да приме сву дјецу. Онда је позвано грађанство у помоћ. На колодвор су једна за другом пристизале Загрепчанке, кришом од усташа, мајке и оне што нису рађале, и са сузама у очима, заматуљцима и корпама, журно замицале свака у своју улицу. Гундулићева и Марулићева, Јурјевска и Масарикова, Краљевац и Медвешчак, Трешњевка и Томиславов трг, добили су своје нове становнике. Неки од њих су имали плочице са бројевима и картице испод врата са оскудним биљешкама, а многи ни то.

Да ли је мушко дијете са младежом на образу Драгољуб Шиљак из Мразоваца, а женско – Гринтица – Перса Међед из Војскове? Можда је Стево Иветић из Подградаца онај Станко Љути, а Нада Станишљевић из Турјака Јасенка – навод из Јасеновца. Бразлетица – наводно Драгица

остала је у Кужној болници, а *Перла* – црномањаста дјевојчица са плавим очима однесена је у Прерадовићеву. Које су мајке чувале, храниле и одгајале 230 „Градишића“ – дјеце одвојене од родитеља у логору Стара Градишка – тешко да ће се икада сазнати.

Они су Јунаци Маринове књиге. Читајући је, враћао сам се на већ пријеђене странице, како бих што дуже остао с њима, да поново, ко зна који пут, заједно доживимо Козару.

Осам година са „Ареном“, писац је био јавка на којој су изгубљени тражили утјеху. Проучавајући њихове путање, претурао је Марино картотеке, листао прашњаве архиве, слагао плочице с бројевима као медаљоне, пресликавао фотографије расуте дјечице по слами, мртве и живе заједно, отварао нове досјее, пратио раст и тугу усвојених, радост и срећу пронађених.

Само тако је и могла настати ова књига која узбудљиво говори чињеницама дјеце што су жива нашла себе и родитеље или само своје спепељено огњиште. Она истовремено говори и о судбинама оних који, сада као одрасли, ништа не знају о себи. Најзад, ове странице казују грандиозну причу и о оној Козари која је у рату дала све што је имала: 21.000 бораца се сврстала у партизанску колону, из које се 9.854 нису вратила са других путева слободе. Пало је и 35.350 Козарчана, као жртве једног безумља, а међу њима и 11.000 дјеце. Сваки четврти Козарчанин је погинуо за наше данас, за радост и срећу нараштаја. Немојмо их заборавити.

Без књиге *Три јаблана*, били бисмо сиромашнији за једно сазнање о феномену Козаре и фашистичком злу, које није имало милости ни према дјеци у колијевкама.

КРИК ПРОТИВ РАТА*

(Јован Кесар, Дјетињство моје украдено)

Замолио бих поштоване читаоце да ми опросте ако у овој биљешци не нађем увијек оне праве ријечи којима би требало представити и препоручити ову књигу. Јер, читајући страницу по страницу исповијести једне дјевојчице, која је имала само четири године када је рат срушио њено дјетињство, осјећао сам неку чудну потребу час да заплачем, час да стегнутих зуба до бола – урликнем. Таквог осјећања нисам се могао ослободити до посљедње странице текста, вјероватно зато што сам и сам, као босоноги дјечак, доживио колективну судбину 23 хиљаде малих Козарчана, који су у оном сулудом налету нацизма свучени са своје питоме плавине, одвојени од родитеља и бачени у крвави ковитлац логорског пакла. Свакоме од њих неко је убијен. Најчешће, били су то отац и мајка.

У тој дугој колони, окруженој убиственом ватром и гоњеној као новим расијавањима у заборав крила родитељског и мајчиног осмјеха, и још даље, у сусрет покољу и нечујном умирању с робијашким бројевима око врата – нестало је заувјек једанаест хиљада малих Козарчана. За сваког од њих би се могла написати једна прича, један роман, иако су ушли у најстрашнију животну драму и прије него што су стекли и имали било какву личну биографију.

„Дјетињство моје украдено“ је само једна исповијест извучена из десетине хиљада судбина, коју је, ево, узбудљиво описао Јован Кесар, новинар и репортер, врсни хроничар нашег времена и драмски писац, који је и сам као дијете упамтио рат, а посебно козарски збјег, када је шћућурен у некој вододерини чекао на оно најгоре. Ово је само једна прича, готово идентична са низом свједочења многих дјечака и дјевојчица са Козаре што су рат доживјели на најтрагичнији начин и из њега понијели дубоке ожиљке и душевне ране, које никако да зацјеле, јер су задобијене у најранијем дјетињству.

---

* Jovan Kesar: *Djetinjstvo moje ukradeno*, Prijedor 1985, 5-7.

Обликовање историјске фактографије садржи у себи увијек низ могућих замки у које писац може упасти. Јован Кесар, међутим, успјешно их је избјегао, пронашавши ону праву релацију између фактографије, снова и присјећања јунакиње на оно зло доба када између дјетета и војника није било никакве разлике. Он је једноставним ријечима, без допунских тумачења, изградио штиво једне потресне и аутентичне исповијести.

Многи ни данас, четири деценије послје тих драматичних догађаја у којима су учествовали као дјеца, немају снаге да испричају оно што памте као да је јуче било, а памтило се само најтеже.

Зора Делић Скиба, међутим, нашла је у себи довољно снаге и храбрости да се, овога пута добровољно, исповједи и изнесе сву своју тугу, која ју је тако дуго пекла, дубље од властите ране. Њени снови и крхка присјећања враћају нас у онај августовски дан 1941, када је авлија њеног дјетињства претворена у крваво усташко разбојиште и када је мајка скончала у пламену сопствене куће. Жељезнички вагони из којих су испадала мртва дјеца, простор ограђен бодљикавом жицом препун дјеце, из кога се није чуо дјечији плач, Јастребарско и логорски број испод засјеченог врата ошишане дјевојчице, прекрштавање и крампус, часне сестре милосрднице и батина од глоговине, од које се дјеца упишке, породица блиска дружини оних који су измислили логоре за дјецу, прекрштавање и кризма – и дуго послје освита слободе онај неприродни узвик сестре Невенке: „Шта од тебе урадише злотвори!“ – фрагменти су овог потресног казивања које не смије бити заборављено.

У овој, по обиму малој књижици, сабијено је много зла. Она је отворено пред читаоца изнијела сву бестијалност усташког плана о уништењу дјеце Козаре, корјена живота сваког народа, злочиначко срозавање у бездан распамећености.

Па ипак, ја сам увјерен да ће ову књигу пажљиво читати и одрасли и дјеца. Многима ће заслужити очи, али те сузе су само опомена и гаранција да се овакве трагедије никада више неће поновити. Ова књига је и крик против рата, у којем дјеца, до данашњег дана, највише страдају, јер и најмање могућности имају да се бране.

УМЈЕСТО ПРЕДГОВОРА*

(Антун Милетић, Концентрациони логор Јасеновац 1941–1945, III)

Пред нама је трећа књига Антуна Милетића, *Концентрациони логор Јасеновац 1941–1945*. Прва и друга књига, с којима она чини нераздвојну цјелину, објављене су почетком 1986. године.

У избору и компоновању грађе за трећу књигу, Антун Милетић је примјенио једноставан метод. Готово по правилу, он документ објашњава новим документом, што књигу чини још богатијом, садржајнијом, потпунијом и објективнијом. Аутор, уз то, многобројним напоменама пружа кратка и прецизна објашњења, остављајући довољно простора за неприкосновено право читаоцу да сам суди о документу, не намећући му ни једном једином ријечју своје ставове.

Ова књига, са 249 нових докумената и 17 обимних прилога, распооређених у пет поглавља, одсликава безбројне примјере злочина и зла.

Изузетна је вриједност великог броја разноврсних спискова, отпремница и упутница у логор, који се први пут сада објављују. Ту су законска акта и одредбе поглавника Павелића о расној припадности, наредбе војсковође Кватерника о дужности пријаве Срба, упутства државног равнатељства о расељавању, хапшењу и логорисању, извјештаји котарских области и равнатељстава о покољима становништва у разним крајевима НДХ, аутентична казивања заточеника који су преживјели јасеновачки пакао, изјаве размијењених логораша, дате непосредно након размјене, записничка саслушања ухваћених злочинаца, партијски извјештаји комуниста из логора. Обимна је објављена грађа из записника Земалске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

Међу најпотреснијим документима су обдукциони протоколи хиљада јасеновачких жртава, чији су лешеве пронађени на ширем простору

---

* Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*. Dokumenta, knjiga III, Beograd-Spomen-područje Jasenovac 1987, 5–6.

око логора, у Градини и на обалама Саве, стотинама километара низводно од Јасеновца. Ови записници су страшни свједоци о неизрецивом ужасу који је тако дуго владао овим амбисом обешчовјећења.

При првом послијератном увиђају и обиласку шире околине логора, комисија за ратне злочине је констатовала да су на читавом логорском простору закопани лешеве или се налазе на површини земље у распадајућем стању, најчешће у гомилама на обалама Саве.

На пронађеним лешевима, који нису могли бити идентификовани, очигледни су узроци смрти.

Људи, жене и дјеца су клани ножевима, сјекирама, убијани чекићима и маљевима, стријељани у чело или потиљак, печени на „роштиљу“, спаљивани у крематоријуму, живи кувани у котловима, оковани бацани у ријеке и бунаре, вјешани и сатирани глађу, жеђи и хладноћом.

Милетић је марљиво истражио и презентирао богату, често до сад рецентну и теже доступну оригиналну грађу, која је омогућила да успјешно одговори на више питања најчешће постављаних око Јасеновца, да одговори и на таква питања која по својој сложености заслужују посебне публикације, као на примјер:

Зашто је концентрациони логор формиран баш у Јасеновцу, зашто нису сачувани логорски објекти, из којих крајева су најчешће довлечени транспорти заточеника, зашто није било снажнијег отпора логораша, с обзиром на њихову бројност, зашто партизанске снаге нису ослободиле логор прије коначног завршетка рата, колико је људских живота прогутао Јасеновац, посебно, колико је страдало дјеце?

Три његове књиге су крупно дјело и изузетно стваралачко остварење, које је, послје четири деценије, урадио један човјек.

Појава Милетићевих књига је побудила живо интересовање у широким слојевима нашег друштва. Разлога за то, сигурно, има више.

Деценијама смо живјели у увјерењу да ћемо зло прије и лакше пребољети ако га не спомињемо. Ако рану не дирамо. Али, тако није било. Болна прошлост најдуже живи. Јасеновац је тешка рана и док ова земља постоји, та рана мора да боли. Управо то недвосмислено потврђују стране ове књиге, које дубоко продиру у нашу недавну прошлост попут оних инфрацрвених зрака што су, недавно, прекрили површину од 210 квадратних километара и открили нове гробнице јасеновачких жртава.

Овако склопљене у чудесан мозаик, књиге Антуна Милетића не само да се с пијететом одужују стотинама хиљада невиних жртава, већ и нашој народноослободилачкој борби. Јер, без дубљег понирања у изучавање геноцида, није могуће свестраније сагледати једну од најзначајнијих димензија НОБ-а и социјалистичке револуције 1941–1945.

Заокружено дјело о Јасеновцу, које је сада пред нама, значајно је и по томе што својом аутентичношћу демистификује различите представе

о Јасеновцу. Снагом необоривих аргумената, он је одговорио свима који безобзирним умањивањем броја жртава и величине јасеновачке трагедије покушавају да оправдају оне мрачне снаге које су и довеле до братоубилачког клања у овој земљи и који би жељеле да те исте снаге поново изведу на друштвену сцену. Исто тако, оно туче у главу и све оне који преко Јасеновца настоје да оптуже цио један народ за оно што су починили његови изроди. И једнима и другима ове књиге дају недвосмислен одговор у чијим је рукама била кама, у име кога и за кога су клана и дјеца у колијевкама.

Објављена документа о концентрационом логору Јасеновац најтежа су оптужница против фашизма на нашем тлу која је икада исписана, оптужница коју су саставили сами оптужени – усташе. Она објашњавају, из дубине, како се уопште могло све то догодити, она разголићују организованост злочина, саме његове темеље. Она су необорива оптужница против оних који су дали благослов злочину, против оних који су прекрштавајући „спасавали дупе“, а убијали невинне људе, она су оптужница против свих који су у том злочину учествовали. Она избијају из руку адуте свима који би још хтјели да манипулишу Јасеновцем. Она не остављају никакве дилеме шта је ко радио и какву је ко улогу имао у злочину. Она прецизно оптужују злочинца, објелодањују му име, које је овдје утиснуо. Потписао се пуним именом и презименом – неизбрисиво.

Свака страница и сваки докуменат, разапет између толико смрти, снажан су подстицај за нове истраживачке подухвате, саопштења и казивања, за нове публикације и сазнања ове болне и крваве истине, која се, док траје ова земља и док постоје њени народи, не смије заборавити ни поновити.

СПОМЕНИК ЗА ВЈЕЧНОСТ*

(Душан Д. Буква, Никола Лукетић, народни учитељ и борац)

*Књига је вриједнија од свих споменика и од свих гробница,
јер она сама гради споменике у срцу онога који је чита.
(Египатски натпис из Новог Царства)*

Једна од најмаркантнијих личности Народноослободилачког покрета у Поткозарју, на шездесетогодишњицу погибије, а у поводу јубилеја велике козарске епопеје, 1942–2002, добила је – из пера публицисте Душана Д. Букве – достојну биографију. Ријеч је о Николи Лукетићу, сину сиромашног пружног радника, учитељу крхког здравља а широког срца, човјеку који је сиротињу очински разумјевао, а друштвено–политичке прилике солидно познавао, те, напokon, о храбром комесару батаљона у прослављеном Другом крајишком (козарском) партизанском одреду Др Младен Стојановић.

Како су у публицистици описани животи и револуционарни путеви многих историјских личности, посебно народних хероја Југославије, тако је аутор, на страницама ове књиге, опсежно освијетлио лик и дјело Николе Лукетића (мада се тај заслужни прегалац и борац за живота, а ни постхумно, није окитио ниједним друштвеним одличјем). У виду, можда, најдражег признања, мразовачки учитељ и један од најистакнутијих организатора народног устанка у Кнешпољу, комесар добродушне нарави и карактера, добио је, послије шест деценија од своје погибије, биографију из пера свог негдашњег ученика Душана Д. Букве, који је у сјећању и срцу трајно сачувао племенити лик свога васпитача.

Обично се каже да о мртвима живи пишу с дужним пијететом; тако је и аутор Лукетићеве биографије још давно осјетио жељу да о омиљеном „учи“ треба да прикупи, среди и изнесе шире податке од штурих, парцијалних написа по штампима.

---

* Dušan D. Bukva, Nikola Luketić, narodni učitelj i borac, Beograd 2002, 7–8.

Трудољубиви писац је успио у науку да биографија *Никола Лукетић* – народни учитељ и борац садржи доста свједочанстава, значајних колико за саму тему, толико и за епоху којој је Лукетић припадао. У књизи је описано Николино дјетињство, мукотрпно и у биједи проведено, затим његово школовање у загребачкој препарандији, долазак у Мразовце на дужност, гдје стиче огромну популарност и углед народног просвјетитеља, у правом смислу те ријечи. Идеје напредног револуционарног покрета Лукетић је прихватио још за школовања у Загребу, гдје се дружио с истакнутим прогресивним омладинцима и симпатизерима КПЈ. Мразовци и цијели дубички срез, колијевка слободољубивих Кнешпољаца, с јаким патриотским традицијама, његованим још кроз буне, устанке и хајдучију, таквога су интелектуалца не само добро схватили, него и братски пригрлили, као свог истомишљеника и саборца. Средина у коју је стигао и народ који му је на сваком кораку исказивао добродошлицу и поштовање легли су му на срце, како се то каже.

И заиста, 1941. године, Никола Лукетић, Хрват, није се дао завести усташким властима, нити је намјеравао да се икуда уклони из Кнешпоља, са ужареног ратног попришта. Он се, заправо, одмах дистанцирао од усташке пропаганде и идеологије, стављајући се читавим својим племенитим бићем у службу поробљеног народа, у службу Народноослободилачког покрета.

Ту и такву личност, такав карактер, Душан Д. Буква освјетљава кроз поглавља ове књиге, с много топлине и љубави према великану, какав је уистину био Лукетић. Уз његове биографске податке су дати, нераздвајно, и прикази револуционарног дјеловања других историјских личности с којима је Лукетић тијесно сарађивао прије и у току народног устанка (др Младен Стојановић, Бошко и Милош Шиљековић, Мирко Пекић, Фадил Шерић).

Књиге остају да свједоче о покољењима, догађајима, људима... А о Лукетићу када је ријеч, већи, љепши и дутовјечнији споменик никад му нико не би могао подићи мимо ове биографије.

МУШКЕ СУЗЕ НАД КОЗАРОМ*

(Драго Шормаз, Образ, Кад је смрт била ближа од кошуље)

Врх Козаре, Мраковица, најсветлија је тачка Кнеппоља, Лијевча поља и читавог подручја од 2.500 квадратних километара омеђеног рекама Саном и Уном, Савом и Врбасом, на којем је уочи рата 1941. године, у 33.687 домаћинстава, живело 199.289 становника, од којих су 137.719 били Срби.

На Мраковици је, три деценије после козарске епопеје, подигнут обелиск од армираних бетонских вертикала, са ламелама од нерђајућег челика, чија се светлост, што симболизује слободу, види са великих даљина. Око централне вертикалне скулптуре су укомпоновани бетонски блокови дуги и по 30 метара. Из средишта тих блокова се уздиже грандиозна скулптура висока 33 метра.

Споменик, један од најлепших на овим просторима, посвећен је историјским догађајима који симболизују трагику и хероизам, страдање и победу бораца и народа Козаре у борби за опстанак и слободу.

Иза споменика је подигнут Меморијални зид, на који су фиксиране бронзане плочице са 9.932 имена погинулих бораца НОР-а са Козаре.

У средишту Меморијала гори буктиња вечног пламена. С пуно пијетета, овде се полажу венци и цвеће у спомен 41.953 жртве нацистичко-усташког безумља с подручја Козаре, по утврђеним списковима било је 28.805 одраслих особа и 13.148 деце до 14 година живота.

Са постоља крај вечне ватре, траје час историје о Козари.

Надомак споменика је изграђен Музеј са поставком, као отворена књига, за оне посетиоце који желе да више сазнају о епопеји Козаре.

Од 10. септембра 1972. године, када је свечано откривен споменик на Мраковици, овај пропланак под високим боровима не зна за самоћу. Одавде су Козарчани слали поруке свету, са жељом да се Козара никада не понови. Када је обележавана четрдесетогодишњица козарске епопеје, 4.

---

* Drago Šormaz: *Obraz, Kad je smrt bila bliža od košulje*, Beograd 2004, 7-15.

јула 1982, на Мраковицу је допутовало више од 100.000 посетилаца. Козара је сваке године с милоштама дочекивала писце лепе речи и песнике из свих крајева Југославије и многе пријатеље из иностранства. На једном од традиционалних књижевних сусрета на Мраковици појавила се и Насиха Капицић-Хаџић са песмом „Дјечја Козара“:

„Како си Козару
замишљао, дјечаче?
Замишљао сам
партизанске чете;
кад тамо, нигдје
ниједног партизана,
само имена
у камен уклесана.“

О Драги Шормазу и његовом рукопису за књигу „Образ“ могло би се доста говорити. То је човек који је себе несебично уградио у Козару и у најтежим тренуцима остао на њеним висовима. Када се Козара спомене, стотине хиљада посетилаца ове крајишке лепотице сетиће се њезиног домаћина и тумача њене херојске прошлости.

Имао је десет година када је у земљи избио рат. Отац Благоје је умро три године пре, а мајка Стојанка, са троје нејаке деце (Драго је био најстарији), помагала је комшије који су се припремали за отпор усташким зликовцима.

Онда је, у рано лето 1942, отпочела велика немачко-усташка офанзива на Козару. Драго је наједном морао да одрасте за збегове у долини Мљечанице, за усташке логоре на Церовљанима, у Уштици и Јасеновцу. У логору су одвојили мајку од дечака и угурали је у транспорт за рад у Немачкој. Осмогодишњег Сретка су из усташког логора Стара Градишка одвели у логор за децу у Сиску, а Драго је остао у јасеновачком паклу да тамо умре, али га је после месец дана из логорске жице извукао Ибрахим Мујчић, добри стари кочијаш, и предао га свом комшији Салку Шопићу, димњачару из Дубице. Када се дечак опоравио од логорских страхова, Салко му је показао пут до родног села под Козаром. Рат је завршен, мајка се вратила из Немачке и пронашла свога Сретка у племенитој породици Думбовић у Суњи.

Драго Шормаз се школовао за позив просветног радника. Као учитељ је годинама радио на подручју Љубије, јер су на Козари тих година импровизоване школске учионице биле празне. Така првака није било. Неку годину касније ни регрута ни сватова није било.

Још пре него што је споменик на Мраковици био довршен, Драго Шормаз је дошао у Национални парк Козара и ту остао дуже од двадесет година.

О Козари су писали многи људи од пера, песници, историчари, хроничари, новинари и обични сељачки синови, и сада је то богата библиографија. Књига о Козари и њеним људима никада се неће завршити нити затворити.

Књигом „Образ – Кад је смрт била ближа од кошуље“, исписана је још једна вредна страница о Козари и њеном народу.

Књига је необичног садржаја. Неки њени прилози нису нови, јер су текстови настајали раније као подсетник за часове историје. Неки текстови су објављени као актуелни у датом тренутку. Рукопис је настајао у дугом временском раздобљу, али то не умањује његову вредност.

Зашто се Драго Шормаз одлучио да сада среди рукопис и објави своју прву књигу?

Мислим да за то има више разлога.

Најтеже у животу Шормаз је доживео у детињству. О томе говоре, управо, ови записи. Драгино детињство су били Козара и Јасеновац. Сви ми који смо их преживели и покушавали да нешто о томе кажемо и запишемо били смо у великој дилеми, чак и у искушењу, како да се одредимо према тако тешкој теми. Полазили смо и од тога да ли је са људског, са моралног становишта могуће вршити реконструкцију тих догађаја, који су толико сурови да дубоко рањавају, па у извесном смислу и опустошују човека. Козара, као једно од великих ратишта НОБ-а, и међу највећим стратиштима на нашим просторима, сувише је постала легенда о трагичном удесу човека да би се о њој могло и смело говорити без пијетета, јер све што она подразумева, испуњено је дубоким људским болом.

Као један од последњих сведока Козаре и Јасеновца, Шормаз је веровао да се догађаји и жртве заборављају, да бледе и нестају из памћења ако се не запишу, јер записи само остају. Трагична судбина сваког четвртог Козарчанина (28.805 мушкараца и жена, 13.148 деце и 9.932 борца НОР-а), који су погинули као борци или су уморени под жрвњем стравичног терора 1941–1945. године, још до краја није истражена. Таква прошлост једног народа не сме да се препусти забору. На Козари, као и у неким другим крајевима, почело се са прекрајањем историје и са затирањем истине, што неминовно за последицу има трајни заборав.

На живим сведоцима прошлости лежи тешка одговорност, лежи велики дуг према жртвама, да се оне не забораве, дуг према историји. Јер, ни садашњост се не може потпуно разумети без прошлости. Зарад будућности, потребно је спознати праву истину о прошлости. Зато о прошлости не може да ћути ко је добронамеран.

Добро је знао Драго Шормаз да прошлост притиска душу и срце живих. Она не може да се избрише. Брисање прошлости би било брисање историје. Зато је и Шормаз почео упорно да истражује, да записује своју Козару.

Многи наши писци су проговорили о најстрашнијем и најсвирепијем геноциду у режији усташке НДХ, јер су сматрали да је њихова историјска обавеза према невиним жртвама да их не препусте забору.

Тако је Шормаз, осим својих предавања о Козари, непрестано истраживао архивску грађу, разгртао пепелишта у Градини и проучавао Јасеновачки логор, у којем је половина свих жртава са Козаре уморена. Откривао је затрпане гробнице тамо где је извршен злочин, обележавао стратишта, сакупљао сведочанства и документа и проверавао и попуњавао спискове жртава, погинулих бораца, дешифровао именословнике и картотеке уморене деце по логорима од Старе Градишке до Сиска и Јастребарског, састављајући своју прву књигу.

* * *

Рукопис Драге Шормаза „Образ“ подељен је на шест делова, поглавља. Четири поглавља књиге: *Образ је скупљи од главе*; *Записи о злочинима на Козари*; *Козара и њени подвижници* и *Јасеновац, усташки логор смрти*, саткани су на непосредној ратној стварности и херојском народном отпору, отиснути на дубокој рани Козаре, очева и мајки, браће и сестара, од бебе у повоју до старца у логорском паклу.

Последња два поглавља: *Реаговања* се односе на другу агонију Козаре, када је ратна тама поново прекрили Мраковицу, козарска села са новим окреченим кућама и пропланке са веселом децом грајом; те *Из пера других* – шта су рекли и написали о аутору „Образа“.

Прво поглавље, *Образ је скупљи од главе*, подељено је на неколико краћих целина. Посебна вредност овог прилога је у томе што је аутор однегованим, готово песничким језиком, чистом крајишком ијекавицом, отворио читаоцу књигу смиреном причом о свом горком детињству, од агоније збег у долини Мљечанице, када се Козара пробијала из троструког самртничког обруча, до заробљавања и усташких логора Церовљани, Уштица и Јасеновац, до расанка са мајком, коју одводе на рад у Немачку, Драгиног заточеништва у жицама логорског пакла и његовог изласка из Јасеновца, одакле су само најсрећнији извлачили живу главу. Ова топла прича Шормазова најавила је потресне странице казивања о Козари „том дивном чуду“.

Записи о усташко-њемачким злочинима на Козари – друго је поглавље Шормазове књиге.

Злочин и смрт су проговарали својим стравичним језиком на Козари. Овде се није у коштац ухватио непријатељ са непријатељем, него усташко варварство и крволоштво са невиним и немоћним људима, женама и децом. Драстичан је пример и овај запис према аутентичним казивањима сведока Даре Бановић, Милкана Мудринића, Илинке Малетић,

Милоша Кнежевића и Вите Добријевића. Аутор је са сведоцима појединачно разговарао док су њихова сећања била још свежа. Ради се о покољима Јеловчана и првих суседа из Великог Паланчишта код Приједора, где су усташе 22. и 23. октобра 1942. године извршили монструозан злочин, од ког се ова козарска села никада нису опоравила нити су злочин заборавила.

Према аутентичним подацима, за два дана усташког оргијања, у Горњем Јеловцу су убијене 92 мушке и женске старије особе и 138 деце, а у Великом Паланчишту 140 мештана и 201 дете.

Козара и њени подвижници је најобимније поглавље Шормазове књиге, у којем су на најлепши начин представљене оне личности за којима је Козара кренула у устанак и они догађаји који су претходили фашистичкој офанзиви на Козару, у ствари, највећој бици која је вођена против партизанске војске на југословенском ратишту 1942. године. По својој натчовечанској борби, Козара јесте велика трагедија, али и величанствена ковачница живота.

О свим тим догађајима и њиховим актерима написан је велики број књига, зборника, монографија, стручних и научних радова, али и овај Шормазов текст чита се лако као занимљива прича.

Јасеновац – усташки логор смрти

Шормазова казивања о Јасеновачком логору, у којем су усташе показали своје право злочиначко лице и у којем су они били једини господари, много су богатија и са више чињеница него у садржају књиге „Образ“. И овај текст је само скица, само подсетник за саопштења о Јасеновцу, највећој настамби смрти на нашим просторима. Иако је литература о усташком логору Јасеновац веома обимна (1.106 књига, 1.482 библиографске јединице и око 100 објављених извора докумената), још није написана историја која би о овом логору рекла пуну истину. Тамо где се спомиње Козара, готово увек се спомиње и Јасеновац. Без Козаре, прича о Јасеновачком логору не би била потпуна.

Половином јула 1942. године, Козара је драстично опустошена и 70.500 Козарчана је дотерано на јасеновачко стратиште, а међу њима је било више од 23.000 српске деце од новорођенчета до 14 година. Тако је усташки логор у Јасеновцу, после офанзивних операција на Козари, био највећи дечији логор у окупираној Европи. По идентификованим списковима најмлађих жртава, од 19.432 малишана чији су животи угашени у овом усташком логору, Јасеновац је био највеће дечје губилиште у Другом светском рату.

Само са подручја Козаре, после офанзиве у лето 1942, у усташком логору Јасеновац је убијено и на друге начине уморено 11.426 мушкараца и жена који нису били способни за рад у Немачкој и 5.956 малих Козарчана млађих од 14 година.

Преживели сведоци су оставили потресна сведочанства о стравичним методама уништавања дечјих живота у логору Јасеновац. Регистровани су и такви бестијални поступци какви, вероватно, нису забележени у светској повести.

Поглавље у књизи под насловом „Реаговања“ има више прилога, од којих су неки објављени у штампи, а односе се на жестоко Шормазово супротстављање злочиначком и вандалском скрнављењу споменичког комплекса на Мраковици и више других спомен-обележја у градовима и селима козарског подручја.

Почело је то у лето 1992, у време педесетогодишњице козарске епопеје, неки челници Републике Српске усудили су се да усред Кнешпоља, тамо где је песник и партизан Скендер Куленовић, прочитавши своју *Стојанку* преживелим борцима Козаре 19. августа 1942, подигао најлепши споменик српској мајци, траже од својих страначких присталица „да сруше и затру све што је партизанско“. То рушилаштво се са Мраковице преселило и у неке градске паркове, на козарске пропланке, где многи споменици и спомен-обележја светлуцају на сунцу. Дакле, пола века после немачко-ушашке офанзиве, Козара је опет болно зајечала. Стари ратници су ронили сузе. Експлозија људског зла се сручила 1992. године и на Мраковицу, најузвишеније козарско светилиште, с намером да затре сваки помен на партизанску борбу и да брише памћење имена жртава са Меморијалног зида.

Међу првима, 8. новембра 1993, јавио се са Мраковице песник Драган Колунџија. О томе шта је видео, он каже:

„Нешто ме је по срцу посекуло кад сам угледао слику Лепе Радић, најмлађег хероја Козаре, погажену каљавом цокулом. То је била она фотографија на којој се види како Хитлеров војник намиче омчу на врат ове пркосне седамнаестогодишње девојке, једне од 32 младе Козарчанке које су Немци и усташе, у знак одмазде, обесили. Тамо где је стајала умна и лепа глава Скендера Куленовића – празно постоље. Они који су насрнули на споменик палим Козарчанима, избацујући из музеја њихове слике, књиге и документа наших очева, мајки, браће и сестара, покушавају да умање немачки и ушашки злочин на Козари и својим поступком сврставају се на страну наших убица.“

Памте се на Козари велики часови историје, који се неким новим „борцима“ нису свиђали, иако такве манифестације није било у целој земљи каква је овде трајала две деценије. На врху пирамиде, на Мраковици, стајао је Драго Шормаз готово две деценије и зналачки, једноставно, говорио о подвизима партизана и масовном отпору ненаоружаног народа, о великој драми која се зове Козара.

За двадесет година, милиони посетилаца из свих крајева Југославије прошли су поред монументалног споменика на Мраковици и мемо-

ријалног зида, на којем су, као у књизи, исписана имена бораца са Козаре који се нису вратили са ратишта, а сада су овде „у смрти за вечност постројени“. Са снажним осећањем преживелог сведока, Шормаз је овом светилишту посветио најлепше године свога живота и зато је имао пуно морално право да реагује на покушај затирања успомена на жртве, онако како доликује Козарчанину, назвавши скрнављење споменика „злочинем на Мраковици“. Нека своја реаговања Шормаз је објавио у дневној штампи, док нека писма, записе, преписку са пријатељима поводом тих немилих догађања на Козари први пут објављује у књизи „Образ“.

„Из пера других“ – последње поглавље у књизи, посвећено је њеном аутору, скромном и племенитом „дечаку из Каура“, „професору милиона слушалаца“ са „места где се учи историја“.

„Срцем у срцу Козаре“, из „круга за вечност постројених“, Драго Шормаз је казивао своју причу и веровао да се зло о којем је говорио никада поновити неће. Он са Мраковице није позивао на освету и није познавао речи мржње.

Уместо тога, одјекивале су здравице са Козаре и надалеко су се чуле: „Нека вама и генерацијама што ће овде долазити у животу све искри и блиста од радости као стотине планинских извора, нека вам сви дани, лепи и сунчани теку у миру и срећи, љубави и слободи“ – једна је од Шормазових здравица из 1979, записана у књизи „Рат и дјеца Козаре“.

Једном је са постоља крај вечне ватре, што је треперила по бронзаним плочицама на Меморијалном зиду, младим посетиоцима који су полагали пољско цвеће узвикнуо:

„Нека границе Космоса буду границе ваше среће“.

Ето, такав је професор Драго Шормаз, који не излази више на Мраковицу. На Меморијалном зиду још стоји стих у бронзу исклесан:

„Ој, Козаро, не треба ти кише,
Хероји те крви натопише.“

Мало даље на Козари стоји и овај запис:

„Нек нас запис овај сред камене горе
Сјећа на жртве и вирове крви,
На љуте буре, на битке и зоре,
Кад срце храбрих мрак и ланце смрви.
И кад вријеме збрише запис шкрти,
Трајаће древне Козаре камен
Споменик слободе ког не могу стрти
Олује мрачне, громови ни пламен.“

И тако, са својом славом и легендом, са својом прошлошћу и слободарским духом, и са „Образом“ Драге Шормаза, оде Козара у вечност.

Umjesto predgovora

Ovoj knjizi Dragoga Lukića
posvećen je svaki predgovor i
bogatstvo, ali se i jedno i drugo
evo čini. To je zato što se
mi koji smo je pročitali bilo
u rukopisu bilo u prvom
izdanju nismo mogli suzdržati
da čitaocu ne upremo prstom
na nju.

Jer pokrenuti smo njenim
sadržajem. Danke, ^{koji} te svojom
moćnom maštom prikazao svoje
čudovišnih ljudskih stradanja,
ovu malu knjižicu o strahotnim
sudbinama ^{kojarske} djece ~~na tati~~ proči-
tao bi, vjerujem, na dužat.

Stender Kulenović

IV

О ДЕЛУ ДРАГОЈА ЛУКИЋА

ПЕСНИЦИ И КРИТИЧАРИ О ДЕЛУ ДРАГОЈА ЛУКИЋА

Умјесто предговора*

Овој књизи Драгоја Лукића је сувишан сваки предговор и поговор, али се и једно и друго ево чини. То је зато што се ми који смо је прочитали, било у рукопису било у првом издању, нисмо могли суздржати да читаоцу не упремо прстом на њу.

Јер, потресени смо њеним садржајем. Данте, који је својом моћном маштом приказао свијет чудовишних људских страдања, ову малу књижицу о страхотнима судбинама козарске дјеце прочитао би, вјерујем, на душак.

Скендер Куленовић

Дуг палим борцима*

Догађаји из прошлости једног народа, ма како славни били, временом изблиједе и забораве се ако их неко не забиљежи. Зато је с правом речено:

– Оно што се не запише, није се ни догодило. Усмено казивање је подложно измјенама, додавањима, прекрајању и, коначно, неумитном забораву.

Оно што је трајно и сигурно јесте запис, слово, књига. Још кад се књига илуструје и допуни сликом, она постаје, добрим дијелом, читљива и неписменом. Неко је, врло увјерљиво, о књизи и слици казао ове ријечи:

– Књига се све више гледа, а слика све више чита. Ови бројни и богати записи о Козари из пера Драгоја Лукића, илустровани мноштвом

---

* Predgovor I izdanju knjige *Rat i djeca Kozare*, Beograd 1979.

* Predgovor I izdanju knjige *Rat i djeca Kozare*, Beograd 1979.

фотоса, дају врло увјерљиву и упечатљиву слику славе, подвига и трагедије бораца и народа херојске Козаре. У ову књигу су уграђене године солидног и стрпљивог рада, у коме су се срећно преплитали марљив труд и таленат њеног ствараоца. Писана је с изузетном љубављу и дивљењем за подвиге јуначког народа Козаре, причана с увјерљивошћу једног учесника.

Највећи дио књиге говори о дјеци, учесницима славне и трагичне епопеје, о једном дјетињству каљеном у ватри велике битке вођене на Козари. Говори о дјеци Козаре, развијане вихором рата на безброј страна.

Ево, и овако, на овакав начин, словом, језиком и сликом, бивши борац, достојно и с пијететом, одужује се сјенима својих палих другова и сабораца који не дочекаше распјеване дане слободе и новог живота.

19. VIII 1978.

Бранко Ђокић

Рат и деца Козаре*

Ко су деца Козаре? Где су деца Козаре?

Решавајући годинама ову крваву загонетку, Драгоје Лукић је написао потресну књигу „Рат и дјеца Козаре“. То је књига о деци која су прошла кроз пакао рата, а рат не памте; о деци која су расла у нади да ће се сетити и сазнати ко су и одакле су. Истовремено, то је прича о онима који су створили пакао, у жељи да се под Козаром деца не рађају. Од 190 хиљада становника козарачког подручја, у рату је погинуло 35.350. У концентрационим и сабирним логорима у Јасеновцу, Млаки, Јабланцу, Церовљанима крај Дубице, Старој Градишци и Новској, Пакленици и Приједору било је 68.600 Козарчана. Међу њима се налазило 23.858 деце, записао је Лукић.

Од хумке до хумке, од логора до логора, кроз који је као дечак и сам прошао, Лукић је разјаснио судбине једанаест хиљада дечака и девојчица, од колевке до 14. године.

Многима од тих дечака и девојчица усташке власти су одузимале и имена. Уместо имена, у картону су уписивали: „Безимено“ или „Н. Н. бр. 557 мушко“. Сви су носили картон о врату, а постоји и један дневник о умирању малих Козарчана у Јаски.

Стари Фрањо Иловар, чувар месног гробља у Јастребарском, водио је, каже Лукић, неком чудном педантношћу, дневник смрти која је харала логором. Да ли је то чинио због рачуна или историје – остало је непознато – али пред тим бројкама, човек остаје нем. На првој страни дневника је записано да је 22. јула 1942. године сахрањено 107 деце. Уз запис

* „Политика“, 28. јун 1979, 12.

се налази рачун и потврда: „Примио предујам на рачун копања гробова 10.000 куна за сто комада дјецe покопане“. И тако редом, све до октобра 1942. године.

Захваљујући Татјани Маринић, која је организовала акцију спасавања деце, и Камилу Бреслеру, који је формално био начелник Социјалног одјела у усташком министарству унутрашњих послова, а у суштини патриота и сарадник народноослободилачког покрета, како је написао Лукић, као и многим другим храбрим људима, овај налет смрти је заустављен.

Смрт је харала у усташко-немачком логору у Сиску, у Старој Градишци, у Млаки, Церовљанима...

Деца која су преживела све те страхоте, огласила су се: „Тражим било кога свога.“ Неки гласови су остали без одзива.

О тим знаним и незнатим гласовима засад сведочи Лукићева књига. Лукић, међутим, сматра да је потребно подићи и трајније обележје: споменик убијеној и несталој деци са Козаре.

Р(ајко) Ђ(урић)

Драгоје Лукић – Рат и дјеца Козаре*

Драгоје Лукић, учесник народноослободилачког рата, рођен је у малом поткозарском селу Милошевом Брду. Проживио је тешке дане рата и одрастао у њему. Партизани су га ослободили из усташког логора за дјецу у Јастребарском, борио се у 5. козарској бригади и у седамнаестој години остао ратни војни инвалид. Послије рата је дипломирао историју уметности на Филозофском факултету у Београду. Писањем се бави више од двадесет година, а теме о којима пише су НОР и социјалистичка револуција у Југославији, посебно страдања дјеце у фашистичким логорима и учешће у рату најмлађих из Босанске крајине.

Поред пет књига, објавио је већи број фељтона, сјећања и документарних записа у разним листовима и часописима.

Како сам каже, ову књигу је посветио својој генерацији, „козарачкој дјечи која нису дочекала да се играју са њим, радују побједи и живе у слободи“. У њој говори о судбини дјеце Босанске крајине у народноослободилачком рату. Већи дио књиге се односи на учешће и страдања дјеце у току и послије велике непријатељске офанзиве на Козару, те славне и трагичне епопеје наших народа.

Радећи годинама марљиво и стрпљиво, истражујући и проучавајући многе документе по архивама и библиотекама и допуњујући их лич-

---

* „Vojnoistorijski glasnik“, 2/1979, 248-250.

ним записима, доживљајима и сјећањима, Лукић је дао увјерљиву и потресну слику славе, подвига и трагедије бораца и народа херојске Козаре. Књига је илустрована већим бројем фотографија са призорима из офанзиве на Козару и послје ње, у логорима, што даје посебну аутентичност описаним догађајима.

Козара, велика и шумом богата крајишка планина, постојбина је „чудесних људских судбина“. Цео њен народ се на позив Комунистичке партије и друга Тита дигао листом на устанак 1941. године. Козара је партизанска оаза у прољеће 1942. године. На њен одред од око 3.500 партизана, од којих 300 рањених, 10. јуна 1942. године Нијемци и усташе су предузели велику офанзиву са око 45.000 до зуба наоружаних војника, с циљем да угуше устанак, а народ отјерају у логоре смрти. Та Козара је постала наша легенда. У тој незапамћеној бици, која је трајала 25 дана и ноћи, учествовао је и велики број дјеце, која су помагала борце на разне начине. Дјеца су обављала курирску службу, прикупљала податке о непријатељу и обавјештавала, сакупљала храну, љетину и муницију и допремала на положаје, преносила рањенике, правила склоништа, прекопавала цесте, сјекла телефонске жице, бацала бомбе на непријатељске бункере, јуришала на ровове и оклопне возове. Многа дјеца су рођена у козарачком збјегу јулских дана, од којих су нека преживијела страхоте рата.

Лукић је с нарочитом пажњом описао херојство дјеце, партизана и цијелог народа Козаре и Босанске крајине, затим геноцид над њим, а посебно масовно страдање дјеце. Он нас подсјећа на истину да је непријатељ више пута „убијао“ Козару, али је није могао убити. Козара је крвљу писала своју историју. Преко 46.000 становника Козаре били су жртве фашистичког терора. Међу њима је било 11.000 дјеце. За вријеме офанзиве и послје ње, Нијемци и усташе су у логоре стрпали преко 69.000 Козарчана, а међу њима 23.000 дјеце. Већина њих је страдала, а њихова имена су уклесана у тврд гранитни камен под Козаром. О офанзиви непријатеља на Козару, друг Тито је рекао:

„Козара је преживјела једну од најтежих и у исто вријеме једну од најславнијих епопеја у историји наших народа. Козарска епопеја имала је за народноослободилачку борбу Југославије у цјелини огроман значај, јер то је била прва велика битка у којој је учествовао и ненаоружани народ. У борби на Козари пало је много жртава за оно што ми данас имамо. То је био почетак најшире борбе за братство и јединство у нашој земљи.“

Оригиналне фотографије потврђују гнусне злочине фашиста, као што су стрељања и клања, масовни прогони народа у логоре и страхоте у њима. Виде се тужни дјечији погледи за мајкама, за храном и слободом и још много тога жалосног.

Драгоје Лукић истинито и веома потресно казује о судбини народа и дјеце Козаре. Несвакидашња је та људска борба и у њој чудесна снага да

се опстане и преживи. Он до танчина описује логоре у Јасеновцу, Старој Градишци, Церовљанима и Јастребарском, у којима је страдао велики број људи, жена и дјеце, не само са Козаре већ и из других крајева земље. Тешки су и трагични дани живота иза логорских жица. Глад, жеђ, понижење, мучење, убијање, патње и страдања. Зато Лукић с правом говори о дјечи из пакла и незаситој цијени слободе, која „ждере месо и крв гута, ноге крши, ломи руке“, како је то снажно казао пјесник Иван Горан Ковачић. И дјеца упознадоше рат, а била су жељна игре и живота.

Из тих патњи и страдања, наставља Лукић, нарастала је мржња народа према фашистима и неизмјерна снага да се сачува голи живот и надживи и оно најтеже. При томе, увиђа он, жртве се држе храбро и достојанствено. Док су једни умирали, други су се рађали, све ту на Козари и у логорима. Борба свјетлости и слободе са тамом и ропством, храбрости са кукавичлуком. Побједили су, закључује Лукић, свјетлост, хуманост, храброст и слобода. Међу преживјелом дјецом-борцима, неки су данас знаменити људи и познати борци за самоуправни социјализам, слободу, једнакост, братство и јединство. Ова књига послужиће као богат извор надахнућа младим генерацијама, да се васпитавају и уче на борбеним традицијама и искуствима стеченим у народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији.

Рецензенти су генерал-пуковник Младен Млађо Марин и књижевник Гојко Бановић. Предговор је написао књижевник и академик Бранко Ћопић.

А(нтун) М(илетић)

Козарска крвава бајка*

Козара је одувijek била „поприште чудесних људских судбина“, простор сукоба и судара, пркоса и поноса, јунаштва и човјештва. Постала је не само датум, не само свијетла страница историје, него и симбол великог људског прегнућа, гордог напредавања, симбол човјекове побједе над силама мрака и безумља. Несуђена „гробница партизана“ узвила се у уништиву тврђаву слободарства.

О тој Козари која се „славом овјенчала“ испјевани су многи стихови, исписани томови књига, али сва њена истина не може да стане у просторе искажљивости људских ријечи.

Крваво клупко живота и смрти, „каос тијела и паника лица, јава обруча и језа губилишта, празне колијевке и гомиле мртве дјеце, исјечене мајке, вијенци дјевојачких очију, дим, гробишта и пепелишта, кркла-

* „Nedjeljni Glas“, Banja Luka, br. 3.117, 21. jun 1980, 14.

ње пресјечених вратова, митраљирани збјегови, ране, бодљикаве жице, вјешала, величина жртвовања и херојства и непојамна дубина људске патње, понори крика и узлети пјесме, бојовници мањи од пушке и, изнад свега, вјера у побједу, у исправност Титовог пута борбе, која, као ни једна друга прије ње, – 'захтијева кад се гине да се пјева' – то су свјетлости и тамнила једног доба, то су поуке и поруке ове јединствене људске епопеје.“

Другачије од Скендера, Ољаче, од Ћопића, Колунције, Жигића и Гончина, Драгоје Лукић је написао козарску крваву бајку, „саткану од самих истина“ *Рат и дјеца Козаре* је дјело које, строго узев, излази из простора литературе, иако му се литерарност не може оспорити. С друге стране, иако је набијено историјским чињеницама, сводиво мјестимице на вриједност аутентичног документа, оно ипак не припада историји или, боље, није само историја. Оно обједињује емоционалност и проживљеност властитог страдања у катаклизми козарског ратног дјетињства и стрпљиви дугогодишњи напор повјесничара који трага за истином, руковођен не само знанственим, него, прије свега, хуманим и етичким побудама и подстицајима.

Њен аутор, као тринаестогодишњи дјечак, доживио је трагедију своје породице, смрт најдражих под кундацима и цокулама, логор, јастребарску мучионицу и усташки „егзерцир“, а затим радосни тренутак ослобођења и повратка у Босну. Са групом ослобођених дјечака, својих вршњака, стајао је у Српској Јасеници 7. јануара 1943. у строју приликом смотре IV крајишке бригаде. Имао је тада само једну жељу: да постане борац. Био је затим курир, комесар, омладински активиста, седамнаестогодишњи ратни војни инвалид, кога је касније, као зрелог човјека, дубље од властите ране, пакла туга због нестале браће и сурово прекинуте игре неких давних дјечака, чије је погледе неизбрисиво запамтио.

Гођен снажним унутарњим поривима да ништа не препусти забраву и да појединачне судбине утка у цјеловитост трагичних збивања, Лукић ће, како је записао један познавалац његовог дјела, „читао свој живот посветити трагању за изгубљеним идентитетима, путоваће непрекидно, куцати на туђа врата, превртати по прашњавим архивима, посјећивати рођаке несталих другова, описати страдање козарске дјеце у десетак књига и сваког љета одлазити у озелењеле гајеве који су тамо нарасли поново и ослушкивати звукове прошлости.“

Са смислом за широке захвате, општу боју епохе, али заокупљен прије свега чињеницом људског, Лукић описује, на почетку ове јединствене кронике, крвави козарски дан, 10. јун 1942, дан почетка велике офанзиве, када је на планину и њен одред од 3.500 партизана, наоружаних углавном пушкама, са 300 рањеника и збјеговима незаштићеног народа расути око Грачанице и Мљечанице, Буковице и Раковице, поља

Читраковице и Бијелих вода, насрнула сила од 45.000 модерно опремљених и специјализираних њемачких војника, обилато потпомогнутих руљом крволочних усташко-домобранских „горских здругова“.

Незапамћена борба мрава и аждаје трајала је непрекидно 25 паклених дана и ноћи. У том надљудском рвању, читаве чете храбрих бранилаца планине напосто су избрисане из бројног стања козарског одреда. У складу са планом „о темељном чишћењу простора“, како је генерал Штал назвао овај масакр, ухваћени народ је уништаван у сабирним и концентрационим логорима у Јасеновцу, Млаки и Јабланцу, Церовљанима, Старој Градишци, Пакленици и Приједору. Ова судбина је задесила 68.600 Козарчана, међу којима је било 32.858 дјеце.

У том општем крволитпању, најтрагичнија је била судбина најмлађих. Дјеца Козаре су умирала и прије него што су почела да живе, рањавана у мајчиној утроби, стријељана у пеленама, носила су робијашке бројеве, гледала јаме и пећи за спаљивање људи, покоље, вјешала и згаришта: 11.000 малишана је збрисао вихор невремена.

С јесени 1952, у селима под Козаром није било првачића, а 10 година касније није било ни свадби ни регрута.

Сви путеви Козаре су водили у смрт, али Козарчани су вјеровали у живот. У народној војсци, у редовима козарских бригада („Козара је пет бригада дала, три момака, двије дјевојака“), било је и на стотине дјечака и дјевојчица, нестасалих ратника. Са бојишта, из седам офанзива које су газиле преко Козаре, али је нису згазиле, није се вратило преко 300 малих јунака великог рата.

Потресно до граница изрецивости, Лукић слика бесконачну поворку смрти. Описује грозомору масовног уништавања најмлађих заточеника у Сиску и Јаски и педантну евиденцију монструозног гробара Фрање Иловара, који је смрт наплаћивао „по комаду дјеце“, изрешетане крваве колијевке искасапљеног збјега, записао је и стријељање Драгице Дојчиновић, која је у 22. мјесецу живота уморена у наручју мајке, испричао је и судбину шестогодишњег Миодрага Кеџмана, коме су усташе убили мајку и баку, а њему сјекиром на пању одсјекли десну руку, да не пуца кад одрасте, описао је паклени доживљај Јасеновца и страдања која грозотом превазилазе најстравичније људске снове, описао је дјецу ратнике, курире, којима је одред замијенио отету топлину породичног дома, јуначке подвиге младих пркосника, вјешање дјевојчице хероја Лепе Радић, погибију најмлађег командира чете, који је пао на прагу слободе.

Као дуга и несагледива поворка, страницама ове књиге пролазе некадашњи људи, дјеца која нису достасала до зрелости, корачају у строју мртвих сви они који су својом жртвом и хероиком Козару „славом овјенчали“, уградили себе у темеље свијетлог здања будућности, у име љепоте и хуманизма.

Снабђевена обиљем аутентичних снимака, докумената, исказа преживјелих, књига „Рат и дјеца Козаре“ Драгоја Лукића је најстравичнија оптужба против рата и насиља, најпотреснија прича која је икад испричана. Грандиозност козарске трагедије добија митске димензије, а џиновски судар човјека и звијери поприма универзално значење вјерне борбе свјетлости и таме, добра и зла.

Лукићева књига је књига патње и пркоса. Она поручује да народ слободара „на брдовитом Балкану“ ни у најтежим тренуцима своје историје није признавао бијеле заставе, да слободу, плаћену најскупљом људском цијеном: смрћу дјеце, треба чувати исто онако себедајно као што су то чинили они који су се за њу борили.

Зорица Турјачанин

Трагање за изгубљеним дјетињством*

Име Драгоја Лукића није непознато нашој јавности. Налазили смо га, за посљедњих двадесетак година, испод написа, биљежака, фелтона, сјећања и документарних записа у разним листовима и часописима. Његово интересовање се зауставља увијек на једној јединој теми: козарачкој епопеји, страдању дјеце у рату, њиховом учешћу у ослободилачкој борби. То је и садржај шест књига које је до сада објавио. За посљедњу, „Рат и дјеца Козаре“, добио је награду „4. јул“, коју Савез бораца НОР сваке године додјељује за најуспјешније писано остварење са ратном тематиком.

Драгоје Лукић је и сам као, четрнаестогодишњи дјечак, прошао козарска страдања и зато његово свједочење има изузетну вриједност. Уз казивање о козарској дјечи, потресно као што само казивање о убијању дјеце може да буде потресно, писац говори као свједок о козарским мајкама, њиховим скамењеним сузама и пресјеченим јауцима. Из призора у којима је описано како се мајке растају од своје дјеце „као да звоне и одјекују они епски стихови што говоре о људима, који су знали и могли на страшну мјесту постојати“ – каже критика.

Али, Драгоје Лукић није само свједок. Он је и истраживач. Све ове послјератне године он је закупањен једном једином мисијом: пронаћи сваки податак до којег је могуће доћи, оживјети свако име, догађај, открити идентитет дјеце која су одрасла под туђим кровом и туђим именом. Путовао је много и често, гоњен жељом да што више сазна, пронађе, саопшти. Ходао је уз корито Мљечанице да наслути траг збијега који се ту налазио прије него што ће се гвоздени обруч стегнути до самих врхова

* „Ослобођење“, 13. август 1980, 8.

планине; обилазио је изворишта Грачанице, Буковице и Раковице, ходао по пропланцима Мраковице и Бијелих Вода и мислио на оних двадесет и пет дана и ноћи, када је сила од 45.000 непријатељских војника пошла с тенковима, ескадрилама, оклопним батеријама, псима трагачима и чиме још не, кренула на три хиљаде партизана, 300 рањеника и три хиљаде пушака. Обилазио је хумке које нико није стигао обиљежити, згаришта, преврћући пепео по њима, одлазио у Загреб и открио ону стравичну документацију о свим марвеним вагонима препуним мртве и живе дјечице која још нису била свјесна свога постојања, а стизала у Загреб из Сиска, Јасеновца, Старе Градишке. Стрпљиво је тражио и налазио све оне племените људе који су прихватили позив Загребачке партијске организације и кренули у битку за спасавање најмлађих из логора смрти. То су професор Камило Бреслер, Татјана Маринић, која је са својим скојевкама-курсисткињама храбро упадала међу усташе и спашавала дјечицу, Јана Кох, Лина Падован, Регина Дrame, Аница Хорват, Анка Корошец, Иванка Сремац и многе друге. Касније је кренуо траговима огласа у дневној штампи. Рубрика „Траже се“ била је, непосредно послје рата, најчитанија у дневној штампи.

Посљедња књига Драгоја Лукића, „Рат и дјеца Козаре“, чита се на душак. Догађаји које описује не могу човјека оставити равнодушним. Свој текст је илустровао фотографијама, које су налазили посвуда: у џеповима убијених непријатељских војника, у њиховим камерама, у фасциклима њихове документације. Са тих фотографија гледају отворене, мртве очи дојенчади („...највише смо се бојали тога јер бебе су умирале и нису затварале очи“... говори једна одраслија дјевојчица). Изгладњели дјечаци поваљани уз зидове логора, тужне мајке које одводе у Њемачку на рад. Има фотографија које приказују радост побједе, дјечаке у униформи и с пушкама, строга погледа уперена у објектив, фотографија за успомену из ослобођеног Београда и Савезничке болнице у Груму у Италији...

Лукић је почео своја казивања од 1941. године, када су на обронцима Козаре учестили масакри непријатеља, који се у својој немоћи светио становништву, старцима, женама и дјеци. Покољи у селима само су били повод за све оно што ће се касније десити. Описује остатке збијега на Пашином пољу, на коме су, иза покоља, остале празне колијевке разбацане окуп, бочице с млијеком, цуцле, мртва дјеца и мајке. Описује кроз своја и свједочанства других, сабирне логоре у Јасеновцу, Млаки, Јабланцу, Церовљанима, Старој Градишки, Пакленици и страдања свих оних 68.600 ухваћених Козарчана, међу којима је било 23.858. дјеце. Тридесет и пет хиљада Козарчана се никада више није вратило на родне пропланке, а међу њима је било 11.000 дјеце. Описује апокалипсу неуспјелог пробоја, бескрајне тужне колоне робља, најтрагичније тренутке, када су од мајки отимали дјецу, „селекцију“ према којој су мушкарце одмах ликвидира-

ли, младе жене и дјевојке одвајали за Њемачку, старије жене и дјецу у логоре, одакле су дјечаци слани у Јаску на преваспитање. Пише о Јастребарском, кроз које је прошло 3.336 дјечака и дјевојчица, од којих је половина умрло... Преживјеле дјечаке, њих 727, ослободили су хрватски партизани (sic!!!, прим. уредника) из Четврте кордунашке бригаде, августа 1942. године. Слабију дјецу су остављали на ослобођеној територији да се опораве, а њих 280 је пошло у Српску Јасеницу, гдје је за њих био формиран дом, гдје им је било топло и лијепо. Учили су из буквара што га је саставила Мила Бајалица (Испод слова „С“ било је написано: Стјепане твога села више нема, а нема ни сеје; испод „Ш“ – Шоша, а испод „Љ“ – паљба, љубав). Једног зимског јутра 1943. године, дјечаци су у строју, на смотри Четврте крајишке бригаде, дочекали Тита. Драшко Лајић је рапортирао: „Друже Тито, нареди да нас пошаљу у бригаде...“. Послије је дошла офанзива и дом се расуо, и онда је настала она легенда о дјеци која нису била довољно велика да носе пушке, али су била довољно храбра да погину као хероји. Био је то пут и Драгоја Лукића: курири, борци, омладински руководиоци, храбри и неустрашиви дјечаци који су расли у бригадама, сматрали их својом породицом. Онда су кренули у домове и на школовање и у потрагу за својим преживјелима. Лукић је крстарио стазама свог изгубљеног детињства, тражио дједову воденицу, крошње у којима су некада налазили птичија гнијезда, налазио паљевине које нико није дирао, згаришта која нико није поправљао, раскршћа којима нико није пролазио, школе у којима није било првачића... На Козари се 1943. године није родило ниједно дијете, а касније није било регрута, није било сватова. Једна генерација није постојала. „На Козари су жене некада носиле бијеле бошче, а сада се забрађују црним марамама“ – каже Лукић на једном мјесту.

Пратећи судбине козарачке дјеце, Лукић набраја сва она имена која су послије постала позната: Младен Ољача, Бранко Миљун, Радован Крагуљ, Драган Колунџија, Милорад Гончин, Недјељко Гога... Све су то ти бивши дјечаци без дјетињства, чија је инспирација Козара и којој се враћају увијек и поново, откривајући свијету, кроз своју умјетност, запретану тугу што чами у њима као болест... О хиљадама оних других, анонимних, који засигурно носе на длановима још крваво срце, а у животу знаке украденог дјетињства, није стигао још ништа да каже. Учиниће то касније, засигурно.

Марженка Жарковић

Уз ову књигу*

У једном запису о својој породици и родном селу Милошевом Брду Драгоје Лукић каже: „За вријеме велике непријатељске офанзиве на Козару, у љето 1942, цијело моје село, сем неколико становника који су успјели да се сакрију или неким случајем извуку, заробљено је и спроведено у логор Стара Градишка, гдје почиње страдање и моје породице, што је данас тешко описати.

Прво су од мајки одузели сву дјецу, тукли корбачима и на лицу мјеста убијали све оне који су на било који начин негодовали. Тако су ту у логору, непосредно пошто смо догјерани, када су одузимаи све што смо собом понијели, пред нама дјецом, убили нашег дједа Марка у 64. години, стрину Јованку и њеног сина Ђоку, који је имао 17 година, затим неке жене из Турјака, Грбаваца, Гашнице и Требовљана.

Људе су отјерали на једну, жене на другу, а нас дјецу, послје 'класирања' по узрасту, на трећу страну“. Када се, послје тога класирања по узрасту, нашао на тој трећој страни, Драгоје Лукић је имао четрнаест година. И умјесто да дању бере јагоде по Милошевом Брду и Просари, а ноћу, у дјечјој машти, скида звијезде с неба, он је гледао како наоружани звјерови тамане људе испод његове родне планине.

Од Козаре, гдје је заробљен, до логора у Јастребарском, гдје су га, с неколико стотина дјечака и дјевојчица, ослободили кордунашки партизани, Лукић се стално налазио под општрицом кољачког ножа. Смрт је могла да га однесе због само једне ријечи, једног покрета или осмјеха.

Драгоје Лукић је у ову књигу уткао многе ужасе које је лично видео на путу од свог заробљавања до слободе, али и сазнања до којих је дошао послје рата, у току свог дуготрајног и упорног трагања за судбинама козарске дјеце.

Писац није скривао своја лична осјећања, нарочито у тренуцима када је говорио о ликовима и догађајима из свога дјетињства, али основу ове јединствене повијести не чине његова лична расположења, већ чињенице о ратним збивањима под Козаром.

Ратни злочинци су овдје виђени у њиховим најмрачнијим поступцима, у најмрачнијој компоненти њиховог бића. Само звјерови који су негдје притајено, у засједи, чекали свој тренутак, могли су да се овако свирепо обрачунавају са дјецом која су још живјела од мајчиног млијека, а са страница ове књиге капље и крв дјеце која су се тек спремала да дођу на овај свијет.

Кроз ову књигу теку упоредо два казивања – о дјечи и убицама дјеце. Да није посриједи добро испитана и добро провјерена стварност,

---

* Dragoje Lukić: „Rat i djeca Kozare“, II izdanje, Beograd, 1984, 242-246.

човјек би рекао да не чита књигу о судбини козарске дјеце, него да је ухваћен у канце једног стравичног сна.

Скендер Куленовић је у својој „Стојанки“ измјерио сву тежину злочина извршеног у рату над дјецом, а када се, 1976. године, суочио са злочинима које Лукић описује, дах му је застао.

Мисао о уништавању козарске дјеце није се спонтано јављала у злочиначким главама, у јеку или по завршетку велике битке на Козари, у љето 1942. године. Њемачки, италијански и усташки генерали испланирали су обрачун са козарском дјецом неколико мјесеци раније, у вријеме када су, на састанку у Опатији, донијели одлуку да сву Козару смрве и претворе у гробницу партизана, да крвљу и пепелом поспу и саме трагове људског живота на овој планини. За остварење тога плана су им најбоље послужиле усташке руље, претходно добро научене кољачким пословима и снабђевене нарочитим ножевима, искованим у нацистичким ковачницама.

Уз казивање о козарској дјечи, потресно као што само казивање о убијању дјеце може да буде потресно, Драгоје Лукић овдје говори, као свједок и истраживач, и о козарским мајкама, њиховим скамењеним сузама и пресјеченим јауцима. Из призора у којима је описано како се мајке растају од своје дјеце као да звоне и одјекују они епски стихови што говоре о људима који су знали и могли на страшну мјесту постојати.

Гојко Бановић

* * *

Дело које узбуђује: књига Драгоја Лукића „Рат и дјеца Козаре“ је прво велико дело које описује застрашујућу судбину козарске деце за време рата. Сва ова деца су прошла кроз усташке логоре, а многа што су преживела те патње не знају ништа о себи. Зато Драгоје разговара са изгубљенима, са породицама које су их усвојиле, открива њихово порекло и њихове животне приче. Свака судбина је једна прича, један роман.

Драгојев хуманизам: у свакој приповеци, у свакој реченици бије хумано срце писца. Сва казивања у књизи живи су документи наше борбе. Писац „иглом бунар копа“.

Документи и успомене: док је стварао ово велико дело, писац се највише ослањао на документе, сећања сведока и казивања учесника догађаја. Многобројне фотографије снагом своје аутентичности потврђују изузетну вредност ове књиге. Ово дело о деци у рату не односи се само на децу Козаре, него читаве наше домовине и целог света. Зато га треба превести на све језике који се говоре у Југославији.

*Недати Зекерија,
„TAN“, 27. август 1979.*

„Младост је диван дар, само једном дат и неповратан. Само дух, вечито живи дух, може да да чар младости и онда када је она давно минула. А младост може да се изгуби не само са годинама, него и патњама, напорима, понекад су дани – месеци и године. Али младост изгубљена у борби за слободу – није изгубљена Борба за слободу води се за срећну, за вечну младост...“ (Јован Поповић).

Та вечна младост, тај вечито живи дух, неисцрпна енергија и жеља да документом отргне од заборава страдања народа и деце своје Козаре, врлина је коју Драгоје Лукић носи још из оних ратних дана када је као четрнаестогодишњи дечак, за време велике непријатељске офанзиве на Козари, са још 23.000 деце, био заточен у логору Стара Градишка, а онда „класирањем“ пребачен у усташки логор у Јастребарском, на „преваспитавање“, на „испирање мозга“. Тај пакао је оставио дубок траг у души. Од Козаре, где је заробљен, до ослобођења из логора Јастребарско, урезивани су, неизбрисиво, ужаси које је доживео. Видео је и запамтио злочинце у најмрачнијој компоненти њиховог бића, када су се свирепо обрачунавали с децом која су још живела од мајчиног млека.

„Рат и дјеца Козаре“, књига за коју је писац добио награду „4. јул“, говори о деци и убицама деце, о једном детињству каљеном у славној и трагичној епопеји Козаре, говори о деци „развијаној вихором рата на безброј страна“. Рат је за Драгоја Лукића почео страдањем у логору Стара Градишка. Игром случаја као партизан, последњу борбу, на крају рата, води управо за тај логор у Старој Градишци, за ослобођење оно мало преживелих логораша. И тада почиње копање по документима и картотекама, сакупљање података, откривање деце којој се сваки траг изгубио. И данас трага и проучава тужну, али величанствену историју народа Козаре.

Бројне књиге и записи Драгоја Лукића, а посебно књига „Рат и дјеца Козаре“, уверљива су и упечатљива слика подвига и трагедије бораца и народа херојске Козаре.

И више од тога.

Живко Прокић,
„4. јул“, 6. јануар 1981.

Једино, снажно исходиште*

Кажу: и најплоднији писац из рукописа у рукопис непрестанце пише само једну књигу; надограђује је, обрће, разграђује, али пише једну јединцату. Ако се и на ког писца понајвише односи ова сентенца, онда је то Драгоје Лукић, аутор књиге *Рат и дјеца Козаре*. Звала се његова књи-

* „Nedjeljni Glas“, Banja Luka, broj 255, 15. i 16. decembar 1984, 11.

га *Рањено дјетињство* (1961) или *Сред Козаре тврде плоче* (1976), *Козара – историјске фотографије* или *Рат и дјеца Козаре* (1979. и 1984), једно јој је снажно исходиште, једна неугасла инспирација – Козара. Писао фелтоне, сјећања или документарне записе, приређивао изложбене поставке музејске вриједности, Драгоје Лукић увијек и наново пише ту своју неисцрпну књигу о Козари. Та се књига, као мотив, у њему родила можда још у седамнаестој години, када је постао члан КПЈ и ратни војни инвалид. Та се књига у њему таложила и онда када је матурирао у партизанској гимназији, или када је дипломирао историју умјетности на Филозофском факултету у Београду. Мозаик те књиге има свој коријен и у оним судбоносним данима када је послје рата из заборавља и нестанка ишчупао свога брата Марка, отетог у офанзиви 1942. Или је настајала онда када је упорно и смишљено, организирано и студијски, педантношћу изузетног историчара, истраживао геноцид да би достигао своју истину о разарању, истину о патњи и страдавању козарске дјеце, али и велику причу о јунаштву козарачких бораца на „путевима побједе“.

Ево нам поново Лукићеве књиге *Рат и дјеца Козаре*, у новом руху, прерађене и избрушене и проширене новим сазнањима, новим реченицама и одломцима, у настојању да дође до савршенства пишчевог досега, ево нам је у монументалном изгледу, достојном ове обрађене големе теме, која је већ добила низ признања, а међу свима и угледну награду „4. јул“.

Драгоје Лукић инсистира на новим облицима методологије зрелости и поставља, из свог крвавог искуства, дјечаке и дјевојчице свога ратног времена у ситуацију када су приморани да наједном одрасту.

Међутим, када се Лукић као писац бави тим проблемима, не изазива књижевност, ни књижевну инспирацију, он не инсистира на *belles-lettres* – књижевност њега изазива. Узајамно се призивају и налазе тек у изузетним приликама, али тада кад до тог јединства и долази, Лукићева реченица (или цјелокупно казивање једног догађаја или ситуације) постаје умјетност. Постоји могућност да се Лукић одлучи за редукцију и да евентуално избјегне фактографију, али он ријетко редуцира, код њега је видљив само један пут, пут казивања, слојевитог казивања истине кроз истрагу властито проживљеног.

Напослијетку, то је и његово право, његово поштено одабир интерпретације. Излази у умјетност догодит ће му се у зрелијим приповијеткама, као што су „Погледи без ријечи“ и „Са младог шљивика падале су гране“. Као не трудећи се, допушта да му под пером саме од себе ничу умивене реченице које изржавају снагу сигурна писца. То је случај и са причом из циклуса *Дјеца из пакла*, „На тавану испод старе куће“, или с причом „Аплауз учитељици“, из циклуса *Козаро, у срцу те носим*, или са изваредном приповијетком „Мој друг курир“ из циклуса *Курирским путевима*.

Ти одрасли дјечаци су, међутим, у ратним увјетима и даље склони дјечјој игри. Али каквој игри! Чиме се то дјеца Козаре играју у вријеме офанзива? Лукић наводи: „Мала чета, са дрвеним пушкама, увијек у прикрајку, изводила је вјежбе онако како су то радили одрасли“! Или још једном најчистије каже: „Пушка је била сан свакога од нас“. Сан. Пушка. Сан. Нож. Умјесто оловке, пиштољ. Умјесто буквара бомба. Дјечја игра постаје стварност. У игри је и стваралаштво. Жеља да се до краја поисто- вјете са одраслим, да постану једнако као и они корисни у рату. Малишани престају бити малишани и игра прије времена остаје само у подсви- јести недосањана и жељена! И тако све до краја рата. Мали „ратници“ постају Ратници.

Једнако тако ћемо код Лукића наћи и третман страха. У одломку „Милошева прича“ (*Дјеца из пакла*): Милош од страха муца, али када га логорска ситуација доводи до ужаса, када дјечак буде одређен да ложи ватру којом ће спаљивати људе, страх одједном нестаје, не преза ни пред тиме да се у једном тренутку сналажљивости прихвати за „сплав“ са- стављен од лешева који плута Савом, те да се на тај начин домогне сло- бode.

У Лукићевој причи „Деветог дана“ дјечарац од тек навршених три- наест љета, Војо Благојевић Грчки, доживљава необично „понижење“. Да би га мати спашавала, кад би налетјела непријатељска војска, прео- бачила би га у женску сукњицу: И тако све дотле док дјечарац није од- лучио да оде у бригаду замијенити свога погинулог оца. Ако је за непри- јатеља био довољно одрастао да га убију – резонирао је – онда је и толико одрастао да се супротстави том злу. Дјечак постаје курир. Тад је у јед- ном окршају утледао свога команданта како се рве с Нијемцем. Лукић опи- сује: „Дјечак је потрчао и опалио из своје мале пушке, Нијемац је пао – дјечак је зарадио шмајсер“.

Војо је један у низу оних дјечака који храброст није схваћао у томе да опстане, да се одржи на својој земљи, колико у томе да се самостално суочи с опасношћу. Унутарњи пркос – одбацити женску сукњицу као не- што срамотно и понижавајуће, а затим када успије у томе да се тргне из свога дјетињег живота, када одвагне своју властиту снагу у односу на си- туацију, он има једини прави избор: показати да је достојан својих панта- лона. Он спашава свога команданта, али истовремено га испуња понос да је свладавши непријатељског војника имао пуно право на правила дру- штвене ратне игре: добити, односно како Лукић боље каже, „зарадити“ шмајсер, који је испустио војник, којег је он, дјечарац, особно ликвидирао.

Напосљетку, Драгоје Лукић као „припадник генерације четрдесет друге“, представљајући своје козарске другаре (међу којима су књижев- ници, сликари, музичари, професори, издавачи и сл.), изриче свој кредо: „Али ми не говоримо о њима само због рата у којем су као дјеца учество-

вали, већ их желимо представити и као пјеснике, романијере и сликаре, историчаре и музичаре, јер у њиховом стваралаштву рат одзвања као топовска канонада и осјећа се кроз њихово памћење и свједочење као незаборављена мртва мајка и сестра, као дјетињство без игре и радости. У њиховој умјетности и љубави, Козара је највиши врх“.

Снага ове књиге јест у њеној аутентичности. Лукић слиједи документ са свим жаром неуморна истраживача и савјесног писца. Козару као литерарну инспирацију, Драгоје Лукић прихваћа снагом писца који је изникао на њеном тлу и који је овдје доживио и проживио своје дјетињство, своје у рату рањено или отето, козарско дјетињство, и којему ће то дјетињство постати афирмативна опсесија, да ће му се поново враћати, да ће га поново проживљавати, да ће му се обраћати као да жели сам себе увјерити одакле је имао ту снагу да ту драму, тај страх, тај ужас проживи.

Марино Цурл

Легенда и опомена*

Двије и по деценије, а можда и дуже, исписује Драгоје Лукић своју козарску причу, слаже својеврстан мозаик о страшном дјетињству, о рату који је прогутао животе хиљада његових вршњака. Први корак у његовом поновном „ходу по мукама“ козарске дјеце – који је у четири ратне године и сам прошао, осјетио и запамтио све његове страхоте – начињен је још 1961. скромном књижицом „Рањено дјетињство“, па се наставило све бољим и исцрпнијим монографијама: „Сред Козаре тврде плоче“, „Козара – историјске фотографије“ и првим издањем „Рат и дјеца Козаре“ (награда СО СУБНОР „4. јул“ за публицистику), да би ове године било крунисано знатно проширеном и богато опремљеном, новом књигом „Рат и дјеца Козаре“. Или, како записа у њој Бранко Ћопић: „У ову књигу уграђене су године солидног и стрпљивог рада, у коме су се срећно преплитали марљив труд и таленат њеног ствараоца. Писана је с изузетном љубављу и дивљењем за подвиге јуначког народа Козаре, причана са увјерљивошћу једног учесника“.

Крвави биланс усташке математке злочина гласи: од 190 хиљада становника козарског подручја, у рату је уништено 49 хиљада; у сабирним и концентрационим логорима било је 68.600 Козарчана, а међу њима 23.858 дјеце, од којих је свако друго убијено. То су постале одреднице Лукићевог неуморног трагања за потпуном истином, у којем је крајње упорно, организовано и студијски, педантношћу изузетног историчара,

* „4. јул“, Београд, бр. 1.183, 12. фебруар 1985.

истраживао геноцид, да би употпунио слику о мрачном разарању и злочину, о патњи и страдању козарске дјеце, али и велику причу о јуначкој борби народа и војске против бројно и технички надмоћнијег непријатеља, који је имао само један циљ: сву Козару смрвити и претворити у гробницу партизана, да крвљу и пепелом поспу и саме трагове људског живота на овој планини. Козарски народ ће тог лета 1942. године осјетити на својој кожи и за сва времена понијети у својој свијести све страхе ове звјерске одлуке Хитлера и Павелића, за чије су остварење најбоље послужиле усташке руље, претходно добро научене кољачким пословима и снабдјевене нарочитим ножевима искованим по логорским ковачницама.

То су потресне приче преживјелих, „потресне као што још само казивање о убијању дјеце може да буде потресно“, дјеце која су још, понајчешће, живјела од мајчиног млијека („а са страница ове књиге капље и крв дјеце која су се тек спремала да дођу на овај свијет“), дјеце која су могла да сањају само пушку или корицу хљеба, дјеце „мање од пушке“ с којом су се придруживали очевима и јуначки ступали на путевима побједе. Но, то су и приче о козарским мајкама, о безброј унесрећених и храбрих Стојанки, о „њиховим скамењеним сузама и пресјеченим јауцима“. Тако у Лукићевој књизи крвава људска историја још једном постаје легенда и опомена (да ли и овог пута залудна?) будућим покољењима, залог братству и разумијавању међу народима.

Рајко Лукач

Рат и дјеца Козаре*

Кад сам први пут видео овај страшни каталог смрти, као новински додатак једног дневног листа, занемео сам. Тако се осећам и сада кад држим у руци ову књигу, ову дечју костурницу, и осећам потребу да нешто о њој кажем.

Шта човек да каже о зверству какво се први пут уписује у нашу крваву књигу повесницу, пред којом се и Бог и ђаво морају згрозити?

Шта тек да каже онај који је толико певао о деци и цветним ливадама детињства, кад сазна да су неке друге ливаде под истим небом осуте дечјим гробовима као маслачком, плавим звончићима и белом, или, боље рећи, црном радом?

Ово и није књига, већ гробље, најмлађе и најтужније гробље на свету, дечје гробље, које можемо држати у једној руци, које и деца могу носити у наручју.

---

* „Политика“, 3. новембар 1990.

Кад једном сазнамо за њега, не можемо га више никад заборавити и преболети, носимо га у себи до краја живота, запрепашћени и згрожени и на нељуде који ово гробље створише и на Бога који је њих створио и дао им исто обличје као и људима.

Прочитао сам безброј пута, или ме очи преварише, о невероватној бројци од преко 40.000 уморене деце, што значи да може бити и педесет хиљада. Само с несрећне Козаре, скоро 12.000 нестасалих чобанчића, њених коза и јарића, по којима је можда и добила име.

Да су то мрави, пчеле, лептири, класје с њива и цвеће с ливада, било би много, а нису ни мрави, ни пчеле, ни лептири, ни класје с њива, ни цвеће с ливада, већ деца, скоро све, а може се рећи и све српска деца!

Четрдесет хиљада дечака и девојчица – то је цео један велики дечји град.

Овако – цело једно велико дечје гробље.

Да су та деца поживела и одрасла, био би то сада град од скоро сто хиљада житеља и орио би се од живота, од дечје граје и песме.

За сваких следећих сто година тај град би био већи за сто хиљада живота; овако, ово ће гробље после сваких сто година бити веће за сто хиљада смрти.

То значи да се ово неизрециво злодело временом не смањује, већ расте, грех је све тежи, а дуг све већи, а после хиљаду година, биће увећан бар за хиљаду пута.

Понекад, поред немоћи и туге, осетим и ужас што припадам истој биолошкој врсти као и они који посејаше ово гробље и наружише људски род за сва времена. Ако су они доиста припадници неке „више и културније“ расе, како бар сами о себи мисле, и ако је, а јесте, ово одраз те висости и културе, онда ја морам пожелети да се културни развој моје расе заустави што пре и врати у оно време кад су људи правили одећу од животињске, а не од дечје коже, потписивали се палцем и крстом и јели дрвеним кашикама.

Драгоје Лукић, човек који има овако драго име, није нас развеселио овом књигом, није то ни било могуће, али учинио је велико, тужно дело, сакупио је хиљаде незнатих и неоплаканих дечјих гробова на једно место, у једно гробље, у ову књигу костурницу, а то није ништа мање него да је подигао црквицу на том гробљу, за које се не зна ни где почиње ни где се завршава, и које се, тако, простире унедоглед и непочин, до краја или бескраја људског памћења.

Добрица Ерић

Драгоје Лукић – Рат и дјеца Козаре*

Изучавајући историју народноослободилачког рата 1941–1945. године, југословенска историографија је у протеклих четрдесет пет година остварила крупне резултате.¹ Но, и поред те неоспорне чињенице, поједине тематске целине су остале недовољно истражене, заобиђене или чак нетакнуте.²

Једна од недовољно изучених тема је геноцид и злочини окупатора и његових домаћих сарадника над народима Југославије у последњем ра-

* „Vojnoistorijski glasnik“, 2/1990, str. 257–259.

¹ Народноослободилачки рат и социјалистичка револуција у Југославији 1941–1945. године били су, у протеклих четрдесет пет година (1945–1990), најчешћи предмет истраживања југословенских историчара. Посебну пажњу посветили су темама: политичко и војно деловање Комунистичке партије Југославије (КПЈ); формирање, изградња, организовање и борбена дејства оружаних снага југословенског народноослободилачког покрета; стварање и функционисање органа народне власти; деловање масовних организација народноослободилачког покрета и њихово укључивање у јединствен фронт борбе против окупатора и њихових домаћих сарадника. Велику пажњу југословенских историчара, правника, социолога, политиколога, економиста, војних теоретичара и других заокупљале су теме о априлском рату и брзом поразу војске Краљевине Југославије, окупацији, комадању и подели југословенске државне територије, организацији окупаторских система власти и методу застрашивања становништва, вршењем масовних злочина ради одвраћања од народноослободилачке борбе. Југословенска историографија је богата радовима о политичкој и војној организацији снага колаборације и контрареволуције, њиховим идеолошким основама, учешћу у окупационим системима власти, масовним злочинима над патриотским расположеним народом, као и о њиховом непосредном учешћу и борбама против снага НОП-а. Последњих петнаестак година, југословенска историографија је обogaћена радовима о односима савезника према збивањима на југословенском ратишту 1941–1945, великим бројем монографија о стварању и развоју оружаних снага НОП-а и појединих јединица НОВЈ, студијама о борбеним дејствима ратујућих страна и прегледима о развоју и специфичностима оружане борбе и народне власти у појединим крајевима Југославије.

Посебне резултате је постигла војна историографија, која је објављивањем архивске грађе различитог порекла, студијама, монографијама, расправама, чланцима, прилозима и мемоарском литературом знатно допринела свестранијем осветљавању и спознаји НОР-а и револуције уопште. Радови су настали на основу изучавања богате архивске грађе и, наравно, објављене литературе. Треба нагласити да су специјализоване установе, међу којима Војноисторијски институт, Историјски архив ЦК КПЈ, односно историјски архиви националних и покрајинских руководства КПЈ СРЈ, као и неки музеји НОП-а и социјалистичке револуције, објавиле изворну архивску грађу и тиме је учиниле доступном научним радницима и истраживачима широм Југославије. У том контексту, изузетне резултате је постигао Војноисторијски институт, који је објавио 175 књига Зборника докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије 1941–1945. Та едисија садржи 15 томова, у којима је објављено око 35.000 докумената разне провијенције и око 8.000 листова прилога штампаних на преко 160.000 страница.

² Југословенска историографија је сиромашна научним радовима о командним кадровима у јединицама НОВЈ. Ништа боља ситуација није ни са аналитичким радовима из области националне и социјалне структуре оружаних снага НОП-а и њиховог наоружања. Нажалост, она оскудева и у радовима највишег научног степена о великим биткама НОВЈ у току НОР-а 1941–1945. године.

ту. Штавише, до сада објављени радови из те проблематике изазивали су међу научницима, у последњих неколико година, озбиљна спорења и неслагања. Наравно, све то је имало великог одјека и у најширој југословенској јавности. Пре свега у том контексту, озбиљну недоумицу су изазивали „аргументи“ неких „научника“, који су покушавали и покушавали „демографским“ и неким другим методама (непознатим) у историографији да оспоре и оне податке који су већ дуго познати не само југословенској, него и светској јавности, о укупном броју жртава окупаторског терора и терора њихових сарадника у Југославији од 1941–1945. године.³

Зато објављивање књиге Драгоја Лукића „Рат и дјеца Козаре“, чији је садржај за треће издање обогаћен резултатима више деценија дугих истраживачких напора, заслужује посебну пажњу. Најширој југословенској јавности је омогућено да сада добије потпунију слику о злочинима усташко-окупаторских власти над децом са подручја Козаре. Посебно, бројне фотографије представљају аутентична сведочанства ликова унакажене деце, а поименични списак, од преко 11.000 убијених, говори више од икаквог текста.

Књига „Рат и дјеца Козаре“ је зналачки конципирана у седам целина: Лице Козаре, Дјеца пакла, Козаро у срцу те носим, Курирским путевима, Генерација четрдесет друге, Биланси злочина над дјецом Козаре, и Пали борци народноослободилачког рата. Поред тога, садржај је обогаћен текстом Бранка Ћопића „Дуг палим борцима“, затим бројним фотографијама, илустрацијама и факсимилима докумената.

Ауторова реченица „Прије тридесет година почео сам да истражујем усташки и немачки геноцид над дјецом Козаре, и сада, када сам на тај Сизифов посао ставио тачку, чини ми се да сам – на почетку“ илуструје тежину задатка којег се прихватио. Она је, уједно, увод у све оно што аутор на преко 250 страница саопштава. Означила је крај једног посла. Но, чини се још више тек почетак.

Оно што следи на наредним страницама ове књиге – илустроване бројним фотографијама, на којима су ликови тек рођене, а већ убијене деце или, пак, оне од једне до четрнаесте године – намеће питање каква су то човеколика створења која су починила таква стравична злодела над том нејаком и недужном децом са Козаре. После читања књиге Драгоја Лукића, ваљало би подсетити да је само у Јасеновцу, логору усташке Не-

³ Уочи рата, Краљевина Југославије је имала 15 милиона становника. У рату у Југославији је погинуло 1.275.000 цивила или 8,5% од укупног броја њених становника. Истовремено, у Југославији је мобилисано 3.741.000 војника, а од тог броја је погинуло 410.000 војника или 11%. Укупно, Југославија је у току НОП-а 1941–1945. године изгубила 1.700.000 становника или 11,2%, што је сврстава међу земље са највећим губитком људског потенцијала у току Другог светског рата и доказује њен велики допринос победи савезничких снага.

зависне Државе Хрватске, убијено преко 700 хиљада Срба, Јевреја, Рома, Хрвата и других антифашиста. Најмлађе жртве усташког патолошког терора на Козари биле су „у колевкама, а најстарије су имале 14 година.“ Интерпретацијом садржаја сачуваних докумената и изјава појединих личности усташке НДХ, аутор ове књиге открива (делимично) искрипте немилосрдног истребљења „Срба, Јевреја, Цигана, а потом и других противника усташког поретка.“

Тако у једном од првих докумената тзв. НДХ – окружници Равнатељства за понову пише: „Расељавање Срба мора се спровести на безобзиран начин. Хапшења и интернирања се врше ноћу и дању без предаха. Ухапшеник је дужан да се припреми за тридесет минута. Имовина се одузима и са њом располажу равнатељства за понову. Гдје год је могуће хапсити читаве породице. Не могу бити поштеђене старије особе, жене и дјеца“ (стр. 14).

Први куршум мржње, пише аутор, испален је 28. априла 1941. у припаднике српске националности из Гудовца, Брезовице и још неких места око Бјеловара. Тиме је, наглашава аутор, практично дат сигнал, после „кога ће многи крајеви усташке државе бити претворени у страстишта на којима су убијана и дјеца.“ Све оно негативно, патолошко и злочиначко што је карактерисало нацифашизам и његове сараднике, „достигло је врхунац у геноциду над дјецом“. „Убијајући нејач, крвници су показали најмрачнију страну свога бића. На најсуровији начин уништавали су животе дјечака и дјевојчица, од којих су многи били још у пеленама.“ Убијали су их: „Павелићеве усташе, немачки војници, четници Драже Михаиловића, јуришници 369 'Вражје' и 13 СС 'Ханцар' дивизије, италијански фашисти, припадници Хортијеве Мађарске и Черкези Прве козарачке дивизије.“ Чинећи масован терор, злочинци су примењивали методе које по свирепости превазилазе „највеће грозоте“, какве се не памте ни у нашој ни у светској историји.

Иако се аутор при истраживању ове теме суочио са бројним тешкоћама и проблемима, пре свега са недостатком архивске грађе, успео је да својом упорношћу, спорим кораком, отргне од заборавља злодела усташко-окупаторских власти и да јавности подари вредну књигу. Порука и мото њеног садржаја су недвосмислени – да се боримо против свих зала човечанства и у корену спречимо свако злодело.

У књизи Драгоја Лукића, мало је страна на којима нису фотографијом и документом приказани усташки злочини. Сажетим казивањем, аутор је исказао резултате својих више деценија дугих истраживања. Иако је у том контексту имао велике потешкоће, аутор их је концепцијски успешно решио. Насловима и поднасловима је избегао методолошке замке, па се садржај књиге, иако набијен потресним казивањем о времену од пре безмало пола века, прати без даха.

Детаљи о усташком терору над децом Козаре, скице, слике, факсимили докумената, објављени су у књизи од 37. до 254. стране. Посебну вредност ове књиге чини њен шести део, „Биланс злочина над дјецом Козаре“, у којем је објављен списак убијене деце са подручја Козаре. Спискови садрже податке о имену и презимену убијене деце, имена њихових родитеља, затим у којим су местима и када рођена и назив места где су страдала.

На 257. страни су дати сумарни подаци. Од априла 1941. до априла 1945, из 219 козарских села и градова, усташки и немачки крвници су убили и на други начин уморили 11.194 деце. На најсвирепији начин је уташен живот 6.302 дечака и 4.874 девојчице. За њих 18 нису утврђени име и пол, јер су убијена пре крштења. По узрасту, убијено је 738 четрнаестогодишњака, 819 тринаестогодишњака, 567 дванаестогодишњака, 799 једанаестогодишњака, 390 десетогодишњака, 580 деветогодишњака, 444 осмогодишњака, 555 седмогодишњака, 692 шестогодишњака, 737 петогодишњака, 791 четворогодишњак, 934 трогодишњака, 1.013 двогодишњака и 951 једногодишњак. Прерана смрт је покосила највише дојенчади. Њих 1.195 је имало само неколико дана и неколико месеци. Просечна старост 11.194 убијена дечака и девојчице била је 6,5 година. По националном саставу, највише је било убијених Срба – 10.775, затим Рома – 310, Јевреја – 15, Хрвата – 12, док за деветоро није утврђена национална припадност.

Свакако су веома вредни и објављени спискови погубљене деце са подручја Козаре – изложени по појединим општинама. Тако је, пише аутор, из места општине Бања Лука убијено 660, из општине Босанска Дубица 4.149, из општине Босанска Градишка 4.444, из општине Босански Нови 779, из општине Лакташи 163, из општине Приједор 987 и из општине Србац 16.

У седмом делу, под насловом „Пали као борци народноослободилачког рата“ (стр. 375–382), објављени су спискови погинулих бораца јединица Народноослободилачке војске Југославије. У овом делу књиге, аутор је применио исти принцип, па је спискове палих бораца НОВЈ приказао по општинама.

Објављивањем књиге Драгоја Лукића „Рат и дјеца Козаре“, југословенска историографија је обogaћена изузетним делом. Она ће при изучавању теме „геноцид и злочини окупатора и његових домаћих сарадника“ бити незаобилазан извор.

Но, њена вредност, уз мали напор аутора и сугестије рецензената, могла је бити увећана да су се у њој (без обзира што резултати нису коначни) нашли сумарни подаци о злочинима и геноциду над југословенским народима у току четворогодишњег народноослободилачког рата. Утолико пре, што је књига објављена у време или после расправа о броју

жртва окупаторско-квислиншког терора, које су, иначе, обиловале противуречностима, озбиљним неслагањима, чак и покушајима невероватног умањивања укупног броја жртва током НОР-а.

Овим се, сада и увек, придружујемо онима који откривање истине сматрају најбољим начином осуде срамотног, екстремног национализма, који је у прошлом рату на југословенским просторима нудио само мржњу, геноцид и смрт.

Милоје Пршић

Страшна биланса геноцида*

Упорношћу, каква је у нас ретка, и љубављу, која није знала за границе, Драгоје Лукић, историчар и публициста, својом књигом РАТ И ДЈЕЦА КОЗАРЕ, подигао је трајан споменик масовном убиству деце са његове родне Козаре. У тај јединствени памјатник, после 30 година упорног рада, Лукић је укlesaо имена свих 11.194 убијених дечака и девојчица. Уписао је сваком име и презиме, место и годину рођења и смрти. За многе од њих, то је била иста година.

Према Лукићевој тужној рачуници, највише је страдало српске деце – 10.775 или 96,3%. Заједно с њима, живот је уташен и многим малим Ромима, Муслиманима, Хрватима и припадницима других националности са подручја Козаре.

Геноцид над српском децом (она су, како се види, највише страдала), производ је клеро-фашистичко-националистичке идеологије усташког покрета, који је извршен под видом „чишћења хрватског животног простора“. Руководећи се расном теоријом, Павелић и његови доглавници су „српско питање“ решавали масовним убијањем, пресељавањем у Србију и насилним покрштавањем српског живља, иза чега је стајао надбискуп Алојзије Степинац.

И за треће издање своје књиге, Лукић се користио научним методама, првенствено архивском грађом разне провенијенције, статистичко-демографским подацима, казивањима очевидаца, историјом „одоздо“, тј. сведочењима оних који су својим очима видели и лично доживели страдање више од 23.000 дечака и девојчица, колико их је са Козаре отерано у усташке логоре.

Прикупљао је податке од села до села, од града до града, користио резултате Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, као и податке које су сакупили друштвено-политичке организације и установе са подручја Козаре.

---

* *Dragoje Lukić, Rat i djeca Kozare, Treće izdanje, Beograd 1990, 389.*

Лукић није заобишао ни научне радове, нити објављене књиге и друге публикације на тему злочина и геноцида на тлу тзв. Независне Државе Хрватске.

На основу свега тога, Лукић нам је и могао понудити ову страшну билансу геноцида над српском децом са подручја Козаре, а и другом децом, чији се родитељи – зато што су били патриоти ове земље – нису мирили са усташтвом и окупацијом.

Из рецензије Антуна Милетића

Представљање књиге Драгоја Лукића „Деца на ломачи рата у НДХ“*

Пред нама је сепарат – ЈАСЕНОВАЦ, рад Драгоја Лукића. Ово је дио огромног посла из пројекта Музеја жртава геноцида: Ревизија пописа жртава рата из 1964. године, гдје Драгоје Лукић обрађује тему: „Дјеца жртве рата на подручју НДХ од 1941–1945“.

Драгоје Лукић се скоро читав живот бави најхуманијим, али и најтужнијим и најодговорнијим истраживачким радом.

Упорно трагати за судбинама десетина хиљада малишана страдалих у времену рата и безумља, могао је само човјек са великим срцем и великом енергијом, али и човјек који је као дијете прошао тај тешки пут и који живи са тужним ратним сјећањима. Трагањем за изгубљенима, сестром и братом, које је пронашао у Стази (код Суње) и Загребу, побудили су у њему жељу да сазна и многе друге судбине, да сазна шта се догодило са дјецом која нису имала срећу да их неко спаси и да се врате у топло породично гнијездо.

Гдје су толики малишани који су најчешће били само бројеви?

Никада од Драгоја Лукића нисте могли добити произвољне информације. Увијек је износио аргументе. Име, презиме и судбина. „Находи“ и „Градишићи“ су добијали своја права имена. Само они који се баве истраживачким радом знају колико је потребно напора у овоме исцрпљујућем послу. Посао који човјека исцрпљује физички и психички и њега је умарао, али он није престајао радити. Послије једног завршеног посла, долазио је други. Обавио је посао који су требали носити тимови истраживача и институције. Прикупио је податке за десетине хиљада страдале дјеце, од личних, до мјеста, датума и начина смрти.

Иако је број дјеце жртава рата на подручју НДХ застрашујући, сигурно је да ни ова цифра није коначна и да ће ови спискови доживјети но-

* *Jasenovac, sistem ustaških logora smrti*, Saopštenja sa Okruglog stola održanog u Beogradu 23. IV 1996, Beograd 1997, 137-140.

ве допуне. Разлог је у чињеници што су данас многи извори, за провјеру тачности, недоступни.

У књизи „Дјеца на ломачи рата у НДХ 1941–1945“, на којој још ради, а чији је дио сепарат – Јасеновац, посвјећен јасеновачком стратишту, у предговору под насловом: ЈАСЕНОВАЦ, НАЈВЕЋА ДЕЧЈА ГРОБНИЦА, Лукић каже:

„У историји људског рода нема примера да је на једном месту убијено више деце него што је то било пре пола столећа у усташком логору Јасеновац.

За четири ратне године, од 23. августа 1941. до 22. априла 1945, на јасеновачком стратишту Павелићеве усташе су на најсуровији начин утасиле животе 19.554 малишана. Најмлађе жртве биле су у пеленама, а најстарије су имале 14 година. Многа од убијене деце нису стигла да изговоре ни прву реч нити да направе први корак.

После тридесетогодишњег истраживања је утврђено да је у овој највећој и најтужнијој децјој гробници на свету покопано 10.350 дечака и 9.171 девојчица. За њих 33 се није могао утврдити пол.

Стравични списак најмлађих жртава усташког губилишта утврђен је на основу више пописа имена и презимена уморене деце. Сада се поуздано зна не само како су се та деца звала, него где су и када рођена, ко су им били родитељи и ко им је и како живот утасио. Списак, нажалост, није потпун и питање је да ли ће се икада моћи исказати пуно сведочанство о овој децјој катаклизми.

Најмлађе јасеновачке жртве су на стратиште доведене из 1.074 насеља Павелићеве државе. Деца су покупљена из 155 општина, у којима су претежно живели Срби. Тако је у Јасеновцу уморено 6.299 деце из Босанске Крајине, 6.181 из Славоније, 1.624 са Баније, 1.216 са Кордуна, 1.159 из Срема, 1.019 из источне Босне, 922 из северозападне Хрватске, 157 из Далмације, 101 из Херцеговине, 74 из Горског Котара и Хрватског приморја и 32 из Лике. Најмасовнији злочин је извршен над козарачком децом. Са овог малог подручја у Јасеновцу је убијено 6.149 малишана. Највише су страдала деца с подручја Босанске Градишке (3.837) и Босанске Дубице (1.825).

Списак најмлађих јасеновачких жртава је сређен по републикама, покрајинама, регијама, општинама и насељима, према територијалној подели из 1964. године.

У Јасеновцу је животе изгубило највише српске деце (12.113), затим ромске (5.312) и јеврејске (1.927). Међу умореном децом је било и 127 малих Хрвата, 66 Муслимана и два Словенца. За њих седморо није утврђена национална припадност.

На јасеновачком стратишту, које се простирало на око 200 км², просечно је дневно умирало више од једанаесторо деце. У Градини, највећој

јасеновачкој хумки, и у таласима река Уне и Саве, угушени су животи 14.244 дечака и девојчица. У Старој Градишци је уморено 4.950 деце, у Млаки 138, у Јабланцу 122, у Дубичким кречанама 52, у Церовљанима 22, у шумама Великог Струга 14 и у Кошутарици 12 деце.

Смрт је покосила 1.671 четрнаестогодишњака, 1.162 тринаестогодишњака, 1.528 дванаестогодишњака, 967 једанаестогодишњака, 1.321 десетогодишњака, 1.090 деветогодишњака, 1.277 осмогодишњака, 1.337 седмогодишњака, 1.429 шестогодишњака, 1.458 петогодишњака, 1.552 четворогодишњака, 1.609 трогодишњака, 1.497 двогодишњака, 1.155 једногодишњака. Међу убијеним је било и 501 дете млађе од године дана.

Просек старости страдале деце у Јасеновцу био је седам година и два месеца.

За мале логораше је најпогубнија била 1942. година. Тада их је у Јасеновцу уморено 15.794. Године 1941, овде је убијено 1.705 дечака и девојчица. У 1943. години, смрт је покосила 529 деце, 1944. је угашен живот 1.134 малишана, а у 1945. години, од јануара до 22. априла, када је јасеновачки логор ослобођен, овде је убијено 389 деце.

Ништа се не може поредити са усташким покољом нејачи на јасеновачком стратишту. Децу су тргали из мајчине утробе, стрелјали, набијали на бајонете, клали ножевима, брадвама и секирама, убијали маљевима и гвозденим полугама. Дечаке и девојчице су спаљивали у јасеновачком крематоријуму и у Пичилијевој пећи у Градини, живе бацали у дубоке раке, гушили их цијанкалијем и гашеним кречом, тровали зараженим инекцијама и каустичном содом, сатирали глађу, жеђи и хладноћом.

Нико Други светски рат у Независној држави Хрватској није тако крваво платио као српска, ромска и јеврејска деца. Она су била највеће жртве усташке геноцидне политике. Остваривање Павелићевог програма „етничког чишћења хрватског простора“ прерасло је у највећу трагедију српског, јеврејског и ромског народа.

Миле Будак, један од идеолога усташког покрета, на збору у Ловинцу код Грачаца, 10. јуна 1941, овим речима је постављао темеље Павелићевој држави: Што се тиче Срба није доста дрво посејати, треба му и жите ишчупати.

Злочин над децом у НДХ за време Другог светског рата је плански изведен, с циљем да се затру трагови постојања српског, јеврејског и ромског народа, што по дубини трагичних последица превазилази људска искуства у повести.

Од априла 1941. до маја 1945, на ломачи рата у усташкој НДХ је сагорело 74.360 дечјих живота.

Међу њима је било највише Срба 54.723, затим Муслимана 6.171, Рома 5.541, Хрвата 4.355, Јевреја 3.414, Словенаца 59, Црногораца 41,

Словака 8 и Мађара 4. За њих 44 није утврђена национална припадност. Кад је реч о страдању малих Рома, треба нагласили да је о њима сачувано најмање података и да су многи Роми у БиХ уписивани као Муслимани. Просечна старост уморене деце је износила седам година.

Превремена смрт на територији НДХ је свакога дана у просеку односила више од 49 деце.“

Ана Пожар

Безимени постали очовечени*

Од успоставе Независне Државе Хрватске, започео је организовани терор против становништва, темељен на националној, верској, расној и идеолошкој искључивости. Усташка Независна Држава Хрватска, створена под окриљем фашистичке Италије и нацистичке Немачке, на националистичко-шовинистичким и клерикално-милитантним основама, била је католичка диктатура. Усташки покрет је наставак оног дела хрватског национализма, којему је главни циљ била католизација друштва и државе, чему је била подређена и сва политика. Религиозна нетолеранција, уграђена у темеље друштва, била је мешавина традиција католичке цркве и балканске суровости. НДХ је, као и њена водећа политичка снага, усташки покрет, организована као терористичка творевина.

Усташка НДХ врши злочине против човечности, не само ратне злочине и злочине против цивилног становништва, већ и на еклатантан начин и злочине геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима, што је јасно видљиво ако се пореди пракса НДХ и усташке организације са дефиницијом геноцида (по свим елементима).

Врхунац ових злодела су логори смрти (*Vernichtungslager*), међу којима Јасеновачки логори заузимају неславно место на врху пирамиде злочина усташке НДХ, а страдања деце у логорима су израз патолошког карактера усташке идеологије и праксе.

У читавом низу књига (посебних издања) и чланака (у зборницима и штампима), налазе се записи о деци у логорима НДХ, страдању деце, акцији спасавања деце из логора и сл. О деци и о логору виђеним очима деце – логораша, али и о деци у логорима виђеним очима упорног истраживача и документаристе, и врсног приповедача, Драгоје Лукић је објавио више наслова. Неки од њих се могу убројити у мемоарску литературу, врло често документарног карактера, а други у белетристику. Луки-

---

* Реч на промоцији књиге (Лукић Драгоје, *Били су само деца, Јасеновац – гробница 19.432 девојчице и дечака*, I-II, Београд, 2000, 256+296), Сајам књига, Београд, 29. октобар 2000.

ћеви прилози историографског карактера такође су посвећени истраживању страдања деце.

Сумирајући свој дугогодишњи истраживачки и публицистички рад на тему страдања деце у НДХ, страдања козарске деце, страдања деце у логорима, а посебно у јасеновачким логорима, Драгоје Лукић је припремио и коначну верзију свог животног дела – прикупљања података о убијеној деци у јасеновачким логорима, са пуном идентификацијом.

У књизи *Били су само деца, Јасеновац – гробница 19.432 девојчице и дечака*, уз навођење великог броја докумената, изјава и сведочења о страдању деце, Лукић даје и изванредан илустративни материјал (фотографије, факсимиле докумената и сл.), који је годинама прикупљао, те доноси поименични попис 19.432 деце убијене у јасеновачким логорима (са потпуном идентификацијом). Ови пописи су страшни доказ о извршеном геноциду над, у највећем броју, српском децом. Обухваћена су деца од новорођенчади па до 14 година живота. Многа од убијене деце нису стигла да изговоре ни прву реч нити да направе први корак.

Пред овим спомеником – књигом, извором за изучавање теме о геноциду и логорима, падају у воду сва негирања учињеног злочина, све приче о борби против политичких противника и минимизирање учињеног злочина савремених ревизиониста у хрватској историографији.

Лукић је читав свој живот уложио да безимени постану очовечени. Лукићева књига је споменик са уклесаним именима, она је парастос невиним жртвама. Лукић је на најбољи могући начин одужио дуг својој породици, својим мештанима, дуг својој генерацији. У историографском смислу, направио је снажан искорак у правцу у којем треба истраживати жртве на овим нашим ветрометинама и ратним страдалиштима и показао како се чињеницама треба борити против фалсификатора и ревизиониста.

Да бисмо се одужили успомени на покојника, убичајено је то учинити минутом ћутања, тихом молитвом и сећањем. Попис Драгоја Лукића тражи 324 сата ћутања, по минут за свако име.

Јован Мирковић

324 сата ћутања за децу на јасеновачким стратиштима*

Резолуцијом Генералне скупштине Уједињених нација (55. пленарна седница од 11. децембра 1946), потврђена су начела међународног права призната Статутом Нирнбершког суда.¹ Посебно се разрађује дефини-

* Српска слободарска мисао, год. II, број 2, Београд, март-април 2001, 416–425.

¹ Нирнбершка пресуда, Архив за правне и друштвене науке, Београд 1946, 256.

ција геноцида и потврђује да је геноцид злочин по међународном праву. „Геноцид је ускраћивање права на опстанак целим људским групама, као што је хомицид ускраћивање права на живот појединим људским бићима...“²

У Конвенцији о спречавању и кажњавању злочина геноцида, усвојеној на III заседању Генералне скупштине УН 9. децембра 1948. године, дефиниција геноцида и кажњивост злочина геноцида дати су у чл. II: „...под геноцидом се подразумева било које од ниже наведених дела, почињеног у намери да се потпуно или делимично уништи као таква нека национална, етничка, расна или религиозна група: а) убиство чланова групе, б) тешка повреда физичког или менталног интегритета чланова групе, ц) намерно подвргавање групе таквим животним условима који треба да доведу до њеног потпуног или делимичног физичког уништења, д) мере усмерене ка спречавању рађања у оквиру групе, е) принудно премештање деце из једне групе у другу“, и у чл. III: „Биће кажњена следећа дела: а) геноцид, б) споразум о извршењу геноцида, ц) непосредно и јавно подстицање на извршење геноцида, д) покушај геноцида, е) саучесништво у геноциду“.³

Од успоставе Независне Државе Хрватске, започео је организовани терор против становништва, темељен на националној, верској, расној и идеолошкој искључивости. Усташка НДХ врши злочине против човечности, не само ратне злочине и злочине против цивилног становништва, већ и на еклатантан начин и злочине геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима, што је јасно видљиво ако се пореди пракса НДХ и усташке организације са дефиницијом геноцида (по свим елементима).

Један од видова организованог терора Независне Државе Хрватске били су и логори, било како се они називали: сабирни, пролазни, радни, концентрациони и др. Врхунац ових злодела су логори смрги (Vernichtungslager), међу којима јасеновачки логори заузимају неславно место на врху пирамиде злочина усташке НДХ, а страдања деце у логорима су израз патолошког карактера усташке идеологије и праксе.

У читавом низу књига (посебних издања) и чланака (у зборницима и штампани) налазе се записи о деци у логорима НДХ, страдању деце, акцији спасавања деце из логора и сл. „Деца у рату“, „Страдања деце“, „Деца у логорима“, „Логори за децу“ и сл., стравични су наслови или делови наслова ових чланака и посебних издања. Већину ових књига и чланака чини мемоарска литература, настала на основу властитих доживљаја и

² Исто, стр. 238.

³ „Службени весник“ Президијума Народне скупштине ФНРЈ, бр. 2, 15. јул 1950. године; *Злочин против човечности и међународног права, Нирибершка пресуда и документи о геноциду*, Приредио: Љубомир Прљета, Београд 1992, 253-254.

учешћа или на основу сећања других. Наравно, и историографска литература (научног и научно-популарног карактера) бави се овом темом.

О деци и о логору виђеном очима деце логораша, али и о деци у логорима виђеним очима упорног истраживача и документаристе, и врсног приповедача, Драгоје Лукић⁴ је објавио више наслова⁵ и својим дугогодишњим истраживањима о страдању деце у НДХ се природно уклопио у пројекат поименичног утврђивања жртава геноцида, посебно у јасеновачким логорима, а напосе о страдању козарачке деце.

У објављене говоре о јасеновачким логорима могу се убројити његови „Рат и дјеца Козаре“⁶ и „Редни број смрти“⁷, пошто садрже поименичне пописе страдале деце, као и његов рад на наведеном пројекту под радним називом, „Деца на ломачи рата у Независној Држави Хрватској 1941–1945“, у оквиру кога је приредио три сепарата: Јасеновац,⁸ Јевреји,⁹ и Роми¹⁰. Ова издања на само једној страници текста доносе сумарне

⁴ Драгоје Лукић је рођен 1928. године у Милошевом Брду, општина Градишка (раније Босанска Градишка). За време немачко-усташке офанзиве на Козари лета 1942. године, цела Лукићева породица, осморо одраслих и 20 деце, отерана је у логор Стара Градишка, од којих је петоро деце и двоје одраслих убијено на јасеновачким стратиштима. Драгоје дели судбину деце логораша и, сретним стицајем околности, из Старе Градишке одлази у Јастребарско, одакле је ослобођен 26. августа 1942. године у акцији IV кордунашке бригаде. У јуну 1945, у евиденцији Дијане Будисављевић проналази свој логорски картон и картоне брата Рајка и сестре Савке, које је успео да пронађе и доведе кући. Најмлађег брата Марка је пронашао тек 1954. године. Драгоје Лукић, тражећи своје најмилије, посветио се изучавању страдања деце у Другом светском рату, пре свега својих Козарчана, а касније проширује своја истраживања на страдања деце у НДХ, посебно у јасеновачким логорима.

⁵ Лукић Драгоје, *Рађено дјетињство*, Приповјетке, Београд 1961, 76; Исти, *Сред Козаре тврде плоче*, Београд 1962, 76; Исти, *Козарско дјетињство*, Београд 1973, 70+30 тбл.; 2. проширено издање: Приједор 1976, 191.

⁶ *Козара, Историјске фотографије догађаја од устанка 1941. до априла 1945. године* (текст и избор Драгоја Лукића), Приједор и Београд 1978, 56; *Јасеновац, Историјске фотографије* (текст и избор: Драгоје Лукић), Београд 1986, 48; Лукић Драгоје, *Рат и дјеца Козаре*, Београд 1979, 294; 2. допуњено издање, 1984, 251; 3. допуњено и проширено издање (списак 11.219 имена деце-жртава), Београд 1990, 392. (Види приказе: М. А., *Драгоје Лукић, Рат и дјеца Козаре*, Војноисторијски гласник, бр. 2/1979, 248–250; Прпић Милоје, *Лукић Драгоје, Рат и дјеца Козаре*, Треће измењено и допуњено издање, Војноисторијски гласник, бр. 2/1990, 257–259).

⁷ Лукић Драгоје и Кесар Јован, *Редни број смрти*, Именословник 11.219 козарачке дјеце, „Борба“, специјално издање – документи, Београд, фебруар 1988.

⁸ Лукић Драгоје, *Деца на ломачи рата у Независној Држави Хрватској 1941–1945, Јасеновац систем усташких логора смрти* (сепарат), Музеј жртава геноцида и Савезни завод за статистику, Београд 1996, 235.

⁹ Лукић Драгоје, *Деца на ломачи рата у Независној Држави Хрватској 1941–1945, Јевреји* (сепарат), Музеј жртава геноцида и Савезни завод за статистику, Београд 1996, 85.

¹⁰ Лукић Драгоје, *Деца на ломачи рата у Независној Држави Хрватској 1941–1945, Роми* (сепарат), Музеј жртава геноцида и Савезни завод за статистику, Београд 1996, 135.

податке из пописа о страдању деце у логорима, а остало су имена страдалника.

У НДХ је живот изгубило 74.762 детета, од тога је 60.234 убијено (32.054 дечака и 20.012 девојчица, док се за 168 није могао утврдити пол), а 14.528 малишана се воде као жртве рата. Убијене српске деце је 42.791, ромске 5.737, муслиманске 5.434, јеврејске 3.710, хрватске 2.289, а за 273 се није могла утврдити национална припадност.

На 1.398 стратишта на подручју НДХ, животе је изгубило 37.139 деце, а од укупно 23.504 уморена детета у немачким, италијанским и усташким логорима, јасеновачка стратишта су прогутала 19.432 детета.

Лукић је приредио, такође на основу пописа из 1964. године, али и других извора, попис јеврејске деце, жртава холокауста на просторима Југославије.¹¹

Сумирајући свој дугогодишњи истраживачки и публицистички рад на тему страдања деце у НДХ, страдања козарске деце, страдања деце у логорима, а посебно у јасеновачким логорима, Драгоје Лукић је припремио за објављивање и коначну верзију свог живогног дела: прикупљање података о убијеној деци у јасеновачким логорима, са пуном идентификацијом. У књизи „Били су само деца, Јасеновац – гробница 19.432 девојчице и дечака“, ¹² Лукић, уз навођење великог броја докумената, изјава и сведочења о страдању деце, даје и изванредан илустративни материјал (фотографије, факсимиле докумената и сл.) који је годинама прикупљао и доноси поименични попис 19.432 детета убијена (са потпуном идентификацијом) у јасеновачким логорима.

Ови пописи су страшни доказ о геноциду извршеном над српском, у највећем броју, затим ромском и јеврејском децом. Обухваћена су деца од новорођенчади па до 14 година живота. Многа од убијене деце нису стигла да изговоре ни прву реч нити да направе први корак.

Пред овим спомеником – књигом, извором за проучавање теме о геноциду и логорима, падају у воду сва негирања учињеног злочина, све приче о борби против политичких противника и минимизирање учињеног злочина савремених ревизиониста у хрватској историографији.

Књига се састоји из два дела.

---

¹¹ Лукић Драгоје, *Холокауст у Југославији. Јеврејска деца жртве нацизма 1941–1945*, Музеј жртава геноцида и Савезни завод за статистику, Београд 1997, 150. На две странице текста, изван наведене пагинације, даје се краћи статистички преглед: укупно је убијено 8.097 јеврејске деце до 14 година (од тога 4.134 мушке и 3.925 женске, док се за 38 није могао утврдити пол), која су живела у 288 насеља; са подручја НДХ је убијено 3.733 деце, а из осталих делова Југославије 4.334. Деца су убијана на 130 стратишта; у логорима је убијено 7.630 деце, од чега у немачким 4.312, у усташким 3.318, а само у Јасеновцу је убијено 1.671 дете.

¹² Лукић Драгоје, *Били су само деца. Јасеновац гробница 19.432 девојчице и дечака*, I-II, Београд 2000.

У првом делу се налази предговор Милована Бузацића,¹³ предговор¹⁴ и уводни текст аутора.¹⁵ У првој књизи, аутор у шестом поглављу,¹⁶ у ствари, доноси у изводима сведочења страдалника, сведочења учесника у акцији спасавања деце из логора, као и сведочења неких злочинаца. Аутор избегава да даје свој суд и оставља речима сведока и докумената, а посебно илустративном материјалу, читавом албуму фотографија, да говоре. Предговор М. Бузацића и предговор аутора, као и легенде уз илустративни материјал, преведени су и на енглески језик.

Део ових сведочанстава је већ објављиван у разним публикацијама, међутим, сада се први пут налазе тематски груписана на једном месту. Део сведочанстава није био публикован. Нарочито значајна су сведочанства учесника акције спасавања деце из логора, посебно делови дневника Дијане Будисављевић.¹⁷ Прва књига садржи 294 илустрације (фотографије и факсимили докумената), које је аутор прикупљао, могло би се рећи, од завршетка Другог светског рата.

У предговору Милована Бузацића је дата карактеризација усташке државе и усташког покрета. „Битне карактеристике тог покрета су етноцентризам, национална мржња, националне предрасуде, стереотипи и верски фанатизам. Све што није хрватство и католичанство треба, по идеологији тог покрета, искоренити... Дозвољени су не само насилно покрштавање и сурово протеривање с вековних огњишта већ и геноцид... План, средства и начине уништења свега што није хрватско, превасходно Срба, тог православног, односно 'влашког накота', који је главни реметилачки фактор, разрађени су и пре успостављања НДХ. Њихова приме-

¹³ Милован Бузацић, *Храбро и непристрасно ка истини – Bravely and impartially towards the truth* (Лукић Драгоје, н. д., I, 2000, 5-22.)

¹⁴ Лукић Драгоје, *Деца на ломачи рата у НДХ 1941–1945 = Children on the stake of war in the Independent State of Croatia (ISC) 1941–1945* (Исти, н. д., I, 2000, 23-28).

¹⁵ Лукић Драгоје, *Смрт на сваком кораку* (Исти, н. д., I, 2000, 29-42).

¹⁶ Исти, н. д., I, 2000: *Злочин очима сведока* (43-92), *Спавање малих заточеника* (93-132), *Логори за децу* (133-174), *Усташки Magnum crimen* (175-212), *Плач безимене деце* (213-238), *Очајне поруке родитеља* (239-252).

¹⁷ Дијана Будисављевић Обексер, рођена 1891. у Инсбруку, Аустрија. Супруга др Јулија Будисављевића, професора Медицинског факултета, предстојника Клинике Медицинског факултета Свеучилишта у Загребу, специјалисте хирурга, кога усташе нису прогониле, иако је био Србин (уп. *Зборник лијечника Хрватске 1874–1974*, Загреб 1974, 343). Читав свој живот Дијана је посветила раду у Црвеном криму Хрватске, развијајући сарадњу и са другим хуманитарним организацијама, како у Хрватској, тако и шире са европским земљама. Организатор је спасавања деце из јасеновачких логора. Записе о томе је водила у свом дневнику, чији делови се сада први пут објављују (Дневник Дијане Будисављевић, са 388 дневничка записа на 163 густо куцање странице, писан на матерњем, немачком језику, са преводом њене унуке, професора Силвије Сабо, био је припреман за штампу у Националном парку „Козара“ Приједор и Спомен-подручју Јасеновац, али због догађања деведесетих година није дошло до његовог објављивања). Успоставила је картотеку за 12.000 евидентиране деце, која је представљала драгоцен материјал у

на омогућена је стварањем усташке државе“.¹⁸ Бузацић даље анализира усташку законску регулативу, као и осврт на савремену правну регулативу о злочинима против човечности, па тиме и о геноциду као најтежем облику. Геноцидност усташке државе и усташког покрета „најочигледније ће се манифестовати у погрому деце, пре свега српске деце“. Иако модерно право изричито забрањује сваку кривичну санкцију према малолетним лицима која нису навршила четрнаест година (деца), усташки геноцид досеже свој максимум управо у уништавању и однорођавању деце.¹⁹

Поглавље *Деца на ломачи рата у НДХ 1941–1945* је, у ствари, предговор аутора, у којем даје податке, стравичну статистику, из својих истраживања о страдању деце на подручју НДХ.

Осврћући се кратко на идентификацију жртава и верификацију пописа, аутор, са својственом скромношћу, не говорећи о годинама самозатајног рада, упућује читаоца на изворе. Идентификација жртава и верификација пописа је вршена на основу истраживања грађе у фондовима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, земаљских комисија, као и њихових подручних органа. Коришћени су пописи удружења бораца, надаље, објављени зборници докумената, едисије сећања учесника догађаја, сећања преживелих логораша, едисије регионалне и локалне историографије (монографије, споменице, хронике појединих насеља, општина, регија). За идентификовање је коришћен, иако непотпун и са знатним грешкама, и попис „Жртве рата 1941–1945.“, рађен 1964. године. „Истражена је – каже аутор – обимна грађа и друга документација о страдању деце на јасеновачким стратиштима, дејим логорима и загребачким прихватилиштима за најмање таоце. Овде је реч о документацији која је настала у лето 1942, у акцији извлачења и преузимања малих заточеника одвојених од родитеља у Старој Градишци и другим логорима под управом Јасеновца. Више од стотине учесника ове хумане акције оставили су сведочанства о деци таоцима, чији су животи згасли на јасеновачким стратиштима, у транспортима, дејим логорима, загребачким прихватилиштима и клиникама за заразне болести. Реч је о јединственом корпусу докумената, који из дубине осветљава сву монструозност усташког злочина над недужном децом.“²⁰

У уводном делу, под називом *Смрт на сваком кораку*, аутор даје краћи приказ јасеновачког логора, боље рећи, система јасеновачких логора. Лукић, дајући само основне податке о локацији и функцији појединих

поратним спознајама о судбинама деце. Након 1945, уместо признања, доживела је низ непријатности. Преселила се са супругом 1972. у родни Инсбрук. Умрла је 1978. године.

¹⁸ Лукић, Н. Д., I, 2000, 7–8.

¹⁹ Исто, 12.

²⁰ Исто, 26.

логора, стратишта и других објеката, дочарава сву страхоту усташке бестијалности кроз исказе злочинаца и жртава, а цитирањем докумената показује да је извршени злочин био планиран, па чак и „озакоњен“.

У уводу поглавља *Злочин очима сведока*, аутор кратко назначавља методолошки приступ у разради најтежег од свих злочина, злочина геноцида над децом: „Хроничари јасеновачког зла непрестано су у дилеми – како описати нешто што је људски непојмљиво, а што се збило половином 20. века. Одговор на то питање препустићемо онима који су злочин над децом видели својим очима. Дакле, непосредним сведоцима“.²¹

И доиста, у поглављу *Злочин очима сведока* дају се искази 28 бивших логораша и сведочења два злочинца; у поглављу *Спасавање малих заточеника* дати су искази 10 учесника акције спасавања деце; поглавље *Логори за децу* доноси 16 сведочења; у поглављу *Усташки Magnum Crimen* сведоче 32 бивша логораша; а у поглављу *Плач безимене деце* наводе се искази 10 актера догађања; у последњем поглављу, *Очајне поруке родитеља*, уз наводе из „Дневника Дијане Будисављевић“, из њене обимне преписке се даје и само неколико вапијућих порука родитеља који траже своју децу, а ово поглавље завршавају мали огласи из послератне штампе, из сталних рублика „Тражи се!“.

Највећи део сведочења бивших логораша, актера акције спасавања деце, изјава усташких злочинаца, изјава и извештаја немачких официра и других, цитирају се према архивским изворима или из разних зборника докумената, уз коректно навођење извора. Део актера ових догађања су своја сећања објавили у виду посебних издања²² или као чланке у зборницима²³ и штампани.

²¹ Исто, 44.

²² Бергер Егон, 44 месеца у Јасеновцу, Загреб 1966, 93 (2. издање, Јасеновац 1978); Ивановић Илија, Свједок јасеновачког пакла, Јасеновац и Приједор 1988, 158; Јаковљевић Илија, Концлогор на Сави, Загреб 1999, 346+16 тбл.; Кудумија Мато, Црвени споменик, Бурђевац 1962; Исти, 15.000 вагона смрти, Копривница 1966, 224; Исти, Закон безаконја, Београд 1959, 251+133; Михајловић Синиша, Путевима нестајања, Београд 1983-266.

²³ Ријечи које нису заклане, Свједочанства преживјелих заточеника логора Јасеновац, IV, Јасеновац 1973-1989; Неутасла сећања, Јасеновац 1978, 126; Отпор у логору Стара Градишка, Из сећања бивших логораша, за штампу приредили: Маријана Амулић-Буца и Чедомил Хубер, Јасеновац 1980, 191; Отпор у жицама, Сећања заточеника, III, Београд 1969, 807+746; Сећања Јевреја на логор Јасеновац, Београд 1972, 285 (II издање, 1985); Дедијер Владимир и Милетић Антун, Протеривање Срба са огњишта 1941-1944, Београд 1989, 935; Милетић Антун, Концентрациони логор Јасеновац 1941-1945, Документа, I-III, Београд, књ. I-II, 1986, 1.124; књ. III, 1987, 877; Зборник докумената и података о НОР-у, Београд 1949-1979; Жене Хрватске у народноослободилачкој борби, Документи и подаци, I-II, Загреб 1955, 575+544; Злочини у логору Јасеновац, Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Загреб 1946, 81 (Репринт издања: 1. издање, Јасеновац 1977; 2. издање, Бања Лука 1980); Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији, Београд 1952, XX+195+(199-245) док. прилога.

Иако је раније писано о акцији спасавања деце и њеним актерима, Лукић, доносећи позната, као и до сада необјављена сећања, истиче значај ове акције хрватских антифашиста, углавном жена, и наводи имена 11 жена које су и своје животе дале за спас српске нејачи: „Сара Абигам је ухапшена у децјем прихватилишту усред Загреба 1943. и убијена у Јасеновцу; Марију Чизмек убили су усташе непосредно пре ослобођења Загреба, маја 1945; Јелена Чернозубов је ухапшена 1944, а убијена у немачком логору у Аушвицу; Иванка Главан живот је изгубила 1944. године у Рудама крај Самобора; Марију Ханжевачки су усташе убили 1944. године; Јану Илијановић су усташе ухапсили у октобру 1944. и обесили у Св. Ивану Жабно; Нада Кауфман је ухапшена у децјем прихватилишту 1943. и убијена у Јасеновцу; Ерна Крајач је ухапшена 1943. у Загребу, а убијена у усташком логору Лепоглава; Делка Просоли је ухапшена 1944. у Рудама крај Самобора и убијена у Јасеновцу; Мица Шкаберна је убијена у Лепоглави пред само ослобођење 1945. године. Убили су их они исти који су убијали и децу у колевкама“.²⁴ Надаље Лукић истиче: „Шиканирани су и прогоњени и други организатори и актери акције спасавања деце. Усташе их нису остављали на миру током читавог рата. Нису се мирили с чињеницом да је заслугом ових људи спасено готово 80 одсто деце извучене са јасеновачког стратишта“²⁵ и наводи страдања главних актера: Дијане Будисављевић, Камила Бреслера,²⁶ Татјане Маринић,²⁷

²⁴ Лукић, *н. д.*, I, 2000, 244.

²⁵ Исто.

²⁶ Камило Бреслер (Brössler) рођен је 17. јула 1901. у Варцар Вакуфу. Основну школу и гимназију похађао је у Сарајеву, учитељску школу у Петрињи, а Филозофски факултет у Загребу (група педагошко-психологијских предмета). Био је секретар облачног одбора Подмлатка Црвеног крижа у Загребу, а у школи народног здравља водио је Одјел за здравствену пропаганду и здравствено просвјешћавање народа. За вријеме рата, Бреслер је био чиновник Министарства удружбе и 15. VII 1942. био је одборник средишњег управног одбора хрватског Црвеног крижа, док 24. III 1943. на предлог Министарства оружаних снага и Министарства унутрашњих послова није био разрешен дужности одборника и онемогућен му је сваки рад. Бреслер је био у току рата међу главним актерима у спасавању деце из логора Стара Градишка 1942. године: у њиховом извлачењу из логора, смештању у болнице у Загребу, Завод за глухонијеме, Јеронимску дворану, на Јосиповац, у стакленике надбискупа, итд., у Јастребарско и Сисак. Читава ту акцију је описао у приказу „Спавање козарачке дјеце године 1942.“ Послије рата, Бреслер је радио у Савјету за народно здравље и социјалну политику, а године 1954. изабран је за сталног наставника Више школе за социјалне раднике у Загребу. Он је био и један од оснивача те школе, прве те врсте у земљи. Умро је 4. априла 1976. године (види: Јана Кох, *In memoriam*, „Социјални рад“, орган Друштва социјалних радника Хрватске, бр. 1-2, Загреб 1967, 21-22. Приказ Камила Бреслера, *Спавање козарачке дјеце године 1942*, објавио је Ђирил Петешки у: *Дечји дом у Јастребарском. Документи, 1939–1947*, Загреб 1990, 108-128).

²⁷ Татјана Маринић, право име Јосипа, рођена 1897. у Славонској Пожеги. У младости јој је песник А. Б. Шимић посветио стихове и дао име Татјана. Од 1919. је члан Социјалдемократске партије (комуниста). Била је супруга Ђуке Цвијића, који је нестао у стаљинистичким чисткама. Као педагошки радник, уочи рата је основала савремено обда-

Јане Кох,²⁸ Бранка Давиле,²⁹ Драгице Хабазин³⁰ и Анте Думбовића.³¹ Лукић даље наводи да су непосредно по ослобођењу, када су подаци којима су располагали активисти из ове акције били најпотребнији за проналажење деце (многа су регистрована под именом „Наход“ или „Наход Градишћ“) дате у загребачке и друге породице, често усвојене и са промењеним именима, органи нове власти одузели од Дијане Будисављевић картотеку козарачке деце, као и албуме малих заточеника у усташким логорима. Копију картотеке, која се налазила код надбискупа Степинца, Дијана и њени сарадници нису више могли добити. Коришћење картотеке, која је пренесена у Министарство социјалног старања НРХ, убрзо је сасвим замрло. Уместо својих закључака, аутор даје изводе из Дијаниног Дневника, који говоре о тим данима.

ниште и школу за одгојитељице у Рудама покрај Самобора. Татјана је са својих 18 ученица пружала несебичну помоћ деци у логору Јастребарско. Као антифашисту и због активности у спасавању деце, хапсили су је усташе. Умрла је 1966. у Загребу. Види: Др Иван Очак, *Браћа Цвијићи*, Загреб 1982; Станка Михелчић, *Сјећање на живот и рад Татјане Маринић поводом оснивања награде Татјане Маринић*, „Социјални рад“, Загреб, 1975, год. IV, бр. 3–4, стр. 20–24.

²⁸ Јана Кох (Koch), рођена 1908. године у Загребу, књижевник. Почетком рата, била је секретар Црвеног крижа Хрватске и прочелник подмлатка. Због ангажовања у акцији спасавања деце, усташе су је хапсили 1944. године. У необјављеном рукопису „Козарачка дјеца“, на 400 страна је описала страхоте кроз које су прошли малишани у усташким логорима. О овој теми је објавила и више чланака: *Како је преузвишени Алојзије Степинац „хранио“ 7.000 партизанске дјеце*, „Вечерње новости“, Београд, 18. и 19. мај 1987; *Сјећање на спасавање дјеце у Загребу 1941–1943*, Зборник: *Деца, рат, револуција*, Поруке НОБ у бризи за дјецу Титовој генерацији слободе, Београд, Југословенска конференција за социјалне делатности, 1981, 286–290; *Спасена су многобројна дјеца, Загреб 1941–1945*, Зборник сјећања, 3, Загреб 1984, 275–290; *Страдање наше дјеце по усташким логорима* (одломак из књиге), „Жена у борби“, II/1945, бр. 19; *Транспорт дјеце из Старе Градишке*, „Жена у борби“, I. X 1951, бр. 8, стр. 9–10; *In memoriam – Камило Бреслер*, „Социјални рад“, тромјесечник за проблеме социјалне заштите, орган Друштва социјалних радника Хрватске, Загреб, 1967, бр. 1–2, стр. 20–24; *Спавање козарачке дјеце из концентрационих логора*, Загреб, „Плави вјесник“, 25. X – 27. XII 1971.

²⁹ Др Бранко Давила, рођен 1892. у Загребу. Гимназију је похађао у Загребу, а медицински факултет у Грацу. Као лекар, деловао је у Крапини, Новској, Јастребарском (1924–1947) и у Загребу. Умро је 1968. у Загребу. Као антифашиста и котарски (срески) лекар, пружио је несебичну помоћ у здравственом збрињавању деце у Јастребарском. Хапсили су га усташе. Види: Давила Бранко, *Јастребарско у народноослободилачкој борби од почетка рата 1941. г. до ослобођења 1945*; Петешкић Ђирил, *Дјечји дом у Јастребарском*, Документа (1939–1947), Загреб 1990, 129–136.

³⁰ Драгица Хабазин – Мајка, једна од најагилнијих добровољних сестара Црвеног крижа Хрватске укључених у акцију спасавања деце. Била је малтретирана толико да је једног тренутка покушала да изврши самоубиство.

³¹ Анте Думбовић (1901–1978), евидентачар у логору Сисак, један од најближих сарадника Камила Бреслера и Дијане Будисављевић. Направио је пописник 6.693 деце која су прошла кроз логор у Сиску, а затим и попис 1.152 умрла детета. Думбовић је кришом од усташа ангажовао фотографа Будимског, који је направио 400 снимака уморене деце, што представља једно од најпотреснијих сведочанстава о усташком злочину над децом у сисачком логору.

Кулминацију стравичног усташког злочина над децом представљају примери огласа којима родитељи траже децу, којима деца покушавају дознати ко су и чији су: „Син Митар (5 година) и кћерка Нада (3 године) остали су у логору... чула сам да је син умро у Загребу, а о кћерки немам никаквих трагова. Моја мала Нада имала је на челу траг од опекотине...“; „...тражим сина рођеног 1930, одведеног у логор Стара Градишка. Има младеж испод левог ока...“; „...Милутин је имао плаву косу, очи плаве, лице дугуљасто и зубе ријетке. Он се можда сјећа наше куће – млина, ријеке и моста на којем се играо...“; „...мој Вељко, срце мамино, имао је трагове од пријелома на лијевој руци... Сјећа се он оца и фијакера који смо имали. Љубица је имала смеђу косу и очи су јој такве биле, а Јово је имао равна стопала, они су били близанци и имали су двије године. Живи су они, вјерује мајка и зато преклињем вас пронађите их...“; „...моју сестру Љубицу, рођену 1940. из логорског транспорта у Загребу узела је једна жена под своје. Љубица је имала црну косу, када се смешила имала је јамице на образу...“; „...тражим било ког свог, мислим да сам са Козаре...“³²

Прва књига својим илустративним материјалом представља истовремено зборник факсимила докумената и албум документарних фотографија. Укупно 265 легенди објашњавају 207 фотографија, 83 факсимила докумената и 4 карте. Међу документарним фотографијама, 96 су са ликовима деце у логорима, колонама и транспортима (појединачне и групе), а 48 фотографија документују злочине. Међу факсимилима докумената су закони и законске одредбе којима је озаконен злочин у усташкој држави, као и извештаји и наредбе војних, полицијских и других органа који говоре о злочину над Србима, као и Јеврејима и Ромима. Факсимили логорских картона деце, заједно с фотографијама уморене деце и фотографијама живих дечјих костура у логорима, представљају највећу оптужбу усташке државе, идеологије и праксе.

На крају прве књиге, наводећи старозаветну поруку из приче о Јову: „Нема тмине, нема мрака, у којима би се могли сакрити злочинци“, аутор каже: „Реч је, дакле, о покушају да се лице смрти покаже у огледалу чињеница“. Надаље каже: „Веровало се да се такво зло више никад не може и не сме поновити. Били смо и сами убеђени да су дечје жртве највећа могућа опомена... И уместо пијетета, трговци смрти почели су да лицитирају, омаловажавају и скрнавље дечје жртве. Да апсурд буде већи, у том прљавом послу су активно учешће узели и неки целати деце логораша“. И на крају: „Људска историја никад се није могла похвалити нарочитом етиком. Она је, нажалост, била само наша слаба утеха. Она једино говори о томе да над човековом судбином од памтивека лебди сенка

³² Лукић, Н. Д., I, 2000, 249-251.

дубоке трагике. На овим просторима, историја очигледно није била нека нарочита учитељица живота. По свему судећи, овде се ништа узалудније не понавља као *magistra vitae*“.³³

Друга књига је, у ствари, попис страдале деце у јасеновачким логорима. То је књига мртвих, са пуном верификацијом (име, презиме, име родитеља, место и година рођења, национална припадност, време и места страдања).

Уводни текст за другу књигу³⁴ представља статистику децјег страдања у јасеновачким логорима.

Имена 19.432 девојчице и дечака уморених на јасеновачким стратиштима су страшни доказ о нечовештву једног система и идеологије – програмираног злочина геноцида, који су извршили усташе и њихова државна творевина.

Извршена је потпуна идентификација 10.268 дечака и 9.128 девојчица, док за 36 малишана није утврђен пол. Од 19.432 детета, 11.888 су српска деца, 5.469 ромска и 1.911 јеврејска деца. Идентификована су и 132 Хрвата и 17 муслимана, док се за 15 није могла утврдити национална припадност. По регијама, ова статистика смрти изгледа овако:

Са простора данашње Републике Хрватске, у јасеновачким логорима је уморено 10.064 детета (Срби – 5.081, Роми – 4.139, Јевреји – 712, Хрвати – 132). С подручја Баније је убијено 1.589 деце, из Далмације 147, Горског котара 74, са Кордуна 1.199, из Лике 31, северозападне Хрватске 917, а највише из Славоније – 6.107.

Из Босне и Херцеговине је на јасеновачким стратиштима животе оставило 8.030 малих мученика (Срби – 6.551, Роми – 411 и Јевреји – 1.068). Из источне Босне је 1.017, из средње Босне 770, из Херцеговине 113, а највише са подручја Босанске Крајине – 6.130, међу којима са Козаре 5.877 (највеће жртве имао је тадашњи срез Босанска Градишка – 3.689 уморене деце).

Из Срема, који је био у саставу НДХ, убијено је 1.102 детета (Срби – 308, Роми – 794). Јасеновачка стратишта су однела и 236 живота деце рођене изван подручја НДХ.

По узрасту, живот је изгубило: са 14 година 1.687 деце, са 13 година 1.155, са 12 година 1.525, са 11 година 965, са 10 година 1.324, са 9 година 1.095, са 8 година 1.250, са 7 година 1.316, са 6 година 1.417, са 5 година 1.428, са 4 године 1.540, са 3 године 1.591, са 2 године 1.493, са једном годином 1.152 и 495 деце млађе од једне године.

Просечна старост деце јасеновачких жртава износи седам година и три месеца.

³³ Исто, 253.

³⁴ Лукић, н. д., II, 2000, *Деца у редном броју смрти – Children in death register*, 3-7.

Јасеновачки логор је радио као творница смрти од 21. августа 1941. до 22. априла 1945. године; и све време био и место уништења децјих живота: године 1941. је уморено 1.686 деце, 1942. година је била најпогубнија, уморено је 15.657 девојчица и дечака, 1943. године 556, а 1944. године 1.202 детета, док је за непуна четири месеца 1945. године убијено 331 дете.

Пописник деце,³⁵ са презименима и именима и основним подацима, дат је абecedним редом, према местима рођења и територијалној подели (република, покрајина, општина, насеље) из 1964 године.

Друга књига је илустрована са 269 фотографија-портрета уморене деце – сведочанством с којим треба да се упозна свет, које говори више од свих речи.

На крају друге књиге, аутор је дао преглед извора и литературе.³⁶ Аутор је користио грађу из 12 архива и 17 музеја. У попису објављене грађе је наведен 31 наслов, у попису литературе (књиге) 226, а у чланцима, 45 библиографских јединица.

Лукић је уложио читав свој живот да безимени постану очовечени. Лукићева књига је споменик са уклесаним именима, она је парастос невиним жртвама. Лукић је на најбољи могући начин одужио дуг својој породици, својим мештанима, дуг својој генерацији. У историографском смислу, направио је снажан искорак у правцу у којем треба истраживати жртве на овим нашим ветрометинама и ратним страдалиштима и показао како се чињеницама треба борити против фалсификатора и ревизиониста.

Да би се одужили успомени на покојника, убичајено је то учинити минутом ћутања, тихом молитвом и сећањем. Попис Драгоја Лукића тражи 324 сата ћутања, по минут за свако име.

Јован Мирковић

Именик мртве деце*

Цео живот једна тема – судбина деце убијене у систему логора Јасеновац, како српске, тако и ромске, јеврејске, хрватске и муслиманске. Тај живот, још од давне 1945. године, живи историчар уметности Драгоје Лукић (73), аутор књиге „Били су само деца“.

³⁵ Исто, Садржај, 9–15.

³⁶ Исто, Извори и литература, 285–294.

* „Ревизија 92“, 14. септембар 2001.

** ИЗДВОЈЕНО:

АУТОРОВ КАРТОН: Међу многим картицама о деци је и она за аутора књиге Драгоја Лукића.

Почео је истраживати одмах по завршетку рата, кад су га (као једног од преживелих „питомаца“ логора јасеновачког, тобоже радног, где наравно није било никакве деце, а камоли мртве!) многи тужни родитељи молили да им помогне да пронађу своја нестала чеда.

Од тада, то није само инокосни Драгоје Лукић, већ читав један институт, који обавља посао каквом појединац обично није дорастао. Плод тог дугог истраживања је поменути двотомна књига, чији први део чине документа и изјаве сведока, а други имена дечака и девојчица којима је било досуђено да никада не одрасту. У њихово име, преживели вршњак Драгоје почео је да саставља ту дечју црну књигу, која је касније, као истински људски подвиг, добила Златну плакету за најплеменити подвиг године 2000.

– Нисам хтео да у књигу уписујем своја лична сећања и зато је у њој најмање мојих речи – каже Драгоје Лукић. – Реч сам дао другима, сведоцима и учесницима догађаја, међу којима је, истина, било најмање преживелих Срба.

Презиме и име: Лукић Драгоје.

Рођен: 1928. године у Милошевом Брду. Обћина:... Котар:... Вјера:...

Име отца: Ристо, мајке: Вида, рођена:...

Тко и откуда довео дијете: 31. VII '42. Јабланац-Загреб-Јаска.

Гдје и када смјештено: у војсци од 1942.

Такав је и картон за Драгојевог трогодишњег брата Марка, кога је касније усвојила и одгајила добра породица Шкрњуг, давши му име Антун.

ПОРЕКЛО: Деца убијена у Јасеновцу и његовом систему логора потичу из целе НДХ. Из саме Хрватске – 10.064 деце, највише из крајева где су живели Срби: Славонија (6.107), Банија и Кордун (2.788). Из БиХ је убијено 8.030 дечака и девојчица. Највише их је из Босанске крајине (6.130) – само с подручја Козаре 5.476 (а само из општине Градишка 3.689). Из Срема, који је тада такође припадао НДХ, уморено је 1.102 малишана.

ЗАШТО НИЈЕ ОСЛОБОЂЕН: – А који је то логор ослобођен?! – одговара на питање Драгоје Лукић. – Пре свега, да се то и покушало, пало би ко зна колико жртава. Јасеновац, централно место за етничко чишћење Славоније, Баније, Кордуна и Босанске крајине, био је добро чуван. Сем тога, брате, Крајишници се плаше воде, па би напад преко Саве могао бити погубан.

ИЗБАВИТЕЉИ: У Лукићевој књизи први пут се објављују сведочанства истакнутих јасеновачких злочинаца, као и шири изводи из необјављеног дневника, писаног на немачком језику, Аустријанке Дијане Будисављевић, рођене Обексер, која је руководила акцијом за спасавање деце из јасеновачких логора, као и из записа њених сарадника Камила Бреслера, Јане Кох, Анте Думбовића и других. Једанаесторо тих избавитеља је убијено. Међу њима је био само један мушкарац. Сви заједно су спасли 10.500 деце. Нису сва, ипак преживела, јер су умирала од последица онога што су понела из јасеновачког логора.

СТАРОСТ: Најмлађе жртве „радног логора“ Јасеновац биле су у пеленама (ако је пелена уопште било!), а најстарије су имале 14 година. Просечна старост је износила седам година и три месеца.

КАРТОТЕКА: Хуманитарна екипа, коју је предводила Дијана Будисављевић („Њен Дневник је највећа оптужба за Јасеновац“, каже Лукић), направила је 12.000 картица са подацима о деци, али је партизанска власт у Загребу одузела ту картотеку и – „умртвила“ је онда кад је требало највише да се користи!

Преко 240 страница првог тома те необичне књиге мртвих дефиљује више од сто непосредних сведока, преживелих јасеновачких заточеника, усташких злочинаца и учесника хуманитарне акције за избављење деце из логора. Ту су 294 аутентичне фотографије и факсимили докумената. Предговор, уводни текст и легенде уз фотографије преведене су на енглески језик.

А 296 страница друге књиге садржи попис имена 19.432 малишана који никад нису изашли из јасеновачког логора. Та имена први пут „оживљавају“ у књизи Драгоја Лукића. Уз свако дечје име и презиме, наведено је име родитеља, пол, место и година рођења и место и година смрти.

Идентификовано је 10.268 дечака и 9.128 девојчица. За њих 36 није утврђен чак ни пол. Идентификовано је највише српске деце (11.888), ромске (5.469) и јеврејске (1.911). Међу жртвама су и 132 хрватска детета и 17 муслиманских. Национална припадност 15 малишана није утврђена. Други том, такође, садржи 269 оригиналних фотографија деце млађе од шест година, чија имена нису позната, иако је утврђено да потичу из српских села из општина Градишка и Дубица.

Дечја голгота почела је у јуну 1942. године, када су Немци, у сарадњи са усташама, извели познату офанзиву на Козари, где је размах устанка претио да угрози и сам Загреб (удаљен 130 км) и Бањалуку (у коју је Павелић намеравао да пресели владу); као и експлоатацију рудних и шумских богатстава (рудник Љубија је давао гвожђе за немачке челичане и другу ратну индустрију). Козара је угрожавала и важну саобраћајну комуникацију Беч-Атина, најчуванију током целог рата.

У сулудој непријатељској офанзиви, с подручја Козаре је у јасеновачке логоре дотерано 70.500 Козарчана, који су у наручјима носили 23.800 деце, намјењене ужасима јасеновачких караказана.

У својој књизи „Беспућа повјесне збиље“, Фрањо Туђман је, и бројкама и речима, учинио све да број јасеновачких жртава умањи и багатељише. За жртве ту уморене, покојни хрватски поглавник написао је да је заправо убијено „вјеројатно три до четири десетка тисућа заточеника“ (обратите пажњу на деминутив десетак!). Ту, дабоме, није било никакве деце до оне која су „изгубила родитеље 1942. године“. То је био „радни логор“, а не логор за децу.

– Мени нису важне никакве бројке, већ стварна истина о конкретној деци која се никад нису вратила из Јасеновца – каже Лукић. – Зато сам цео живот посветио томе да идем од имена до имена, јер је то био не само најбољи, већ и једини начин да се дође до истине. О Јасеновцу је, иначе, објављена огромна литература – више од 3.000 библиографских јединица. То, ипак, није много помогло да се држава више посвети овом питању.

Зашто?

– Непосредно после рата је постојала теза, са којом сам се и сам сложио, да треба пружити руку преко згаришта, помирити се и окренути новом животу – каже Лукић. – Зашто би деца била одговорна за грехе својих родитеља?

Ипак, није само то. Лукић наводи случајеве многих својих вршњака и пријатеља који су окретали главу од некадашњег пакла. Многи од њих никада после рата нису посетили Јасеновац (чак ни после подизања споменика и Меморијалног музеја 1966. године). Један од преживелих је, ипак, забележио своја сећања на то страшно губилиште, али је запис скривао „као змија ноге“, све док му син није порастао, јер није желео да он сања оно што је отац преживео.

Драгоје Лукић је ишао другим путем, оним којим нико није кренуо – према мртој деци. Деценијама тако. Завирио је не само у документе Државне комисије за утврђивање злочина, већ је обишао и све оне општине у НДХ где су извршени масовни злочини, проналазећи оригиналну грађу и поуздане сведоке (било којег предзнака). Та грађа је огромна и Лукић је предухитрио истрагу, проучавајући је пре него што је стављена „у стање мировања“. У Загребу му је чак и сам Туђман, док је био директор Института, дозволио да истражује архивски материјал о страдању деце!

Група наших историчара је доста учинила да се обелодани злочин у Јасеновцу и нико им није правио нарочите сметње. Али, сама држава није учинила ништа нарочито да се сва грађа прегледа и да се направи исцрпна студија. Тако се Србима, у њиховом јаду, није догодио јеврејски Јад Вашем. Јеврејима је, додуше, било лакше, јер је њихов виновник био прокажен, осуђен и денацификован, а српски је био на другом полу „братства и јединства“.

Павле Павловић

Рекли су о књизи „Били су само деца“^{*}

„Да се једна књига може написати, а да аутор у њено ткиво не уде не готово ни једну своју реч, најбоље је показао Драгоје Лукић у свом капиталном делу „Били су само деца“. Истражујући злочине над малим таоцима у усташком логору Јасеновац, пуних 40 година је скупљао комадић по комадић те калварије и на крају сложио мозаик злочина какав није упамћен у овом делу света. Успео је, разгрћући пепео и прах, да после 55 година каже не само колико је деце и на који начин убијено у усташ-

^{*} Лукић Драгоје и Мирковић Јован, *Били су само деца, Јасеновац гробница 19.432 девојчице и дечака*, каталог изложбе, Музеј жртава геноцида, Београд, s. a. [2002], 52.

кој фабрици смрти, већ и да готово за сваког од њих утврди име и презиме, име родитеља, место и годину рођења, место и годину смрти. Захваљујући Лукићевом труду, упорности и напасе племенитости, пред нашим очима су оживели ликови дечака и девојчица који још једва тињају у сећањима њихових најрођенијих. Не постоји човек на свету који за себе може да наже да има 19.432 девојчице и дечака. А Драгоје Лукић то с правом може, јер он је други родитељ целог једног покошеног нараштаја. На крају, он је за све њих подигао кућу у виду књиге, у којој ће живети док је света и века.“

Јован Кесар

* * *

„Ако постоје људи кроз које зраче уморени, из којих извире енергија „свијетлих гробова“, који живе за оне што не дишу, онда је то, без сумње, Драгоје Лукић. Без таквих људи, свијет би био сиромашнији, тужнији и нечаснији. Споменица „Били су само деца“ наћи ће пут до садашњих и будућих читалаца као свједок који се не може избјећи и као опомена да је истина неуништива.

Траје и остаје као свјетлећа суза, тужна кап сунца, које су расплакали неки људи на вјечну срамоту човјечанства.“

Радо Димитријевић

* * *

„Драгоје Лукић је сва своја настојања, све своје енергије, читавог себе, посветио трагању за истином и градњи споменика онима које је замео вихор једног бестијалног времена. Кроз деценије преданог истраживачког рада, он је састављао разбацане и изломљене комадиће збивања, историјског и људског мозаика, палио свијеће сјећања за оне којих више нема.“

др Зорица Турјачанин

* * *

Драгоје Лукић, човек који има овако драго име, није нас развеселио овом књигом, није то ни било могуће, али учинио је велико, тужно дело, сакупио је хиљаде незнатних и неоплаканих дечјих гробова на једно место, у једно гробље, у ову књигу костурницу, а то није ништа мање него да је подигао црквицу на том гробљу, за које се не зна ни где почиње ни где се завршава, и које се, тако, простире у недоглед и непочин, до краја или без краја људског памћења.“

Добрица Ерић

Путуј Драгоје*

Милошево Брдо под Козаром.
На Јабланици воденица
Пуна ластиних гнијезда.
Испред воденице дјечак Драгоје
С дједом се поздрави,
Узјаха коња Лиска
И крену зеленим пропланцима.

Машу му Лукићи, Бабићи, Бјелајци
Руке високо држе
Он им узвраћа уз осмијех
Лиско се пропиње и рже.

Папрат је мирисала покрај пута
Румениле се јагоде ко дјечје лице
Брао их је Драгоје с тројицом Звијераца
Малених ђака из Бистрице.

Јахао је ка Подградцима
С Тенџерићима играо пириз – пале
А у Турјаку најмлађим Стојнићима
Од зукве исплео столице мале.

У Међеђи је правио топове од блата
Пиштаљке од врбе и пушке од зове
У Мљечаници се купао и појио Лиска
Ловио рибе и ракове.

У Приједору је срео лијепу Наду
Купио јој ланчић и четири шнале
А онда су скупа у Драксенић стигли
Уочи Петровдана палили машале.

Ишао је Драгоје и на капање
У обојке вјешто скривао пару
Правио љуљашке од вињаге
Шутирао неку крпењачу стару.

---

* Београд, 24. јануар 2002, Дом Војске, Промоција књиге „Били су само деца, Јасеновац гробница 19.432 девојчице и дечака“ и отварање истоимене изложбе.

Дружио се с чобанима и с њима јео
Печене кромпире никад слађе
Чечавке крушке, мушмуле, дуње
И понеку шљиву ако се нађе.

А на Божић је положник био
Кукурузна зрна му падала на главу
На Стевањдан је умјесто попа
У Горњим Кијевцима читао славу.

У Мокрицама је потковао Лиска
Код старог Беге ковача
Малим Бегановићима поклонио
Сепет јабука ђедовача.

Јездио је Драгоје Козаром
Домогао се њених висина
Покушао да дохвати Сунце
Са Крњина.

Пут га је водио даље:
Славонија, Кордун, Банија, Лика
Први пут је угледао Јадран Код Шибеника.

Сунце у море залази
И из мора се поново рађа
Можда ће га њему одвести једном
Нека чудесна лађа.

Или ће оно и даље да вири
Тајанствено и недостижно иза облака
И својим зрацима да пише бајку
О Драгоју и хиљадама његових вршњака.

Путуј Драгоје, вјечити дјечаче
Путуј на Лиску своје, не заустављај се!
Нек мјесто Тебе вријеме стане,
Нека га Лискове копите смрве,
Не дај му да иде даље
Од четрдесет прве,
Од четрдесет прве!

Боро Мајданац

Погинула девојчица*
Драгоју Лукићу

Боље да нисам видео на екрану
ту страшну на грлу јој црну рану.
На грудима такође – рана,
а и рука и нога метком пронизана.
Стопало десне ноге разнесено,
а лице уснуло, чело мало намрштено.
Шта ли је све та девојчица препатила
пре но што се у непостојање вратила?
Коме је то анђелче било криво?
Зашто оно данас није живо?
Зар том невинашцу не би лепо било
да може потрчати сад у мајчино крило?
Чему осмех његов глистама у госте?
Како да се овакви грехови опросте?
Јер, на тим грудима неће бити дојки
ни у дневницима петица ил' двојки.
Та девојчица ту прострељена, сама,
неће бити ни девојка, ни жена, ни мама.
Ускраћени су јој пољупци младића,
њу већ салећу муве, чопори црвића.
Ускраћени су јој и сунце и цвеће,
и лето и јесен, зима и пролеће.
Ускраћене су јој све будуће муке,
синови и кћери, унуци, унуке...
Ускраћене су јој сузе радоснице,
у рукама небо, у очима птице.
Њена душа је прхнула пут рајских двери
с уверењем да људи нису људи но звери.
Цабе вам, људи-нељуди, новостворене државе
кад у њихове темеље узиђујете детиње главе!
Боже, изгледа да те нема, но ипак се догоди
и учини да се она девојчица опет роди.

---

* На вест о смрти Драгоја Лукића, 2005.

Да одживи свој век међу људима,
да јој дојке порасту на грудима.
Да шикне из њих млеко љубави,
да то млеко планету преплави,
да се у њему зло овог света удави.

Љубиша Рајковић Кожељац

Их, да је било среће да се и лично упознам са драгим Драгојем! Кле-
као бих пред њим као пред спомеником на Мраковици, а ево се и сада свом
душом клањам сјени његовој.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ДРАГОЈА ЛУКИЋА

Посебна издања – грађа

1. *Deca na lomači rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*, (I), Deo Bosna i Hercegovina, kompjuterski ispis, Beograd, Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku, 908+16, s. a.
2. *Deca na lomači rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*, (II), Deo Hrvatska, Srem..., kompjuterski ispis, Beograd, Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku, 728+16, s. a.
3. *Deca na lomači rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945, Jasenovac – sistem ustaških logora smrti* (separat), kompjuterski ispis, Beograd, Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku, 1996, 235.
4. *Deca na lomači rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945, Romi* (separat), kompjuterski ispis, Beograd, Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku, 1996, 135.
5. *Deca na lomači rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945, Jevreji* (separat), kompjuterski ispis, Beograd, Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku, 1996, 85.
6. *Holokaust u Jugoslaviji, Jevrejska deca žrtve nacizma 1941-1945*, kompjuterski ispis, Beograd, Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku, 1997, 150.

Посебна издања – књиге

7. *Ranjeno djetinjstvo, Pripovjetke*, Rad, Beograd 1961, 76.
8. *Sred Kozare tvrde ploče*, Rad, Beograd 1962, 76.
9. *Kozarsko djetinjstvo*, Narodna knjiga, Beograd 1973, 70+30 tbl.

10. *Kozarsko djetinjstvo*, drugo, prošireno izdanje, Nacionalni park „Kozara“, Prijedor 1976, 191.
11. *Kozara, Istorijske fotografije događaja od ustanka 1941. do aprila 1945. godine*, Nacionalni park „Kozara“ i Turistička štampa, Prijedor i Beograd 1978, 56.
12. *Rat i djeca Kozare*, 1. izdanje, Narodna knjiga, Beograd 1979, 294.
13. *Kozara, Istorijske fotografije*, 2. izdanje, Nacionalni park „Kozara“, Prijedor 1981.
14. *Rat i djeca Kozare*, drugo, dopunjeno izdanje, 1984, 251.
15. *Kozara, Istorijske fotografije*, 3. izdanje, Nacionalni park „Kozara“ i Turistička štampa, Prijedor i Beograd 1984.
16. *Kozara, Istorijske fotografije*, 4. izdanje, Nacionalni park „Kozara“ i Turistička štampa, Prijedor i Beograd 1986.
17. *Jasenovac, Istorijske fotografije* (tekst i izbor: Dragoje Lukić, urednik: Tanja Rović), (naslov na unutrašnjoj strani: *Koncentracioni logor Jasenovac, Istorijske fotografije*), Spomen područje Jasenovac i NIŠRO Turistička štampa, Beograd 1986, 48.
18. *Kozara, Istorijske fotografije*, 5. izdanje, Nacionalni park „Kozara“ i Turistička štampa, Prijedor i Beograd 1989.
19. *Rat i djeca Kozare*, treće, dopunjeno i prošireno izdanje, Književne novine, Nacionalni park „Kozara“ i Spomen područje Jasenovac, Beograd 1990, 392.
20. *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, I-II, GrafoMark Laktaši i Muzej žrtava genocida, Banja Luka – Beograd 2000, 256+296.
21. *Рат и дјеца Козаре*, електронско издање 2005 (урађено по 3. допуњеном и проширеном издању, 1990), CD: *Јасеновац – Доња Градина, Индустија смрти 1941–1945*, CD-ROM са електронском библиотеком, „Светлописно одељење“, Београд 2005.
22. *Рат и дјеца Козаре*, електронско издање 2005 (урађено по 3. допуњеном и проширеном издању, 1990), Web site: http://www.jasenovac-info.com/cd/boblioteka/djeca_kozare/idex.html Одбора за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, Београд 2005.

Посебна издања – у коауторству

23. *Деца и рат, Југославија 1941–1945* (уредник и текст Воја Јовановић, коаутор Драгоје Лукић), Младост, Београд 1962, 132.

24. *Putevi pobjede* (Dragoje Lukić, Milorad Gončin, Ahmed Nazečić, Gojko Šerbula), OO SUBNOR Bosanska Gradiška, s. a. [1970], s. p. [136].
25. *Redni broj smrti, Imenoslovnik 11.219 kozaračke djece* (pripremili:Dragoje Lukić i Jovan Kesar), „Borba“, Specijalno izdanje – dokumenti, Beograd, februar, 1988.
26. *Не осећам се кривим, Дража Михаиловић пред судом, Стенографске белешке са суђења вођи четничког покрета*, приредили: Јован Кесар и Драгоје Лукић, Акваријус, Београд 1990, Напомена приређивача: Јован Кесар и Драгоје Лукић, стр. VII-XIV. Младост, Београд 1962, 132.
27. *Never again, Ustashi genocide in The Independent State of Croatia (NDH) from 1941–1945 = Nikad više, Ustaški genocid u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945* (Album dokumentarnih fotografija), Text written by Dr Milan Bulajić, Antun Miletić andDragoje Lukić, Published by The Ministry of Information of The Republic of Serbia, Printed and bound BIGZ, Belgrade 1992, 80.
28. *Били су само деца, Јасеновац гробница 19.432 девојчице и дечака*, каталог изложбе, приредили: Драгоје Лукић и Јован Мирковић, Музеј жртва геноцида, Београд, s. a. [2002], 52.
29. *Били су само деца, Јасеновац гробница 19.432 девојчице и дечака*, – *They Were Only Children, Jasenovac Crypt of 10.432 Girls and Boys*, каталог изложбе, приредили: Драгоје Лукић и Јован Мирковић, Друго, измењено издање приредио Јован Мирковић, Музеј жртва геноцида, Београд, 2006, 48.
30. *Erano solo bambini, Jasenovac tomba di 19.432 bambine e bambini, Catalogo della mostra*, – *They Were Only Children, Jasenovac Crypt of 19.432 Girls and Boys, Catalogue of exhibition*, Приредили: Драгоје Лукић и Јован Мирковић, треће, измењено издање приредио Јован Мирковић, Музеј жртва геноцида, Београд, 2006, 48.

**Чланци у часописима, зборницима
и другим посебним издањима**

31. *Sećanje na „dečje logore“*, Četrdeset godina, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knjiga 7, Kultura, Beograd 1961, 489-498; i u: *Ratna sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog pokreta 1941-1945*, knj. 3, Kultura, Beograd 1961, 489-498.

32. *Djeca su oteta iz naručja majki*, u: Putevi pobjede, OO SUBNOR Bosanska Gradiška, s. a. [1970], s. p. [2 str.].
33. *Дјеца са Козаре*, Козара у Народноослободилачком рату, Записи и сјећања, књ. 3, ВИЗ, Београд 1971, 571-591.
34. *Kozara 1942, Kako sam je kao dječak upamtio*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 14, VIZ, Beograd 1975, 511-526.
35. *Ратна судбина козарске деце*, Ратна прошлост наших народа и народности 1941-1945, ВИЗ, Београд 1975; и у: „Фронт“, Београд, бр. 44-47, октобар – новембар 1975).
36. (*Heroji Kozare*, Biografije 40 narodnih heroja), Narodni heroji Jugoslavije, I-II, Mladost, Beograd 1975.
37. *Kako su žene Hrvatske spasavale kozarsku djecu iz ustaških logora*, Žene BiH u NOB, Svjetlost, Sarajevo 1977, 442-450.
38. *Судбина дјеце у непријатељским офанзивама*, Зборник радова са симпозија „35 година развоја и дјеловања Савеза пионира Југославије“, Бихаћ, 23. и 24. децембра 1977, Београд 1978, књига I, стр. 107-117.
39. *Мој друг курир*, Козара у Народноослободилачком рату, Записи и сјећања, књ. 4, ВИЗ, Београд 1978, 365-367.
40. *Чувајте нам дјецу – чувајте најмилије*, Козара у Народноослободилачком рату, Записи и сјећања, књ. 4, ВИЗ, Београд 1978, 408-418.
41. *Свједок*, Козара у Народноослободилачком рату, Записи и сјећања, књ. 6, ВИЗ, Београд 1978, 576-577.
42. *Zločini okupatora i njegovih saradnika nad decom Kozarskog područja 1941-1945. godine*, Kozara u NOB i socijalističkoj revoluciji, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog na Kozari 27. i 28. oktobra 1977, Prijedor 1980, 269-283.
43. *Djeca Bosanske krajine u narodnooslobodilačkoj borbi*, Vojnoistorijski glasnik, 1/1981, 197-219.
44. *Djeca Bosanske krajine u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Deca, rat, revolucija, Poruke NOB u brizi za djecu – Tito-voj generaciji slobode, Zbornik sa jugoslovenskog savetovanja održanog u Zagrebu aprila 1980, Jugoslovenska konferencija za socijalne delatnosti, Beograd 1981, 117-140.
45. (*Heroji Kozare*, Biografije 43 narodna heroja), Narodni heroji Jugoslavije, I-II, Beograd, Udruženi izdavači: Partizanska knjiga Ljubljana

- na – Izdavačko publicistička delatnost Beograd, Narodna knjiga Beograd, Pobjeda Titograd, Institut za savremenu istoriju Beograd, Beograd 1982.
46. *Kuriri Bosanske krajine u NOR-u*, Revolucionarni omladinski pokret u BiH, Zbornik radova, knj. 1, RK SSOBiH i Oslobođenje, Sarajevo 1984, 271-280.
  47. *Oslobađanje djece iz ustaškog logora u Jastrebarskom i njihov boravak na oslobođenoj teritoriji Podgrmeča 1942–1943*, Podgrmeč u NOB i revoluciji 1941–1945, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Bosanskoj Krupi 10-12. decembra 1979. godine, Sarajevo 1985, 617-634.
  48. *Genocid nad djecom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945*, Okrugli stol „Jasenovac 1986“, Spomen područje Jasenovac, s. a. [1986], 107-117.
  49. *Усташки геноцид над дјецом у Независној Држави Хрватској 1941–1945*, Вечан помен, Јасеновац, место натопљено крвљу невиних, Споменица, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 1990, 199-206.
  50. *Усташки геноцид над дјецом у НДХ 1941–1945*, Catena mundi, I, Београд – Краљево 1992, 670-679.
  51. *Ustashi genocide of children in The Independent State of Croatia 1941-1945*, Never again, Ustashi genocide in The Independent State of Croatia (NDH) from 1941–1945, Belgrade 1992, 55-60.
  52. *Logori za djecu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*, Vojno-istorijski glasnik, 1/1995, 312-319.
  53. *Усташки злочини геноцида над децом у Независној Држави Хрватској 1941–1945*, Геноцид над Србима у II светском рату, Зборник, Међународни научни скуп Одбора САНУ за сакупљање грађе о геноциду против српског народа и других народа Југославије у XX веку, одржан од 23. до 25. октобра 1991. године, Музеј жртава геноцида и Српска књижевна задруга, Београд 1995, 639-730 (транскрипт усменог излагања: Усташки злочини геноцида над децом у НДХ 1941–1945, у: Исто, 77-80).
  54. *Усташки геноцид над дјецом у Независној Држави Хрватској 1941–1945*, Вечан помен, Јасеновац, место натопљено крвљу невиних, електронско издање, CD: Јасеновац – Доња Градина, Индустрија смрти 1941–1945, CD-ROM са електронском библиотеком, „Светлописно одељење“, Београд 2005.

55. *Усташки геноцид над дјецом у Независној Држави Хрватској 1941–1945*, Вечан помен, Јасеновац, место натопљено крвљу невиних, електронско издање, Web site: http://www.jasenovac-info.com/cd/biblioteka/vesni_pomen/dragoje Одбора за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, Београд 2005.

Предговори и поговори у посебним издањима других аутора

56. *Riječi o autoru i djelu: Vlado Kecman, Mali ratnici*, „Republika“, Zagreb, 1968, 7–8.
57. *Predgovor*, Marino Zurl, Tri jablana, Mladost, Zagreb 1979, 5–10.
58. *Krik protiv rata*, Jovan Kesar, Djetinjstvo moje ukradeno, Prijedor 1985, 5–7.
59. *Umjesto predgovora*, Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945, Dokumenta, knj. 1, Narodna knjiga i Spomen područje Jasenovac, Beograd 1987, 5–6.
60. *Spomenik za vječnost*, Dušan D. Bukva, Nikola Luketić, narodni učitelj i borac, Beograd 2002, 7–8.
61. *Muške suze nad Kozarom*, Drago Šormaz, Obraz, Kad je smrt bila bliža od košulje, Beograd 2004, 7–15.

Чланци и фељтони у штампи

62. *Отров у чаши*, фељтон о ликвидирању четничког војводе Лазе Тепановића, „Вечерње новости“, Београд, 1957.
63. *Ослобођење деце из усташког логора у Јастребарском*, „Борба“, Београд, јул 1958.
64. *Партизанско гнездо над Козаром*, „Борба“, Београд, септембар 1959.
65. *Збег са Козаре*, Фељтон, „Комунист“, јун – јул 1959.
66. *25. мај у рату*, „Народна милиција“, бр. 5, Београд, 1962.
67. *Незапамћена битка*, „Комунист“, јун 1962.
68. *Из ратног дневника*, Хронологија догађаја из НОР-а за 1943. годину, „Кекец“, 1963.
69. *Фабрике радницима*, Библиографија о радничком самоуправљању, „Привредни преглед“, Београд, 1964.

70. *Смрт Јелене Ћетковић*, „НИН“, бр. 825-828, новембар 1966.
71. *Како је умро Адам Бућ*, „Комунист“, Београд, 30. март и 6. април 1967.
72. *Jedna epopeja pre 25 godina*, feljton, „NIN“, Beograd, br. 859-865, 25. jun – 6. avgust 1967.
73. *Nova nevolja pritisla Kozaru*, „Borba“, 4. novembar 1969.
74. *Оно што нисте знали о Козари 1942*, „Младост“, Београд, 819-822, 17. јул – 10. септембар 1972.
75. *Деца из пакла*, „НИН“, Београд, бр. 1187-1188, 7 – 8. октобар 1973.
76. *Ратна судбина козарске деце*, „Фронт“, бр. 44-47, октобар – новембар 1975, и у: *Ратна прошлост наших народа и народности 1941-1945*, ВИЗ, Београд 1975.
77. *Oteto djetinjstvo*, feljton, „Borba“, 4 – 23. novembar 1976.
78. *Zločini pod plaštom mržnje*, feljton, „Borba“, Zagreb, 4 – 6. IV 1977.
79. *Козара без белих застава*, фељтон, „Вечерње новости“, Београд, 8 – 27. август 1977.
80. *Svedočanstva o Kozari*, feljton, „Nedjeljni Glas“, Banja Luka, 27. februar – 31. decembar 1982.
81. *Da li su naše jedinice u toku rata mogle da oslobode logor Jasenovac – Stara Gradiška*, feljton (Jovan Kesar i Dragoje Lukić), „Novosti“, 5 – 7. jun 1985.
82. *Istina o kozaračkoj djeci*, „Borba“, Zagreb, 6. travanj 1987.
83. *Tko je spašavao kozaračku djecu*, „Vjesnik“, Zagreb, 27. srpanj 1988.
84. *Ustaški genocid nad decom u NDH*, „Politika Svet“ – Exclusive, br. 1, april 1990, 68-76.
85. *Prosečna starost šest i po godina, Deca u ustaškim i koncentracionim logorima*, Dvadeseto stoleće: Logorski vek, „Polja“, Novi Sad, br. 390-391, avgust – septembar 1991, 307-309.

Сарадња на филму и телевизији

1. *Дјеца из пакла*, документарни филм, „Сутјеска“, Сарајево, 1967.
2. *Филм о Козари*, Телевизија Београд, 1972.

3. *Тето хоћеш ли бити моја мама*, Телевизија Загреб, 1975.
4. *Од Козаре до Папука*, Телевизија Сарајево, 1975.
5. *Људи из колоне (V Козарска бригада)*, Телевизија Сарајево, 1967.
6. *Записи из ослободилачког рата Родољуба Чолаковића*, Серија од 17 епизода, Телевизија Сарајево, 1975.
7. „Сто педесет осма“, Телевизија Загреб, 1981.
8. „Козарачка детињства“, Телевизија Београд, 1984.

Изложбене поставке

1. *Путеви побједе*, стална музејска поставка о револуционарној прошлости Поткозарја и Лијевча поља, Босанска Градишка, 1970.
2. *Борбени пут Пете козарске бригаде*, стална изложбена поставка у касарни „Козара“, Бања Лука, 1972.
3. *Револуционарна прошлост Подградаца*, стална изложбена поставка, Горњи Подградци, 1976.
4. *Дјечји логор Јастребарско*, Пионирски центар Јастребарско, 1982.
5. *Епопеја Козаре*, покретна изложба, Београд, 1982.
6. *Козара*, стална музејска поставка на Мраковици (стручни сарадник), 1982.
7. *Јасеновац 1941–1945*, покретна изложба, Спомен подручје Јасеновац, 1986.
8. *Јасеновац 1941–1945*, стална изложбена поставка у Меморијалном музеју у Јасеновцу, коаутори: Драгоје Лукић и Антун Милетић, Спомен подручје Јасеновац, 1986.
9. *Били су само деца, Јасеновац гробница 19432 девојчице и дечака*, коаутори: Драгоје Лукић, Јован Мирковић, Огњен Игњатовић и Милица Радојчић, Музеј жртава геноцида Београд и Музеј Републике Српске, Бања Лука, 2000.
10. *Били су само деца, Јасеновац гробница 19432 девојчице и дечака – They Were Only Children, Jasenovac Crypt of 19432 Girls and Boys*, покретна изложба, коаутори: Драгоје Лукић и Јован Мирковић, Музеј жртава геноцида Београд, 2002.

11. *Erano solo bambini, Jasenovac tomba di 19.432 bambine e bambini – They Were Only Children, Jasenovac Crypt of 19.432 Girls and Boys*, коаутори: Драгоје Лукић и Јован Мирковић, прерађена покретна изложба „Били су само деца, Јасеновац гробница 19.432 девојчице и дечака – They Were Only Children, Jasenovac Crypt of 19.432 Girls and Boys“, Associazione Most za Beograd – Bari, Museum of genocide victims Belgrade, priredio Jovan Mirković, Bari, 2007.
12. Били су само деца, Јасеновац гробница 19.432 девојчице и дечака – *They Were Only Children, Jasenovac Crypt of 19.432 Girls and Boys*, коаутори: Драгоје Лукић и Јован Мирковић, CD – дигитална верзија изложбе, приредио: Јован Мирковић, Музеј жртава геноцида Београд, 1. издање, 2005; 2. издање 2007.

Миливој Родић, Јован Мирковић

ЛИТЕРАТУРА О ДРАГОЈУ ЛУКИЋУ

Banović Gojko, *Predgovor*. Dragoje Lukić, Kozarsko djetinjstvo, Beograd 1976, 191.

Kulenović Skender, *Umjesto predgovora*. Dragoje Lukić, Kozarsko djetinjstvo, drugo, prošireno izdanje, Beograd 1976, 8-9.

Ђурић Рајко, *Рат и дјеца Козаре, Потресна књига Драгоја Лукића у издању „Народне књиге“*, Београд, 1979, „Политика“, 28. јун 1979, 12.

М(илетић) А(нтун), *Dragoje Lukić, Rat i djeca Kozare, izdanje IRO Narodna knjiga, Beograd, 1979, str. 297, Vojnoistorijski glasnik, br. 2/1979, 248-250.*

Zekerija Nedžati, *Rat i djeca Kozare*, „TAN“, 27. avgust 1979.

Turjačanin Zorica, *Kozarska krvava bajka. Dragoje Lukić, „Rat i djeca Kozare“, „Narodna knjiga“, Beograd, „Nedjeljni Glas“, Banja Luka, broj 3117, 21. jun 1980, 14.*

Žarković Marženka, *Traganje za izgubljenim djetinjstvom. Dragoje Lukić: „Rat i djeca Kozare“, „Narodna knjiga“, Beograd, „Oslobodenje“, Sarajevo, 13. avgust 1980, 8.*

Prokić Živko, *Rat i djeca Kozare*, „4. jul“, Beograd, 6. januar 1981.

Ćopić Branko, *Dug palim borcima, Predgovor*, Dragoje Lukić, Rat i djeca Kozare, II izdanje, 1984, 6-7.

Banović Gojko, *Uz ovu knjigu*, Dragoje Lukić, Rat i djeca Kozare, II izdanje, 1984, 242-243.

Zurl Marino, *Jedino, snažno ishodište. Dragoje Lukić: „Rat i djeca Kozare“, „Narodna knjiga“, Beograd, 1984, „Nedjeljni Glas“, Banja Luka, 15. i 16. decembar 1984.*

Lukač Rajko, *Legenda i opomena*, „Četvrti jul“, Beograd, br. 1189, 12. februar 1985.

Ерић Добрица, *Рат и деца Козаре*, Аутор: Драгоје Лукић, издавач: „Књижевне новине“, 1990, „Политика“, 3. новембар 1990.

Pršić Miloje, Dragoje Lukić, *Rat i djeca Kozare, Treće izmenjeno i dopunjeno izdanje*, Vojnoistorijski glasnik, br. 2/1990, 257-259.

Požar Ana, *Predstavljanje knjige Dragoja Lukića, Deca na lomači rata u NDH, Jasenovac – sistem ustaških logora smrti*, Saopštenja sa Okruglog stola održanog u Beogradu 23. aprila 1996, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, Beograd 1997, 137-140.

Buzačić Milovan, *Hrabro i nepristrasno ka istini*, Predgovor, Dragoje Lukić, Bili su samo deca, Jasenovac grobnica 19.432 devojčice i dečaka, Laktaši – Beograd 2000, 5-22 (uporedo na srpskom i engleskom jeziku).

Мирковић Јован, *Безимени постали очовечени*, реч на промоцији књиге, Сајам књига, Београд, 29. октобар 2000.

Antonijević Nenad, *Dragoje Lukić, Bili su samo deca – Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, Istorija 20. veka, god. XIX, br. 1, Beograd, ISI, 2001, 165-166.

Мирковић Јован, 324 сата ћутања за децу на јасеновачким стратиштима. Драгоје Лукић, „Били су само деца, Јасеновац гробница 19.432 девојчице и дечака, I-II“, Лакташи – Београд, 2000, „Српска слободарска мисао“, год. II, бр. 2 (8), Београд, март-април 2001, 416-425.

Pavlović Pavle, *Imenik mrtve dece*, „Revija 92“, Beograd, 14. septembar 2001.

Рекли су о књизи „Били су само деца“ (Јован Кесар, Радо Димитријевић, Добрица Ерић), Лукић Драгоје и Мирковић Јован, Били су само деца, Јасеновац гробница 19.432 девојчице и дечака, каталог изложбе, Музеј жртва геноцида, Београд, s. a. [2002], 52.

**Група дечака из поткозарских села пред логором
Стара Градишка, јул 1942 (у кругу: Драгоје Лукић)**

Четврта кордунашка бригада је 26. августа 1942. ослободила из логора у Јастребарском 727 деце, међу којима и Драгоја Лукића. Са Петом козарачком бригадом, Драгоје је прошао многе битке и курирске стазе Крајине, средње и источне Босне (лево: курири 1. батаљона 5. Козарачке бригаде у Старом Мартинцу, марта 1944, Драгоје чучи први слева; десно: Драгоје Лукић)

nt 128.

Prezime i ime: Lučić Marko

Rođeno: 1939 u: Milosevo Brdo

Općina: _____ kot.: _____ vjera: _____

Ime oca: Rinke majke: Vida rod.: _____

Tko i odkuda doveo diete: Slava - Kostanica -
Čirak 6. VIII. 42. (Troji se)

Gdje i kada smješteno: _____

Факсимил картона Марка Лукића, Драгојевог брата,
картотека Дијане Будисављевић

Драгоје с братом Марком, кога је пронашао 1954. године

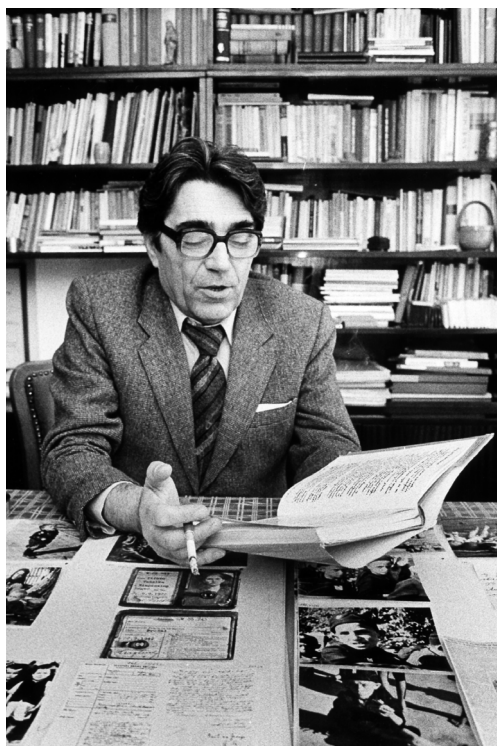
**Драгоје је у свом раду имао подршку супруге Добринке,
фотографија са венчања 1952. године**

**Легат Драгоја Лукића у Музеју жртава геноцида чини неколико хиљада
документарних фотографија, докумената, као и богата библиотека**

**Драгоје Лукић на једном
од бројних научних скупова**

**Библиографија Драгоја Лукића
броји више десетина књига
и чланака, а аутор је и десетак
изложбених поставки**

БИОГРАФСКА БЕЛЕШКА

Драгоје Лукић је рођен 1928. године у Милошевом Брду, општина Градишка (раније Босанска Градишка), где је завршио основну школу.

Учесник је Народноослободилачког рата од 26. августа 1942. године, од дана када су га партизани, као четрнаестогодишњег дечака, ослободили из усташког логора у Јастребарском. Био је борац Пете козарачке партизанске бригаде. Ратни је војни инвалид.

У лето 1942, за време немачко-усташке офанзиве на Козари, цела Лукићева породица (осморо одраслих чланова и 20 деце) дотерана је у логор Стара Градишка, где је доживела праву голготу. Седморо Лукића је убијено на јасеновачким стратиштима. Међу њима је било петоро деце.

У јуну 1945. године, Драгоје Лукић је у картотеци Дијане Будисављевић у Загребу пронашао свој логорски картон и картоне брата Рајка и сестре Савке. Уз помоћ ове евиденције, успео је да их пронађе и доведе кући. Најмлађег брата Марка је пронашао 1954. у Загребу, у породици Еугеније Шкрњут, која га је усвојила и спасила.

На Филозофском факултету у Београду, Лукић је дипломирао историју уметности. Радио је у Служби за историјску документацију и информисање Савезног секретаријата за унутрашње послове и у Музеју револуције народа и народности Југославије (сада Музеј историје Југославије).

Област његовог научног и публицистичког интересовања је егзодус цивилног становништва с подручја Козаре за време немачко-усташке офанзиве у лето 1942, затим страдање деце у НДХ у Другом светском рату 1941-1945 – злочини геноцида над децом у систему усташког логора Јасеновац, логорима и прихватилиштима за децу у НДХ, као и учешће дечака и девојчица Босанске крајине у НОБ.

Поред књига *Рањено дјетињство* (1961), *Сред Козаре тврде плоче* (1962), *Козарско дјетињство* (1976), *Козара – историјске фотографије* (1978), *Рат и дјеца Козаре* (1979) – ова монографија је у трећем издању

(1990) допуњена списком 11.219 имена жртава деце – и најзначајнијег, двотомног дела, са поименичним пописом уморене деце, *Били су само деца, Јасеновац гробница 19.432 девојчице и дечака*, објавио је и знатан број радова, фељтона, сећања, документарних и историјских записа у многим листовима и часописима.

Аутор је више сталних изложбених поставки на тему НОБ и страдања деце у усташким логорима – *Путеви побједе* (Градишка 1970), *Борбени пут Пете козарске бригаде* (касарна „Козара“, Бањалука 1972), *Революционарна прошлост Подградаца* (Горњи Подградци 1976), *Дјечји логор Јастребарско* (Пионирски центар Јастребарско 1982), затим великих покретних изложби *Епопеја Козаре* (Београд 1982) и *Јасеновац 1941-1945* (Спомен подручје Јасеновац 1986). Као стручни сарадник, учествовао је у реализацији сталне музејске поставке „Козара“ на Мраковици (1982). Коаутор је сталне изложбене поставке у Меморијалном музеју у Јасеновцу (1988) и покретне изложбе *Били су само деца*.

На основу Лукићеве грађе, снимљени су следећи документарни филмови: *Дјеца из пакла*, Суада Мркоњића и Драгана Марковића, „Сутјеска филм“, Сарајево 1968; *Филм о Козари*, Миладина Тепића, ТВ Београд 1972; *Тето хоћеш ли бити моја мама*, Милке Ганза, ТВ Загреб 1973; *Сто педесет осма*, Јоакима Марушића и Марина Цурла, ТВ Загреб 1981; *Козарачка детињства*, Радмиле Мијатовић, ТВ Београд 1984.

Као стручни консултант, Лукић је дао велики допринос у реализацији ових и других филмова.

Добитник је награде „4. јул“ Савезног одбора СУБНОР-а за публицистику 1980. године. Носилац је Ордена републике са сребрним венцем, Ордена братства и јединства, Ордена за храброст (два пута) и Ордена рада са златним венцем. Добитник је Златне плакете општине Босанска Градишка и Плакете града Београда. За књигу *Били су само деца*, добио је Златну плакету „Вечерњих новости“ за „Најплеменитији подвиг“ у 2000. години.

Умро је у Београду, 8. септембра 2005. године.

ДРАГОЈЕ ЛУКИЋ – РОДИТЕЉ ПОКОШЕНОГ НАРАШТАЈА
Годишњак Музеја жртава геноцида – тематски број

Издавач:

Музеј жртава геноцида
Трг Николе Пашића 11/III, Београд
Тел/факс: ++ 381 11 339 88 83
E-mail: yumg@bitsyu.net

За издавача:

Ненад Ђорђевић

Уредник:

Јован Мирковић

Редактор:

Др Миливој Родић

Предговор:

Јован Кесар

Редакциони одбор:

Јован Мирковић
Др Миливој Родић
Јован Кесар
Бригита Кнежевић
Душан Д. Буква

Лектор и коректор:

Раша Станисављевић

Корице:

Лука Тадић

Графичко уређење:

Велимир Бранковић

Штампа:

Штампарија „Жиг“
Булевар Арсенија Чарнојевића 213/32, Београд
Тел/факс: ++ 11 37 30 106

Тираж:

500 примерака

ISBN 978-86-906329-5-4

Copyright© 2008. by Музеј жртава геноцида

Београд 2008.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна Библиотека Србије, Београд

341.322.5-053.2(497.13)“1941/1945”

012 Лукић Д.

016:929 Лукић Д.

ЛУКИЋ, Драгоје

Драгоје Лукић – родитељ покошеног
нараштаја / [приредио Музеј жртава геноцида ;
уредник Јован Мирковић]. – Београд : Музеј
жртава геноцида, 2008 (Београд : Жиг). – 346
стр. : илустр. ; 24 см. – (Годишњак Музеја
жртава геноцида ; тематски број)

Ауторове слике. – Тираж 500. – Стр. 11-15:
белешка: 345-346. – Напомене и библиографске
референце уз текст. – Стр. 329-337:
Библиографија радова Драгоја Лукића / Миливој
Родић, Јован Мирковић. – Литература о Драгоју
Лукићу: стр. 339-340.

ISBN 978-86-906329-5-4

1. Музеј жртава геноцида (Београд)
а) Лукић, Драгоје (1928-2005) –
Биобиблиографије б) Усташе – Злочини –
Независна држава Хрватска – 1941-1945 ц)
Жртве рата – Деца – Независна држава
Хрватска – 1941-1945

COBISS.SR-ID 148552716